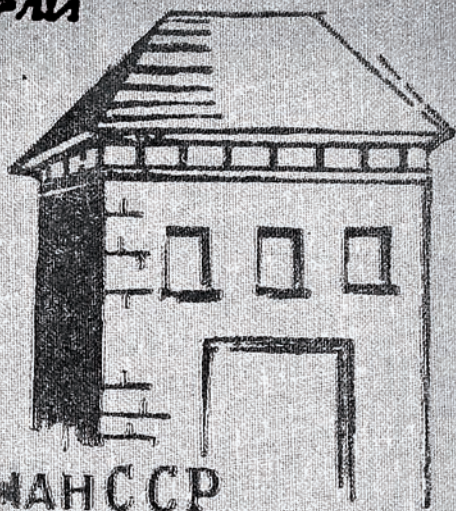


АРХИВ

М. Н. НӘСІРЛИ



АЗӘРБАЙҖАН ССР
Шәки-Загатала зонасы
әһалисинин
яшайыш евләри

1975

322

АЗƏРБАЙҘАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ

М. Н. НƏСИРЛИ

902.7

Н67

АЗƏРБАЙҘАН ССР
ШƏКИ-ЗАГАТАЛА ЗОНАСЫ
ƏҺАЛИСИНИН ЈАШАЈЫШ
ЕВЛƏРИ

(ЕТНОГРАФИК ТƏДГИГАТ)

40286

9(сч1)

9/3

40631

М. Ф. Ахундов адына
АзəрбајҘан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„ЕЛМ“ НƏШИРЈАТЫ
БАКЫ — 1975

Контрольный
экземпляр

Азәрбајҹан ССР Елҹләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
ғарары илә чап олунур.

Редакторлары И. Һачыјев, Нијази Рзајев

© „Елм“ нәшријјаты, 1975.

1-6-3
14-74 J

КИРИШ

Һәр һаҹсы бир халғын һәјат вә күзәрәниһин, ичтиман, иғти-сади вә мәдәни сымасынын нечәлијини, еләчә дә һәмин халғын бәшәр мәдәнијјәтиндә тутдуғу мөвгејини ајдылашдырмағ вә ејни заманда оғун мадди не'мәтләр истәһсалы просесиндә тәт-биғ етдији истәһсал үсул вә ғайдалары, ичтиман әләғә вә мүнә-сибәтләри вә нәтичәдә тарихән әлдә етдији емпирик биликлә-рини ашқара чыхармағдан өтрү һәмин халғын мадди, мә'нәви, тәсәррүфат мәдәнијјәтини, ичтиман вә аилә мүнәсибәтләрини этнографик баһымдан өјрәнмәк лазымдыр.

Бу нөгтеји-нәзәрдән һәр һаҹсы бир тәдғиг едиләчәк халғын мадди мәдәнијјәтинин ән мүнһүм тәркиб һиссәләриндән бири олан халғ јашајыш евләринин этнографик баһымдан өјрәнмәси һәм елми вә һәм дә әмәли әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки јашајыш еви өзүнүн мәишәти вә тәсәррүфаты вәзифәси илә инсанын јашамасы үчүн вачиб олан истәһсал әләтләри, јемәк, кејим вә диқәр мадди мәдәнијјәт үнсүрләри гәдәр мүнһүм јашајыш вәситәсидир. О, инсаны јашадығы мүнһитин зәрәрли тә'сирләриндән горујур, хидмәтиндә олдуғу шәхсин, чәмијјә-тин мәишәт вә тәсәррүфат һәјатында мүнһүм рол ојнајур, ин-санларын тәбии зәрури истирахәтини тә'мин едир.

Бунун үчүн дә инсанлар сакин олдуғлары әразинин тәбии-чографи хүсусијјәтләри вә иншаат материаллары имканлары әсасында јашадығлары дөврүн ичтиман-иғтисади тәбиәтинә мұвафиг јашајыш еви јаратмалы олур.

Јашајыш евинин тарихи инкишаф јолларына нәзәр салды-да мә'лум олур ки, о өзүнүн ән ибтидан план-гурулушда ол-дуғу мәрһәләдән мұасир инкишаф сәвијјәсинә гәдәр бөјүк бир инкишаф јолу кечмишдир. О, бу јолларда тикилдији мәһәллин тәбии-чографи хүсусијјәтләри, иншаат имканлары әсасында конкрет дөврдә әһалинин тәсәррүфат мәшғәлә нөвү, дөврүн иғтисади базисинин ичтиман вә аилә мүнәсибәтләринин ха-рактерләринә, техники инкишаф сәвијјәсинә мүнәсиб план-гурулуш вә мәишәти-ме'мари кејфијјәт кәсб етмишдир.

Јухарыда садаланан ичтиман амилләрин дәјишмәси илә јашајыш евләри дә өз мәишәти-ме'мари кејфијјәтинин дәјиш-мәли олмушдур. Чәмијјәтдә галиб кәлән јенинин һәјати кеј-

фијјетинә мувафиг оларат, јашајыш евинин бә'зи көһнәлмиш мәшәти-ме'мари элементләр онун тәркибиндән чыхмыш, мувафиг јени мәшәти-ме'мари элементләр исә дахил олмушдур. Бунула да јени јашајыш еви илкин симасыны дәјишмиш вә ичтимаи гурулуша мүнәсиб план-гурулуша дүшмүшдур.

Демәли, һәр һансы бир халгын јашајыш еви фондунда истифада едилән јашајыш евләри чәмијјәтин тарихи инкишафы илә һәмәһәнк инкишафда олур, онун ичтимаи-игтисади мәзмунуна мувафиг план-гурулуш вә мәшәти-ме'мари тәркиб вә кејфијјәт кәсб едир.

Јухарыдакы әсас вә һәлледиңи ичтимаи амилләрлә јанашы јашајыш евләринин мәшәти-ме'мари кејфијјәт вә тәркибинә онларын мәнсуб олдуғлары, даһа доғрусу, онлары тикдирән шәхсин фәрди кејфијјәтләри—дүнјәкөрүшү, мәдәнијјәти, тәсәруфат мәшғәлә нөвү, игтисади таванасы, јашадығы чәмијјәтдә тутдуғу мөвгеји вә с. кими фәрди кејфијјәтләр дә өз тәсирини көстәрир. Беләликлә, јашајыш евләри јухарыда садаланан објектив вә субјектив амилләрин тәсиринә нәтичәсиндә хусуси кејфијјәт кәсб едир. Ичтимаи, тәбии вә фәрди амилләрлә јанашы һәр һансы бир халгын јашајыш евләри мүәјјән дәрәчәдә гоңшу халғларын да тикинти мәдәнијјәти илә гаршылығлы тәсирин алтында олур.

Мә'лум бир әразинин аборекенләринин јашајыш евләринин јерлилик хусусијјәтинә тәсир едиб, онда дәјишликлик төрәдән амилләрдән бири дә һәмин әразијә көчүб кәлмиш кәлмәләрин илкин тикинти мәдәнијјәтинин тәсиридир. Буна көрә дә һәр һансы бир халгын јашајыш евләри һәм јерли вә һәм дә беј-нәлхалғ характерли мадди мәдәнијјәт абидәси кими тәчәссүм едир. Јашајыш евләринин варлығында јухарыда садаланан ичтимаи, тәбии, фәрди амилләрин хусусијјәтләри өзүнә мәнхус бир тәрздә маддиләшир.

Инсан чәмијјәтинин инкишаф тарихиндә гәләбә чалмыш јени чәмијјәт гурулушунун дахилиндә өзүндән әввәлки көһнә чәмијјәт гурулушунун иләрини мүәјјән вахт сахладығы кими, һәр һансы бир дөврдә халгын истифада етдији тәк-тәк јашајыш евләринин тәркибиндә исә өтүб кетмиш чәмијјәт гурулушларынын төрәмәси олан мүхтәлиф план-гурулуша вә мәшәти-ме'мари кејфијјәтә малик олан јашајыш ев тип вә нөвләри вә һәтта јени дөврүн төрәмәси олан јашајыш евләринин тәркибиндә кечмиш дөврләрин төрәмәләри олан бир чох мәшәти-ме'мари элементләр дә јашајыр. Бу чәһәтдән тәк-тәк јашајыш евләри вә бүтүнлүклә јашајыш еви фонду халгын ичтимаи, игтисади вә сијаси һәјат тарихини вә еләчә дә тикинти мәдәнијјәтинин инкишаф тарихини өйрәнмәк үчүн ән е'тибарлы вә доғру тарихи мадди сәнәддир. Бу мадди сәнәдин этнографик бахымдан өйрәнилмәси халгын әсрләр боју тикинти мәдәнијјәтинин инкишафында әлдә етдији емпирик билик вә тәчрүбәләри ортаја чыхарыр ки, бунларын да күндәлик әмәли

ишдә тәتبиги халгын муәсир тикинти мәдәнијјәтинин инкишафына тәсир вә көмәк едир.

Көрүндүју кими, халғ јашајыш евләри халгын һәјатыны, иш вә күзәрәһини өйрәнмәк үчүн ән е'тибарлы мадди мәдәнијјәт абидәсидир. Бунун үчүн дә дүнјанын бүтүн мәдәни өлкәләринин академјялары, мувафиг институт, музеј вә башга елми муәссисәләри халғ јашајыш евләри илә марағланыр, онун тарихи вә этнографик сирләрини өйрәнмәји өз гаршыларына мәнсәд гојурлар. Бу мәнсәдлә ардычыл оларат, һәр ил дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән јүзләрлә этнограф вә ме'марлар чөл елми-тәдғигат сәфәрләринә чыхырлар. Бу елми тәдғигатларын нәтичәсиндә халғ јашајыш евләринә даир күлли мигдар елми монографјялар, мәғаләләр јазылмыш, атласлар тәртиб едилмишдир вә һазырда да бу иш давам етдирилир.

Өлкәмиздә халғ јашајыш евләринин өйрәнилмәсини актуал вә тәхирәсәлынмаз едән мүһүм чәһәтләрдән бири дә Сов.ИҚП МК-нын гәрарларындан сонра кәнд, гәсәбә вә шәһәрләрин план-гурулушунда мүһүм дәјишликкләрин баш вермәсидир. Мәшәтдә јаранмыш мәдәни игтисади ирәлиләмәләр нәтичәсиндә кечмиш базисләрин төрәмәси олан күлли мигдар рәнка-рәнк мәшәти-ме'мари хусусијјәт вә кејфијјәтли јашајыш евләри сөкүлүб халгын јашајыш еви фондундан чыхарылыр, онларын әвәзинә һазыркы дөврүн ичтимаи тәләбләрини мүнәсиб јени тип јашајыш евләринин дахил олмасы процесси кедир. Бунун үчүн дә һазыркы халғ јашајыш евләри фондуна дахил олан јашајыш евләринин этнографик чәһәтдән өйрәнилмәси тәхирәсәлынмаз елми мәсәләләрдән биридир.

Һәлә 1960-чы илдә Азәрбајҗан ССР Елмәр Академјясынын Тарих Институтунун елми шурасы Азәрбајҗан ССР-ин Шәки-Зағатала игтисади-чографи вә инзибати зонасы эһалисинин халғ јашајыш евләринин этнографик бахымдан өйрәнилмәсини гәрара алмышдыр. Бунун нәтичәсиндә зонанын јашајыш евләринин монографик тәдғигат ишләри башланды вә охучуларә тәдғим едилән бу монографјя јазылды.

Тәдғим едилән зонанын халғ јашајыш евләри һағгында бир нечә мәғалә, китабча, бир сыра мә'лумат вә гејдләр нәзәрә алынмаса, демәк олар ки, елми әдәбијјәтдә зона халғ јашајыш евләри һағгында кифајәтләндириңи мә'лумат јокдур. Тәдғим едилән бу монографјяда јерн кәлдиңкә әдәбијјәтдә олан бу мә'луматлар өз әксини тапмышдыр.

Ме'марлығ әдәбијјатында исә зонанын јашајыш евләри мүәјјән дәрәчәдә өз әксини тапмышдыр. Бу сәһәдә Ә. В. Саламзадә вә Ә. Ә. Садығзадәнин «XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биналары» адлы монографјясында инсбатән кениш мә'лумат верилмишдир. Лакин бу гәбил әсрләрдә зонанын јашајыш евләринин мәшәт хусусијјәтләрини әкс етдирмәк иши елми мәнсәд кими гаршыда дурмадығындан

онларын тарихи-этнографик хусусијјэтлери ајдынлашдырыл-
мамышдыр.

Бу мәгсәдлә дә 1960-чы илдән башлајараг, Шәки-Загата-
тала зонасы әһалисинин јашајыш еви фонду этнографик ба-
хымдан өјрәнилмәјә башланылды. 1968-чи илә гәдәр зонанын
рајонларына едилән дөрд узунмүддәтли е'замијјә нәтичәсиндә
зонанын јашајыш евләри фонду арашдырылды. Тәдгигат за-
маны мүәјјән едилди ки, өлкәдә кедән јени гуручулуг ишләри
илә әләгәдар олараг, күндән-күнә зона әһалисинин јашајыш
еви фондундан көһнә һәјат шәраитинин ичтимаи характерини
өзүндә еһтива едән јашајыш евләри сајча азалыр. Онларын
бә'зи нөвләри тамамилә арадан чыхмыш, бә'зиләри исә ара-
дан чыхмаг үзрәдир.

Мә'лумдур ки, бу факт мүасир нәслин өз әждадларынын
бу саһәдәки мәдәни, тарихи фәалијјәтинин вә һәјат шәраитини
дәрк етмәк саһәсиндә имканларыны мәһдудлашдырыр. Мәсә-
лән, тәдгигат заманы мүәјјән едилди ки, зонанын Загата-
ла рајону әһалисинин бу јахын кечмишләрә гәдәр истифадә ет-
дикләри «гала» вә ја «гүлләвары» јашајыш евләринин јалныз
бир нүмунәси галмышдыр. Там пәјә јашајыш евләринин исә
һеч бир нүмунәси дә галмамышдыр. Ағач материаларындан
тикилән кәртмә, чығ, чымга, гәдимн типли евләрин, мөһрә-
палчыгдан тикилән тәкјерләшкәли дахма вә јайлаг-дашгура
чобан јашајыш евләринин исә тәк-түк нүмунәләри истифадә
едилмәкдәдир.

Бүтүн бу дејиләнләрлә јанашы, зона әһалисинин ингилаб-
дан әввәлки дөврләрдә кениш сурәтдә истифадә етдији вә
әсәрдә, шәрти олараг, «ән'әнәви ишыглы» евләр адландырылан,
дахилн тахча, јүк јери, бухары, рәф вә саирә бу чүр мәишә-
ти-мә'мари елементләрлә зәнкин олан даш вә кәрпичдән ти-
килән бир, ики, үчмәртәбәли, бир вә чохјерләшкәли јашајыш
евләри артыг әһали тәрәфиндән тикилмәдијјиндән онлар да
кет-кәдә сајча азалыр, онларын јерини исә мүасир шәһәр
типли јашајыш евләри тутур. Зонанын дағлыг һиссәсиндәки
кәндләрин әһалисинин истифадә етдикләри «дахал» евләр дә
бу вәзијјәтдәдир.

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, зона халг
јашајыш еви фондунун тарихи-этнографик бахымдан өјрә-
нилмәси Азәрбајҗан елми ичтимаијјәтинин гаршысында ду-
ран вә һәлли вачиб олан мәсәләләрдән биридир.

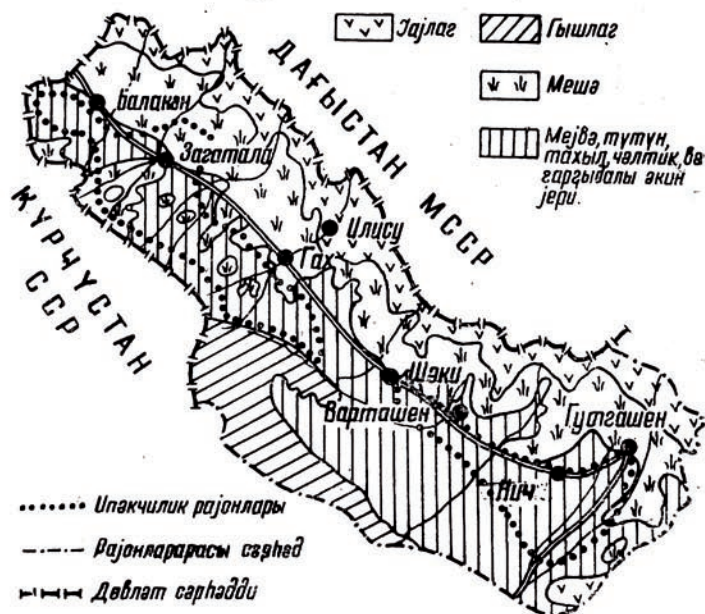
Мүәллифә 1960-чы илдән Шәки-Загата-тала зонасы әһали-
синин халг јашајыш евләринин этнографик бахымдан өјрә-
нилмәси тапшырылмышдыр. Бунун үчүн илк нөвбәдә зонанын
халг јашајыш евләринә даир архив вә әдәбијјат материалла-
ры өјрәнилмишдир. Һәр ики мәнбә зонанын јашајыш евлә-
рини елми сурәтдә характеризә етмәкдә сон дәрәчә аз вә ки-
фәјәтләндиричи олмадығындан халг јашајыш евләринин
мәишәти-мә'мари хусусијјәт вә кејфијјәтләрини ајдынлаш-

дырмаг үчүн ваһид е'тибарлы материал вә мәнбә чөл этногра-
фик материаллары олмушдур. Зона әһалисинин һазырда исти-
фадә етдији ев фондунун һансы ев тип, јарымтип вә нөвләрдән
ибарәт олдуғуну ајдынлашдырмагдан өтрү зонанын рајонла-
рынын һәр бириндә онун тәбии топографик хусусијјәтләринә
мүнасиб тәрздә үч-дөрд кәндин јашајыш евләри кениш сурәт-
дә өјрәнилмиш вә һәмин кәндләрин јашајыш еви фондундакы
халг јашајыш евләринин тип вә нөвләри, һабелә башга хусу-
сијјәтләри мүәјјәнләшдирилиб тәсвир едилдикдән сонра рајо-
нун башга кәндләриндә јашајыш еви фонду кәздән кечири-
ләрәк, фәргләри ајдынлашдырмаг јолу илә рајонун вә еләчә
дә бүтүн зонанын јашајыш еви фондунда олан халг јашајыш
евләринин күллүнүн этнографик бахымдан үмуми мәнзәрәси-
ни мүәјјәнләшдирмәјә әлдә имкан олмушдур. Зонанын јаша-
јыш еви фонду һәртәрәfli вә кениш сурәтдә тәдгиг едилмәјә
вә өјрәнилмәјә чәһд едилмишдир.

ТАРИХИ-ҶОҒРАФИ ШЭРАИТ ВЭ ТЭСЭРРҮФАТ

ЧОГРАФИ ШЭРАИТ

Азәрбајҹан ССР-ин шимал-гәрб һиссәси—Гутҹашен, Варташен, Шәки, Гах, Зағатала вә Балакән рајонларынын эразиси республиканын Шәки-Зағатала иҹтисади-чоғрафи зонасы едланыр¹ (хәритәјә бах).



¹ Бундан соңра ихтисарла Шәки-Загатала зонасы шәклиндә вериләчәкдир.

Бу зонанын таркиби беш шәһәр—Шәки, Загатала, Гах, Балакән вә Варташен, ики шәһәр типли гәсәбә—Гутгашен, Орчоникидзе, 13 фәһлә гәсәбәси вә 352 кәнддән ибарәтдир. Зонанын үмүми саһәси 8798 км² олуб, Азәрбајчан ССР-ин үмүми әрәзисинин 10 фәизини тәшкил едир.²

Шәки-Загатала зонасы җимал төрәфдән Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын жаллары васитәсилә Дағыстан МССР-лә, гәрб вә чәнуб-гәрб төрәфдән Мазымчә, Лагодехчә вә Алазан чәллә ахары илә Күрчүстан ССР-лә, чәнуб, шәрг вә шимал-шәрг төрәфдән исә Азәрбајҗан ССР-ин Кировабад, Минҗәчә-вир, Ағдаш, Көҗә, Исмајыллы, Губа вә Гусар рајонлары әзиләри илә сәрһәддир.

Тасвир едилэн эрази орографијасынын мүрэккэблији вэ мүхтэлифлији илэ фэрглэннir. Бураја Бөјүк Гафгазын башы даим гарлы дағлары, чылпаг сылдырын гајалығлары, алч чэмэнликклэри илэ өртүлмүш дэрин дэрэлэр, жарган вэ јамачлары, мешэлэрлэ өртүлмүш дэрэ, јамач вэ чај вадилэри вэ нэһајэт, Алазан-Һөфтэран вадис, Ачыноһур, Шэки јайласы дүзэнликклэри дахилдир.

Көрүндүү кими, эразинин топографик гурулушу да мүнөзгө хусусиэттө маликдир.

Релјефин хусусијатлариннә көрә алимләр әразини үч геоморфоложи зонаја бөлүрләр. Онлардан бири 3000 м јүксәкликтән јухары олан уча дағлар зонасыдыр. Бу зона торлаг тәбәгәси олмајан, битки өртүјү сејрәк вә чылпаг сылдырым гајалыгларја характеризә едилір.

Эразинин бу хиссэсіндэ Тинов-Россо (3385 м), Как-Россо (3217 м), Гудур (3400 м), Саплахан (3541 м) вэ башга жүк-сак башы гарлы даглар јерлэшир. Зона учурум, учгунлар вэ даг кәллэри (ноһурлар) плэ эңкиндиір. Иккинчи кеоморфоло-жи зона 1200—2000 м һүндүрлүкдә јерлэшэн орта даглар зо-насыдыр. Бу хиссә дәрин дәрэләри вэ јарғанлары олан Бөјүк Гафжа сыра дагларынын бир хиссәсиндиір. Үчүнчү кеоморфо-логик зона исә Алазан-Һәфтеран дағарасы овалығындан ибар-рәтдиір.³ Бу хиссәнин релјефи чајлары, селләрин кәтирдик-ләри чөкүнтүләр нәтижәсиндә әмәлә кәлмиш вэ бунун үчүн дә овалығын јухары хиссәси кәлә-көтүр, ашағы хиссәси исә нисбәтән һамар суцағлар вэ батағлығларла эңкиндиір. Ова-лығын чох хиссәси мөшә вэ коллугларла өртүлүдүр.

² Бах: Азәрбајҹан ССР инзибати-эрази бөлкүсү, Бақы, 1961, сәһ. 30—31, 35—36, 42—43, 54—55, 68—70, 110—112; Азәрбајҹан ССР-ин атласы, Бақы—Москва, 1963, сәһ. 174.

³ Р. Г. Султанов. Геоморфологии южного склона главного Кавказского хребта Азербайджана. Изв. Аз. ФАН ССР, № 1, 1944, сс. 17; А. А. Мадатзаде. Климатическая характеристика Нуха-Закатальского района, «Труды Азербайджанского комплексной экспедиции по развитию культуры чая, Баку, 1955, сс. 99.

Шәки-Загатала зонасы эразисинин тәхминән $\frac{1}{3}$ һиссәси мешәләрдә өртүлмүшдүр. Эразинин дәннз сәтһиндән 2200—2300 м һүндүрлүкдән башлајараг, Алазан-Һәфтәран дағарасы дүзәнлијинин 500—600 м дәннз сәтһиндән һүндүрлүкдә олан саһәләрини мешәләр өртүр. Лакин гејд етмәк ләзимдүр ки, бу саһәләрин бир чох һиссәси инсан фәалијјәти нәтичәсиндә мешәдән азад едилиб кениш әкин саһәләринә чеврилмишдир.

Зонанын мешәләри вәләс, палыд, гарағач, ардыч, арчан, шабалыд, гоз, јалангоз, фындыг, говаг, пип вә башга ағач нөвләри илә зәнkindир. Республика мешә фондунун 28 фанзини Шәки-Загатала мешәләри тәшкил едир.

Зонанын сәтһи Бөјүк Гағгаз сыра дағларындан ахыб кәлән күлли мигдарда дағ чајлары вә јарғанларла кәсилир ки, бу да эразинин релјефини дәрә-тәпәли едир. Чајлар шәбәкәси сыхлығы әмсалы бурада $1,0 \text{ км}^2$ -ә чатыр.⁴ Мазымчај, Балакәнчај, Катехчај, Талачај, Гарачај, Күрмикчај, Шинчај, Кишчај, Дашағылчај, Әјричај, Халхалчај, Ағчај, Нәзәрчај, Тиканлычај, Бумчај, Һәмзәлчәј, Дәмирапаранчај вә Вәндамчај эразинин ән бөјүк вә тәсәррүфат әһәмијјәти олан чајларыдыр. Чајлардан башга эрази тәбии булагларла да зәнkindир.

Халг јашајыш тикинтиләрини өјрәндијимиз эрази шимал вә шимал-шәрг тәрәфдән Бөјүк Гағгаз сыра дағлары, гәрб вә чәнуб-гәрбдән Кахет вә Сиви-Гамбар дағлары силсиләси, чәнуб вә чәнуб-шәргдән Дашүз, Шәки јајласы, Хонашен дағлары силсиләси, Һиналдаг вә онун голлары илә һасарланмышдыр. Беләликлә, зонанын эразисн һәр тәрәфдән дағларла әһатә едилмишдир. Эразинин белә мөвге вә вәзијјәтдә олмасы ону шималын сојугундан вә Загағгазијанын дахили күләкләриндән горујур вә иглимини онун топографик гурулушунун хусусијјәтинә табе едир.

Эразинин орографик хусусијјәтләриндән асылы олараг, бурада бир нечә микрозоналар иглими мөвчүдүр. Онлардан бири мұлајим, исти, рүтүбәтли һавалы микрозонадыр. Эразинин бу һиссәси Шәки-Загатала зонасына дахил олан Бөјүк Гағгаз сыра дағларынын чәнуб әтәјинин ашағы һиссәсиндән, Алазан-Әјричај, Шәки-Һәфтәран дағарасы дүзәнликләриндән ибарәтдир. Микрозонанын әһатә етдији эрази дәннз сәтһиндән 450—600 м һүндүрлүкдә јерләшир. Бурада үч әј јај исти (20° — 24°), ғыш исә мұлајим кечир. Шахталар (-10° — -13°) әсасән илин март ајларында олур. Күнәш радиасијасы чох, һавалар сакит кечир. Һаванын иллик температуру орта һесабла $+10^{\circ}$ — -12° даирәсиндә чәрәјан едир.

Бөјүк Гағгаз сыра дағлары зонаны шимал тәрәфдән ди-вар кими тутдуғундан шималын сојуг күләкләри бураја сохула билмир, јалныз бурада јерли күләкләр һөкм сүрүр. Бунлар да чох шиддәтли олмур. Үмумијјәтлә, зона аз күләкли вә ја күләксиз јерләр сырасындадыр.

⁴ Ә. Мәдәтзадә. Кәстәрилән мәғалә, сәһ. 101.

Шимал микрозонасы өзүнүн чох јағмурлулуғу илә фәргләшир. Бурада көј курултусу, шиддәтли јағмурлар олур. Орта һесабла ил мүддәтиндә бураја 700—1000 мм дәринлијә ишләјән јағмур дүшүр. Хүсусән јаз, јај вә пәјыз ајларында күчлү вә узун мүддәтли кур јағышлар јағыр. Илин тәхминән 100—140 күнү јағмурлу кечир.

Шәки-Загатала зонасынын бу һиссәси өз иглими чәһәтдән Чәнуби Авропанын ғыш курортлары Босен, Меран, Монтре, Луганоја бәнзәјир. Республикамызын Губа-Хачмаз массивинә нисбәтән Шәки-Загатала зонасынын бу һиссәсиндә јағыш аз дүшүр, күләк чох аз олур. Ләнкәран иглиминә нисбәтән исә бурада ғызмар исти ајларын мигдары вә һаванын иллик орта истилик дәрәчәси дә аздыр.

Бу иглим микрозонасы өз һәчми е’тибарилә Шәки-Загатала зонасы эразисинин кениш һиссәсини тутдуғундан бу микрозонанын иглими һәмчинин Шәки-Загатала иглими адландырылыр.

Микрозонанын мешәләри әсасән палыд, гарағач, вәләс, чөкә, гоз, шабалыд ағачлары илә зәнkindир.

Икинчи иглим микрозонасы Шәки-Загатала зонасы эразисинин дәннз сәтһиндән 1000—2000 м һүндүрлүкдә јерләшән саһәсини әһатә едир. Бурада мұлајим мешә иглими һөкмрандыр. Һәмин эрази мешәләрдә өртүлмүшдүр. Јајы сәрин, һавасы сакит вә аз дәјишкәндир. Бу зонанын мешәләри фыстыг вә палыд ағачлары илә зәнkindир. Мешә саһәсинин $\frac{3}{4}$ һиссәси фыстыг ағачлары илә өртүлмүшдүр. Зонаја чохлу мигдарда јағыш дүшүр. Бурада илин тәхминән 170 күнү јағмурлу кечир. Ил боју јағмурун мигдары орта һесабла 800-дән 1200 мм-ә гәдәр олур.

Шәки-Загатала зонасы эразисиндә үчүнчү иглим микрозонасы дәннз сәтһиндән 2000—2500 м һүндүрлүкдә јерләшән алп чәмәнликләри вә јајлаглардыр. Бурада сојуг дағ иглими һакимдир. Јағмурлар аз олур, ғышы гуру кечир. Гар тәбәғәләри узун мүддәт галыр.

Дөрдүнчү иглим микрозонасы Шәки-Загатала зонасы эразисинин чәнуб һиссәсини—аз бир саһәни, тәхминән дәннз сәтһиндән 200—500 м һүндүрлүкдә јерләшән јовшанлы јарымдүзәнликләри әһатә едир. Әјричај саһили—5—10 км ениндән дар бир саһә бу иглим микрозонасынын әсасыны тәшкил едир. Бурада талалар шәклиндә палыд вә гарағач мешәликләри мөвчүдүр. Ғышлаглар әсасән бу микрозонада јерләшир. Буранын һавасы гуру мұлајимдир. Гуру субтропик иглимдән исти ајларын мигдарча аз олмасы вә јағышлы ајларын исә бир гәдәр чохлуғу илә фәргләнир. Кәнд тәсәррүфаты бурада әсасән суварма нәтичәсиндә инкишаф едир. Орта һесабла ил боју дүшән јағынын мигдары 550 мм-ә чатыр. Илин тәхминән 80 күнү јағмурлу кечир. Эразидә мұлајим күләкләр әсир.

Шәки-Загатала зонасынын тәсвир едилен бу дөрд иглим микрозоналарында јашајыш мәскәнләри јерләшир.

Ахырынчы—бешинчи иглим микрозоны Шәки-Загатала эразисиндә јерләшән һүндүр гарлы дағлар зонасыдыр. Бу эрази дәннз сәтһиндән 3000 м һүндүрлүкдә јерләшир. Сылдырым, чылпаг, торпагсыз, башы гарлы дағлар буранын әсәс сәтһини тутур. Навасы сојуг вә шахталы кечир. Үмумијјәтлә бурада дағ-тундра иглим нөвү һакимдир. Бурада јашајыш мәнтәгәләри салынмамышдыр.

Јухарыдакы иглим микрозоналарын торпаг өртүкләри әсәсән үч торпаг нөвүндән ибарәтдир. Буна көрә дә Шәки-Загатала зонасы эразисини әсәсән үч категоријаја бөлүрләр. Биринчиси, дағ боз-мешә торпағлары, икинчиси, дүзән боз-мешә торпағлары вә үчүнчүсү исә чәмән-мешә торпағлары нөвләри илә өртүлмүш саһәләрдир.

Бу торпаг категоријаларынын јайылдығы саһәләрдә инашаат ишиндә кениш тәтбиг едилен көчмә мәншәли кил нөвү эразинин чох јериндә мөвчуддур. Бу килин кениш сурәтдә јайылмасы зонада бишмиш кәрпич, кирәмит вә диқәр сахсы мә'мулаты һазырланмасы ишини асанлашдырыр, ејни заманда дулусчулугун башга саһәләринин инкишафына имкан верир.

Килдән башга зонанын эразиси инашаат үчүн јарарлы олан гаја дашлары, чајдашлары вә кирәчдаш јатағлары илә зән-киндир.

Шәки-Загатала зонасы эразисинин тәбни чоғрафи хүсусијјәтләриндән бири дә онун тектоник гурулушундан доған сәјсмик хүсусијјәтләрә малик олмасыдыр. Тарихән бу эразидә дөфәләрлә зәлзәләләр баш вермиш, нәтичәдә, хејли мигдарда јашајыш јерләри дағылмышдыр.

Беләликлә, мүхтәсәр олараг, халг тикинтиләрини етнографик нөгтеји-нәзәрдән өјрәнәчәјимиз Шәки-Загатала эразисинин тәбни-чоғрафи вә иглим хүсусијјәтләри јухарыдакы кими сәңијјәләнир.⁵

⁵ Шәки-Загатала зонасынын тәбни-чоғрафи вә иглим хүсусијјәтләри тәсвирини јазаркән ашағыдакы әсәрләрдән истифадә едилмишдир: Физическая география Азербайджанской ССР, Баку, 1945; В. Н. Олюнин. Геоморфологическая характеристика Закатальской зоны. Бах: «Труды Азербайджанской комплексной экспедиции по развитию чая», Баку, 1955, сәһ. 77; А. А. Мадатзаде. Климатическая характеристика Нуха-Закатальского района, сәһ. 98; А. И. Троицкий, В. А. Калинин. Почвенный покров низких гор и подгорных равнин Закатальской зоны Азерб. ССР, сәһ. 177; В. Н. Олюнин и А. И. Троицкий. Природные районы Закатальской зоны, сәһ. 203; Ә. Ч. Әјјубов. Нуха вә Көј кәл курортларынын иглим хүсусијјәтләри. Бах: Азербайжан ССР ЕА Чоғрафија Институтунун Әсәрләри, IX чилд, Баку, 1960; А. М. Шихлинский. Климатическое описание Азербайджанской ССР, Л., 1937, Т. С. Гейдеман. Краткий очерк растительности Закатало-Белоканской низменности. Бах: Труды Бот. ин-ста. АзФАН, т. IV; Р. Г. Султанов. Геофология южного склона главного Кавказского хребта Азербайджана, изв. АзФАН, № 1, 1944; И. В. Фигуровский. Климатическое районирование Азербайджана, т. I и II, Баку, 1926.

ТӘСӘРРҮФАТ МӘИШӘТИ

Азербайжан ССР Шәки-Загатала зонасы әһалисинин әсәс тәсәррүфат саһәләри гөз-фындыгылыг, малдарлыг, әкинчилик вә ипәкчиликдән ибарәтдир. Бундан башга гәдим заманларда мүхтәлиф сәнәткарлыг саһәләри дулусчулуг, тохучулуг, даббагылыг, шүшә һазырлама, инашаат материаллары—кәрпич, кирәк, кәч истәһсалы; дәмичилик, мискәрлик вә с. әһалинин бир гисминин тәсәррүфат мәшғулијјәтинин әсасыны тәшкил етмишдир. Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра исә бир сыра јени тәсәррүфат саһәләри, о чүмләдән түтүнчүлүк, чај әкнини вә е'малы, фындыгтәмизләјән завод вә с. јарәдылмышдыр.

Зонанын әкин јерләри республиканын чәми әкин саһәсинин 8 фазини тәшкил едир ки, бунун да мүһүм һиссәси түтүн плантасијалардыр. Бурада түтүн тарлалары 5 мин гектардан чох саһәни әһатә едир. Түтүндән башга әкин торпағларынын бир һиссәсиндә арпа, буғда вә чәлтик биткиләри бечәрилир. Ингилабдан сонра әһалинин тәсәррүфат һәјатына чај биткиси дә дахил олмушдур.

Зона торпаг фондунун кениш бир саһәси гөз, фындыг, шабалыд бағ вә мешәләриндән ибарәтдир ки, бу да өз һәчмин е'тибарилә республиканын чәми мейвә бағларынын 1/4 һиссәсиндән чохуну тәшкил едир. Гејд етмәк ләзимдыр ки, әһалинин тәсәррүфат һәјатында мүһүм рол ојнајан бу ағачлар эразидә ејни дәрәчәдә јайылмамышдыр. Мәсәлән, Шәки районундан башга, өјрәндијимиз саһәнин диқәр районларында фындыг ағачлары гөз вә шабалыд ағачларына нисбәтән кениш саһә тутур. Шабалыд да зонанын бүтүн районларында јайылмышдыр. Лакин бу ағач чинси Гутгашен вә Варташен районларында хүсусән кениш јер тутур. Гөз исә даһа чох Балакән, Загатала вә Шәки районларында јайылмышдыр.

Азербайжан ССР-дә олан гөз, фындыг вә шабалыд ағачларынын 80 фазни Шәки-Загатала зонасы эразисиндәдир. 1952-чи илдә зонада 1342 мин гөз вә фындыг ағачы сијаһыја алынмышдыр.

Халгын тәсәррүфат мәншәтиндә мүһүм јер тутан тәсәррүфат мәшғәләриндән бири дә ипәкчиликдир. Бу саһә чох гәдим заманлардан әһалинин тәсәррүфат һәјатына дахил олмуш вә бурада ләзими имкан вә шәрәтин олмасы илә әлағадар олараг чох кениш јайылмыш вә инкишаф етмишдир. Һазырда ипәкчилик Балакән, Загатала, Шәки вә Гах районларында чох инкишаф етмишдир. Әһалинин әксәријјәти барама гурду бәсләмәклә мәшғул олур. Ипәкчилик тәсәррүфатынын белә кениш имкана малик олмасы Шәки шәһәриндә 4000-дән артыг фәһләшләјән бөјүк ипәк комбинаты тикмәјә әсәс вермишдир. Һазырда бу сәнајә мөһсисәсинин тохучулуг мәһсуллары ССРИ-

нин һәр јериндә вә еләчә дә харичи өлкәләрдә шөһрәт тап-
мышдыр.

Зона әразисиндә бөјүк саһәләр тутмуш субалп вә алп чә-
мәнликләрин—јај отлаг вә бичәнәкләрин, отлу ғышлагларын
олмасы бурада малдарлығын та гәдим заманлардан инкиша-
фына сәбәб олмушдур. Республикада олан јајлагларын 6 фан-
зи бурада јерләшир.

Малдарлыкта прибујнузлу һејванлар әсас јер тутур. Бу
саһәдә һазырда биринчи јердә Загатала рајону, сонра исә
Балакән, Гутташен, Шәки, Гах вә Варташен рајонлары дүрүр.
Адлары чәкилән рајонларда јахын кечмишә гәдәр малдарлыг
нбтидан үсулларла инкишаф етдирилди. Лакин сон заман-
лардан башлајараг малдарлыг елми әсаслар үзрә инкишаф
етдирилр.

Әкинә јарарлы мүнбит торпаг саһәләринин, боллу су ешти-
јатынын вә диңәр мүнһүм амилләрин варлығы чох гәдим заман-
лардан бурада кәнд тәсәррүфатынын башга саһәләри илә
јанашы тахылчылығын, хүсүсән бугда, чәлтик вә арпа битки-
ләринин бечәрилмәси вә онларын кениш јајылмасы үчүн әсас
олмушдур. Тахылчылыкта нбтидан үсул вә гајдалардан исти-
фадә олунурду. Лакин сон заманларда республикада кәнд тә-
сәррүфатынын механикләшдирилмәси, агротехники тәдбирлә-
рин кениш вә һәртәрәfli тәтбиги илә әлағәдар олараг, бурада
да дәнли биткиләрин бечәрилмәси елми әсаслар үзрә апары-
лыр. Бу да кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын артмасына сә-
бәб олур. Инди артыг тахылчылыг ишиндә јени әмәк саһәләри
вә пешә нөвләри мејдана кәлмишдир.

Кәнд тәсәррүфатынын мүнһүм саһәләриндән олан бағчылыг,
бостанчылыг, тәрәвәзчилик дә зона әһалисинин тәсәррүфат
мәшгәләриндәндир. Кәнд ағсаггалларынын вердикләри мә-
лумата кәрә, XX әсрин әввәлләринә гәдәр бурада, хүсүсән
Балакән вә Загатала рајонларында үзүмчүлүк чох кениш ја-
јылмышды. Лакин бу әсрин әввәлләриндә мејнә ағачларыны
хәстәлик тутур, нәтичәдә үзүм бағларынын әксәријјәти тәләф
олур. Бу тәбини фәлакәтдән сонра әввәлләр үзүмчүлүклә мәш-
гүл оланлар ондан әл чәкирләр. Беләликлә, үзүм бағлары
тамамилә азалыр. Олан бағларын да мәһсулу јалныз мәншәт-
дә сәрф едилр. Үзүм бағы саһәләри әсасән мејвә бағлары илә
әвәз едилмишдир.

Бостан вә тәрәвәз мәһсуллары да јерли әһалинин истифа-
дәси үчүндүр. Јухарыда садаланан тәсәррүфат мәшгәлә нөв-
ләри илә јанашы зонанын әһалиси арасында гәдим заманлар-
дан кениш сурәтдә јајылмыш мешәчилик—ағач мә'мулаты
һазырлајан сәнәт саһәләри—табагчылыг, гашыгчылыг, араба
вә хизәкгајырма, шәбәкәчилик, дүлкәрлик, харратлыг, дам
чардагы јапмаг, ширчилик, сувагчылыг вә һабелә ағач вә чу-
бугһөрмә, сандыгчылыг, көмүрчүлүк вә бир сыра диңәр пешә
вә сәнәт саһәләри мөвчуд олмушдур. Машын вә мүхтәлиф сә-

најә саһәләринин инкишафы бу тәсәррүфат саһәләрини мүасир
дөврүн тәләбини ујғун олараг јени саһәләр вә мәһсул нөвләри
илә әвәз етмишдир. Механиканын халгын мәншәт вә тәсәррү-
фатында кениш тәтбиги көһнә тәсәррүфат аләтләрини музеј
експонатларына чевирр.

Шәки-Загатала зонасы әһалисинин әсас тәсәррүфат мәш-
гәләләриндән бири дә һазырда мүасир јүнкүл сәнәјә мүәсси-
сәләриндә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары вә мешә материалла-
рынын е'малындан ибарәтдир. Инди артыг әһалинин мүәјјән
гисми Шәки шәһәр ипәк комбинаты фабрик-завод вә сехләрини-
дә, Балакән тахта заводунда, Загатала фындыг заводунда,
түтүн вә чај фабрикләриндә вә с.-дә мәшгүлдүр.

Беләликлә, Шәки-Загатала зонасы әһалисинин һазырда вә
јахын кечмишдәки тәсәррүфат һәјаты, онун тәсәррүфат мәш-
гәләсинин мүнһүм саһәләри илә таныш олдуг ки, бу да јашајыш
тикентиләринин мүхтәлиф тип вә нөвләринин мејдана кәлмәси
вә формалашмасына әсаслы тә'сир көстәрән мүнһүм амилләр-
дәндир.

ЈАШАЈЫШ ЈЕРЛӘРИ

Шәки-Загатала зонасында јашајыш јерләри—кәнд, гәсәбә вә шәһәрләр дағ јал вә јамачларында, дүзәнликләрдә, чај вә су архларынын кәнарларында салынмышдыр. Варташен вә Шәки районларынын чәнуб һиссәләриндән башга, зона әразинин чох һиссәси мешәләрләр өртүлдүјүндән јашајыш јерләринин чоху мешә ичәрисиндә вә кәнарларында јерләшир. Белә вәзијәт әһалинин мәншәтдә сәрф едәчәји мешә-ағач материалларына олан еһтијачынын тамамилә тәмин олунмасы вә ишпаат ишиндә мешә материалынын кәниш тәтбиг едилмәси үчүн шәраит јарадыр. Бундан башга, бу зонада аз мигдарда да олса, бир нечә јашајыш јерләри мешә зонасынын гуртара-чагы вә дағ-јајлаг зонасынын башланғычында вә дағ-јајлаг зонасында салынмышдыр.

Зонанын јашајыш јерләринин этнографик бахымдан өјрәнилмәсинә кечмәздән әввәл онун тәркиб һиссәләриндән бири олан фәрди аилә һәјәтләринин этнографик хүсусијәт вә әләмәтләри илә танышылыг јашајыш јерләринин изаһ вә дәрк едилмәсини асанлашдыр.

Һәјәтләр¹ јашајыш мәскәнләринин әсас тәркиб һиссәләриндән ән мүнһүмдүр. Онлар аиләләрин тәсәррүфат-мәншәт нөвү, иғтисади таванасы, мәдәни сәвијјәси вә дикәр ичтимаи вә фәрди амилләрин тәсири илә мүхтәлиф тәркиб, план вә гурулушда олур (1-чи шәклә бах).

Һазырда зона һүдудлары дахилиндәки фәрди аилә һәјәтләри мүхтәлиф өлчүлү (0,01—0,3 гектар) вә планда олуб, чубугһөрмә, пајалар, доггазвары ағач чәпәр, гаратикан чәпәр, даш, чий вә бишмиш кәрпичдән һөрүлмүш бары, садә чај дашларындан гуруһөрмә бары илә һасарланмышдыр. Лакин зона әһалисинин әксәријјәтинин һәјәтләри сәлигәли чубугһөрмә чәпәр, уча даш вә ја кәрпич бары васитәсилә әтраф мүһитдән тәчрид едилмишдир.

Һәјәтләрин харичи мүһитлә әлағәси мүхтәлиф көркәм, конструксија вә кејфијјәтә малик олан доггаз, күчә гапылары

¹ Һәјәт сөзү Гутташен, Варташен вә Шәки району кәндләриндә мәһлә вә ја ешик сөзү илә әвәз едилир.

вә дарвазаларладыр. Һәјәт кирәчәк гапылары әсасән һәјәти дөврәләјән дивар вә ја чәпәрләрин бир тәрәфиндә гојулур. Лакин зонада елә һәјәтләр вардыр ки, онларын гапылары јашајыш евинин алтында јерләшир.

Зонанын кәнд вә еләчә дә шәһәрләринин кәнд тәсәррүфаты илә мәшғүл олан сакинләринин һәјәтләри әсасән ашағыдакы тәркиб вә планда олур. Һәјәтләрин саһәләри әсасән үч һиссәјә бөлүнүр. Онлардан бири мал мәһләси,² икинчиси ешик³ вә үчүнчүсү бағ-диррикдир.

Һәјәт саһибләринин ишкүзарлығындан вә сәлигәли олмасындан асылы олараг, һәјәтин јухарыда көстәрилән үч һиссәси бир-бириндән мүхтәлиф форма вә кејфијјәтдә олан сәлигәли вә сәлигәсиз аракәсмәләрләр тәчрид едилир. Лакин бир сыра һәјәтләрдә бу аракәсмәләр јохдур.

Мал мәһләси. Һәјәтин бу һиссәси ев һејванларынын сахланмасы үчүн ајрылмышдыр. Бурада һејванлардан өтрү төвлә (пәјә), от тајасы үчүн чардаг, дөврәси һасарланмыш ағыл вә күз, тојуг һини, ит јувасы, кәнд тәсәррүфат әләтләринин сахламагдан өтрү тикинтиләр јерләшир. Мал мәһләсиндә һәм-чинин һејванларын исти мөвсүмләрдә јатышмалары вә сағыл-малары үчүн саһә, һејван пејинләрини топламагдан өтрү хүсуси јер олур. Мал мәһләси әсасән һәјәтин кирәчәк гапысы сәмтиндә јерләшир. Һәјәтин әдәтән ешик һиссәсинә мал мәһләси һиссәсиндән кечилиб кедилир.

Колхоз гурулушунун гәләбәси илә әлағәдар олараг, кәнд тәсәррүфат әләтләри ичтимаиләшдирилдијиндән, онларын фәрди аиләләрдә олмасы зәрүрәти тәсәррүфат мәншәтиндә арадан чыхдыгындан һазыркы кәнд һәјәтләринин мал мәһләсиндә кәнд тәсәррүфат әләтләри үчүн олан тикинтиләр дә сырадан чыхмышдыр. Көһнәдән галан бу гәбил тикинтиләр мал мәһләсиндә инди анбар вәзифәсини көрүр, бунлардан көһнәләнлери исә сөкүлүб јерләри дүзәлдилмишдир.

Һәјәтин ешик һиссәсиндә аиләнин јашајыш вә мәншәт тикинтиләри јерләшир. Зонанын Шәки, Варташен, Гутташен районларынын дүзәнликдә јерләшән булагсыз кәндләриндә һәјәтләрин ешик һиссәсиндә үстөртүлү су чаласы (көл) олур, су бунлара јерүстү арх васитәсилә чајдан кәтириilir. Белә көлләрин сују мәншәт ишләриндә (палтар, габ јумаг вә с.) ишләдилир. Шәки шәһәринин һәјәтләринин әксәријјәтиндә мүхтәлиф план вә гурулушда һовуз вардыр. Һазырда зонанын шәһәрләринин әксәр һәјәтләри су краны илә тәчһиз едил-

² Шәки-Загатала зонасынын әксәр кәндләриндә һәјәтин һејван сахланан һиссәси белә адландырылыр; бу да куман ки, ибтидан ичма дөврүндә ичманын һејванларынын кәндин бир мәһәлләси кими ајрылмыш мүәјјән бир саһәсиндә сахладыгы дөврән галма сөздүр.

³ Ешик түрк сөзүдүр. Бу, «иш» сөзү илә «ик» шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш, иш көрүлән јер, иш јери, мәһәлли демәкдир.

мишдир. Бир чох һәјәтләрин ешик һиссәсиндә семент-бетон, кәрпич вә даш дөшәмә јоллар кәчилмишдир.

Зонанын кәнд һәјәтләринин чохунун ешик һиссәсиндә ачыг очаг вә тәндирхана да јерләшир.

Һәјәтләрин бағ-диррик һиссәсиндә әсасән зонада кениш јайлымыш фындыг, шабалыд, гоз ағачлары илә јанашы, алма, армуд, хурма, сары хурма, кавалы вә башга нөв мејвә ағачлары, мүхтәлиф көјәрти вә тәрәвәз—соған, кәвәр, кешниш, кәрәвиз, рејһан, шүјүд, бадымчан, помидор, бибәр, куду, балгабаг әкилир. Јашајыш евинин дөврәсиндә гызылкүл, занбаг, нәркиз, күлсабаһ вә башга күл-чичәк нөвләри әкилир. Зонанын бир чох һәјәтләринин бағ-диррик һиссәсиндә ары пәтәкләри дә гојулу (2-чи шәклә бах).

Шәки-Загатала зонасы кәндләринин әксәријјәтиндә һәјәтләр тәмиз вә сәлигәли сахланылыр. Шәки шәһәри вә онун бир нечә әтраф кәндләри, Загатала вә Балакән районларынын бир сыра кәндләриндә һәјәт вә күчәләр тәмиздир. Лакин һәлә зонанын кәндли һәјәтләринин әксәријјәти лазымы мүасир сәлигә вә тәмизлијә малик дејилдир. Хүсусән һәјәтин мал мәһләси һиссәси тәмиз сахланылмадығындан пејинин ији вә тозу һәјәтин һавасыны корлајыр.

Нуха (Шәки) гәзасынын кәндли һәјәтләринин бир нүмунәсинин тәсвири XX әсрин биринчи рүбүндә Азәрбајҗан этнографларындан Давуд Шәрифов тәрәфиндән верилмишдир. Бу тәсвир олунмуш һәјәтдә јухарыда кәстәрилән һәјәтин мәишәт вә тәсәррүфат секторлары өзүнү там ајдынлығы илә кәстәрир.⁴ Лакин бурада о дөврүн ичтимаи-игтисади тәбиәтиндән доған, фәрди тәсәррүфатла мәшғул олан кәндлинин тәсәррүфат мәишәтиндә лазымы кәнд тәсәррүфаты аләт вә шејләринин сахланмасына мәхсус олан тикинти инди артыг мүасир кәндлиләрин һәјәтиндә јохдур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, колхоз гурулушу илә әлағәдар дөвләтин вердији гәрарлар әсасында бир чох кәндли һәјәтләриндә мал мәһләси вә орадакы тикинти вә гурғулар да һәјәтин тәркиб һиссәсиндән чыхмышдыр. Белә һәјәтләр ики сектордан—ешик вә бағ-диррикдән ибарәтдир. Бу гәбил һәјәтләр әсасән һејван сахламајан кәнч аиләләрин вә бә’зи кәнд гуллуғчуларынын һәјәтләридир. Лакин дөвләт тәрәфиндән колхозчу кәндлиләрин ев һејванлары сахламаг бәрәдә гојулан мәһдудийәтләр 1965-чи илдә хүсуси дөвләт гәрары⁵ илә гисмән арадан көтүрүлдүјүндән сон заманларда бир сыра кәнч колхозчу аиләләринин һәјәтләриндә ев һејванлары сахламаг үчүн лазымы тәдбирләр көрүлмүшдүр ки, бу

⁴ Д. Ш а р и ф о в. Крестьянские усадьбы 34 районах Нухинского уезда. Изв. обл. обслед. изуч. Азерб. № 4, Баку, 1927, сәһ. 64—73.

⁵ Сов.ИКП МК-нын 1965-чи ил март Пленумунун гәрарлары, б а х : «Коммунист» гәзети, 27 март 1965-чи ил, № 472.

да өз нөвбәсиндә һәјәт саһәсинин тәркиб һиссәләрини дәјишдирмиш, јенидән мал мәһләси олмајан бир чох кәндли аиләләринин һәјәтләриндә ев һејванларынын сахланмалары үчүн лазымы тикинти вә гурғулар әмәлә кәлмишдир.

Азәрбајҗан ССР Шәки-Загатала зонасынын шәһәр әһалисинин дә өз һәјәт саһәләри ичтимаи мөвгеләрин характеринә мүнасиб тәрздә гурулмушдур.

Шәки шәһәри нәинки зонада вә һәтта бүтүн республикада ипәк е’малы саһәсиндә биринчи јердә дурур. Ингилабдан әввәл бурада чохлу мигдарда кичик һәмчли ипәк е’малы заводлары (кархана) вә е’малатханалары олмушдур. Чох гәдимдән ипәк е’малы пешәси шәһәр әһалисинин тәсәррүфат һәјәтина дахил олмуш вә бунун нәтичәсиндә шәһәрдә ипәклә әлағәдар бир чох тикинтиләр әмәлә кәлмишдир. Ипәк е’малы илә мәшғул олан бә’зи аиләләр исә һәмин тикинтиләри өз һәјәтләри дахилиндә јашајыш тикинтиләри илә јанашы тикдирмишләр.

XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг Совет һакимијәтинин гәләбәсинә гәдәр әмәлә кәлмиш бир сыра бу гәбил һәјәтләрин нүмунәләри инди дә Шәки шәһәриндә галмагдалыр. Инди артыг бу һәјәтләрдә тикилмиш ипәк е’малы карханалары дөвләтин сәрәнчамындадыр. Белә һәјәтләр һаггында там тәсәввүр әлдә етмәк үчүн Шәки шәһәринин сабиг сакини мәрһум ипәкчи Мәһмәд һачырасул оғлунун һәјәтинә нәзәр јетирәк⁶ (3-чү шәклә бах).

Марагландығымыз һәјәт Шәки шәһәри К. Маркс күчәсинин 4 №-ли дөнкәсиндә 2 №-ли евин һәјәтидир. Һәјәтин тәркиби барама ачан кархана—гас (2145×570 см, һ.—470 см) алтында зирзәми, сап әјирән кархана—дәвил (3068×552 см, һ.—500 см), икимәртәбәли 18 јерләшкәли јашајыш бинасы, төвлә, тәндирхана, туалет (ајағјолу), һовуз вә бир сыра мәишәт хидмәти гурғу вә тикинтиләрдән ибарәтдир. Һәјәт саһәси ики һиссәјә бөлүнүр. Онлардан бири һәјәтин мәишәт вә тәсәррүфат тикинти вә гурғулары олан һиссә, о бири исә ипәк е’малы илә әлағәдар тикинти вә гурғулар олан һиссәдир. Беләликлә, бу һәјәтин тәркибиндән көрүнүр ки, һәјәт саһәсиндән аиләнин тәсәррүфат мәшғәлә нөвүнә мүнасиб истифадә едилдијиндән, зонанын үмуми һәјәтләринин тәркиб вә гурулушундан көклү сурәтдә фәргләнир.

Јухарыда дејилдији кими, һәјәт вә онун план-гурулушу чох һалларда ев саһибинин пешә вә тәсәррүфат мәшғәләсинин хүсусијјәтинә мүнасиб олур. Бу мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн башга сәнәтлә мәшғул олан шәхсин һәјәтини тәсвир едәк. Һаггында данышылачаг һәјәт Варташен гәсәбәсинин сакини дулусчу Хачатуровун һәјәтидир. О, јашајыш еви, ешнк, су архы, бағ-диррик, дулус күрәси, дулус е’малатханасы, чардаг

⁶ Һәјәтин кечмиш тәсәррүфат вә мәишәт хидмәт саһәләрини мүјәјнләшдирмәкдә Мәһмәд һачырасул оғлунун оғлу көмәк етмишдир.

вə башга мәншәт вә тәсәррүфат хидмәт сәһәләриндә ибарәт-дир. Бу аилә ев һејванлары сахламадығындан онуи һәјәтиндә мал мәһләси јохдур.

Беләликлә, ајдын олур ки, Шәки-Загатала зонасы әһалисини һәјәт сәһәләри өз тәркиби етибарилә мухтәлиф олуб, әсәсән, өз сәһибләрини тәсәррүфат мәншәтләрини тәсир илә дә формалашыр.

Аилә һәјәти даһилиндә аилә башчысынын мәшғүл олдуғу пешә, сәнәт нөвүнә анд е'малатхана, кархана, тичарәт дуканы вә башга бу нөв тикинтиләрин олмасы аилә башчысынын ишини хејли јүнкүлләшдирир, онун аилә үзвләри илә әләгәсини јакынлашдырыр, истәнилән вахт онларын көмәјиндән истифадә едә билир вә истәһсал васитә вә вәсаитләри һәмишә үзвләрин нәзарәти алтында олур. Аиләнин кәнч үзвләри аилә башчысынын пешә вә ја сәнәтини өјрәнмәјә сөвг едилирләр. Лакин бунула јанашы, аилә һәјәт сәһәләриндә мухтәлиф пешә, сәнәт тикинтиләри (кархана, е'малатхана) салмаг, һәјәтин бир һиссәсини истәһсал сәһәсинә чевирмәк аиләнин истирахәтини позур вә аилә үзвләрини сағламлығына мәнфи тәсир едир. Олур ки, Шәки шәһәрини вә зонанын башга јерләрини итисади чәһәтдән таваналы вә мәдәнијјәтчә јүксәк бәзи аиләләри јашадығлары. һәјәтләрин сәһәсини кенишләји имкан вердији һалда белә өз мәшғәлә сәһәләрини—ипәк карханалары (гас, дөвил), дулус вә гејри пешә е'малатханаларыны јашадығлары һәјәт сәһәсиндән кәнар бир јердә тикдирмишләр.

Јухарыдакылардан ајдын олур ки, Шәки-Загатала зонасынын аилә һәјәтләри мурәккәб гурулушлу тәсәррүфат вә мәншәт хүсусијјәтләринә малик олан бир мәдәнијјәт абидәси олуб, зона әһалисини тарихи инкишаф сымасыны өзүнә мәхсүс бир тәрздә әкс етдирир.

Һәјәт һасарлары. Һәр бир аилә өз һәјәт сәһәсини дөврәсини мухтәлиф иншаат материалларындан олан чәпәр вә бары илә һасарлајыр. Зонанын гаратикан коллуглары бол олан һиссәсиндәки јашајыш мәскәнләриндә кәндли һәјәтләрини дөврәси әсасән бу материалла чәпәрләнир. Ағач материаллары бол олан мешәлик јерләрдә ағач чәпәр, чубугһөрмә чәпәр вә зонанын чәнуб, гаратикан вә мешә олмајан һиссәсиндәки јашајыш јерләриндә исә һәјәтләри чиј кәрпичдән, чәј дашларыннан тикилән бары илә һасарлајырлар (4-чү шәклә бах).

Зонанын шәһәрләриндә бүтүн һәјәтләр, кәндләриндә исә бәзи һәјәтләрин әтрафы даш вә бишмиш кәрпичлә һөрүл-мүшдур. Зонада тез-тез јағыш жағдығындан даш, кәрпичлә һөрүлмүш һәјәт барыларынын ашынмасынын гаршысыны алмаг мәгсәднә онларын үстү гамыш, күләш, тахта парчалары вә јахуд кирәмнитлә өртүлүр. Белә һәјәт барыларынын үстүндән бәзән бишмиш кәрпич дүзүлүр вә јахуд диварларын үстү ко-нувары (балыгбелли формасында) һөрүләрәк үстүнә сement суварыр.

Зонада һәјәт әтрафына чәкилән чубугһөрмә чәпәрләр мухтәлиф конструкцияда олур. Онлардан бәзиләри бир вә ја ики тәрәфдән чубугла сәбәтвары һөрүлүр. Башга нөвү исә ешмә чубуг гомлары илә һөрүлүр. Бу нөв чәпәрләрә ел арасында «тәпмә» вә ја «тәппә чәпәр» дејилир. Һәјәт чәпәрләрини башга бир нөвү 4—5 әдәд ағачы (диаметри 9—12 см) мүзјән мәсәфәдә (15—25 см) бир-бириндән аралы һәјәт кәнары боју басдырылмыш пәјалара сыјрым вә ја чубугла сарыјыб бағламаг вә јахуд мыхламагла әмәлә кәтирилир. Бу чүр ағач һәјәт чәпәрләрини башга бир нөвү исә ағачларын һәјәт дөврәсинә басдырылмыш пәјалара дәлиб кечирмә үсулу илә әмәлә кәтирилмиш чәпәрләрди. Ел арасында бу нөв чәпәрләрә «чах-чах» чәпәр дејилир. Һәјәт чәпәрләрини башга бир нөвү јухарыда ады чәкилән тикан чәпәрди. Бу чүр чәпәри дүзәлтмәк үчүн һәјәтин дөврәсинә назик пәјалар басдырылыр вә бунлара гаратикан чәнкәләри тахылыр, сонра исә бајыр тәрәфдән хәндәк газылыр вә хәндәкдән чыхарылмыш торпаг тикан чәпәрин ди-бинә төкүлүр. Газылмыш хәндәк тикан чәпәрләри кечилмәз едир.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, һәр тәрәфдән мухтәлиф нөв чәпәр вә барыларла дөврәләнмиш һәјәтләр зона әһалисини мадди-мәдәнијјәт сәһәләри силәсләсиндә кичик һәчмли бир јашајыш мәскәни кими тәчәссүм едир. Өз-өзү-јүндә хырда мухтар хүсусијјәтә малик олан бу мадди-мәдәнијјәт абидәсини харичи мүһитлә әләгәси мухтәлиф гурулуш-ша малик доггаз вә гапылар васитәсиләдир.

Һәјәт гапылары. Шәки-Загатала зонасы һәјәтләрини гапылары аиләнин мәншәт вә тәсәррүфат мәшғулијјәтиндән асылы олараг тәк, гошатајлы тахта, дөмир гапылар вә мухтәлиф гурулушлу дарвазалар формасындадыр. Зонанын истәр кәнд вә истәрсә дә шәһәрләриндә аилә һәјәтләрини әксәријјәтини гапылары енли вә учадыр. Белә гапылар ел арасында дарваза адланыр. Һәјәтә дахил олмаг вә ја чыхмаг үчүн чох һалларда һәмин дарвазаларын бөјрүндә вә јахуд гапы тајларынын бириндә (әксәрән сағ гапы тајында) адам кәчә биләчәк балача гапы олур. Бу ону көстәрир ки, дарвазалар әсасән һәјәтә нәглијјәт васитәләри (араба, ат) дахил олмасы хатиринә дүзәлдилмишдир. Бир гајда олараг, һәјәт дарвазаларынын кәләсиндә икисинәли чардаг олур. Һәмин чардаглар кирәмнит вә ја гамышла өртүлүр.

Шәки-Загатала зонасында елә кәнд јашајыш јерләри вардыр ки, онларын һәјәт гапыларынын әксәријјәти ачаг дарвазалардан ибарәтди. Мисал үчүн, Гутгашен рајонунун Чархана кәнди бу гәбил кәндләрдәндир. Чархана кәндиини ингиләбдән әввәл салынмыш һәјәтләрини әксәријјәтинин һәјәт гапылары кениш дарвазалардан ибарәтди. Бу да ону көстәрир ки, кәнди әһалиси һәлә ингиләбдән әввәл бөјүк һәчмли тәсәррүфат сәһәләри—әкинчилиик, бағчылыг вә арабачылыг

мәшғүл олмушлар. Бөжүк һәмчли һәглиҗат вәситәсиндән истифадә етмәк әһалини дарваза гапы һөвүндән истифадә етмәҗә сөвг етмишдир.

Дарвазалардан башга зонанын бир чох кәндләриндә аилә һәјәтнә јол доггаздандыр. Доггаз 3—4 әдәд, 2,5—3 м узунлуғунда ағачларын бир-бириндән бир гәдәр аралы бир-бирини үстүнә паралел дүзүлүшүндән әмәлә кәлир. Чох да мүрәккәб гурулушда олмајан бу чүр һәјәт гапылары зонанын лагәтәји һиссәсиндә мешәлик јерләрдә кениш јајылмышдыр. Бу гапы кәнардан һејванларын һәјәтә дахил олмамасы үчүн дүр (5-чи шәклә бах).

Үчүнчү һөв һәјәт гапысы Шәки-Зағатала зонасынын јалпы Зағатала рајонунда тәсадүф едилен мүрәккәб меҗмар конструкијалы бүрчвары вә јахүд көшклү⁷ дарвазалардыр (6-чы шәклә бах). Бу дарвазалар һәјәт диварынын мүнәсиб мүәјјән јериндә дөрдкүч икимәртәбәли биркөзлү тикинтини хатырладыр. Бу тикинтини алт мәртәбәси гошагапылы дарваза вә даландан, үст мәртәбәси икә икә тәрәфә, бәзән икә дөрд тәрәфә пәнчәрәси олан отагдан ибарәтдир. Бураја јол диваричи һөрмә вә ја ағачгојма пилләкәнләрләдир. Бу дарвазаларын дам чардагы дөрдсинәли вә јанханалы олур. Чардага јол икинчи мәртәбәдән тахта вә һөрмә пилләкәнләрләдир. Көшклү дарвазаларын икинчи мәртәбәсиндәки отаг елә бил ки, һәјәти гурујан адамларын гараулханасыдыр. Белә дарвазалар Зағатала рајонунда ингиләбдән әввәлки дөврә аиддир.⁸ Ингиләбдән соңра көшклү дарвазаларын тикинтиси дајандырылмышдыр. Әввәлләр тикилмиш бу чүр дарвазалар соңралар тәҗрибә едилмәдәјиндән учуб дағылмышдыр. Һазырда Зағатала рајонунун бир икә кәндиндә белә дарвазаларын јалпы харабалары галмышдыр.⁹

Дарваза вә доггазлардан башга, зонанын шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләриндә бир сыра һәјәт гапылары дарвазадан кичик вә икитәјлидыр (7-чи шәклә бах). Бу гапыларын кирәчәјинин һәр икә тәрәфиндә отурмағ үчүн даш вә кәрпичдән һөрүлмүш күрсү олур.

Ингиләбдән әввәл Азәрбајҗанда әксәр евләрин һәјәт гапылары ән азы бир миник аты кечә биләчәк бөјүклүкдә дүзәлдирди. Һазыркы дөврдә икә зонада бәзи аиләләр өз һәјәт гапыларыны автомашынын һәјәтә дахил олмасыны нәзәрә

⁷ Көшк һәр һансы бир тикилини үстүндә олан биркөзлү тикинтіә дејилир. Бу, балахана да адланыр.

⁸ Бу гәбил дарвазалар Нахчыван МССР-ин Нахчыван вә Ордубад шәһәрләриндә, һабелә Азәрбајҗанын башга рајонларында да тәсадүф едилир вә көшклү дарваза адланыр.

⁹ Белә дарвазаларын бирини шәкли Ә. В. Саламзаде вә Ә. Ә. Садыгзадеһи «XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биначалары» китабында верилмишдир (Бақы, 1961). Һазырда бу дарвазаларын харабалығына Тала кәндиндә тәсадүф едилир.

аларағ, дарвазавары едирләр. Лакин бунула јанашы бир чох аиләләр өз һәјәт гапыларыны биртәјли, бир адам кечә биләчәк ениндә дүзәлдирләр. Зонанын шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләриндә бир чох һәјәт гапылары вардыр ки, олар аилә үзвләрини гапыны ачмаға чағырмағ үчүн гапыдәјән асма чәкич, ат бағламағдан өтрү дәмир һалға вә с. илә тәһиз едилмишдир. Бундан башга дарваза вә һәјәт гапылары дахилдән бағламағ үчүн ағач сүркү, чәфтә, харичдән бағламағ үчүн икә һалғачәфтә илә тәһиз едилмишдир. Бир чох дарваза вә һәјәт гапыларыны архадан башлары диварда олан дешиҗә кечирилән ағач линк вәситәсилә да бағлајырлар (8-чи шәклә бах).

Күчәләр. Јашајыш јерләрини әсас тәркиб һиссәләриндән бири да күчәдир (9-чу шәклә бах). Күчәләрин абад, кениш, тәһиз олмасы әһалини мәдәнијјәтинә вә сағламлығына, ејни заманда һәглиҗат вәситәләрини раһат һәрәкәт етмәсинә имкан верир. Шәки-Зағатала зонасы јашајыш јерләрини кәнд, шәһәр типли гәсәбә вә шәһәрләриндә Иттифағ вә республика әһәмијјәтли јоллар кечән күчәләрдән башга, гәлан күчәләр торпағдөшәмәдир. Гејд етмәк ләзимдыр ки, Шәки, Зағатала шәһәрләриндә, һабелә, Гутташен, Балакән, Гах, Варташен шәһәр типли гәсәбәләриндә бир нечә күчә асфалтла өртүлмүш вә чај дашларындан дөшәмәләр салынмышдыр. Лакин зонанын кәнд күчәләри вә һабелә шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрин әксәр күчәләри өз кејфијјәт вә гурулушу чәһәтдән мүәсир һәглиҗат вәситәләрини һәрәкәтинә мүәфиг дејилдир. Дөшәмәси торпағ олан күчәләрдә ғышда вә плин јағышы ајларында адамлар вә хусусән автомашылар палчығдан һәрәкәт едә билмирләр. Илин гурағ вахтларында икә бу күчәләрдә һәрәкәт едән автомашыларын галдырдығы тоз күчә узунуна вә енинә 200 м-дән артығ бир саһни бүрүјүр вә әтрафда олан евләрә, һәјәтләрә вә нәбатата хејли зәрәр вурур.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, Шәки-Зағатала зонасында нәһикә кәнд күчәләри, һәтта бу зонанын шәһәр јолларында да әксәријјәти асфалтла өртүлмәмиш, сәтһләри чала-чухур олдуғундан һәм јашајыш јерләрини көзәллијини позур, һәм да нәглијјат вәситәләрини һәрәкәтини чәтинләшдирир.

Азәрбајҗан ССР-ин бу зонасында елә јашајыш јерләрин вардыр ки, оларын күчәләри мүәсир шәһәр күчәләринә бәзәмир. Буна мисал оларағ, Шәки шәһәри, Илису кәндини вә диҗәр јашајыш јерләрини күчәләрини кестәрмәк олар. Бу јашајыш јерләрини күчәләри кечмиш дөврүн ичтиман-иғтисади вә сјаһи һәјәт тәрзиндә вә нәглијјат вәситәләрини хусусијјәтинә ујғун оларағ салынмышдыр. Бурада күчәләр дар олса да, олдуғча сәлиғәли, сал дашларла дөшәммишдир. Күчәләрин сәтһи дүз вә ја габагыр (балығбелли формасында) олмајыб, һәр икә тәрәфдән ортаја доғру дәрриләшир. Беләликлә, күчәнин ичәрисин дашла дөшәммиш дајаз архы хатырладыр. Јағыш вә әриммиш гар сулары кәнарлардан ахыб күчәнин ор-

тасы илэ кедир. Бу вэзијјәтдә јағыш сулары евләрин диварларына зәрәр јетирә билмир.

Минкәчевир су-електрик стансијасы вә кәндләрдә олан кичик гүввәли електрик стансијаларындан алынған електрик енерјисі сәјәсиндә зона кәндләринин бәзиләринин бир сыра күчәләри електрик лампалары васитәсилә ишыгландырылыр.

Кәндләрдә әсәсән булаг сују ичилир. Лакин зонанын чәнуб дүзәнлик районларында исә әһали ичмәк үчүн чај сујундан истифадә едир. Бәзи кәндләрдә исә чајдан кәтирилмиш су хүсуси судашында сүзүлдүкдән сонра ичилир. Ичмәли су мис күјүмләрлә кәтирилир. Шәки шәһәриндә һәјәтләрин чоҳуна булагларын сују сахсы борулар васитәсилә кәтирилир.

Кәнд мејданлары һәр һансы бир кәнддә кәнд чамаатынын ишдәнкәнар вахтда топландыглары јердир. Бу јерләр инди әсәсән колхоз идарәси, клуб габағындакы саһәдир. Һазырда бир чох јашајыш јерләринин мејданларында дәвләт вә кооператив әрзаг вә сәнајә маллары тичарәти дүканлары, чајхана вә јемәкханалар вардыр. Бөјүк кәнд вә гәсәбәләрдә гонаг евләри дә кәнд мејданы вә ја кәндин идарә мәркәзи олан саһәдә јерләшир.

Бир нечә хырда кәндләр истисна едилмәклә зонанын бүтүн кәндләриндә орта вә ибтидаи мәктәпләр вардыр.

ЈАШАЈЫШ ЈЕРЛӘРИНИН ЕТНИК ХҮСУСИЈӘТЛӘРИ

Зонанын јашајыш јерләринин, хүсусән кәндләрин әксәријәтинин әһалиси әзәрбајҗанлылардан ибарәтдир. Белә јашајыш јерләринин бәзиләринин сакинләри нисбәтән бир мәншәлидир. Белә кәндләр әсәсән кичик кәндләрдир (мәсәлән, Башдашағыл, Сарыбаш, Муғанлы, Гыпчаг вә башгалары бу чүр кәндләрдир). Лакин бир чох кәндләрин әһалиси мүәјјән ичтимаи-иғтисади вә тәбии һадисәләр нәтиҗәсиндә башга јерләрдән көчүш, мүәјјән јашајыш јериндә сакин олмуш вә заман кечдикчә онлар бир-бирләри илә гајнајыб-гарышараг кәндин әһалисини әмәлә кәтирмиш вә гоһумлашмышлар.

Мәсәлән ајдынлашдырмаг үчүн Гутгашен районунун Вәндам кәндинә нәзәр јетирәк. Бу кәнд, әсәсән, Биләчик, Орта, Дәхәр, Әрәбли, Гымыллы, Талыблы, Манафлы, Кәндбашы, Мирзәлилар мәнһәлләләриндән ибарәтдир. Бу јерләрин сакинләрини өјрәнәркән ајдын олду ки, Орта мәнһәлләдә падарлар јерләшмишләр. Әрәбли мәнһәлләси өз адындан мәлүм олдуғу кими, вахтилә Әзәрбајҗандан көчүрүлмүш әрәб тајфаларынын галығы олмагла инди әзәрбајҗанлашмыш, лакин өз мәнһәлләләриндә әрәб адыны сахламышлар. Дәхәр мәнһәлләсиндә јашајанлар исә индики Исмајыллы районундан кәлмәдиләр.¹⁰

Гымыллы мәнһәлләсинин сакинләри ола билсин ки, вахт-

илә индики Губа районунда олан Гымыл кәндиндән кәлмишләр. Губа районунда олан Гымыл кәндинин әһалиси Һазырда өз араларында ләзки дилиндә данышырлар. Лакин Вәндам кәндинин Гымыллы мәнһәлләсинин сакинләри исә Әзәрбајҗан дилиндә данышыр вә ләзки дилини билмирләр. Бу да онларын чох гәдим заманлардан бураја көчмәләрини көстәрир.

Беләликлә, ајдын олур ки, сакинләри Әзәрбајҗан дилиндә данышан Вәндам кәндинин әһалиси мүхтәлиф кәлмә элементләрдән ибарәтдир.

Зонанын, хүсусән онун Гах, Загатала вә Балакән районларынын бир чох кәндләринин сакинләри сырф аварлардан (Чар, Магов, Даначы, Мазых, Катех, Јолајрыч вә с.), захурлардан (Сувакил, Гас, Гаргај, Мамрых вә с.), јенкилојлардан (Әлиабәд, Мосул, Әлибәјли) вә ахахлардан (Ахвахдәрә) ибарәтдир. Гутгашен районунун Филфилли, Гәмәрван кәндләринин әһалиси сырф ләзкиләрдир. Лакин зонада бир чох јашајыш јерләри вардыр ки, онларын сакинләри јухарыда адлары чәкилән башга халгларла әзәрбајҗанлыларын гарышығындан ибарәтдир. Бу халглар етник чәһәтдән ајры олсалар да, дини етиҗадларына көрә мүсәлман олмушлар.

Бу кәндләрдә јашајан мүхтәлиф халгларын нүмәјәндәләри ваһид тәсәррүфат һәјәт шәраитиндә күзәрән кечирирләр.

Бундан әлава, бир сыра јашајыш јерләри дә вардыр ки, онларын сакинләри мүхтәлиф етникләрдән вә мүхтәлиф динә етиҗад едәнләрдән ибарәтдир. Мәсәлән, Нич кәндинин сакинләри христиан удинләрдән вә ислам дининә етиҗад едән әзәрбајҗанлылардан, Варташен гәсәбәсинин сакинләри һәлә тәхминән XVII әсрин орталарындан хачпәрәст удин вә ермәниләрдән, јәһуди дининә мәнсуб олан татлардан вә ислам дининә етиҗад едән әзәрбајҗанлылардан ибарәтдир.¹¹

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, инсанларын бир јердә бир кәнд шәраитиндә јашамаларына онларын милли вә дини мүхтәлифлији мане ола билмир.

Белә јашајыш јерләринин сакинләринин мәдәнијјәти онларын әһәтә олундуғлары вә онларла ардычыл һәртәрәфли мүнәсибәтдә олан Әзәрбајҗан кәнд вә шәһәр әһалисинин мәдәни тәсири алтында инкишаф едир. Белә кәндләрдә јашајанларын етник хүсусијјәтләри онларын дил ајрылығында вә бир дә Һазырда арадан чыхмагда олан бәзи дини ајинләрин алајарымчыг ичрасында өзүнү көстәрир. Белә кәндләрин әһалисинин үмуми үнсијјәт дили Әзәрбајҗан дилидир. Бу дили зонада сакин олан бүтүн халглар билир.

Сон илләрдә колхозларын ириләшмәси илә әлағадат олар, бир нечә кәндин сакинләри бир кәнд тәсәррүфаты артелиндә бирләширләр. Бирләшмиш кәндләрдән бири тәсәррү-

¹¹ М. Бажапов. Евреи в с. Варташенского (Нухинского) уезда (Елизаветпольской губернии)—СМОМПК, вып. XVIII, 3, с. 111.

¹⁰ Кәндин јашлы адамларынын мәлүматына әсәсән.

фатын идарә мәркәзинә чеврилир. Гејри-мүнасиб јерләрдә салынмыш кәндләрин сакинләри исә тәдричән көчүб бу кәндә кәлирләр. Беләликлә, мәркәзи кәндләр бөјүјүр, хырда вә гејри-мүнасиб јерләрдә салынмыш јашајыш јерләри арадан чыхыр. Лакин бу процес өзүнүн башлангыч дөврүнү кечирир. Тәбиндир ки, бу һал кәндләрин јерләшдији әразидән даһа сәмәрәли истифадәсинә имкан верир.

ЈАШАЈЫШ ЈЕРЛӘРИНИН ГУРУЛУШУ

Һазырда мөвчуд олан јашајыш јерләринин әразиси фәрди колхозчу кәндлиләрин, кәнд гуллуғчу вә зијалыларын фәрди һәјәтләринин саһәси, ичтимаи-мәдәни, тәсәррүфат биналарынын әһатә етдикләри саһә, мејдан вә күчәләрин саһәсинин чәмини тәшкил едир. Тәбиндир ки, бунлардан биринин артыб-азалмасы кәндин үмуми мәишәт саһәсинә тә'сир едир. Кәнд торпаг саһәсиндән сәмәрәли истифадә едилмәси кәнд тәсәррүфатынын инкишафына хейли көмәк едир. Лакин һазырда зонанын бир чох кәндләриндә јени јашајыш евләри тикдирмәк үчүн һәјәт саһәләри вериләндә кәндин кәләчәк инкишафы нәзәрә алынмыш. Әкин үчүн јарарлы саһәләрдән вә көзәл бағлардан һәјәт саһәләри ајрылып. Алынмыш һәјәт саһәләриндә исә тикинтиләр нәзарәтсиз тикилир. Бу гәјда илә јени тикилмиш евләр кәндин мәнзәрәсини јахшылашдырмаг әвәзинә ону даһа да писләшдирир вә диқәр тәрәфдән һәјәт саһәләринин верилмәсиндә олан өзбашыналыг кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаг саһәләринин азалмасына сәбәб олур.

Халгын индијә гәдәрки тәчрүбәсинә диггәт верилсә, ајдын олар ки, ата-бабалар кәндләринин онларын истифадәсинә верилмиш әразинин әкин үчүн аз јарарлы вә јахуд һеч јарамајан һиссәсиндә салырдылар. Азәрбајҗанын, еләчә дә Шәки-Зағатала зонасынын бүтүн гәдим јашајыш јерләри бу әсасда салынмышдыр. Нәтичәдә зонада әсасән дөрд нөв план-гурулуша малик јашајыш јерләри әмәлә кәлмишдир. Онлардан бири 0,2—0,3 һектар саһәјә малик олан әтрафы гаратикан вә ја чубуғһөрмә пајалардан дүзәлдилмиш чәпәр вә јахуд даш вә көрпич бары илә һасарланмыш аилә һәјәтләринин, ичтимаи биналарын јерләшдији саһәләрин бир-бири илә чулғашараг әмәлә кәтирдикләри јашајыш јерләридир. Бурада һәјәт саһәләринин бир-бирилә чәпәр-чәпәрә, дивар-дивара бирләшәрәк әмәлә кәтирдикләри һәјәтләр «торуну» јалныз дарысгал кәнд күчәләри, сү архлары вә чајлар кәсир, мејдан вә мејданчалар апалајыр. Бу чүр план-гурулуша малик олан јашајыш јерләрини, шәрти олараг, «һәјәтгошма» јашајыш јери адландырыр.

Һәјәтгошма типли јашајыш јерләриндә һәјәтләрин кәнд, гәсәбә, шәһәр әразисиндә јерләшмәси планлы дејилдир. Бу плансызлыг исә «Һәр ким һараны истәр әлдә етсин» принципи әсасында, мүстәгил олараг һәјәтләрин салынмасы нәтичәсиндә

мејдана кәлдијини күман етмәк олар. Кәндләрин белә олмасына вахтилә мүхтәлиф јолларла һәјәт саһәси әлдә етмиш вә ја ата-бабасындан ирс галмыш вә јахуд сон заманларда колхозларын колхозчу вә гуллуғчу аиләләринә ајырдыгы һәјәт саһәләринин дәјишикликлијә уғрамасы һаллары сәбәб олмушдур. Зонанын әксәр јашајыш мәскәнләри бу типлә мәнсубдур.

Икинчи тип јашајыш јерләри өз план-гурулушлары е'тибарилә биринчидән хейли фәрғлидир. Бу тип јашајыш јерләри бир-бириндән аралы һәјәт групплары вә ајрылыгда дүшмүш тәк һәјәтләрдән ибарәтдир. Белә јашајыш јерләриндә һәјәт группларыны вә бир сыра тәк дүшмүш һәјәтләри бир-бириндән әкин јерләри, бағ вә мешә талалары ајырыр. Кәнд әмәлә кәтирән бу ајры-ајры һәјәт групплары өз мөвгеләри вә әрази ајрылығлары е'тибарилә мүстәгил кәнди хатырладыр. Лакин бунлар үмумиликдә ваһид бир кәнд ичмасы тәшкил етдикләринә көрә онлары мә'лум кәндин мәһәлләси вә јахуд кәндин ајрылмасы адландырырлар. Белә мәһәллә вә ајрылмаларын өзләринин мүстәгил адлары вардыр. Бу гурулушда олан јашајыш јерләрини, шәрти олараг, «талајығым» типли јашајыш јери адландырачағы.

Талајығым типли јашајыш јерләри Гутгашен, Варташен, Шәки, Гах, Зағатала вә Балакән рајонлары әразисиндә кениш јайылмышдыр. Нич, Хачмаз, Даначы, Әлибад вә бир чох кәндләр бу чүр планлы кәндләрдәндир.

Талајығым типли јашајыш јерләри әрази е'тибарилә кениш бир саһәни әһатә едир. Мисал үчүн, Варташен рајонунда олан Хачмаз кәнди бу гисмә мәнсуб јашајыш јерләриндәндир. Бу кәнд әсасән бир-бириндән аралы, алты ајры-ајры (Хачмаз, Хачмазабдаллы, Хачмазгазмалары, Хачмазшәһрасы, Хачмазгышлағы, Хачмазмоллалысы) јашајыш јеринин вә мәһәлләнин чәминдән ибарәтдир. Кәндин тутдуғу саһәнин ени 4,5 вә узунлуғу 7 км олуб, 790 тәсәррүфаты әһатә едир. Бу кәнддә кәнд сакинләринин һәјәтләри 3000 һектардан артыг бир саһәјә сәпәләнмишдир. Хачмаз кәндинин белә бир планда олмасы һазыркы шәраитдә әһалинин мәдәни-мәишәт ишләринин инкишафына вә еләчә дә мүасир колхоз тәсәррүфатынын инкишафына мәнфи тә'сир едир.

Һәјәтгошма вә талајығым типли јашајыш јерләриндән башга, план-гурулушларына көрә зонада үчүнчү нөв јашајыш јерләри дә вардыр. Бу јашајыш јерләри әсасән мешә зонасынын гуртарачағы, дағ-јајлаг јерләриндәдир. Бу кәндләрдә фәрди аилә һәјәтләри саһәси чох кичик олдуғуна көрә, онларын дахилиндә салынмыш јашајыш вә тәсәррүфат тикинтиләри бир-биринә јапышыгдыр. Диқәр тәрәфдән исә бу дар саһәли һәјәтләр бир-биринә сых сүрәтдә бирләшдијиндән кәндин бүтүн јашајыш, тәсәррүфат вә ичтимаи биналары бир-биринә чаланмыш вәзигәтдә олуб, ваһид бир күтлә кими нәзәрә

чарпыр. Бу чүр жашајыш јерләриндәки тикинтиләри бир-бириндән кәндин жалныз дар күчәләри ајырыр.

Бу нөв план-гурулушлу кәндләри, шәрти олараг, «сых» тип-ли жашајыш јерләри адландырачагы.

Һәјәтгошма вә талајыгым типли жашајыш јерләриндә һәјәтләрин саһәси ашагыдакы һиссәләрдән ибарәтдир:

Тикинтиләр јерләшән саһә. Һәјәтин бу һиссәсиндә аиләнин жашајыш вә тәсәррүфат тикинтиләри салынмышдыр. Бу тикинтиләр әксәр һалларда бир-бириндән аралы салындыгларына көрә, тикинтиләр һәјәтдә ики вә үч јердә олур. Лакин сых типли кәндләрдә тикинтиләр һәјәтин жалныз бир күшәсини тутур. Бу да елә бу типли кәндләрин жашајыш вә тәсәррүфат тикинтиләринин бир-бириндән ајрылмамасы вә кәнд саһәсинин дарысгаллыгы нәтижәсиндәдир. Лакин сон заманларда бурада да бә'зи аиләләр жашајыш евләрини тәсәррүфат тикинтиләриндән аралы тикирләр. Һәјәт саһәсинин икинчи һиссәсини тәшкил едән саһә жашајыш тикинтиләринин гаршы вә һәндәвәриндә олан һиссәдир. Бу саһәләр бир чох кәндләрдә гисмән (Бум, Илису, Ләки, Варташен вә с.) сал дашларла дөшәнир. Бурадан балача бир арх кечир. Һәјәтин икинчи һиссәсиндә тәндирхана олур вә үмумијјәтлә аиләнин ев-мәншәт ишләринин бә'зиләри јәј ајларында бурада көрүлүр. Зонанын аран кәндләринин бә'зиләриндә (Кичик Дәһнә, Һәмзәли вә с.) һәјәтин бу һиссәсиндә су еһтијаты сахламаг үчүн һовуз дүзәлдир. Һәјәтләрин үчүнчү һиссәсиндә мал төвләси јерләшир. Бура јаз-јәј мөвсүмүндә һејванлар бағланан јердир, һәјәтин бу һиссәсиндә чыгла һасарланмыш төвлә—ағыл, күз, от тајасы чардагы, ит јувасы, тојуг һини вә һәјәтин дөрдүнчү һиссәсиндә исә бағ-диррик, јерләшир. Бурада мејвә ағачлары вә тәрәвәз кәрдиһләри (ләкләри) олур.

Етнографик арашдырма вә өјрәнмә ишләри апарылан рајонларын бир сыра кәндләриндә аиләләрин һәјәтләриндә бу јухарыда көстәрилән дөрд һиссәнин һәр бири бир-бири илә хүсуси аракәсмәләр вәситәсилә ајрылып.

Јухарыда гејд вә тәсвир олунан һәјәтләр вә онларын һиссәләри жалныз һәјәтгошма, сых вә талајыгым типләринә мәнсуб олан жашајыш јерләринә хасдыр. Лакин зонанын даг кәндләриндәки бир чох жашајыш јерләринин һәјәт саһәсиндә бу дөрд һиссә ајдын сечилмир. Бурада һәмин һиссәләр бир-биринә гарышыгдыр. Даг кәндләринин һәјәтләриндә исә бағ-диррик јери әсәсән олмур. Бу нөв даг кәндләрини, шәрти олараг, «сых-ком» кәнд типин адландырыг. Бу типә мәнсуб олан жашајыш јерләриндә евләр бир-бири илә сых бирләшмиш вә бир-биринин үстүнә галанмыш кими көрүнүр. Бүтүн кәнд чохкөзлү бөјүк бир бинаны андырыр.

Зонада Даг Сувакил кәнди сых-ком типли жашајыш јерләринә мәнсубдур. Јухарыда характеризә едилмиш жашајыш јерләри илә јанашы, зонада мүасир дөврүн ичтинман һәјәтына вә

мәдәни-мәншәт тәләбләринә нисбәтән мүнәсиб олан аз миг-дарда јени салынмыш «планлы» жашајыш јерләри дә вардыр. Бу тип жашајыш јерләри әсәсән кәнд тәсәррүфаты совхозлары вә кичик һәчмли јүнкүл сәнајә фәһләләри гәсәбәләридир (10-чу шәклә бах).

Зонанын жашајыш јерләринин бир хүсусијјәти дә онларын ичтинман-иғтисади мәнсубијјәтләринә көрә фәргләнмәләридир. Бу нөгтеји-нәзәрдән зонанын жашајыш јерләри колхоз кәндләри, совхоз-кәнд тәсәррүфат фәһлә кәндләри вә гәсәбәләри, сәнајә фәһләләри гәсәбәләри вә шәһәрләрдән ибарәтдир. Инзибати хүсусијјәтләринә көрә зонанын жашајыш јерләри кәнд, гәсәбә, шәһәр совет мәркәзи, рајон совети мәркәзи вә буиларын инзибати табелијиндә олан жашајыш јерләриндән ибарәтдир. Бу ахырынчылар әксәријјәти тәшкил едир.

ЈАШАЈЫШ ЕВЛƏРИ

ЈАШАЈЫШ ЕВЛƏРИНИН ТАРИХИНƏ ДАИР

Инсанларын һələ физики вə тарихи инкишафынын эн илк чагларында бир чанлы варлыг кими, далдаланачага вə сыгынага јемэк вə ичмэк гэдэр тəбии еһтијачлары олмушдур. Чүн-ки онлар тəбиэтин мүдһиш стихиялары, јыртычы вəһши һейванларын эһатэсиндэ јашамыш вə јемэк элдэ етмэк ишиндэ тамамилэ тəбиэтдэн асылы олмушлар. Физики вə өзүнүмүдә-фиэ чəһэтчэ бир чох һейванлардан эиф олан ибтидаи инсан-лар јатмаг, нэсил артырмаг, доғулмуш көрпэлэри сахламаг, горумаг, эрсəјэ јетирмэк вə дикэр тэрəфдэн шиддэтли тропик јағышлардан, јыртычыларын басгынларындан јатаркөн өвлэ-рини вə көрпэлэрини горумаг инстинктини тəмин етмэк үчүн, бүтүн башга чанлылар кими, бир јердэ далдаланмалы, горун-малы вə бир јерэ сыгымалы идилэр. Белəликлэ, јашајыш сы-гыначагына, башга чүрə десэк, јашајыш евинэ олан еһтијач инсанларын өвлэринин тəбии еһтијачларыны тəмин етмэ вə этраф мүһитин амансыз гүввэлэринин гаршысыны алмаг зəру-рəтичлэн мејдана кəлир.

Планетимиздэ елэ бир инсан групу (халг, тајфа, гəбилэ вə с. тапылмаз ки, бир сыгыначагдан вə ја далданачагдан, ев-дэн истифадэ етмəмиш олсун. Ел арасында дејилдији кими, «Гуш јувасыз, инсан комасыз (евсиз) кечинэ билмэз».

Белə олан тəгдирдэ јəгин ки, бу мүһүм мадди-мəдəнијјэт абидэсинин нэ заман мејдана кəлдијини, онун эн илкин фор-масынын нечэ олмасы вə нəһајэт, нəји евин башлангычы һе-саб етмэк мəсəлэсинин өјрəнилмəsi хејли дэрэчэдэ мараглы-дыр.

Дүнјанын бир чох көркəмли тəдгигатчылары бу мараглы мəсəлэ барəсиндэ бир сыра елми фикирлэр, фəрзијјэлэр сөј-лəмишлэр. Мəшһур совет алими, археолог П. П. Јефименко-кəстəрир ки, өз инкишафы илэ һələ һейванлар алəминдэн узаглашмамыш, тəбиэтин һазыр не'мəтлэрини топламаг, хыр-да һейванлары овламагла мəшғул олан палеолитин Шел дөв-рүндэ јашамыш ибтидаи инсанлар оддан истифадэ етмəји ба-чармыр, евсиз вə палтарсыз күзэрэн кечиридилэр.¹ Бу дөврүн

¹ П. П. Ефименко. Первобытное общество. Л., 1938, сəһ 173, 174, 179.

иглими тəдричэн дəјишилэрэк кет-кедэ сојујур, бузлаглар эмэ-лэ кəлир. Ашел дөврүнүн орталарында инсанлар харичи мүһи-тин тə'сириндэн горунмаг зəрурəти гаршысында галмышлар, онлар сојуғун дəһшəтиндэн јаха гуртармаг мəгсəдилэ мағара-лары, гаја алтларыны мəскөн етмиш, бəдэнлэрини өртмəли вə оду мүһафизэ етмəли олмушлар.

Инсан чəмијјəти инкишафынын бу дөврүндэ (Ашел дөв-рүнүн орталарында—М. Н.) планетимизин исти вə мүлəјим һавалы гуршағында јашамыш инсан групплары узун мүддэтли дүшəркэлəрдэ тəбии мағара, гајаалты илэ јанашы, чубуг вə ағач габыгларындан дүзəлдилмиш кома вə олчугларда², пла-нетимизин сојуг гуршағында јашајан инсан групплары исə үзэ-ри һейван дəрилэри илэ өртүлмүш газма комаларда јашајыр-мышлар.³

Белəликлэ, П. П. Јефименкоја көрə, Ашел дөврүнүн орта-ларында иглимин дəјишилмəsi, һаваларын сојумасы, инсан-ларын оддан истифадэ етмəјэ башладыгы бир дөврдэ сүн'и јашајыш сыгыначагы—ев јаранмышдыр.

Марагландығмыз мөвзу һағында совет алими С. П. Толстовун мүддəалары да мараглыдыр. Онун фикринчэ, јаша-јыш евинин башлангыч формасы ибтидаи инсанларын-гејри-мүнасиб һавалардан горунмаг үчүн истифадэ етдији тəбии сыгыначаглар—олчуг, ағач коғушу, гајаалты вə мағаралар-дыр. С. Толстова көрə, јерүстү сүн'и јашајыш евинин илк баш-лангыч формасы ибтидаи инсанларын нəбати материаллар-дан јаратдыгы олчуглардыр⁴.

Совет археологу П. И. Борисовскинин дэ јашајыш евинин мənшəји һағында П. П. Јефименконун мүлаһизэлэри илэ ра-зылашдыгы эсəрлэриндэ һисс едилир⁵.

Азэрбајчан алимлэриндэн И. М. Чəфəрзадэ гајаалты вə мағаралары инсанларын илк сыгыначагы һесаб едир. О, «Азэрбајчан тарихинин эн гəдим дөврү» адлы мəғалəсиндэ кəстəрир ки, Плєјстосен дөврүндэ ибтидаи инсанлар Азэрбај-чан шəраитиндэ чај кəнарларында, мешəлəрдэ, гаја алтын-да вə мағараларда јашамышлар. Гајаалты вə мағараларда јаша-јан инсанлар өвлэринин истидэн, сојугдан горујур вə элдэ ет-диклэри оду, топладыглары эрəгы да бурада мүһафизэ едир-дилэр. Бунун үчүн дэ мағара инсанларын илк башлангыч сы-гыначагы һесаб едилир.⁶

² П. П. Јефименко. Кəстəрилэн эсəри, сəһ. 206; Олчуг сөзү рус ли-тиндэ олан «ветровой заслон» сөзүнү эвəз едир.

³ Јенə орада, сəһ. 276.

⁴ С. П. Толстов. Жилище; ба х. ВСЕ, I изд. т. 25, М., 1932, сəһ. 427, 429.

⁵ П. И. Борисовский. Начальный этап первобытного общества, Л., 1950, сəһ. 16, 44, 50, 52.

⁶ И. М. Джафарзаде. Древнейший период истории Азербайджана (по археологическим данным). Очерки древней истории Азербайджана. Баку, 1956.

Марагландыгымыз мөвзу илэ мөшгул олмуш алман этнографиа профессору Юлиус Липс (1895—1950) вэ Ж. Липперт һеса́б едирләр ки, одун мәншәтдә истифадә едилмәси евин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур.⁷ Инсан әли илэ јаранмыш јашајыш евинин илк башлангыч формасы чубуг вэ ағач ғабыгларындан һазырланмыш олчуғлардыр.⁸ Ж. Липс кәстәрир ки, Елзасда Шпихерн јахынлығында археолог Феррер тәрәфиндән дөрдүнчү дөврүн әввәлләриндә јашамыш инсанларын истифадә етмиш олдуғу белә бир олчуғ ғалығы тапылмышдыр ки, бу нөв ев формасыны инсан сүн'и јашајыш евинин башлангычы һеса́б етмәк олар.⁹

Көркәмли археологлардан Гуго Обермајер Шел дөврү инсанларын һәјәт вэ мәншәтиндән бәһс едәрәк кәстәрир ки, бу дөврүн инсанлары кичик аңләрлә, мүасир Сурјанын исти вэ мөшә иғлимнә бәһзәр шәрәптә малик олан јерләрдә јашајыр, овчулуг едир, чајлардан вэ көлләрдән балығ тутурдулар. Шел дөврүнүн иғлимнә мүасир дөврүн иғлимнә иңсәбәтән мүлајим вэ рүтүбәтли олмушдур. Шиндәтлин сојуг олмадығындан инсанлар ил боју ачығ һавада алчағ тәпәләрдә, овалығларда, чај кәнарларында, коллугдан тәминләнмиш талаларда, чубуглардан һазырланмыш комаларда јашамышлар. Вәһшн һејванларын басғынларындан горунмағ үчүн онлар команын дөврәсиндә кечәләр тонғаллар ғалајырдылар. Бундан башға Шел дөврү инсанлары мағаралардан да јашајыш еви, сығыначағ кими истифадә едәрмишләр.¹⁰

«История древнего мира» китабында исә питекантропун сығыначағсыз, есиз, палтарсыз јашадығы еһтималы ирәли сүрүләр.¹¹

Беләликлә, мөвзуја даир таныш олдуғумуз истәр совет вә истәрәс дә әһнәби алимләрин¹² инсанларын тәбини сығынағлардан нә замандан истифадә етмәси вә сүн'и јашајыш евләринин нә вахт әмәлә кәлдијн барәдә олан фикир вә мүлаһизәләрн бир-бириндән фәрғлидир.

Көрүндүјү кими, бунлардан бәзиләри инсанларын тәбини сығынағлардан истифадә етмәсинин планетимиздә һаваларын сојумасы, бузлашманын әмәлә кәлмәси илэ әлағәдар иддија едир вә тәбини мағара вә ғаја алтларыны ибтидан инсанларын илк сығынағлары олдуғуну ирәли сүрүрләр. Бәзиләри исә мағара, ғаја алтлары илэ јанашы, ағач коғушлары вэ кол диблә-

ринин дә садәчә оларағ ибтидан инсанларын тәбини јашајыш сығынағлары олдуғларыны ғабул едирләр. Лакин бәзи алимләр исә сүн'и јашајыш сығынағларынын һаваларын сојумасындан әввәлки дөврләрдә инсанлар тәрәфиндән истифадә едилдијини еһтимал едирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, дүнјанын бир чох алимләри, јахын кечмишләрә гәдәр ибтидан мәдәнијјәт, тәсәррүфәт, мәншәт вә һабелә иһтиман әлағәләр формаларын сахламыш, ғәбилә вә тајғаларын сүн'и јашајыш тикинтиләринә әсасланарағ, дөрдүнчү кеоложи дөврүн илк чағларында јашамыш инсанларын да сүн'и јашајыш сығынағларынын ағач гол-будағлары, чубуг вэ ғамышдан һазырланмыш кома вэ олчуғ олдуғуну еһтимал едир вә бунлары сүн'и јашајыш евинин мәншәји һеса́б едирләр.

Башға бир груп алимләрин фикринчә, инсанлар өвләринин тарихи инкишафларынын ашағы пилләсиндә олдуғлары заман планетимиздә һәлә һаваларын сојумаға башламадығы дөврләрдә һеч бир сығынаға еһтијач һисс етмәдикләри үчүн сүн'и сығынағ јаратмамыш, онсуз күзәрән кечирмишләр.

Елмә артығ чоҳдан мәлүмдур ки, инсанлар өвләринин тарихи инкишафларынын ашағы пилләсиндә олдуғлары заман јашајыш вә күзәрән тәрзләри һејванларын јашајыш тәрзләриндән о гәдәр дә фәрғли олмамышдыр. Ибтидан инсанлар да күндәлик јемәк әлдә етмәк ишиндә һејванлар кими, тәбиәтин мәрһәмәтиндән асылы олуб, јалпыз һазыр немәтләри вә һејванлары овлајыб јемәклә доланармышлар. Онлар да башға чанлылар кими, јашамағ уғрунда кедән мүбаризәдә иштирак едир вә данм өвләриндән күчлүләр тәрәфиндән мәһв едилмәк горхусу алтында јашајырдылар. Бу горху исә бүтүн чанлылар кими, ибтидан инсанлары вә еләчә дә онларын әждадлары сајылан антропоидләри дә еһтијатлы олмаға, тәһлүкә заманы өзүнү вә һабелә көрпәләринин горумаға тәһрик едир вә ејни заманда онларда тәһлүкәјә гаршы муһафизә тәдбирләри көрмәк ғабилијјәти јарадырды.

Чанлылар аләмнә нәзәр јетирдикдә мәлүм олур ки, чанлылар тәһлүкә заманы, јатан вә истираһәт едән заман вә һабелә көрпәләринин бөјүдән дөврләрдә истәр өвләриндән күчлүләрн һүчмундан вә истәрәс дә тәбиәтин стихияларындан горунмағ үчүн мүтләғ бир сығынаға пәнаһ кәтирирләр. Беләликлә, демәк олар ки, планетимиздә дөрдүнчү кеоложи дөврүн башлангычында иғлимнә јашајыш үчүн мүнәсиб истиликдә олмасына бахмајарағ, јашамағ уғрунда кедән мүбаризәдә, хүсусән истираһәт едәркән өвләринин вә көрпәләри дүшмәннн ғәфләтән басғынларындан вә тәбиәтин стихиясындан горумағ үчүн ибтидан инсанлар өвләринин питекантроп физикн инкикаф сәвијјәсиндә олдуғлары заман белә, бир сығынағдан истифадә етмәк зәрурәти гаршысында олмушлар вә јәгин ки, онлар сығынағлардан истифадә етмишләр.

⁷ Юлиус Липс. Происхождение вещей, М., 1954, сәһ. 34; Ю. Липперт. История культуры, СПб., 1902, сәһ. 90.

⁸ Ж. Липс. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 22.

⁹ Јенә орада, сәһ. 19.

¹⁰ Гуго Обермајер. Доисторический человек (алман дилиндән чевирәни П. Шмидтдир), СПб., 1913, сәһ. 126.

¹¹ История древнего мира, М., 1962, сәһ. 15.

¹² Бурада адлары чәкилән вә адлары чәкилмәјән онларла алимләр нәзәрә тутулур.

Јухарыдакылардан мә'лум олур ки, јашајыш сыгынаглары ики гисим олмушдур. Онлардан бир гисим тәбии сыгынаглар, дикәри исе сүн'и сыгынаглардыр.

Тәбии сыгынаглар инсан ирадәсиндән асылы олмајараг тәбиәттин кортәбии фәалијәти илә јараныр. Бу чәһәтдән дә онларын јашајыш үчүн јарарлы јерләрдә олуб-олмасы вә һабелә мәһишәт үчүн мүнәсибләнји тәсадуфи характер дашыјыр. Бундан башга мөвчуд олан тәбии сыгынагларын чох һиссәси о дөврдә вәһиш һејванлар тәрәфиндән тутулмуш олурду. Беләликлә дә, ибтидан инсанларын тәбии сыгынаглардан истифадәси хејли дәрәчәдә мәһдуд олмушдур.

Белә олан сурәтдә јашамаг уғрунда кедән мүбаризә просесиндә инсанларын јатмаг, истираһәт етмәк кими тәбии зәрури еһтијачларын горхусуз шәрәитдә кечирмәк үчүн тәбии сыгынаглар кифәјәт етмиш вә онларын һәјати тәләбләриннә там чаваб верә билмәзди. Белә бир шәрәитдә јәгин ки, инсанлар өз тәбии зәрури еһтијачларын тәмин етмәк үчүн сүн'и јашајыш сыгынаглары јаратмага мәчбур олмушлар.

Ф. Енкелс «Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу» адлы әсәриндә јазыр ки, бир чох јүз мин илләр бундан габаг, јерин икишәфында кеологларын үчүнчү дөвр адландырдылары дөврүн һәлә дүрүст мөјјән едилә билмәјән бир заманында, тәхминән бу дөврүн ахырларына јахын исти гуршағын һарасында исе чох еһтимал ки, инди Гинд океанынын дибинә чөкмүш олан кениш бир гит'әдә олдуғча јүксәк икишәф етмиш инсанабәнзәр мејмунлар чинис јашајымыш. Дарвин бизә бу бабаларымызын тәхминән тәсвирини вермишдир. Онларын бәдәни башдан-ајаға түклә өртүлү имиш, саггаллары вә шиш гулаглары вар имиш, өзләри дә сүрүләрлә ағачларда јашајармышлар.¹³ Демәли, мүасир инсанларын әчадлары һесаб олуна үчүнчү кеоложи дөврдә јашамыш антропоидләр ағачларда јашајыр, орада јатыр, көрпәләрини сахлајыр, чанлы дүшмән вә тәбиәттин стихияларындан гору-нурмушлар. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, антропоидләр садәчә олараг ағачларда һеч бир дәјишлилик етмәдән онларын гол-будаглары үзәриндә јашамышлар. Әлбәттә, белә ола билмәзди. Онлар јәгин ки, јашадығлары ағачларда өз икишәф сәвијәләри хусусијәтләринә мүнәсиб мөјјән дәјишлилик етмишләр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн мүасир дөврдә јашајан һејванат аләминә нәзәр салаг.

Дөврүмүздә јашајан инсанабәнзәр мејмун—орангутанг тәк вә анләләрлә јашајыр,¹⁴ кечәләмәк үчүн уча ағачларда чубуг, от вә јарпаглардан һөрдүкләри јувалардан истифадә едирләр.¹⁵

¹³ Ф. Енкелс. Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу, Баки, 1956, сәһ. 3.

¹⁴ М. Ф. Неструх. Происхождение человека, М., 1958, сәһ. 226.

¹⁵ Јенә орада, сәһ. 227.

1929-чу илдә Шәрғи Африкада Белчика Конгосы өлкәсиндә Киву көлүнүн шимал тәрәфиндә Алберт милли паркынын һүдудундаки Митено, Вивоки, Карсимби, Сабинно, Кеку вә дикәр даг зирвәләрини тропик биткиләрлә өртүлмүш сәһәләриндә јашајан инсанабәнзәр мејмунлардан гориллаларын һәјати өјрәниләркән мөјјән едилмишдир ки, даг әтәкләриндән тәхминән 2300 м һүндүрлүкдә јашајан гориллалар өзләри үчүн һәм јердә вә һәм дә ағачларда јува дүзәлдирләр. Лакин јухары даг зонасында јашајан гориллалар исе јуваларын јағыш вә күләк тутмајан јерләрдә тикирләр. Бурада чәми 500 горилла јувасы тәдгиг едилмишдир. Тәдгигат заманы мөјјән едилмишдир ки, јувалардан 38-и бир јердә салынмышдыр ки, бунлардан да 12-си фыстыг ағачларынын башында тикилмишдир. Ики јува сәлиғ илә бамбуг ағачларынын башында тикилмишдир. Јувалар јердән 3—18 м һүндүрлүкдә јерләшмишдир. Онлардан бирини тикилмәси үчүн 10, о бирини тикилмәси үчүн исе 12 ағачын башы дартылыб шивләри васитәсилә бир-биринә бағланмыш вә беләликлә, каркас әмәлә кәтирилмишдир. Ағачларын јарпаг вә гол-будаглары илә јуванын үстү өртүлмүшдүр.¹⁶

Гориллалар күндүз јемәји вә истираһәтләри үчүн јердә јувајабәнзәр хусуси өртүлү дә гајырырлар.

Јуваларын тикилмә гајдалары, онларын ишә олундуғлары јерин тәбии характери, аб-һавасы мәнсуб олачағлары гориллаларын јашына мүнәсибдир.¹⁷

Гориллалар әсәсән јоғун, һүндүр ағачларын алтында, бә'зи һалларда исе гајаларын алтында јува салырлар.¹⁸

Һүндүр дағларда јашајан гориллалар јуваларын көврәк, чаван ағачларын будағларынын сындырыб, бир-бирини үзәринә гојмагла дүзәлдирләр. Јуваларын дөшәсәсинә јарпаг дөшәјирләр. Ашағы даг әтәјиндә јашајан гориллалар исе өз јуваларын әсәсән ағачларын һачалары арасында сындырылмыш чубугларын бир-бирини үзәринә јығылмасы, ағачын будағларынын әјмәк вә бир-биринә һөрмәклә дүзәлдирләр. Әкәр тикилмиш јува горилланын хошуна кәлмәсә ону учурур, орада јенисини тикир вә јахуд бураны тәрк едиб, башга јерә көчүр, орада јенидән јува тикир.¹⁹

Инсанабәнзәр мејмунлардан шимпанзе ағачларын башында тикдикләри јуваларда кечәләјир. Онлар 2—16 м һүндүрлүкдә олан ағачларда өзләринә јува тикирләр. Бала мејмунлар бөјүкләрлә бир јувада јатырлар. Шимпанзеләр јуваларын чох тәмиз сахлајырлар.²⁰ Һејванларын өзләринә јува гајырмаг баचारығнын нүмәјиш етдирән күлли миндарда мисаллар кә-

¹⁶ М. Ф. Неструх. Көстәрилән әсәри, сәһ. 227.

¹⁷ Јенә орада.

¹⁸ Јенә орада.

¹⁹ Јенә орада, сәһ. 228.

²⁰ Јенә орада, сәһ. 230.

тирмәк олар. Лакин елә бу мисаллардан ајдын олур ки, һеч бир истәһсалат әләти гајырмағы бачармајан, тәбиәтин һазыр нәмәтләринә мөһтач олан һејванлар өзләринә јува тикмәји бачарылар. Јува һазырлајан заман ағач, чубуг, от вә дикәр бу кими предметләри әјмәји, бир-биринә чал-чарпаз илишдир-мәји, һөрмәји, онлары бир-биринин үзәринә дүзмәји бачарылар. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, мүасир антропоидләр вә һабелә башга һејванлар јува тикдикләри заман ишләтдикләри бу бачарыг әглин вә шүүрун нәтичәсиндә јараныр. Әлбәттә, белә дејилдир. Һејванларын, о чүмләдән инсанабәнзәр мејмунларын јува тикмәләри онлардә ирсән јаранмыш мүрәккәб шәртсиз рефлекс әсасында ичра олунур.²¹

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, һејванларын, о чүмләдән мејмунларын јува тикмәк бачарыгы, дејиләси вә дејилмәјән шәјләри бир-бириндән инстинктик вә ирсән вәрдишин күчү илә фәргләндирә билмәк бачарыгы кими, тәбиин бачарыгдыр. Бу тәбиин бачарыг һејванларда шүүрун иштиракы илә ичра олунмадыгы үчүн инкишаф етмиш, гәринәләр, дөврләрлә ејни шәкилдә тәкрар олунур.

Бүтүн булардан сонра јәггин етмәк олар ки, өз физики инкишафлары етибарилә үчүнчү кеоложи дөврдә јашамыш бабаларындан шүүрүлүг нөгтеји-нәзәрдән ирәли кетмәмиш орангутанг, шимпанзе вә гориллалар јува гајырмағы вә бу ишин ичрасында чубуг, чөп, от, јарпаг вә дикәр предметләри ирсән вәрдиш вә инстинктин һөкмү илә јанышдыра, илишдирә, чалғашдыра вә һөрә билир; јашајыш тәрзләринә мүнәсиб вә һәтта әһәтә олундуғлары тәбиин шәрантә ујғун јувалар тикирләр. Мүасир антропоидләрин јува тикмәк бачарыгы бүтүн һејванларда олдуғу кими, бабаларындан гәбул етдикләри ирсидир ки, әсрләрлә тәкрар едиләрәк вәрдиш һалына кечмишдир. Демәли, буларын үчүнчү кеоложи дөврдә јашамыш әждадлары да өзләринә јува тикәрмишләр.

Беләликлә, физики инкишафлары илә мүасир антропоидләрдән ашағы сәвијјәдә олмајан үчүнчү кеоложи дөврүн Миосен дөврүндә јашамыш, инсан вә мүасир антропоидләрин әждадлары сәјылан инсанабәнзәр мејмунлардан дроипитекләр²² дә јашадығлары мәнә шәрантиндә, ағачларда өзләринин гајырдығлары јуваларда јашајырмышлар.

Шүбһәсиз, дроипитекләрә инсбәтән онларын инкишаф төрәмәләри олан вә инсанларын јахын әчдады сәјылан австралопитекләр өз әчдадларындан јува гајырмағы ирс алмыш вә јуваларыны јашадығлары мүһитин шәрант вә тәләбләринә, мүасир инсанабәнзәр мејмунлар кими, ујғунлашдырмағы вә

јерли мүһитин тәбиәтинә мүвафиг формада јува тикмәји бачарымышлар. Инсанларын ән јахын әчдадлары һесаб едилән бу антропоидләрин инсана чеврилмә просесиндә јувалары да кетдикчә дәјишәрәк инкишаф едир вә сүн'и јашајыш инсан сығынағына чеврилир.

Беләликлә, мүәјјән едилир ки, инсан сүн'и јашајыш сығынағы гәдим бир тарихә маликдир. Инсан үчүнчү кеоложи дөврдә јашамыш антропоидләрин төрәмәси олдуғу кими, онун илк сүн'и јашајыш сығынағы да һәмин антропоидләрин јуваларынын төрәмәси вә давамдыр.

Демәли, сығынаг, јува, ев чанлы үчүн һәјати зәрурәт олуб, онунла екиздир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, инсан да бир чанлы варлыг кими, һәр һансы бир инкишаф мәрһәләсиндә олурса-олсун, о, һеч бир заман сығынагсыз, евсиз јашамамышдыр.

Беләликлә, инсан сүн'и јашајыш евинин башланғыч формасы, эәнимизчә, үчүнчү кеоложи дөврдә мәнәләрдә, ағачларда јашамыш инсанабәнзәр мејмунларын ағач будағы вә чубуглардан һазырладығлары јувалардыр ки, бу да өз нөвбәсиндә һәмин дөврүн сону вә дөрдүнчү кеоложи дөврүн әввәләриндә јашамыш инсанларын ән јахын әчдады сәјылан австралопитекләрин јерүстү јуваларына чеврилир ки, бундан дөрдүнчү дөврүн әввәлләриндә мөвчуд олан инсан сүн'и јашајыш еви һесаб едилән олчуг вә комаларын әмәлә кәлмәсинин еһтимал етмәк олар.

Дөврүмүздә апарылан елми тәдқиғатларын нәтичәсиндә артыг мүәјјән едилмишдир ки, планетимизин чанлылар аләминдә кедән тәбиин тарихи инкишаф просесиндә баш вермиш илк биоложи кејфијјәтдән социал кејфијјәтә диалектик кечид, јәһин инсанабәнзәр мејмунларын инсана чеврилмә просеси јер күрәсинин бир чох јерләри илә јанашы Гағғаз, с чүмләдән Азәрбајҗан әразисиндә дә кечмишдир.²³

Ибтидан инсанлар бурада өзләринин илк мадди вә мәнәви мәдәнијјәтинин, о чүмләдән мәскән салдығлары јерләрин тәбиин иглими, топографик хусусијјәти вә мүнәсиб пинһаат материаллары әсасында өзләринин бәсит, лакин мүхтәлиф ме'марин кејфијјәтли сүн'и јашајыш тикигиләринин јаратмыш вә заман кетдикчә ону тәбиин-физики инкишаф дәјишмәләринә паралел вә јашадығлары дөврүн игтисади-ичтимаи вәзијјәтләринә мүнәсиб олараг дәјишдирмиш, формадан-формаја, пландан-план вә тәркибдән-тәркибә салмышлар.

Дөрдүнчү кеоложи дөврүн башланғычында Азәрбајҗанлы мәскән етмиш ибтидан инсанлар өзләринин антропоид әчдадларынын солитләрини кобуд һалда һазырланмыш әл даш чачағлары илә әвәз етдикләри кими, онларын бәсит гурулуш

²³ Буна әсас Удобна кәнди әразисиндә инсанабәнзәр мејмунун скелет галығынын тапылмасыдыр.

²¹ М. Ф. Неструх. Көстәрилән әсәри, сәһ. 227.

²² И. П. Борисовский. Древнейшие предшественники человека. Изд. АН СССР, М.—Л., 1957, сәһ. 9; М. Ф. Неструх. Происхождение человека. Изд. АН СССР, М.—Л., 1958, сәһ. 239; Г. Гурев. Как произошел человеческий род. М., 1959, сәһ. 52.

лу јувалары эвезиндә јашадыглары мөһәллин чох тапылан элалты нәбати материаллардан—ағач, көл чубуғу, ағач гол-будағындан һазырладыглары олчуғларда, дәјәләрдә, дөрд тәрәфдән-әһатәли комаларда, ғајадикә өртүлүләриндә вә тәбиин мағараларда јашајырдылар. Бу гәбил јашајыш тикинтиләри планетимиздә башланмыш сојуғлашма вә һабелә бузлашма дөврләриндә тәбиндир ки, сојуғдан сахлама вә күләјин гаршы-сыны алмағ нөгтеји-нәзәрдән кетдикчә мүкәммәлләшдирилир. Заман кечдикчә ибтидан инсанларын бир сыра көшфләри кү-зәрән вә тәсәррүфатларында баш вермиш дәјишикликләрлә әләғәдар оларағ, јашајыш тикинтиләринин план тәркибинә је-ни-јени мәншәти-ме'мари элементләр дахил олур. Беләликлә, јашајыш тикинтиси мүрәккәб функција ифа етмәли олдуғу ки-ми, мүрәккәб план-гурулуш да көсб едир.

Ибтидан инсанларын јашајыш вә күзәрәнларында ода олан еһтијач үзүндән онларын јашајыш тикинтиләриндә олу-горумағ үчүн јерләр—очағлар (одчағлар) мејдана кәлир. Бе-ләликлә, јашајыш евинин мәншәти тәркибинә јени бир мән-шәтлә әләғәдар олан ме'марлығ элементләри дахил олур.

Демәли, палеолит дөврүнүн Ашел дөврүндә сүн'и вә тәбиин јашајыш тикинтиләринин дахили тәркибинә биринчи оларағ очағ дахил олур. Бундан сонра чәмијјәтин ичтиман-игтисадн инкишафы илә әләғәдар оларағ јашајыш евинин тәркибинә мәншәт вә тәсәррүфатда әмәлә кәлән дәјишикликләр нәтичә-синдә јени-јени мәншәти-ме'мари вә тәсәррүфат функцијалы элементләр дахил олур.

Бүтүн чанлылардан өз шуурлулуғу илә фәргләнән инсан әмәк процесиндә тәкмилләшдиридији әмәк аләтләрини дурма-дан инкишаф етдирәрәк, тәбиәтдән алдығы не'мәтләрин чеш-динни вә мигдарыны артырыр. Онлар палеолитин оринјак-солүтрә мәрһәләсиндә кениш мигјасда күтләви сүрәтдә ири чәсәдли һејванлардан мамонту, вәһши аты, чәсәдли маралы, бизон вә башгаларыны овламағ гүдрәт вә бачарығына малик олурлар.²⁴

Беләликлә, ибтидан инсанлар бабаларына нисбәтән әрзағ-ла, хусусән әтлә нисбәтән бол тә'мин олунурлар. Бу вәзијјәт инсанларын физики мөһкәмлијинә вә нәсилләринин артмасына көмәк едир. Дикәр тәрәфдән јаранмыш әрзағ еһтијатынын боллуғу үзүндән онларын бир јердә узун мүддәт јашамалары үчүн имкан олур. Беләликлә, нисбәтән узунмүддәтли јашајыш мәскәнләри мејдана кәлир. Мәсәлән, Азәрбајҗанда Азых ма-ғарасынын археоложи материаллары көстәрир ки, бу мағара-ны өзләринә јашајыш јери сечмиш Ашел дөврүнүн инсанлары бир гәдәр бу мағарада јашајандан сонра ону тәрк едир, сонра

²⁴ П. П. Јефименко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 368—373; И. П. Бо-рисовскі. Көстәрилән әсәри, сәһ. 162; М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1953, сәһ. 31.

Мустјә дөврүндә мағараны јенидән өзләринә јашајыш еви едә-рәк нечә мин илләр бурада јашамалы олурлар.²⁵ Бу фактдан ајдын олур ки, Орта вә Јухары Палеолит дөврүндә Азәрбајҗан әразисиндә јашајан инсанлар елә бир инкишаф мәрһәләсинә чатмышдылар ки, онлар Азәрбајҗанын о заманкы тәбиин-игли-ми шәрантиндә бир јердә узун мүддәт јашамағ үчүн имкан вә бачарыға малик идиләр. Белә шәрантдә чох заман үзвләри сајча артмыш олан нәсли коммуналар өз үзвләрини јерләш-дирмәк үчүн тәбиин мағара дарысғалығ едәндә ону кенишлән-дирдирдиләр. Лакин онларын кенишләндирилмәси мүмкүн ол-мајанда сүн'и мағаралар ғајырмалы олурдулар.

Беләликлә, Палеолит дөврүнүн сонларында Азәрбајҗанын дағлығ һиссәсиндә јашајан инсанларын јашајыш еви фондуна сүн'и јашајыш мағаралары да дахил олур. Бу тип јашајыш еви Азәрбајҗанын вә Ермәнистанын дағлығ районларынын әһа-лисинин јашајыш фондунда һазырда чүз'и мигдарда вардыр вә бундан јашајыш еви вә ја тәсәррүфат өртүлүсү ки-ми исти-фада едилір.

Палеолитин илк вахтларында Азәрбајҗанда јерүстү олчуғ, дәјә вә комаларда јашајан инсанларын иглимин сојумасы, бузлашманын мәчбуријјәти илә һәммин јашајыш тикинтиләри-ни јер сәтһиндән бир гәдәр дәринлијә салмалы олдуғларыны күман етмәк олур ки, бу да Палеолит дөврүнүн Оринјак-Со-лүтрә дөврүндә Азәрбајҗан шәрантиндә дә өз јашајыш тики-нитиләринин сојуға вә вәһши һејванлар гаршы мүғавимәтинин артырмағ мәгсәднә там газма вә ја диварлары сојуғ кечир-мәјән даш вә ја ағач һөркүлү јарымгазма јашајыш тикинтилә-ри јаратмағларыны јәгин етмәк олар.

Беләликлә, Палеолитин сонларында Азәрбајҗан әразисиндә сакин олан нәсли коммуналарын јашајыш еви фонду јерүстү комалар, јарым вә там газмалар, тәбиин вә сүн'и мағара типли јашајыш тикинтиләриндән ибарәт олмушдур. Бу, ССРИ әра-зисиндә вә еләчә дә дүнијанын башға өлкәләриндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә мүјјән едилмишдир ки, Палеолит дөврүндә јашамыш инсанлар, хусусән сојуғ јерләрин сакинләри өзләрини сојуғ, күләк вә вәһши һејванларын басғынларындан горумағдан башға, мәншәт вә тәсәррүфат еһтијачларыны тә'мин етмәкдән өтрү сүн'и јашајыш тикинти-ләрини әсасән дөрдтәрәфли тикмәк мәчбуријјәтиндә идиләр. Лакин бу дөврдә һәлә онлар һәндәси ганунлары билмәдиклә-риндән тикдикләри евләр дәгиг дөрдкүнч планда (квадрат, дүзбучагылы) олмајыб, дәјирминвари дөврәви олурдулар.²⁶

²⁵ М. М. Һүсејнов. Азых мағарасынын археоложи газынтысынын нәтичәләри һағында. Азәрбајҗанда археоложи тәдгигат мәчмуәси (рус дилиндә), Баки, 1965, сәһ. 12—13.

²⁶ С. Н. Замјатин. Раскопки у с. Гагарина (верхов Дона Ч. О.)—сборн. Палеолит СССР, М.—Л., 1935, сәһ. 34—39; М. М. Герасимов. Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальте. Сборн. Палеолит СССР,

Палеолитин сонунда—Оринжак дөврүндә инсан чәмијјәтин-дә баш вермиш техникни инкишаф әкинчилиик вә һејванларын әһлиләшдирилмәсинин башланмасына кәтириб чыхарыр. Бу дөврдә бир сыра һејванларын әһлиләшдирилмәси илә әләгә-дар олараг, Азәрбајчаны мәскән етмиш бир чох нәсли комму-наларын јашајыш еви даһа башга бир функција да кәсб едир, белә ки, бу дөврдә онлар рам етдикләри тәк-түк һејванлары өз јашајыш евләриндә сахламалы олурлар. Беләликлә, јаша-јыш еви ејни заманда һејванлары сахламаг үчүн төвләни дә әвәз етмәли олур. Лакин заман кечдикчә бә'зи нәсли комму-наларда рам едилмиш һејванларын сајы артыр, белә олдугда исә онлары даһа јашајыш евләринә јерләшдирмәк мүмкүн олмур. Рам едилмиш һејванларын кечәләмәси үчүн вә јырты-чыларын басгынларындан горунмагдан өтрү инсанлар сакин олдуғлары јашајыш мәскәнләринин мүнәсиб јериндә, адәтән, јашајыш евләринин һәндәвериндә ағыл (авгул, авкил)²⁷ вә ваналар²⁸ (банстан) тикмәли олурлар. Заман кечдикчә һејван-ларын сајы артыр вә бә'зи коммуналар һејвандар тајфа вә гә-биләләрә чеврилләр. Лакин јашадығлары јерин тәбии чоғ-рафи шәранти, Флора вә фауналарынын хүсусијјәтиндән асылы олараг бир сыра нәсли коммуналар өз тәсәррүфат мәш-гулијјәтләринин инкишаф јолларында башга истигамәтә, јә'ни әкинчилиик-тәсәррүфат мәшгулијјәти илә күзәрән кечирмәјә истигамәтләнирләр. Белә нәсли коммуналарда рам едилмиш һејванлар аз мигдарда олдуғундан әлверишли шәрант олдуғ-да һејванлардан өтрү хүсуси өртүлүләр тикмирләр. Һејванла-рын коммуна үзвләри јашадығлары јашајыш евинин бир күн-чүндә јерләшдирилдијини күман етмәк олар. Беләликлә, бу гәбил нәсли коммуналарын һејван сахлајанларынын јашајыш евләри төвлә функцијасыны да дашыамалы олур.

Нәсли коммуна ичтимаи гурулушунун Азәрбајчан, Загаф-газија әразисиндә һөкмран олдуғу дөврдә бурада јухарыда кәстәрилән ики нөв тәсәррүфат һәјат тәрзиндән башга, овчу-луг, балыгчылыг вә ибтидан әкинчилијин мүхтәлиф тәрздә бирләшмәләриндән ибарәт мүрәккәб тәсәррүфат саһәләри илә мәшгул олан ичмалар да олмушдур ки, бунларын јашајыш евләри мәшгул олдуғлары тәсәррүфат саһәсиндә әмәлгә кәлән дәјишикләкләр сајәсиндә мәишәт вә тәсәррүфат вәзифәли је-ни-јени элементләрлә зәнкинләшир.

Азәрбајчаны мәскән етмиш инсанларын сонрақы инкиша-

М.—Л., 1935, сәһ. 115—116; П. П. Јефименко. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 358—362; П. И. Борисовски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 167—178.

²⁷ Ағыл (авгул, авкил) түрк сөзү олуб, «ав» вә «кил» сөзүндән ибарәт-дир (кил сөзү чуваш дилиндә ев мә'насындаыр). Азәрбајчан дилиндә «кил» шәкилчиси мә'насында ишләдилір. Мәс., Әкикл, һәсәнкилә тәраф. Ев, очаг шәкилчиси кији мә'на дашыјыр. Беләликлә, ағыл тутулмуш һејванларын јерләшдикләри сығнаг, ев демәкдир.

²⁸ Вана—үстүртүлү ағылдыр.

фы нәинки јашајыш евләринин тәркибиндә мәишәт вә тәсәррү-фат хидмәти дәјишикләкләри тәрәдир, һәтта Азәрбајчанда апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә ашкар едил-мишдир ки, Палеолитдән сонрақы дөвләрдә әһалинин тикинти мәдәнијјәтиндә јени-јени мүхтәлиф хүсусијјәтли иншаат ма-териаллары, тикинти гәјдалары, мүхтәлиф планда олан ти-кинтиләр мејдана кәлир, јени ев типләри јараныр.

Газынтылар нәтичәсиндә мүјјән едилмишдир ки, артыг Неолит вә Енеолит дөвләриндә дивары мөһрә палчыг, чај да-шы, гаја дашы вә чиј кәрпичдән палчыг мөһлулу илә һөрүл-мүш дөрдбучағлы вә даирәви планда олан бирмәртәбәли, бир вә икијерләшкәли (көзлү) диварлары ичәридән вә харичдән палчыг сувагла суванмыш јерүстү тикинтиләр Азәрбајчанын Нахчыван вә Күр-Араз вадисини мәскән етмиш инсанлар чиј кәрпич кәсмәји, палчығын давамлылығыны артырмаг үчүн она саман гатмағы, мөһрә дивар гојмағы, диварлары сувагла су-вамағы, евин дөшәмәсини ширәләмәји вә нәһәјәт, һәндәси гәј-далар әсасында там дүзбучағлы вә даирәви планда олан бина-лар тикмәји бачарырлармыш.

Неолит дөврүнүн әһалиси тикинти мәдәнијјәтиндә хејли ирәли кетмишдир. Онлар мүхтәлиф өлчүлү ($40 \times 20 - 22 \times 10 - 12$ см) чиј кәрпичләр кәсир, онларын мөһкәмлијини артыр-маг мәгсәдилә кәрпич үчүн һазырланмыш палчығын ичәрсинә саман гатырдылар. Кәрпич вә дашдан дивар һөрмә форма вә гәјдаларыны билрдиляр. Неолит дөврүнүн инсанлары өз да-ирәви тикинтиләрини тикәркән кәрпичләри елә дүзүрмүшләр ки, бинанын там даирәви планда олмасы позулмурду. Бу да ме'марлыг вә еләчә дә бәнналыг ишиндә бөјүк усталыг тәләб едир.

Беләликлә, Неолит дөврүндә Азәрбајчаны мәскән етмиш инсанларын тикинти фондунда нәбәти материаллардан һөрүл-мүш комалар, дәјәләр, тәбии вә сүн'и мағара, газма вә јарым-газма, чај дашы, чиј кәрпич, мөһрә-палчыгдан һөрүлмүш дөрд-күнч вә даирәви планда олан бирјерләшкәли јашајыш тикинтиләри мөвчуд иди. Бу евләрдә ачыг очаг, тахыл гујусу, бә'зиләриндә әрзаг вә һејванларын сахланымасы үчүн хүсуси јерләр олурду. Заман кечдикчә, истәһсал гүввәләриндә баш вермиш дәјишикләкләр нәтичәсиндә әһалинин тикинти мәдә-нијјәтиндә дә дәјишикләкләр баш верир, јени-јени јашајыш ев типләри вә нөвләри мејдана кәлир. Һәр бир иғтисади-ичтиман һәјат тәрзи өз јашајыш еви нөвүнү јарадыр.

²⁹ О. Н. Һәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынты. Бақы, 1959, сәһ. 16—19, 24; Остатки жилищ во втором слое поселени Кюльтепе, около Нахчивани. Труды Азербайджанской археологической экспедиции, т. II, М.—Л., 1965, сәһ. 40—41.

Кәләчәкдә Азәрбајҗан, еләчә дә зона әразисиндә апарыла-
чаг кениш археоложи тәдҗигат халгын мадди мәдәнијјәтинин
башга сәһәләринин тарихини мүәјјәнләшдирмә ишинә көклү
јардым көстәрә биләчәји кими, јашајыш евләринин ајры-ајры
тип вә нөвләринин инкишаф тарихинин бир чох намә'лум сир-
ләринин ашкара чыхармаға көмәк едәчәк вә јашајыш еви тип
вә нөвләринин нә заман вә һансы тарихи шәрәитдә мејдана
кәлдијини ајдынлашдырмағда әсаслы иш көрмәјә вә фикир
сөјләмәјә имкан верәчәкдир.

ЈАШАЈЫШ ЕВЛӘРИНИН ТИП ВӘ НӨВЛӘРИ

Зона һүдудлары дахилиндә јашајан әһалинин јашајыш еви
фондунун һазырда әксәријјәтинин тәшкил едән фәрди јашајыш
тикинтиләринин һәр бири ајры-ајрылығда чәмијјәтин үмуми
ичтиман-игтисади һәјәт шәрәити, тарихи ән'әнәви тикинти
вәрдишләри, һабелә конкрет мәнәһәлин тәбии иглим шәрәити
вә топографик гурулушу тәсири әсасында төрәнмиш үмуми
спесифик әләмәтләрә маликдир. Бунунла јанашы мәнсуб ол-
дуглары анләнин, шәхсин зөвгү, арзусу, дунјакөрүшү, игтиса-
ди игтидары вә бир сыра диқәр фәрди хусусијјәтләрин тәси-
ринә мәрүз галдығларындан өзләринин дахили вә харичи
сәһәјјә вә көркәмләриндә һаким олан башга мүхтәлифликлә-
рә дә фәргләнирләр. Бу мән'нада зона дахилиндә бир-биринин
ејни олан ики ев тапмағ гејри-мүмкүндүр. Бу чәһәтдән, зона
әһалисинин јашајыш еви фондунун әксәријјәтинин тәшкил едән
он минләрлә фәрди јашајыш евинин һәрәси өз-өзлүјүндә бир
тәдҗигат объектидир. Халгын мадди мәдәнијјәтинин бу сәһәси-
ни—халг јашајыш тикинтиләрини этнографик нөгтеји-нәзәр-
дән өјрәнәркән бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлмәк гејри-мүм-
күндүр. Буна көрә дә мүәллиф тәдҗигат ишини баша
чатдырмағ үчүн јашајыш евләринин малик олдуғлары конкрет
вә ја үмуми хусусијјәт вә характерләринә көрә онлары груп-
лашдырмыш, тип, јарымтип вә нөвләрә ајырмышдыр. Сонра
исә ев тип вә нөвләри ајры-ајрылығда тәсвир вә тәһлил едил-
миш, онларын мәишәти-ме'мари хусусијјәтләри, халгын үмуми
тикинти мәдәнијјәтиндә вә һабелә ичтиман-игтисади һәјәтин-
да тутдуғу мөвгеји мүәјјәнләшдирилмишдир. Нәһәјәт, ев тип
вә нөвүнүн мејдана кәлмә сәбәбләринин ичтиман-игтисади
көкләри арашдырылағ, конкрет ев тип вә нөвүнүн халгын
тикинти мәдәнијјәтиндә јарандығы вахт вә сәбәбләр аз-чох ај-
дынлашдырылмышдыр.

Бу мәгсәдлә Шәки-Зағатала зонасындағы фәрди јашајыш
евләринин тип вә нөвләрини мүәјјән етмәк үчүн зонанын әһа-
лиснин һазырда истифадә етдији јашајыш евләриндә вә іа-
зылы мәнбәләрдә арашдырма ишләри апарылмышдыр ки, бу-
нун нәтичәсиндә зона әһалисинин тикинти мәдәнијјәтинин

тарихи симасыны мүәјјәнләшдирән материаллар әлдә едил-
мишдир.

Зона әһалисинин һазырда истифадә етдији јашајыш евләри
јерли әһали тәрәфиндән бир нечә адларла сәһијјәләнир. Јерли
әһали истифадә етдикләри фәрди јашајыш евләринин онларын
план-гурулушу, тикилдикләри әсас иншаат материалларынын
нөвү, тикилиш гәјдә вә үсуллары вә башга әләмәтләринә көрә
бир-бириндән фәргләндирир. Тәдҗигат заманы әсасән халгын
бу тәснифиндән истифадә едилмишдир.

Фәрди јашајыш евләри әһали тәрәфиндән зона дахилиндә
ашағыдағы адларла фәргләндирилир:

1. Пәјә евләр; 2. Дахма евләр; 3. Кәртмә евләр; 4. Чығ ев-
ләр; 5. Чымга евләр; 6. Чубуғһөрмә вә ја читәмә евләр; 7. Да-
хәл евләр; 8. Дашгура евләр; 9. Гышлаг чобан јашајыш еви
(нөвү, ја газмалар; 10. Гала јашајыш евләри; 11. Ишығлы
евләр—гәдимни, ән'әнәви, мүасир ишығлы евләр.

Бүтүн бу фәрди јашајыш ев типләри ајры-ајрылығда узун
әсрләр боју мүхтәлиф ичтиман-игтисади дөврләрдә јаранмыш,
формалашмыш, өзүнүн садә формасындан тәсвир оланан мүа-
сир инкишаф сәһијјәсинә гәдәр жүксәлмишдир. Бунларын бә'-
зиләри исә өз әввәлки жүксәк мәишәти-ме'мари хусусијјәтлә-
рини итирәрәк садә һалда кәлиб дөврүмүзә чатмышдыр. Одур
ки, бу јашајыш евләри өз варығларында зона әһалисинин
кечирдији мүхтәлиф ичтиман-игтисади һәјәт тәрзини вә һабелә
мөвчуд олдуғлары јерин тәбии иглим шәрәитинин тәсири-
ләринин изләрини өзүндә сахламышдыр.

Беләликлә, ухарыдағы ев типләри халгын ичтиман һәјәт
вә мадди мәдәнијјәти тарихинин мадди шаһидләри кими га-
лырлар. Одур ки, бу сәһәнин өјрәнилмәси бөјүк тарихи вә
әмәли әһәмијјәт кәсб едир.

Лакин тәәсүф ки, һазырда зона әһалисинин јашајыш еви
фондуну тәшкил едән ев типләринин Азәрбајҗан вә еләчә дә
зона әһалиси тарихинин конкрет оларағ һансы инкишаф мәр-
һәләсиндә мејдана кәлдијини дүрүст тәјјин етмәк һәләлик им-
кан харичиндәдир. Буна көрә дә ев типләринин этнографик
тәдҗигаты заманы јалныз онларын ме'марлығ хусусијјәтләри,
халгын мәишәтиндә ојнадығлары рол вә онларын план-гуру-
лушларындан бәһс едиләчәкдир. Јери кәлдикчә бу сәһәдә әли-
миндә олан әдәбијјат вә археоложи материаллар әсасында
евләрин тарихи инкишаф јолларына да нәзәр јетириләчәкдир.

Ев типләринин мүстәғим изаһына кечмәздән әввәл јери
кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, һазырда этнографик тәд-
җигатла мәшғул олдуғумуз Шәки-Зағатала рајонлары әһали-
синин истифадәсиндә олан фәрди анлә јашајыш евләри фон-
дуну тәшкил едән евләрин бә'зиси XVIII, XIX вә XX әсрин
биринчи рүбүндә, бә'зиси исә Бөјүк Вәтән муһарибәсиндән
сонра тикилән евләрдир. Бу чәһәтдән дә зонанын јашајыш ев-

лери фондунун таркиби мухтәлиф хусусијјәтли јашајыш ев типләриндән мүрәкәбдир.

Зонада мөвчуд олан евләрин үмуми мәнзәрәси илә таныш олмаг үчүн илк нөвбәдә ајры-ајры ев типн вә нөвләринин хусусијјәтләри илә таныш олаг.

Пәјә евләр

Һазырда зона әһалисинин истифадәсиндә олан күлли мигдарда мухтәлиф мәншәти-ме'мари сәчијјәли ев типн вә нөвләри сырәсиндә нисбәтән ибтидан јашајыш евләри дә мөвчуд олмушдур. Јалныз бир көздән ибарәт олан бу чүр евләрдә һәм аиләнин үзвләри јерләшир вә һәм дә аиләнин ев һејванлары сахланылдырды. Онуң үчүн дә белә евләр ел арасында пәјә евләр адланырды. Һазырда зона әһалиси јашајыш евләри фондунда бу чүр евләрдән нүмунә галмамышдыр. Лакин бу ев типн һаггында мә'лумат зонаның јашлы адамлары тәрәфиндән верилимшидир. Оларын вердикләри мә'луматлара вә еләчә дә Азәрбајҗан ССР-ин Кировабад-Газах, Кәлбәчәр-Лачын вә Ләнкәран зоналары әразисиндә һазырда мөвчуд олан пәјә типли јашајыш евләринин нүмунәләринә әсасланараг, Шәки-Загәтала зонасы әһалиси тәрәфиндән истифадә едилмиш пәјә евләрин ме'марлыг вә мәншәт сәчијјә вә хусусијјәтләри мүәјјәнләшдирилир.

Зонаның јашлы сакинләринин вердикләри мә'луматлардан ајдын олур ки, пәјә евләр типинә мәнсуб олан фәрди јашајыш евләринин тәк-тәк галыглары зона сакинләринин јашајыш еви фондунда һәлә 1930-чу илләрә гәдәр вар имиш. Бу јашајыш евләри ашағыдакы үмуми сәчијјә вә хусусијјәтә малик имиш. Бу евләр биркөзлү, бирмәртәбәли олмушлар. Евләр әсасән чај дашлары, чиј кәрпичдән вә ағач материалларыннан тикиләрмиш. Евин ич һүндүрлүјү 2—2,5 м арасында олурду, дахили саһәси исә 6×8, 8×8, 10×10 м оларды. Бу евләрин дамы Шәки-Загәтала зонасынын мешәлик вә мешә һәндәвәри һиссәсиндә јерләшән јашајыш јерләриндә чардағлы олурмуш. Чардағын үстү исә ґамыш вә тахта парчалары илә өртүләрмиш. Дамын чардағы икисинәли олурду. Һәмин зонаның чәнубунда, мешәсиз дүзәнликләрдә јерләшән кәндләрдә исә пәјә евләрин дамы дуз вә ја балыгбәли формасында олуб, торпагла өртүләрмиш. Бу евләрин бир һиссәсиндә аиләнин үзвләри јашајыр вә диқәр һиссәсиндә исә аиләнин ев һејванлары сахланырды. XIX әсрин икинчи јарысында Фон-Пллотто «Загәтала маһалынын тәбиәт вә инсанлары» адлы әсәриндә јазыр ки, иғтисади таванасы зәиф олан кәндлиләр өзләринин ев һејванларыны (инәк, ґојун, кечи вә с.) өз јашајыш евинин бир күнчүндә бағлар вә һејванлар кечәни аилә илә бирликдә кечәләјәрдиләр.³⁰ Евин аилә үзвләри јерләшән һиссәсиндә исә

бир сыра мәншәт ме'марлыгы элементләри—ачыг очаг, һејванлар сахланан һиссәсиндә исә һејванларын бағланмасы үчүн ағач мыхча дөшмәјә тахылар вә бә'зи евләрдә бу һиссәдә ахур да тикиләрди.

Зонаның пәјә евләри өзләринин дахили гурулушлары е'тибарилә мухтәлиф олмушдур. Бир груп евләрин диварлары дахилдән саја олуб, онларда һеч бир мәншәт ме'марлыгы элементләри (тахча, јүк јери, раф вә с.) олмур. Бу нөв евләрин дахилини ґыздырмаг вә хәрәк биширмәк үчүн евин дөшмәсинин орта вә ја кәнар һиссәсиндә, чох вахт дөшмәнин ґапыја доғру һиссәсиндә очаг олурду. Бу очағларын түстүләри бә'зән елә евин ґапы јериндән, бә'зән исә евин таванында ґојулмуш дешикдән (бачадан)³¹ чыхырды. Пәјә јашајыш евләринин тасвир едилән нөвүндә евин аилә үзвләри јашајан һиссәси илә һејванлар сахланан һиссәси арасында чох заман һеч бир аракәсмә олмурду. Бу чүр евләрин јалныз бә'зиләриндә исә пајалардан дүзәлдилмиш доғгазвары аракәсмәләр олурду.

Зона пәјә типли јашајыш евләринин икинчи групунун фәрғләндиричи хусусијјәти биринчи груп јашајыш евләринә нисбәтән јан вә ја өн диварларын бириндә, адәтән, чәнуб вә јахуш шәрг тәрәфә бахан диварын бириндә јердән адамбоју һүндүрлүјүндә кичик саһәли (20×30 вә ја 30×40 см өлчүдә) бир вә ја икиншыглыг адланан пәнчәрәнин олмасыдыр. Бу ишыглыглар балача тахта ґапыларла өртүлүрдү. Белә пәјә евләрдә (һејванлар јерләшән һиссә илә аилә үзвләри јашајан һиссә арасында) садә паја аракәсмә әвәзинә чиј кәрпич, даш вә ја ағач материалыннан бојабој дивар аракәсмәләр олурду. Ев һејванлары бајырда евин јеканә ґапысындан ичәријә вә орадан да дивар аракәсмәдә олан ґапыдан евин төвлә һиссәсинә дахил олурмуш.

Икинчи груп пәјә типли јашајыш евләриндә дә еви иситмәк, хәрәк биширмәк вә башґа мәншәт шәјләри һазырламагдан өтрү дөшмәнин ортасында вә ја евин ґапысына доғру һиссәсиндә ачыг очаг олурду ки, бунун түстүсү ґапы јериндән вә ја евин таванындан ачылмыш бачадан чыхырды. Бу чүр евин ортасында дүзәлдилмиш ачыг очағын үстүндә тәхминән евин дөшмә сәтһиндән 1—1,5 м һүндүрлүјүндә евин сәғфинә вә орадан да дамын үстүнә (јә'ни чардағын алтына) чыхан кәсик конусабәнзәр чубугдан һөрүлмүш вә ја тахтадан ґајырлымш ичи вә үстү палчыгла ґалын суванмыш бору саллама бухара вар иди.³² Бу очағын түстүсү чардағын ичинә чыхырды.

Евин һејванлара мәхсус олан һиссәсиндә онларын нөвүндән асылы олага мухтәлиф һүндүрлүкдә даш вә ја ағач материалларыннан һазырланан ахурлар дүзәлдилләр.

³¹ Бача (бад чаһ) фәрс сөзүдүр, мә'насы күләк (јел) јери демәкдир.

³² Мүәллиф белә очаг 1956-чы илдә Загәтала рајонунун Верхојан кәнд сакини Исмајыл Искәндәровун авиндә тәсәдүф етмишидир.

³⁰ А. Фон-Пллотто. Природа и люди Закавказского округа. Сборник сведений о Кавказских горах, вып. IV, Тифлис, 1870, сәһ. 23.

Јашлыларын вердикләри мә'луматлардан ајдын олур ки, бу ахырынчы группә эвләр зонада биринчијә нисбәтән кениш јайылмышдыр.

Зонада сон заманларда мөвчуд олан пәјә эвләр әсасән јох-сул кәндлиләр мәхсус олуб, ме'марлыг чәһәтдән чох садә гурулушу олмушдыр.

Зона әһалисинин истифадәсиндәки башга ев типләринә мәнсуб олан јашајыш евләриндән өз мәишәт ме'марлыгы кеј-фијјәтләри илә фәргләнән пәјә евләрин јығышдырылмасы да садә олмушдыр. Бурада аиләнин ев ләвазиматы (јорған-дөшәк, габ-гачаг, әрзаг ептијаты вә с.) евин аилә үзләринин јерләш-дикләри «олачаг» адланан һиссәсиндә ашағыдагы гајдада јер-ләшдирлирди: аиләнин јорған-дөшәји евин олачаг һиссәси илә пәјә һиссәси арасындагы аракәсмәнин дибиндә јан-јана узадылмыш гоша ағач вә ја тахт үзәринә јығылырды. Олача-ғын дөшәмәсинин јалныз бир һиссәси палаз кечә илә дөшәни-лирди. Әрзаг (тахыл, ун чувалы вә ја кисәләри) аракәсмәнин јухары башында јерләширмиш, евин габ-гачағы јорған-дөшәк јығылан ағачларын алтына јығылырды. Су күүмү³³ гапынын бөјүрләринин бириндә, чыраг исә диварда дүзәлдилмиш бала-ча тахчада гојулурду.

Дахма³⁴ јашајыш евләри

Зонанын чәнуб һиссәсиндә јерләшән кәндләрдә, хүсусән, Кичик Дәһнә, Бөјүк Дәһнә, Чәфәрабад вә Гарадағлы кәнд со-ветликләри тәркибиндәки кәндләрдә биркөзлү, бирмәртәбәли, диварлары чнј кәрпич вә палчыгдан (мөһрә) һөрүлмүш ән са-дә ме'марлыг кејфијјәтләринә малик јашајыш евләри вардыр. Бу гәбил евләрә ел арасында дахма евләр дејилир. Бу чүр ев-ләр иғтисадн чәһәтдән аз таваналы кәндлиләр тәрәфиндән ти-килирди. Һазырда белә јашајыш евләрини бә'зән јени һәјәт саһәси алмыш, аз таваналы кәндли аиләләри мүвәггәти олараг тикирләр. Јухарыда адлары чәкилән кәнд советлијинин әрази-синдәки кәндләрдә һәлә дә һаггында данышылан ев типиндән истифадә едилир.

Дахма евләрин ме'марлыг гурулушу вә онун мәишәт хүсу-сијјәтләри илә конкрет сурәтдә таныш олмаг үчүн Шәки рајо-ну Кичик Дәһнә кәнд сакини Алхазов Миннәт Јәһја оғлунун јашајыш евини нәзәрдән кечирәк:

³³ Илису, Сарыбаш, Ағчај, Галигачај кәндләриндә күүмә гутах де-јилир.

³⁴ Дахма вә ја дагма. Зәрдушт дини һөкмран олан өлкәләрдә өлмүш адамларын мејитләри гојулан дик јер вә ја тәпә башларында тикилмиш хүсу-си тикинтинин адыдыр. Азәрбајҹанда Губа рајонунун Сөһүб кәнди торпагында уҹа дағ кәлләсиндә дахма ады дашыјан, һәр тәрәфи дашла кәтүрүлмүш галавары тикинти инди дә дурур. Дахма ме'мари вә мәишәти чәһәтчә ән садә јашајыш тикинтисинә дејилир.

М. Алхазовун еви биркөзлүдүр. Евин ени 3,5 м, һүндүрлүјү 2 м-дир. Евин 40×80 см өлчүдә бир пәнчәрәси вар, пәнчәрә-дөшәмәдән 20 см һүндүрдүр. Евин дөшәмәси торпагдыр, та-ваны гөвс формада³⁵ вә ачыгдыр. Јә'ни дамын бој тирн вә гојларынын үзәри өртүлмәмишдир. Евин дахилиндәки енсиз диварда бир очаг вә онун бөјүрүндә кичик һәчмли (30×30 м) тахча, шимал диварында исә јүк јери вардыр. Евин дамы ба-лыгбели формасында вә торпаг јапыгдыр.³⁶ Дахилдән вә ха-ричдән евин диварлары палчыг саманла һазырланмыш сува-ла суванмышдыр. Евин гапысы тәктајлыдыр.

Дахма евләрә Азәрбајҹанын әсасән аз јағышлы дүзән ра-јонларында тәсадүф едилир.

Ағач вә гамыш материалларындан тикилән јашајыш евләри

Мешә илә өртүлү вә мешә һәндәвәриндә салынан јашајыш мәскәнләри³⁷ сакинләринин һазырда истифадәсиндә олан фәр-ди јашајыш, тәсәррүфат вә ичтимаи тикинти фондунун бир һиссәсини мешә материалларындан вә гарғы, гамышдан ти-килән биналар тәшкил едир.

Бу биналарын иншаатында истифадә едилән әсас тикинти материалларынын хүсусијјәтләринә вә иншаат гајдаларына кәрә онлар ашағыда кәстәрилән тип вә нөвләрдән ибарәтдир. Ағач материалындан тикилән евләрин бир гисми диварлары галын тахта вә ја јоғун тирләрдән јығылан евләрдир. Бу гисим јашајыш евләри өзләринин тикилмә гајдасы, иншаат матери-алларынын хүсусијјәти вә оријинал ме'марлыгы илә Азәр-бајҹанда, елчә дә Шәки-Зағатала зонасы әһалисинин тикинти мәдәнијјәтиндә бир ев типн кими башга евләрдән фәргләнир. Белә евләр «кәртмә» ады алтында тәдгиг едиләчәкдир.

Дикәр гисим евләр диварлары јармачалар вә кырдынлар-дан тикилән биналардыр. Бу гәбил тикинтиләрә мешәликләрдә салынмыш бүтүн јашајыш мәскәнләриндә тәсадүф едилир. Шәки-Зағатала зонасы рајонларында бу тикинтиләри «чығ», Талыш-Ләнкәран зонасы рајонларында исә «пит» адланды-рырлар. Мәнтдә бу тикинтиләр «чығ» ады алтында тәсвир едн-ләчәкдир.

Мешә материалларындан һазырланан үчүнчү гисим тикин-тиләрин диварлары бүнөврә хәтти бојунча бир-бириндән 100—

³⁵ Бу чүр таван зонада балыгбели формасында олан дамы евләр-дәдир.

³⁶ Зона әһалиси дам вә дам чардағынын өртүјүнә јапыг дејир.

³⁷ Азәрбајҹан ССР-ин Бөјүк Гағгаз, Кичик Гағгаз сыра дағлары һис-сәсиндә, Талыш-Ләнкәран зонасы вә Күргырағы мешәләриндә, Кичик Гағгазын мешәлик рајонларында вә буларын јахынлыгында јерләшән јашајыш мәскәнләриндә нәбати иншаат материалларындан тикилән јаша-јыш тикинтиләринә тәсадүф едилир.

200 см аралы дикәлдилмиш дивар дирәкләри адланан сүтунлар арасынча үст-үстә дүзүлән жармача, кырдын вә ја пајалардан дүзәлдилир. Бу чүр евләр өз тикилиш үсул вә гајдалары илә мешә материалларындан һазырланан башга тикинти тип вә нөвләриндән фәргләнир вә халг арасында мүхтәлиф адлар алтында таныныр. Мәсәлән, Азәрбајчанын Шәки-Загата́ла зонасы рајонларында, Варташен рајону вә һабелә Гутгашен рајону кәндләриндә бу чүр евләри «чығ ев», «ағач ев», Загата́ла рајону кәндләриндә «ажан ев», «дәјә» (Муғанлы кәндиндә), «дирәкарасы», Талыш-Ләнкәран зонасы кәндләриндә «пуштәли ев», «ағач ев», «анч ев», Азәрбајчанын Кичик Гафгаз сыра дағлары һиссәсиндәки кәндләрдә «чымға ев» вә ја «чымғалы ев», республикамызын гәрб, хүсусән Күргырағы кәндләриндә «мәрәк» вә ја «дирәкарасы» ев адландырырлар. Мүхтәлиф адларла адланан бу ев нөвләри мәтндә «чымға» ады алтында тәсвир едиләчәкдир.

Дөрдүнчү нөв јашајыш евләри нәбати иншаат материалларындан һазырланан тикинтиләрdir. Диварлары чубуг вә ја гаргы гамышдан һөрүлән бу гәбил тикилиләр халг арасында «чәпәрә» (Шәки-Загата́ла зонасында), «чубуг һөркүлү» (Азәрбајчан ССР-ни Ашағы Күр-Араз вадисиндә), «чавыстан» (Зәнкилан, Фзули, Жданов, Ағчабәди вә Нахчыван МССР рајонларында), «дахал» (Ағдам вә Бәрдә рајонларында) адландырырлар. Бу гәбил тикинтиләр исә мәтндә «чавыстан» ады алтында тәсвир едиләчәкдир.

Кәртмә јашајыш евләри

Шәки-Загата́ла зонасы рајонларында мөвчуд олан јашајыш еви типләриндән бири дә јерли әһали тәрәфиндән «кәртмә» вә ја «чәртмә» евләр адланан галын, енли тахта вә ја ағач көвдәләриндән (тирләрдән) тикилмиш евләрdir.

Һаггында данышылан евләрин иншаат материалынын нөвләри, тикилиш техникасы вә бир сыра дикәр фәргләндиричи әләмәтләри башга ев типләриндән көклү сурәтдә фәргләндикләриндән бу гисим евләр бир ев типни, Азәрбајчанын бәзи рајонларында да јайылмышдыр.

Кәнд ағсагалларынын вердикләри мәлүмата кәрә, кәртмә евләр Шәки-Загата́ла зонасынын мешә илә өртүлү һиссәсиндә, хүсусән зонаја дахил олан Алазан вадисинин сых мешәликләриндә јерләшән јашајыш мәскәнләри әһалиси тәрәфиндән кениш миғјасда тикилирди. Бу груп евләр демәк олар ки, Алазан вадиси кәндләри әһалисинин үмумијјәтлә тикинти фондунун, хүсусән јашајыш еви фондунун әһәмијјәтли һиссәсини тәшкил едирди. Лакин XIX әсрин икинчи јарысындан етибарән Загафгазијада јаранмыш ичтимаи-игтисади вәзијјәт — чар һөкүмәти тәрәфиндән өлкәнин мешәләриндән јерли әһалинин сәрбәст истифадәсини мәһдудлашдыран га-

нуиларын верилмәси вә бир сыра дикәр тәдбирләрлә әләгәдар олараг кәртмә типли јашајыш евләринин тикинтиси нисбәтән азалыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра исә бу тип евләрин иншааты, бир сыра истисналар нәзәрә алынмаса, демәк олар ки, тамамилә дајандырылыр.³⁸

Кәртмә евләрин әһалинин јашајыш еви фондундан сәјча кет-кәдә азалмасынын дикәр бир сәбәби дә көһнә евләрин тәмир едилмәмәси, онларын сөкүлүб јерләриндә јени даш вә кәрпич евләрин тикилмәсидир.

Беләликлә, Азәрбајчанын вә һабелә Шәки-Загата́ла зонасы әһалисинин тикинти иншааты мәдәнијјәтиндә вахтилә јаранмыш вә мәшһәтдә мүәјјән рол ојнамыш бу мадди мәдәнијјәт абидәси дөврүн һөкм вә тәләби илә арадан чыхыр. Онун јерини мүасир мәшһәт тәрзинә вә игтисади инкишаф сәвијјәсинә мүнәсиб јашајыш евләри түтур. Бу сәбәбдән дә кәртмә евләрин тарихинин өјрәнилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Шәки-Загата́ла зонасы әһалисинин истифадә едикләри кәртмә евләр план-гурулушларына кәрә мүхтәлиф олмушдыр. Һазырда бурада кәртмә евләрин ики нөвүнә раст кәлинир. Бу ев нөвләринин специфик хүсусијјәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн ашағыда тәсвир едиләчәк евләрә нәзәр јетирәк:

1. Тәккөзлү ејванлы кәртмә евләр. Бу гәбилдән олан јашајыш евләринин мәшһәти-мәмари хүсусијјәтләри илә таныш олмаг үчүн Загата́ла рајонунун Алмалы кәнд сакини Пашајев Һиммәт Аллаһверди оғлунун кәртмә јашајыш евинә нәзәр јетирәк.

Ев тәккөзлүдүр. Бирмәртәбәлидир. Бахары чәнубадыр. Гарысында назик ағач сүтунлу ејван вардыр. Бинанын әсасы даш бары үзәриндә дајаныр, диварлары исә галынлығы 10 см, ени 30—70 см, узунлуғу евин диварларынын узунлуғундан бир гәдәр артыг олан (4,5—5,5 м) палыд тахталарын бөјүр-бөјүрә бир-биринин үстүнә отурдулуп кәлләләри кәртиб кәјдирмә үсулу илә бағланараг тикилмишдыр.

Дивар тахталары бир-биринин үзәриндә мөһкәм отурмаг вә кәнара сүрүшмәмәк үчүн онларын отурачагларындан бир-биринин мүгабилиндә бир нечә јердә узунлуғу 5 см, ени 1 см вә дәринлији 5 см өлчүдә олан дөрдкүнч киринтиләр ачылмыш вә сонра 10 см узунлуғу олан, лакин киринтиләрин ен вә узунлуғуна мүнәсиб јонулмуш ағач диликләр (чивләр) тахылараг, дивар тахталары бир-биринә мөһкәм сурәтдә чаланмыш вә беләликлә, дивар тахталары сал бир тахта лөвһә кими мөһкәмләнишдыр. Евин дахили саһәси 20 м² (4×5 м), һүндүрлүји

³⁸ Мәлүматы Загата́ла рајонунун Мәгов кәнд сакини 101 јашлы Гарлашов Мәммәд Гурбан оғлу вермиш вә буну кәндин бир чох ағсагаллары да тәсдиғ етмишләр. Мәлүмат рајонун башга кәндләриндә јохланылмыш вә дүзкүнлүји тәсдиғ едилмишдыр.

исә 2,5 м-дир. Дахилиндә гәрб диварда кәрпичдән һөрүлмүш бухары, башга диварларында исә евин сәғфиндән 60—80 см ашағыа доғру тахтадан јерли әһали арасында тахча адланан адача³⁹ вардыр. Дөшәмә торпагдыр. Евин дахили ејвана ачылан ики кичик (60×80 см) пәнчәрә илә ишыгланыр. Тәсвир едилән евин дам чардағы икиснәли олуб, пәрдибасмадыр. Чардағын јапығы әввәлләр гамыш олмушдур, ләкин һазырда кирәмит јапыглыдыр.

Кәртмә евләрин икинчи нөвүнә Загатала рајонунун Даначы кәнд сакинн 70 јашлы Әрәсов Әһмәд Мәһәмәд оғлунун јаша-јыш еви мисал ола биләр (11-чи шәклә бах).

Әрәсовун һазырда аиләсилә сакин олдуғу кәртмә ағач еви онун бабасы тәрәфиндән XIX әсрин 60—70-чи илләриндә тик-килмишдир. Ев икикөзлү вә ејванлыдыр. Евин ејваны онун чәнуб-гәрб күнчүндә јерләшдирилмишдир. Ејванын сн 2 м, узунлуғу исә 3 м-дир. Дөшәмәсн тахтадыр. О, ики тәрәфдән јашајыш евинин тахта диварлары илә гапаныр, ики тәрәф-дән—чәнуб вә гәрб тәрәфдән исә ачыгдыр. Ејванын сүтунлары (4 әдәд) дөрдтилли јонулмуш јаланғоз ағачындандыр.

Тәсвир едилән евин дамы икиснәли чардагла өртүлүр. Дам чардағынын әсасы дамын үст сәтһиндән 40 см јухары евин тахта диварлары кәлләләриндә дајаныр. Дам чардағы-нын алтында сәрбәст кәзмәк олур. Дам чардағы гамышла өртүлмүшдүр (јапылмышдыр). Чардағын шимала вә чәнуба бахан һәр ики башы (јерли тәбирлә гәншәрләри) бојабој тах-та парчалары илә гапанмышдыр. Чардағын алтына онун ши-мал гәншәриндәки гапыдан дахил олунур. Чардағын алтындан барама гурду бәсләмәк, тәсәррүфат мәнсуллары вә ев авадан-лылары сахламағ үчүн истифадә олунур.

Евин әсасы онун дөрд күнчдән јерә басдырылмыш јоғун палыд көтүјү, чај вә гаја дашларындан һөрүлмүш, јер сәтһин-дән 20—25 см һүндүрә галхан дивар үзәриндә гурулмушдур.

Тәсвир едилән јашајыш евинин диварлары галынлыгы 10 см, ени 30—70 см, узунлуғу исә диварын узунлуғуна бәра-бәр олан јонулмуш палыд ағачындан һазырланмыш тахталары-нын бөјрү үстә бир-биринин үзәринә отурдуларағ, башлары кәртиб кәјдирмә гәјдасы илә бағланыб дүзәлдилмишдир. Евин диварларыны әмәлә кәтирән бу тахталарын отурачагла-ры (галынлыг сәтһи) сәлигә вә усталыгла һамарлашдырыл-мыш вә бир-биринин үзәринә киш отурдулмушдур ки, оларын араларында, демәк олар ки, бошлуг галмамышдыр. Беләли-кәдә, евин дахилиндә күләк вә һава ахынынын горхусу азал-мышдыр.

Бундан башга дивар тахталарын отурачагларынын галын-

³⁹ Азәрбајҗан ССР-ин Ордубад рајонунда рус дилиндә олан «полка» сөзү әвәзинә «адача» сөзү ишләнир. Әкәр тахча тахта илә бир нечә көзә бөлүнәрсә, буна адачалы тахча дејилір.

лыг сәтһинин үч-дөрд јериндән гаршы-гаршыја 2—3 см дө-ринлијиндә кәртмәләр газылмышдыр ки, бунларә тахта чиз тахмагла дивар тахталары да бир-биринә мөһкәмләнишдир. Бу әмәлијат евин тахта диварынын сал лөвһәјә чеврилмәснә сәбәб олмушдур.

Ев ики көздән ибарәтдир. Онлардан бири бөјүк вә диқәри исә кичик отагдан ибарәтдир. Бөјүк отағын саһәсн 15 м² (3×5 м), кичик отағын саһәсн исә 7,5 м²-дир (2,5×3 м). Отаг-ларын дахили учалыгы 2 м 60 см-дир. Бөјүк отагла кичик отағын арасы чиј кәрпичлә һөрүлмүш диварла кәсимишдир. Бурада сојуг һаваларда евин ғыздырылмасы вә үмумијјәтлә хөрәк биширилмәси үчүн отагларарасы мүштәрәк диварда һәр отаг үчүн ајрылыгда очаг (бухары)⁴⁰ гојулмушдур. Һәр ики отагдакы бухарынын бачалары диварын јухары һиссәсиндә бирләрәк чардағын алтына чыхыр вә чардағын алтында јанғын баш вермәснн дејә, түстү бачасынын истигамәтн дө-јишдириллр. Бунун үчүн бачанын ағзы әјиләрәк, чардағын дөшәмә сәтһиндән 1,5 м узадылмышдыр. Әјиләрәк үфғи вә-зијјәтә кәтирилмиш түстү јолу дамын чардағында јанғын тө-рәмәси горхусуну арадан галдырыр.

Евин бөјүк отағынын шимал, шәрг вә гәрб диварынын бир һиссәсиндә дөшәмәдән 60 см һүндүрлүјүндә вә 30 см ениндә јерли әһалинин дүкан адландырдыглары тахта адача узаныр. Отағын шәрг дивар тәрәфиндә олан тахта адачанын үстүнә аиләнин јорған-дөшәји јығылыр. Дүканын башга һиссәсн үзә-ринә исә габ-гачағ гојулур. Отағын сәғфиндән 60 см ашағы гәрб вә шимал диварда јерли әһалинин тахта адландырдыгы 25 см ениндә тахта рәф вардыр. Бунун үстүнә аиләнин еһтијат шүшә, чини вә мис габлары дүзүлмүшдүр.

Евин отагларынын дөшәмәсн кирәч-гум мәнлулундан төк-мәдир. Һәр ики отағын гошатајлы гапысы ејвана ачылыр.

Бөјүк отағын шәрг диварынын аралыг диварына јахын һиссәсиндә кичик (60×40 см) бир пәнчәрә—ишыглыг вардыр. Пәнчәрә шүшәсиздир, онун бајыра ачылан икитајлы бачага га-пысы вардыр. Лазым кәлдикдә һәмнн гапылар ичәријә доғру чәкилиб бағланылыр. Пәнчәрә гапысы евин ичәрисиндән дәмир чәфтә вәситәсилә бағланыр. Евин кичик отағынын шәрг дива-рында бөјүк ишыглыг вардыр.

Евин кирәчәк гапылары отагларын ичәрисинә ачылыр. Да-хилдән онлар ағач сүрмә вә дәмир чәфтә илә бағланырлар. Харичдән исә о гапынын чәрчивәсинин јухарысы исә гапы тајларына бәркидилмиш асма дәмир чәфтә илә бағланыр вә-лазым кәлдикдә чәфтәни гапынын чәрчивәснә тахылмыш һалгаја салыр, сонра исә ғыфылы һәмнн һалгаја кечирмәклә гапы кирилләнир.

⁴⁰ Бурадакы бухары да Загатала рајонунда олан башга евләрин бу-харылары кимн ени ачырымлыдыр.

Евин дамы дөрд эдэд јонүлүмүш јоғун дөрдтилли тир үз-риндәдир. Бу дам тирләринин үзәринә пәрди әвәзинә узунлуғу 2 м, ени 40—50 см вә галынлығы 10 см олан палыд тахталары дөшәнмишдир вә һәмни тахталарын үзәринә дамын үст тәрәфиндән, јәни бајырда 10 см галынлығында палчыг төкүлмүш вә үзәри суванмышдыр. Бир чох бу гәбилдән олан евләрдә дам үстүнә палчыг өртүк әвәзинә кирәч-гум мәһлулу төкүлмүшдир.

Јухарыда тәсвир едилән кәртмә евләр илк нөвбәдә мешәдә палыд, гоз вә башга лазым олан ағачларын бол олдуғу јердә һазырланыр. Даһа доғрусу, бу евләр мешәдә тамамилә тики-лир, гурулур, сонра исә онун деталлары ев гуруландан сонра нишанланыр. Бундан сонра исә ев сөкүлүб, әпләнин һәјәт је-риндә габагчадан һазырланмыш даш вә ја көтүк јастыглар вә јахуд да дашдан һөрүлмүш вә јер сәтһиндән 40—80 см уча-лан дивар бүнөврә үзәриндә гурулур.

Јухарыда тәсвир едилмиш кәртмә ағач евләрин гурулма-сында, онун һиссәләринин бир-биринә бәнд едилмәсиндә ме-талдан олан мыхлардан истифадә едилмәмишдир. Евин бүтүн һиссә вә деталлары кәртиб кејдирмә, дәлиб-кечирмә, ағач чивләр, ағач мыхлар вә диликләр васитәсилә бир-бирләринә мөһкәм бәнд едилмишдир.

Дам чардағынын гајчылары⁴¹ дешиб-кечирмә гајдасы илә бир-биринә бәнд едилмишдир. Чардағын гојлары да дәлиниб бир-биринә кечирмә үсулу илә бәнд едилмиш вә хурчун кими чардағын бој тири үзәриндән ашырылмышдыр, гојларын уч-лары исә чардағын гојбасар тири үзәринә отурудуғу јердә мурдарча ағачы бурмалары васитәсилә гојбасар тирә сарын-мышдыр. Чардағын габырғалары да бу гајда илә мурдарча ағачы бурмасы вә ја гарағач сијирмәсилә гојлар сарынмыш-дыр.

Евин гурулмасында ишләдилән бүтүн ағач вә тахталарын һазырланмасында балта, ағач тохмаг, кәрки, искәнә, мишар-дан кениш истифадә едилмишдир. Гејд едилмәлидир ки, ишин кедишиндә ән чох истифадә едилән әләт балта олмушдур. Онун васитәсилә кәсилмиш бојук көвдәли палыд, шабалыд ағачларындан тирләр, тахталар һазырланмышдыр.

Кәртмә ағач евләр Шәки-Зағатала зонасындан башга, Азәрбајҗан ССР-ин бир чох мешәлик рајонларында, хусусән Губа рајону, Кичик Гафгаз вә Талыш дағлары мешәлик вә мешә јахынлығында салынмыш кәндләрин әһалисинин јаша-йыш еви фондунда олмуш вә һазырда аз мигдарда олса да, һәмни евләрә раст кәлинир.

Һазырда кәртмә ағач евләр Кәдәбәј рајонунун Инәкбоған, Товуз рајонунун Кешишкәнд кәнд советлијинә табә олан кәнд-

⁴¹ Дам чардағынын гајчылары ики пајанын «А» шәклиндә бир-биринә бәнд едилмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Бунларын тәпәсиндә чардағын бој тири уздыдыр. Јашайыш евинин дам чардағынын бу һиссәси һаггында кә-ләчәкдә кениш бәһс едиләчәкдир.

ләрин бир чохунда, Лерик, Јардымлы рајонларынын вә һабелә Кәлбәчәр рајонунун кәндләриндә, ДГМВ-нин һудудлары дахи-линдә јашајан әһалинин јашајыш еви фондунун мүәјјән һиссә-сини тәшкил едир.

Бундан башга Азәрбајҗан ССР илә һәмсәрһәд олан Ки-ла-нын Астара вә Мазандаран кәндләриндә дә кәртмә ағач јашајыш евләриндән истифадә едилир.⁴²

Губа рајонунун Рустов кәнд сакинләриндән 100 јашлы Мурад Бабајев, 70 јашлы Әләкбәр Мәммәдов вә Ибраһимхә-лил Сүләјмановун 1962-чи илдә вердикләри мәлүмата әсасән, мәлүм олур ки, һаггында данышылан кәртлә евләр Рустов вә һабелә онунла гоңшу кәндләрдә олмушдур. Губа рајону кәрт-мә евләринин дам чардағлары бу рајон әразисиндә гамыша нисбәтән бол олан күшләшә јапылармыш.

Рустов кәндинин јухарыда адлары чәкилән ағсаггалларын вердикләри мәлүматдан ајдын олур ки, XIX әсрдә вә ондан әввәлки дөврләрдә «дар бәнди» («ағач бәнди») ады алтында мәшһур олан кәртмә евләр Губа рајонунда мөвҗуат олан ев типләри ичәрисиндә ән гијмәтли вә мәншәти нөгтеји-нәзәрдән башга ев типләринә нисбәтән даһа әлвәришли олмушдур. Ла-кин мүасир дөврдә бу чүр евләр Губа рајонунун кәнд вә шә-һәрләриндә артыг тикилмир.⁴³

Кәртмә ағач евләр Азәрбајҗанда јашајан рус кәндлиләри тәрәфиндән дә кениш сурәтдә тикилирди. Онлар да артыг бу гәбил ев тикмәкдән әл чәкмишләр. Сон заманларда онлар да даш вә кәрпичдән јашајыш еви тикмәјә башламышлар.

XIX әсрин икинчи рүбүндән башлајараг, чар һөкүмәти тә-рәфиндән мүәјјән вахтларда Русија әразисиндән Азәрбајҗанә көчүрүлмүш рус кәндлиләри сакин олдуғлары јерләрдә, о чүм-ләдән Шәки-Зағатала зонасында да өвләри үчүн јашајыш ев-ләри тикмәли олурдулар. Онлар јени вәтәнләриндә тикдикләри јашајыш евләрини, көһнә вәтәнләриндә јашадығлары заман истифадә етдикләри вә узун әсрләр боју нәсилбәнәсил исти-фадә едилмиш, тикилмиш үсул вә гајдаларына алышдығлары-на көрә сырғ мешә материалындан һазырладығлары—тидик-ләри «срубная постройка» вә ја «срубное жилище» адланан јашајыш евләринә мүтабиг тикирдиләр. Бу үсулла ев тикмәк вә ја тикдирмәк ән'әнәси бу јахын кечмишләрә гәдәр давам етмишдир. Лакин бу јахын кечмишләрдән, хусусән Азәрбај-чанда Совет һакимијәтинин гәләбәсиндән сонра Азәрбајҗаны мәскән едән рус кәндлиләри көһнәлимиш кәртмә ағач евләри сөкүб, әвәзинә даш вә кәрпичдән ибарәт јашајыш еви тикмәјә башламышлар. Беләликлә, узун әсрләр боју тикилишинә вәр-диш едилмиш вә әһалинин мәишәт гајдаларына ујғунлашды-

⁴² Мәлүматы Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун орта әсрләр тариха шәбәсинин елми әмәкдашы Сейдаға Онуллаһи вермишдир.

⁴³ Мәлүматы 1962-чи илдә Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун этно-графија шәбәсинин елми әмәкдашы Гиясәддин Гејбуллајев вермишдир.

рылмыш кэртмэ евлэр ондан даһа да учуз баша кэлэн давам-лы вэ жангыр горхусу аз олан ев типн илэ эвэз едилир. Лакин хазырда зонада рус кэндлилеринин јашајыш еви фондунун эксаријјетини јенэ дэ кэртмэ евлэр тэшкил едир.

XIX эсрин икинчи јарысында, хусусэн торпаг ислаһатындан сонракы дөврдэ чар Русијасы империјасына дахил олан өлкөлөрдэ, о чүмләдэн Азербайҗанда да јаранмыш ичтимаингтисади вэзијјэт—империјанын бир сыра шөһөрлеринин капиталист сәпкисиндэ бөјүмэси, кәндлөрдэ исэ капиталист элементлерин артмасы, өлкөдө дөмир јоллары шөбөкәсинин кенишләнмәси, әввәлки дөврләрә нисбәтән сәнәјә мөссисәлеринин артмасы вә нәһајәт, харичи капиталын кениш мигјасда өлкәнин игтисадијјатына сохулмасы јашајыш евләринә, хусусән онун тикинти материалына тәсир етмәјә билмәзди.

Өлкәнин белә бир инкишаф сәвијјәсиндә онун башга тәбини сәрвәтлеринә олан әввәлки мүнәсибәт дәјишилдији кими, мешә вә мешә материалларына олан мүнәсибәт дә дәјишилмәјә башлады. Мешә материалларына олан тәләбат кетдикчә артырды. В. И. Ленин һаггында данышылан дөврдә чар Русијасында мешәјә вә мешә материалларына олан мүнәсибәти белә тәһлил едир: «Ислаһатдан сонракы дөврдә бу сәнәјә (мешә сәнәјеси—М. Н.) хусусилә артмышдыр: һәм шәхс истеһлак үчүн (шөһөрлерин бөјүмәси, кәндлөрдә гејри-әкинчи әһалинин артмасы, кәндлиләр азад олунаркән, онларын мешәлеринин әлләриндән чыхмасы) һәм дә, хусусән, мәһсулдар истеһлак үчүн мешә материалы тәләби сүр'әтлә артыр. Тичарәтин, сәнәјенин, шөһәр һәјатынын, һәрби ишләрин, дөмир јолларын вә и. а. вә саирәнин инкишафы—бүтүн бунлар (мешә материалы—М. Н.) инсанлар тәрәфиндән дејил, капитал тәрәфиндән истеһлак едилмәк үчүн мешә материаллары тәләбинин сон дәрәчә артмасына сәбәб олмушдур. Мешә материалынын гүјмәти бөјүк бир сүр'әтлә артмаға башламышдыр».⁴⁴

Чар Русијасында XIX эсрин икинчи јарысындан башлајарак, һөкүман олан бу вэзијјәт Азербайҗана тәсир етмәјә билмәзди. Бу дөврдә Азербайҗанда мешәләр сабиг Загатала округдан башга, чар һөкүмәти вә јерли бәјләр тәрәфиндән тутулмуш вә бунунла да кениш әһали күтләсинин мешәдән истәдији тәрздә азад истифадәси мәһдудлашдырылмышды. Мешә иншаат материалы билаваситә мешәликдә јерләшән кәндләрин әһалиси үчүн мүәјјән норма чәрчивәсиндә бурахылыр, кәнар кәндләрин сакинләринә исэ сатылырды.⁴⁵

⁴⁴ В. И. Ленин. Әсәрләри, 3-чү чилд, 4-чү нәшр, Баки, 1955, сәһ. 513.

⁴⁵ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, т. I, II, ч. II, сәһ. 116—118; Материалы..., т. VI, ч. I, сәһ. 53—59; Материалы..., т. II, ч. I, сәһ. 181; С. Л. Авалян и. Крестьянский вопрос в Закавказье, I, IV, Тифлис, 1920, сәһ. 117; МДТА, фонд 23, сјаһы 2, вәрәг 2, јенә орада, вәрәг 12.

Азербайҗан эразисиндә јаранмыш бу вэзијјәт сырф мешә материалындан баша кэлән кэртмә ағач евләрин кениш инкишаф етмәсини мәһдудлашдырыр вә бу ев типн кет-кәдә халг јашајыш еви фондунда азалмаға башлајыр.

Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра исэ Азербайҗан Ингилаб Комитәси 1920-чи ил мај ајынын 15-дә Азербайҗан эразисиндә олан бүтүн мешәләрин, суларын вә јералты сәрвәтлерин миллиләшдирилмәси һаггында декрет верди.⁴⁶ Беләликлә, мешәләр тамамилә дөвләтин ихтијарына кечди. Бунунла да мешә материалларындан сәнәјә, дөмир јолу, јашајыш евләринин гапы, пәнчәрә вә дөшмәләри, дам тити, ејван сүтуну вә с. һазырланмасы вә һабелә халг тәсәррүфатынын башга саһәләриндә истифадә едилмәси кениш вүс'әт тапды. Республикада мешә материалларынын халг тәсәррүфатында әһәмијјәти артыр вә буна еһтијач күндән-күнә јүксәлир.

Мешә материалларына олан тәләбатын артмасы нәтичәсиндә Азербайҗанда мешә, хусусән иншаат вә сәнәјә әһәмијјәти олан ағачларла зәнкин олан мешә саһәләри хејли дәрәчәдә азылг едир. Чүнки республиканын үмуми эразисинин јалныз 12 фаизи мешәликдир.⁴⁷

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Азербайҗан мешәләриндә битән ағачлар әсасән сәнәјә вә үмумийјәтлә, халг тәсәррүфаты үчүн әһәмијјәтли ағачлардыр. Одур ки, Азербайҗан мешәләриндә битән бу гүјмәтли ағачлардан халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә, о чүмләдән мебел һазырланмасында истифадә едилир. Елә бу вә бир сыра дикәр сәбәбләрә көрә, Азербайҗанда истәр ингилабдан әввәл вә истәрсә дә ингилабдан сонракы дөврләрдә кениш јайылмыш сырф мешә материалларындан һазырланан кэртмә ағач евләр кет-кәдә азалмаға башламышдыр. Дөврүмүздә исэ бу чүр евләр тикилмир.

Кэртмә евләрин тикилмәсинә кәлдикдә бу евләр һәм јерлн. һәм дә рус усталары тәрәфиндән тикилирди. Азербайҗанда јашајан рус кәндлиләри ичарисиндә бу саһәдә јакшы ихтисаслашмыш усталар вар иди. Хазырда Азербайҗанда јашајан рус кәндлилеринин јашајыш еви фонду, демәк олар ки, бүтүн-лүклә олмаса да, мүәјјән һиссәси һаггында бәһс едилән јашајыш еви типн тәшкил едир. Азербайҗанын бир чох районларында, хусусән Кичик Гафгаз дағлары һиссәсиндә јерләшән районларда сакин олан азербайҗанлыларын бир һиссәси кэртмә ағач евләр тикдирмәк истәдикдә, малакән вә духабор адландырдыглары рус кәндлилеринин евтикән усталарына дәрвәт едилрләр. Чүнки узун әсрләр боју мешәлик шөрантиндә јашамыш рус кәндлиләри јашајыш евләрини әлалты, учуз вә асан баша кэлән мешә материалларындан тикмәјә адәт вә

⁴⁶ Стат. упр. Азерб. ССР, 1920, № 2, сәһ. 29.

⁴⁷ Л. И. Прилипко. Лесная растительность Азербайджана. Баку, 1954, сәһ. 24.

вәрдиш етмишләр. Бу вәзијјәт онларда јалныз ағачдан ев тикмәк сәһәсиндә камил усталар јаранмасына сәбәб олмушдур. Азәрбајҗана көчәндән сонра онлар јенә дә өз илкин вәтәнләринин тәбиәт вә шәраитинә мүнәсиб јерләрдә мәскән салыб, газандығлары вәрдишләр әсасында мешә материалларындан ев тикмәк ән'әнәсини бурада да давам етдирдикләриндән, бу сәһәдә јахшы уста кими танынмышлар. Бунун үчүн дә Азәрбајҗан ССР-ин мешәлик зонасында јерләшән бир чох кәндләрин јерли әһалиси кәртмә ев тикмәк истәдикдә гоншу рус кәндләриндә јашајан усталары дәвәт едирләр. Бу сәбәбдән дә бә'зиләри Азәрбајҗанда кәртмә евләрин мејдана кәлмәси тарихини вә бу сәһәдәки тикинти мәдәнијјәтини Азәрбајҗанда јашајан малакан вә духаборларла бағлајырлар.

Лакин Шәки-Зағатала зонасында тәдгиг етдијимиз кәртмә евләрә вә бунунла әлағодар оларағ Азәрбајҗанын бир сыра рајонларында мөвчуд олан кәртмә ағач евләрә диггәтлә нәзәр јетирдикдә мә'лум олур ки, онлар план-гурулушу, тикилиш үслуб вә гајдалары, дахили мәншәти-ме'мари элементләри вә һабелә бир сыра диқәр әләмәтләри илә Азәрбајҗанда јашајан рус кәндлиләринин кәртмә евләриндән ајдын вә көклү сурәтдә фәргләнир.

Әввәла, евләри гыздырмағ, сојуғ, јағышлы вә гарлы күнләрдә аилә үчүн хәрәк биширмәкдән өтрү рус кәндлиләринин кәртмә евләриндә олан күрә типли собанын әвәзинә Азәрбајҗанын кәртмә евләринин диварында очағ—бухары вардыр. Бундан башға, Шәки-Зағатала јерли әһалисинин кәртмә евләриндә рус кәндлиләринин кәртмә евләриндән фәргли оларағ, диварда евин сәғфиндән тәхминән 70—80 см ашағы, тахтадан узунсов 20—25 см ениндә тәхча олур. Диқәр бир мүнүм фәрг јерли кәртмә евләрин диварларынын рус кәртмә евләриндә олдуғу киими, јумру ағач көвдәләриндән дејил, јухарыда көс-тәрилдији киими, галын, ени тахталардан гурашдырылмасыдыр. Бунлар вә бир сыра диқәр фәргләрин олмасы ајдын бир сурәтдә көстәрир ки, Шәки-Зағатала вә һабелә Азәрбајҗан ССР-ин башға рајонларында олан кәртмә евләр јерли тикинти мәдәнијјәтинин төрәмәси олуб, Азәрбајҗанда јерли әһали тәрфиндән чох гәдим заманлардан истифадә едилмишидр.

Азәрбајҗан ССР-ин гәрб рајонлары әһалисинин мадди мәдәнијјәтинин тәдгиг вә өјрәнилмәси илә узун мүддәт мәшғул олмуш етнограф Гәһрәмән Гарағашлы тәдгигат заманы әлдә етдији күлли мигдар материаллар әсасында белә нәтичәјә кәлмишидр ки, Азәрбајҗанын Кичик Гағғаз сыра дағлары әразисиндә јерләшән рајонларын јерли әһалисинин јашадығы кәртмә евләр рус кәндлиләринин Азәрбајҗана көчүрүлмәсиндән чох-чох әввәлләрдә олмушдур.⁴⁸

⁴⁸ К. Г. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев Северо-восточного и центральный зоны Малого Кавказа, Баку, 1964, сәһ. 103.

Кәртмә евләрин Азәрбајҗанда чох гәдимләрдә мөвчуд олмасыны сүбүт едән дәлилләрдән бири дә 1946—1950-чи илләрдә Минкәчевир әразисиндә апарылан археоложи газынты заманы ашкар едилмиш тахта табутлардыр.

Катакомба гәбирләриндән тапылан бу табутлар ерамызын II—IV әсрләринә анд едилир. Елми әдәбијјатда тахта гуту гәбир ады илә мәшһур олан бу абидә ағач материалындан газырылмышдыр вә бунун һазырланмасында балта, мишар вә искәнәдән истифадә едилмишидр.⁴⁹ Гуту гәбир мүәјјән өлчүдә олан јонулмуш ағач парчаларынын баш тәрәфләри кәртилиб, бир-биринә кејдириләрәк гуту шәклинә салынмышдыр. Гуту гәбирин һиссәләри бир-биринә мөһкәм бирләшмәси үчүн кәртиб кејдирмә үсулу илә бағланмыш, дөрд күнчүндә дәринлијинә искәнә васитәсилә дешик ачылмышдыр. Бу дешикләрә гуту галынлығы бојунча узун ағач мых тахылмышдыр. Мыхларын мөһкәм дајанмасы вә сивришиб чыхмамасы үчүн онларын бир башы дешијин өлчүсүндән бојүк едилмиш вә диқәр башы исә дәлиниб енинә ағач чив кеңирилмишидр. Бу гајда илә һазырланмыш гутунун диварлары мөһкәмдир. Гутунун үст һиссәси мүстәви јох, балыгбелли формасындадыр, јастыдыр. Буну әмәлә кәтирмәк үчүн гутунун һәр ики енси тәрәфинин сонунчу тахтасы дүз јох, јарымдаирә, даһа доғрусу, сегментвары формада кәсилмишидр. Бунун үчүн дә гутунун үст һиссәси мүстәви јох, балыгбелли киими јастыдыр.⁵⁰

Беләликлә, мүәјјән едилир ки, илк орта әсрләрин јадикары олан тахта гуту гәбирләр гурулуш вә һазырланма техникасы чәһәтдән о гәдәр дә садә дејилди, узун мүддәтли тәчрүбә вә мүрәккәб дүлкәрлик әмәлијјатынын нәтичәсиндә мејдана кәлмишидр.

Гејд едилмәлидр ки, ағач парчалары үзәриндә јухарыда тәсвир едилән мүхтәлиф мүрәккәб әмәлијјатлар апармағ бачарығы әлдә етмәк илк орта әср Азәрбајҗан сәнәткарларынын ғыса мүддәтли иш тәчрүбәсинин мәнсулу киими дејил, бу јалныз узун мүддәтли ичтиман иш просесиндә тәдричән топлана биләр. Беләликлә, демәк олар ки, илк орта әср усталарынын ағач материаллары үзәриндәки ишләри өзләриндән әввәлки дөврләрдә јашамыш сәнәткарларын иш тәчрүбәсинә әсасланмышдыр.

ССРИ әразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә мүәјјән едилмишидр ки, Донес чајы бојунча јашајан гәбиләләр Енеолит вә Тунч дөврүндә өлүләрини «Минкәчевирдән тапылан тахта гуту табутларла бәнзәр табутларда басдырымышлар». Бу, һәмин гәбиләләрин дүлкәрлик сәнәти-

⁴⁹ Г. М. Асланов. I—IV әсрләр Албанијасынын мадди мәдәнијјәт тарихиндән. Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962, сәһ. 137—145.

⁵⁰ Минкәчевир катакомба гәбирләриндән чыхарылмышдыр. Бу нөв гәбирләри бир нүмунәси Азәрбајҗан Тарихи Музејиндә сахланылыр.

лө мәшгул олмасыны көстәрир. Онлар тирләри кәртиб кечир-мә үсүдү илө бир-биринә бағламағы бачарырдылар.⁵¹

Тахта гуту гәбирләр гурулуш вә һазырланма техникасы чәһәтдән биркөзлү көртмә евләри хатырладыр, даһа доғрусу, он-лара бәнзәйр. Белә олан сурәтдә, шүбһәсиз, күман етмәк олар ки, онлар көртмә евләрдән әхз едилмишдир.

Елмә артыг мә'лумдур ки, инсанлар, хүсүсэн ибтидаи ин-санлар өлүкләринин гәбирләрини јашајыш евләринә мүтабиг вә ја она бәнзәр дүзәлдирмишләр. Демәк олар ки, «гәбир еви-ни» јашајыш евинә охшадырмышлар. Бу нөгтеји-нәзәрден гәти демәк олар ки, тахта гуту гәбирләрден хејли әввәл Азәрбај-чанда көртмә евләр мөвчүд олмушдур.

Енеолит вә Илк Тунч дөврүндә көртмә евләрин дам чарда-гы икисинәли таванлы вә тавансыз тикилирмиш. Белә евләрин дөшәмәси торпаг вә онун орта һиссәсиндә ачыг очаг јери вә дөшәмәнин башга јерләриндә әрзаг сахламаг үчүн хүсуси ча-ла газылырмыш.⁵²

К. Маркс Л. Г. Морганын «Ибтидан чәмијјәт» адлы әсәри үзәриндә ишләдији заман бизи марағландыран мәсәләјә даир ашағыдакы нәтичәјә кәлмишдир. О көстәрир ки, инсан чәмиј-јәти һәлә өзүнүн ашағы барбарлыг инкишаф мәрһәләсиндә олдуғу дөврдә чакмаг дашы вә гејри-даш нөвләриндән һазыр-ланан аләтләр вәсәтәсилә гајыг, ағач, габ-гачаг, јашајыш еви тикмәк үчүн тир, дирәк, тахта вә сал һазырламағы бачарыр-дылар.⁵³

Јухарыда дејиләнләрә әсасланараг, демәк олар ки, илк ор-та әсрләрден хејли әввәл Азәрбајчанда көртмә евләр олмуш-дур. Азәрбајчан әһалисинин гәдим дүнја халғларындан бири олдуғуну нәзәрә алараг демәк олар ки, мешә илө өртүлү вә мешәјә јахын јерләриндә јашајан әһалинин јашајыш еви фон-дунда көртмә ағач евләр өзүнүн ибтидаи формасында елә Енеолит вә Илк Тунч дөврүндә дә олмушдур.

Чығ јашајыш евләри

Зона әһалисинин мүасир јашајыш еви фондунда истифадә едилән сырф ағач материалларындан тикилән јашајыш евлә-риндән бир гисми јерли әһали тәрәфиндән чығ ев адланан јашајыш евләри тәшкил едир.

Чығ евләр өзләринин тикимә техникасы илө башга тикин-тиләрдән фәргләнир. Чығ јашајыш евләринә зонанын әсасән Варташен вә Гутташен рајонлары кәндләриндә тәсадүф еди-лир.

⁵¹ В. А. Городцев. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии 1901 г. в кн. Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г., т. I, М., 1905, сәһ. 208.

⁵² В. А. Городцев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 208—210.

⁵³ Архив Маркса и Энгельса, Гос. Изд. М., 1941, сәһ. 2—3

Чығ типли јашајыш евләриндән Азәрбајчанын башга ра-јонларында, һабелә Күрчүстан, Шимали Гафгаз вилајәтлә-риндә дә истифадә едилир. Үмумијјәтлә, бу тикинти типинә мешәлик рајонларын әкәријјәтиндә тәсадүф едилир. Бунлар башга даш вә кәрпич аз олан вә јахүд һеч олмајан рүтүбәтли иғлими олан мешәлик јерләрдә даһа чох тикилир. Чығ евлә-рин дахили кәрпич даш евләрә нисбәтән гуру олур.

Чығ евләрдән Азәрбајчан ССР-ин Талыш-Ләнкәран зонасы рајонларында да кениш истифадә едилир. Бу јерләрдә һаг-гында данышылан евләри «ажан» вә ја «пит» адландырырлар.

Шәки-Зағатала зонасы рајонларында бир, ики вә үчјер-ләшкәли чығ јашајыш евләринә раст кәлинир.

Чығ евләр өз план-гурулушларына көрә ишығлы евләр ки-мидир. Бунларын пәнчәрәси нисбәтән бөјүк, евин дахили ишығлы олур.

Чығ фәрди јашајыш евләри, әсасән, бирмәртәбәли⁵⁴, күр-сүлү, дирәк вә ја тәк дашүстү вә һабелә даш вә кәрпичдән тикилмиш дикир вә ја даш кәрпичдән һөрүлмүш дивар үстүн-дә тикилир, гаршыларында ејван олур (12-чи шәклә бах). Дамлары исә әсасән чардағлы вә бә'зән чардағсыз олур. Чығ фәрди јашајыш евләринин дам чардағлары⁵⁵ өз гурулушлары е'тибарилә зона әһалисинин истифадәсиндә олан башга фәрди јашајыш евләринин чардағлары кими, ики вә дөрдсинәли, пәр-ди басма олур. Лакин аз мигдарда чардагы дөкәкәллы⁵⁶ чығ фәрди јашајыш евләринә дә тәсадүф едилир. Икисинәли дам чардағларынын бә'зиләринин һәр ики башы (гәншәри вә ја шилләри)⁵⁷ ачыг, бә'зиләринин исә бир башы ачыг, диқәр ба-шы чубуг, ғамышһөрмә вә ја тахта парчалары илә, бир пара-сынын исә һәр ики башы өртүлү олур. Бунлардан бә'зиләринин үзәри сувагла да суваныр. Белә чардағлы евләрдә дам чардағ-ларынын алтына дахил олмагдан өтрү чардағын гәншәрләри-нин бириндә ғапы јери ачылыр. Чардағын алтына бу ғапыдан јердән сөјкәмә пилләкәнлә чыхылыр. Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, һазырда тикилән чығ фәрди јашајыш евлә-ринин гәншәрләри евин дивары кими, ағач јармача вә ја кыр-дынларла өртүлүр вә үзәри палчыгла суваныр вә јахүд сәли-тәли јонүлмүш тахталарла өртүлүр. Гәншәр тахталары бә'зән евин дам сәтһинә паралел вә бә'зән исә ғығгачы вурулараг хо-шакәлән көркәм јарадыр.

⁵⁴ Азәрбајчан әразисиндә икимәртәбәли чығ евләрә тәсадүф едилмә-мишдир.

⁵⁵ Дам чардағлары Талыш-Ләнкәран зонасы рајонунда күм адланыр.

⁵⁶ Дөкәкәллы чардағлар о дам чардағларына дејилир ки, чардаг әсасы дамын үст сәтһи үзәриндән 0,5—2 м һүндүрлүгә ғалдырылмыш мүхтәлиф материал вә формада олан дикир үстүндә јерләшир.

⁵⁷ Гутташен рајону кәндләриндә икисинәли дам чардағларынын әтәк-ләринә «шиллә» дејилир. Бу сөзүн етимологикасы һәләлик бизә мә'лум де-јилдир.

Чыг евләрин дам чардаглары мұхтәлиф нөвлү инааат материаллары илә өртүлүр. Һазырда истифадә едилән чыг фәрди яшајыш евләринин дам чардаглары тамыш, гаргы, чил (лыг), тахта парчалары, суфал (кирәмит) вә шиферлә өртүлмүшдүр.

Кәнд ағсагалларынын вердикләри мә'луматлара көрә, Һахарыда садаланан чардаг өртүкләриндән ән гәдимләри тамыш, гаргы, чил (лыг) вә тахтадыр. Шифердән⁵⁸ исә сон иләрдә истифадә едилмәјә башланмышдыр.

Чыг фәрди яшајыш евләринин ејванлары өзләринин гурулушлары е'тибарилә башга ев тип вә нөвләри илә ејнијәт тәшкил едир. О, евин өн һиссәсиндә олуб, отагларын гапы вә пәнчәрәләри ораја ачылыр. Чыг евләрин ејванлары бә'зи башга ев типләриндә олдуғу кими, евин өн, бир вә ја һәр ики бөјрүндә узаныр. Белә ејванлы евләрә гулабанлы евләр дејилир. Әкәр ејван евин өнүндән вә еләчә дә бир бөјрүнә доғру узанмыш оларса, она тәк гулабанлы, әкәр ејван евин һәм өн вә һәм дә һәр ики бөјрүнчә узанарса, онда белә евләрә гоша гулабанлы дејилир. Ејваны гулабанлы евләрә Талыш-Ләнкәран вә һабелә Губа-Һачмаз зонасы рајонлары кәндләриндә, Азәрбајҗанын башга рајонларына нисбәтән даһа чох тәсадүф едилир.

Чыг фәрди яшајыш евләринин дахили, әсасән, һазырда мөвчуд олан ишығлы евләр типинә мәнсуб олан яшајыш евләри кими, шүшәләрлә тәһһиз едилмиш бөјүк сәһәли икитәјлы пәнчәрәләрлә ишығланыр (13-чү шәклә бах).

Һаггында бәһс едилән фәрди яшајыш евләринин жармача вә кырданлардан ибарәт диварлары дахилдән вә харичдән галын сувагла суваныр. Бу евләрдә диварлар назик олдуғундан Азәрбајҗанын даш вә кәрпичдән тикилән ән'әнәви яшајыш евләриндә олдуғу кими, даһа евин дахилиндә диваричи тахча, јүк јери, бухары вә диваричи башга мәишәти-ме'марн элементләр олмур. Лакин бу евләрдә аилә өз мәишәт аваданлығларыны, хусусән габ-гачағы јерләшдирмәк үчүн бир, ики, бә'зиләриндә исә бүтүн дөрд дивар бөју 15—20 см ениндә тахта адачалар (полкалар) олур. Бу, тахча адланыр. Бә'зи евләрдә белә адачалар бир-биринин үстүндә ики-үч чәркә едилир. Кәрпичдән олан бухары исә әлавә олараг, евин мүнәсиб күнчләринин бириндә јерләшдирилир. Бухаранын бачасы исә тавандан кечәрәк дамын чардағы алтына чыхыр. Кәрпич вә дашдан тикилән евләрдә олдуғу кими, бурада да бухарынын түстү јолу чардағын алтында әјилир. Бә'зи евләрдә бухары диварларын бириндә, чох һалларда исә евин енсиз диварынын өнүндә јерләшдирилир; беләләринә чох аз тәсадүф едилир. Һазырда чыг евләрин әксәријјәтиндә бухары јохдур. Гышда вә илин башга сојуг фәсилләриндә еви гыздырмаг үчүн дөмир

⁵⁸ Шиферә Талыш-Ләнкәран зонасы кәндләриндә вә һабелә Муғанда «ағ суғал» дејилир.

⁵⁹ Шифер Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра кәнд јерләриндә даһа чох јайлмышдыр.

сәбадан вә ја нефтлә јанан плитәдән истифадә едилир. Собадан түстү вә пәнчәрәләрдән биринин бир көзүндән вә ја диварларын бириндән дешик ачылараг бајыра чыхарылыр вә јахуд евин таванынын мүнәсиб бир јериндән дешик ачылараг дам чардағы алтына чыхыр. Көһнә чыг евләрин дөшәмәси торпаг олурду, һәтта уча күрсүлү чыг евләрдә дә тахта дөшәмәнин үзәринә торпаг төкүб, үзәри палчыгла суванараг, дөшәмә торпаг лајы илә өртүлмүш олурду. Алчаг күрсүлү евләрдә евин ичәрисинә әлавә торпаг төкмәклә дөшәмә сәтһи истәнилән сәвијјәгә галдырылыр, сонра исә бунун үзәри суваныр вә ширәләнир.

Һазырда тикилән чыг евләрин әксәријјәтинин дөшәмәси тахтадыр вә үзәринә кечмишдә олдуғу кими, даһа торпаг тәбәгәси төкүлмүр. Бә'зи евләрдә тахта дөшәмә гырмызы рәнkdә ширәләнир.

Мүәсир чыг фәрди яшајыш евләринин бә'зиләринин диварлары назик (10—15 см), бә'зиләринин исә галын (20—25 см) олур. Биринчи груп евләр халг арасында дивары јалынгат, икинчи груп евләр исә дивары икигат адланыр. Мигдар е'тибарилә чыг фәрди яшајыш евләрин әксәријјәтинин диварлары икигат евләр тәшкил едир. Һазырда јени чыг евләр икигат диварлы тикилир.

Јалынгат диварлы чыг фәрди яшајыш евләри исә јалныз тәсадүфи һалларда тикилир, даһа доғрусу, јени һәјәт сәһәси алмыш аилә данми яшајыш еви тикәнә гәдәр мүнәгәти јерләшмәк үчүн дивары јалынгат чыг едир. Кечмишдә исә јалынгат диварлы чыг евләри иғтисади чәһәтчә таванасыз кәндлиләр тикирдиляр. Чох һалларда белә евләрин таванлары олмајыб, евин јалныз үстү дам чардағы илә өртүлүрдү. Одур ки, бу чүр тавансыз чыг фәрди яшајыш өзләринин дахили гышда сојуг, јайда исә исти олурду.

Тавансыз чыг евләрин нүмунәләри бу јахынлара, јә'ни әсримизин әллинчи илләринә гәдәр халгын ев фондунда мөвчуд олмушдур.

Чымга яшајыш евләри

Бу чүр фәрди яшајыш евләри дә мешә вә мешә әтрафында мәсқунашмыш әһәли тәрәфиндән тикилир. Онун материалы ағачдан ибарәтдир (14-чү шәклә бах).

Бу яшајыш еви нөвүнә аид олан фәрди яшајыш евләри әсасән бирмәртәбәли вә тәккөзлү олур. Онлардан бә'зиси садәчә олараг биләваситә јер сәтһи үзәриндә, јерә басдырылмыш көтүкләр, бөјүк сал дашлар үзәриндә, јер сәтһиндән 30—150 см һүндүрлүјүндә даш вә кәрпичләрдән һөрүлмүш дикдир (сүтунлар) үзәриндә вә бә'зиләри исә јер сәтһиндән 20—150 см һүндүрлүјә галдырылмыш даш вә ја кәрпичдән һөрүлмүш дивар үзәриндә тикилир. Һазырда истифадәдә олан чым-

га евләрин бир сыра таркиби деталларына диггәт вердикдә ашагыдакылар нәзәри хусусилә чәлб едир. Бу нөв евләрин гапы вә пәнчәрәләри гурулуш вә формаларына көрә шәрті олараг ишыгы евләр адландырылан даш вә ја кәрпичдән тиклимиш јашајыш евләринин гапы вә пәнчәрәләринә охшајыр. Лакин һаггында бәһс едилән евләрин гапы вә пәнчәрәләри бир гәдәр кичик олур.

Чымга евләрин дөшәмәләри исә үмумијјәтлә торпаг олур. Лакин сон заманларда, хусусән Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра тикилән евләрин бөјүк әксәријјәтинин дөшәмәси тахтадыр. һаггында данышылан ев нөвүнүн јерләшкәләринин дахили мәшәти-мәмари хусусијјәтләри мөшә материалларын дан тикилән башга ев нөвләринки кимидир. Бу гәбил фәрди јашајыш евләринин дамларынын үстү исә чардаглы вә чардагсыз, балыгбели формасында олур. Дамы чардаглы чымга евләр әсәсән тез-тез јағыш јаған даг-мөшәлик рајонларында даһа чох јајылмышдыр. Дамы балыгбели шәклиндә олан чымга фәрди јашајыш евләри исә нисбәтән јағыш аз олан Күр чајы мөшәликләри вә онун һөндәвәриндәки јашајыш мәскәнләриндә јајылмышдыр. Бу чүр евләр гамышла басдырылмыш вә торпагла өртүлмүшдүр. Дам чардаглары исә гамыш, гарғы, чил (лыг), тахта парчалары, кирәмит вә шиферлә өртүлмүшдүр. Бу нөв евләрин дам чардаглары әсәсән ики типли олур. Чымга евләр әсәсән ејванлы олур. Лакин надир һалларда олса да, бү типә мәнсуб ејвансыз евләрә дә тәсадүф едилир вә белә евләр Шәки-Загатала зонасына мәнсубдур.

Дамы чардаглы чымга евләрдә евин дахилиндәки очаг вә ја бухарынын бачасы чардағын алтына чыхыр вә орада јанғын олмағасы үчүн үфғи вәзијјәтә салыныр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләрә јекун вурараг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, чымга евләр иншаат материаллары, тикилиш үсул вә гајдаларына, һабелә бир сыра диқәр хусусијјәтләринә көрә Азәрбајҗанда мөвчуд олан башга ев типләриндән көклү сурәтдә фәргләнир.

Чубугһөрмә јашајыш евләри

Зона әһалисинин јашајыш еви фондуна дахил олан јашајыш евләринин бир гисмини ағач материалларын дан һазырланан евләр тәшкил едир. Бу евләрин диварлары гарағач, фындыг, сөјүд вә башга еластик хусусијјәтли ағачларын чубуг вә шивләриндән һөрүлүр. Буна көрә дә диварлар назик, исти вә сојуғу кечирән олур. Чубугһөрмә евләрин диварлары ич вә дишары тәрәфдән саман гатылмыш палчыг суваг вә һәтта кирәч-гум мөһлүлу илә суваныр. Дивары палчыгла суванмыш евләрдә дивара ич тәрәфдән јеринә көрә мүхтәлиф рәнкли кил мөһлүлундан ширә чәкилир.

Чубугһөрмә типинә мәнсуб олан евләр бәзән дүзбучаглы

планда да олур. Бу евләр әсәсән тәк вә икикөзлү, тәк-тәк һалларда исә үчкөзлү олур. һаггында данышылан ев типин ејванлы вә ејвансыз олуб, дамлары ики вә ја бәзән дөрдсинәли чардагла өртүлү олур. Дам чардаглары гамыш, тахта парчалары вә с. илә өртүлүр. Сон заманлар чубугһөрмә јашајыш евләринин дам чардаглары тол вә шиферлә дә өртүлүр.

Дам чардаглары пәрдибасма да олур. Бу гәбил јашајыш евләринин диварлары назик олдуғундан онларын сәтһиндә зонанын ән'әнәви ишыгы јашајыш евләриндә олан диваричи тахта, раф, бухара вә башга диваричи мәшәти-мәмари элементләр олмур. Она көрә дә бу чүр јашајыш евләринин диварлары сја вә һамар олур. һаггында данышылан ев типинин дөшәмәси әсәсән торпаг олур. Лакин зонада дөшәмәси тахта олан чубугһөрмә евләрә дә тәсадүф едилир. Јашлы адамлар чубугһөрмә евләрдә дөшәмәјә тахта вурулмасы ишнин сон вахтларда, јәни 1945-чи илләрдән сонра зонада тахта истәһсалынын инкишафы нәтичәсиндә мејдана кәлдијини сөјләјирләр.

Чубугһөрмә евләр әсәсән јерүстү олур. Јер сәтһи нәмнш олан јерләрдә чубугһөрмә евләри јерә басдырылмыш при дашлар вә көтүкләр үзәриндә тикириләр. Бу гәбил евләрин дөшәмәси јер сәтһиндән 30—80 см һүндүрдә вә алты бош олур. Евин дөшәмәси бир-биринин јанына сыра илә дүзүлмүш ағачлардан әмәлә кәтирилир. Дөшәмә ағачларынын үзәри кол-косла дөшәнир, сонра исә бунун үстүнә 10—20 см галынлығында торпаг төкүлүр. Сәтһин һамар олмасы вә тозун гаршысыны алмағ мәғсәдилә дөшәмәнин үзәри мүхтәлиф рәнкли кил мөһлүлу илә ширәләнир.

Чубугһөрмә евләрин дамлары ики вә дөрдсинәли чардаглы, таванлы вә јахуд сәдәчә олараг, тавансыз пирамида формасында икисинәли олур. һәр ики һалда дам чардағынын үстү гамыш вә ја тахта, бәзән дә шиферлә өртүлүр (15-чи шәклә бах).

Таваны олмајан евләрдә дам өртүјүнүн алт гаты таван ролуну ојнајыр. Чубугһөрмә евләрин дамларынын таванлы вә тавансыз олмасы әһалинин тикинти ән'әнәсиндә бир вәрдиш кими јох, ев саһибинин игтисади вәзијјәти, бир чох һалларда исә евин мүвәғгәти јашамағ үчүн тикилмәси илә әлағәдардыр. Бу гәбил евләр әсәсән биркөзлү олур. Лакин надир һалларда икикөзлү евләрә дә тәсадүф едилир. Адәтән бу евләрин бир вә ја ики хырда пәнчәрәси,⁶⁰ бир гапысы олур. Чубугһөрмә евләрин әксәријјәтинин гаршысында ејван олур. Илин исти чағларында аиләнин ишдәнкәнар ев истираһәти әсәсән бурада кечир. Ејванда ачыг очаг олур ки, бурада да јемәк һазырланыр.

Чубугһөрмә евләрин дахили гышда сојуғ олур. Сојуғдан горунмағ вә хәрәк биширмәк мәғсәдилә бу чүр евләрин дивар-

⁶⁰ Пәнчәрәсиз чубугһөрмә евләрә дә тәсадүф едилир.

ларынын биринэ сөжкәнмәк шәртилә чиј кәрпичдән һөрүлмүш садә гурулушлу очаг олур. Очағын кәрпичдән һөрүлмүш оорусу ја дивардан бајыра вә јахуд евин таванындан дам чардағынын алтына чыхыр.

Чубугһөрмә јашајыш евләри, әсасән, иғтисади чәһәтдән таванасыз аилләр тәрәфиндән тикилир. Бундан башга һазырда бу чүр евләри јени торпаг саһәси алмыш аилләр дә мүвәггәти јерләшмәк мәсәдидлә тикирләр. Бу тип евләр һәм давамсыз олур, һәм дә мүасир кәндли аилләринин мэдәни-мәшәт шәраитинә мүнәсиб дејилдир. Бу евләрдә ғышын сојуг вахтларында очаг тез-тез галанмалыдыр. Әкс тәғдирдә ев чох сојуг олур. Үмумијјәтлә чубугһөрмә јашајыш еви һазыркы дөврдә әһалинин мэдәни һәјәт тәләбләринә мүнәсиб олмадығындан чох аз мигдарда, о да јени әсаслы даими јашајыш еви тикдирәнә гәдәр јашамаг үчүн бә'зи аилләр тәрәфиндән мүвәггәти оларат тикилир. Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, зонанын јашлы адамларынын вердикләри мә'лумата кәрә, чубугһөрмә јашајыш евләри әввәлләрдә дејилдији кими, кечмишдә әһалинин јохсул тәбәгәси тәрәфиндән тикилдијиндән бу евләр халғын јашајыш еви фондунда мигдар е'тибарилә нәзәрә чарпагч дәрәчәдә олмамышдыр.

Чубугһөрмә евләр зона әһалиси арасында «чәпәрә», «дәјә» адлары илә дә таныныр. Чубугһөрмә евләрә зонанын мөшәлик јерләриндә даһа чох тәсадүф едиллир. Бу чүр јашајыш евләриндә ев шәјләри јорған-дөшәк, евин јухары башында бухарынын бөјрүндә, дөшәмә үзәриндә гојулмуш сандыг вә ја ики јан-јана узадылмыш кәдәк тирләр үзәринә вә јахуд тахта вә ја дәмир чарпајы үзәринә јығылыр. Евин дөшәмәсинин бир һиссәси, бә'зи евләрдә исә бүтүнлүклә палаз, килимлә дөшәнир. Евин диварларына аилә үзләринин вә гоһумларын, партија, дөвләт хадимләринин шәкилләри вурулур. Бир чох евләрин диварларына кәзәл вә марағлы мәнзәрә шәкилләри дә вурулур.

Һазырда зонадакы чубугһөрмә евләр өзләринин мәшәтмә'мари хүсусијјәтләринә кәрә зонада олан мүхтәлиф етник группларда ејнидир.

Чубугһөрмә јашајыш евләри гәдим тарихә малик олуб, узун әсрләр боју инсанларын хидмәтиндә олмушдур. Алман археологларындан Феррор Алманија әразисиндә апардығы археологик газынты заманы Палеолит дөвүр инсанларынын истифадә етдикләри чубугһөрмә тикинти галығларына раст кәлмишдир.⁶¹ Азәрбајҗан археологу И. Нәриманов республикамызын гәрб һиссәсиндә апардығы археологик газынты заманы Тунч дөврүнә аид чубугһөрмә пир тикинтисинин галығларына раст кәлмишдир.⁶²

61 J. Липс. Кестәрилән әсәри, сәһ. 19.

62 И. Нариманов. Святлище (пир) в Казахском районе позднего бронзового периода, ДАН Азәрб. ССР, т. XVI, № 2, 1960, сәһ. 207.

Тунч дөврүнә аид чубугһөрмә пир тикинтиси галығларынын Азәрбајҗан әразисиндә тапылмасы бу тикинти нөвүнүн даһа гәдимләрдән јашајыш еви фондуна дахил олдуғуна сүбүтдур.

Дахал јашајыш евләри

Зонанын Бөјүк Гағгаз сыра дағлары һиссәсиндәки чај дәрәләри башланғычларында салынмыш кәндләрдән Сувакил, Гағгај кәндләри сакинләринин јашајыш еви фондунун 1962-чи илләрә гәдәр әксәријјәтини, һабелә Гас, Галап, Әзкилл, Әләскәр, Чимчима, Мамрух, Сарыбаш, Товлатала, Ағчај, Сүскән, Шин⁶³ кәндләри сакинләринин јашајыш еви фондунун аз бир һиссәсини дахал јашајыш евләри тәшкил едир. Зонанын бир чох, о чүмләдән Илису, Көтүклү, Гәмәрван⁶⁴ кәндләриндә јахын вахтлара гәдәр һағында данышылан ев типин мөвчуд олмушдур. Бу ев типинин бә'зи галығларына бу кәндләрдә инди дә тәсадүф едиллир (16-чы шәклә бах).

Кәнд ағсаггаллары тәсдиғ едирләр ки, зонанын дағлыг һиссәсиндәки кәндләрдә әһалинин јашајыш евләринин әксәријјәти 1940-чы илләрә гәдәр дахал тип јашајыш евләринә мәнсуб олан евләр олмушдур.

Шәки-Зағгатала зонасы кәндләриндә дахал тип јашајыш евләринин диварлары, јеринә кәрә чај дашларындан вә ја гаја дашларындан һөрүлмүшдур. Диварларын һөрүлмәсиндә ев саһибинин иғтисади таванасындан асылы оларат, ади налчыг вә ја кирәч-гум гарышығы мәһлулүндан истифадә едилмишдир. Диварларын галынлығы 70—120 см олур.

Бу тип евләр бир вә ја икимәртәбәли олур, адәтән, шәргә вә ја чәнуба тәрәф бахыр. Бирмәртәбәли дахал евләр бир, ики, үч вә ја дөрдкөзлү олур. Онларын гаршысында ејван дамлар дүз, торпаг өртүк олур. Евләр бир вә ја ики хырда пәнчәрәли вә ја пәнчәрәсиз олур. Гапылары, диварлары саја вә рәфли, тахчалы олур. Гапылары әксәрән тәктајлыдыр. Икитајлы гапысы олан дахал евләрә дә тәсадүф едиллир. Ејванларынын дөшәмәси торпагдыр. Хөрәк һазырламаг үчүн евин јерләшкәләриндә вә ејванда дивар очагы олур. Ачыг ејванларда очаг өн диварда гапынын сол вә ја јахуд сағ тәрәфиндә јерләшир. Јанлары өртүлү олан ејванларда очаг јан диварларын бириндә сағ вә ја сол диварда јерләшир.

Икимәртәбәли вә еләчә дә бирмәртәбәли дахал тип јаша-

63 Гағгај дәрәсиндә јерләшән Сувакил, Гас, Гағгај, Галап кәндләри сакинләри өз етник мәнсубијјәтләринә кәрә Захур, Әләскәр, Чимчима кәндләринин сакинләри азәрбајҗанлы, Күрмүх дәрәсиндә јерләшән Сарыбаш, Илису, Товлатала кәндләринин сакинләри вә һабелә Сүскән чај дәрәсиндә јерләшән Сүскән кәндинин сакинләри азәрбајҗанлыдырлар. Шин вә Гәмәрван кәндләриндә јашајанлар исә ләзкидирләр.

64 Гәмәрван кәнди Бум дәрәсиндә јерләшир.

йыш евлэрин бир гисминин јерлэшкэлэри јан-јана вэ ја дал-габаг пландадыр.

Јерлэшкэлэри дал-габаг планда дүзүлмүш ики вэ бирмэртэбэли дахал јашајыш евлэриндэ ејвандан сонра јашајыш отагынын архасындакы јерлэшкэ јерли чамаат арасында «хидва» адланыр. Дахал јашајыш евлэринин хидва адланан јерлэшкэси пәнчэрэсиз, гаранлыг, жалныз өн јерлэшкэјэ ачылан бир гапысы олур. Нахчыван, Ордубад халг јашајыш еви комплексиндэ олан «ичэри ев» адланан јерлэшкэ кими, дахал евлэрдэки «хидва» адланан јерлэшкэ дэ аилэнин ештијат эрзагыны, башга јемэк ештијатлары вэ ев габ-гачагларыны сахламаг үчүндүр.

Гах рајону Сарыбаш кэнд сакини Мәммэд Һэзрэт оғлунун аилэсинин һазырда сакин олдуғу јашајыш еви хидвалы дахал јашајыш евидир⁶⁵.

Бирмэртэбэли дахал јашајыш евлэри дэ ики планда тэзәһүр едир. Онлардан биринчиси отаглы, хидвалы, икинчиси исэ жалныз бир јерлэшкэдән ибарэт ејванлы вэ ја ејвансыз дахал јашајыш евлэридир. Бу нөв јашајыш евлэри пәнчэрэсиз, лакин бэ'зилэриндэ исэ кичик бир ишыг јери олур. Онларын дахили күндүзлөр гапыдан вэ евин дамында олан бачадан кэлән ишыгла ишыгланыр. Бу евлэр өз ме'мари кејфијэтлэри илэ Азэрбајчанын Губа-Ләнкәран вэ Нахчыван МССР рајонларында олан дүз дамлы гара дамларын ејнидир. Биркөзлү дахал гара дамларын торпаг дөшәмэсинин ортасында ачыг од чаласы олур. ғышда бу чаланын үзэриндэ күрсү гурулу. Күрсүнүн үстүнэ «күнт» адланан вэ алтына кечэ тикилмиш палаз өртүлүр.

Бирмэртэбэли дахал гара дамлар кичик ($3 \times 3 - 4 \times 2,5 - 3,5$ м) вэ бөјүк һәмчли ($5 - 6 - 7 \times 6 - 10 \times 4 - 6$ м) олур. Бөјүк һәмчли дахал гара дамлар бөјүк аилэлэрин сакин олмалары үчүн тикилир.

Бу гәбил евлэрин бир нүмунәси Гах рајонунун Сарыбаш кэнд сакини мәрһум һачы Мәһәммәдин аилэсинин јашајыш евидир. Евин бахары чәнубадыр. Кәндин јашлы адамларынын вердиклэри мә'луматдан ајдын олур ки, бу ев тәхминән XIX әсрин сонларында һачы Мәһәммәдин атасы Исмајыл тәрәфиндән тикилмишдир. 1938-чи илэ гәдәр бу евдә һачы Мәһәммәдин өз аиләси, онун бөјүк оғлу Исмајылын аиләси вэ һачы Мәһәммәдин үч гардашынын оғланларынын аиләси јерлэширди.

Һагында данышылан јашајыш евинин ени 6 м, узунлуғу 9—10 м-дир. Дөшәмәсиндэ ачыг очаг чаласы, шимал диварында бухары, чәнуб диварында тәктајлы, ени (1,3 м), алчаг (1,5 м) гапы вэ гапынын үстүндэ кичик (60×40) ишыглыг, евин өнүндэ онун узуну бојунча ејван олмушдур. Тәсвир едилән евин дамы ондан 2 м ашағыда евин енинчэ узадылмыш

⁶⁵ Бу јахынларда евин дамынын үстү чардаглы едилмишдир.

ики паралел тирин үзэриндэ галдырылан әлавә кәдәк дирәкләрә бәркидилмишдир. 1938-чи илдә һачы Мәһәммәд вәфат етдикдән сонра бөјүк аилә парчаланыр вэ көһнәлмиш ев сөкүлүр. Онун јериндә аиләләр мүнәсиб һәмчли евлэр тикирилүр.

Икимэртэбэли јерлэшкэлэри јан-јана дүзүлмүш дахал евлэр ики, дөрд вэ бэ'зән дэ чоккөзлү олур. Икикөзлү икимэртэбэли евлэрин бир көзү алт вэ о бириси үст мәртәбәдә, дөрдкөзлү евлэрин ики көзү алт вэ ики көзү исэ үст мәртәбәдә олур. Һәр ики мәртәбәнин јерлэшкэлэри ејвана ачылыр. Алт мәртәбәләрдә олан ејваның дөшәмәси торпаг, үст мәртәбәдәки ејваның дөшәмәси исэ бэ'зи евләрдә торпаг, бэ'зилэриндә тахтадыр.

Зонаның дахал типли јашајыш евлэри јајылмыш кәндлэриндә ингилабдан габагык дөврләрдә бир чох аилэлэрин икимэртэбэли дахал евинин ашағы мәртәбәсиндәки јерлэшкэлэри төвлә-саманлыг вәзифәсини дашымышдыр. Инди дэ белә евләрә тәсадүф едилир. Лакин зонаның бу кәндлэриндә әксәр аилә тикинтилэри комплексиндә төвлә-саманлыг јашајыш евлэриндән аралы, һәјәт гапысынын бөјрүндә олур.

Истәр бирмэртэбэли вэ истәрсә дэ икимэртэбэли дахал евләрдә сојуг күләјин истигамәтиндән асылы олараг ејваның бөјүр тәрәфлэриндән бир вэ ја һәр ики тәрәфи диварла өртүлүр. Белә һалларда ејваның дивар очагы бу јан диварларын бириндә, даһа доғрусу, ејвана галхан пилләкән ејваның сағ вэ ја сол тәрәфиндә оларса, онда очаг әкс тәрәфдәки диварда јерләшир вэ әкәр пилләкән ејваның орта һиссәсиндәдирсә, онда очаг ев саһибинин арзусуна мүнәсиб диварда јерләшир. Икинчи мәртәбәдәки ејванларын гаршысы бэ'зи аиләләрдә мәнәч-чәрлә һасарланыр. Лакин әксәр евләрдә ејванларын гаршысы ачыг олур. Ејваның диварлары палчыг вэ кирәч-гум сувагла суваныр. Палчыг сувагла суванмыш ејван диварлары кәнд әразисиндә олан килин рәнkindән асылы олараг ағ, сары вэ көј кил мәһлулла ширәләнир.

Дахал евлэрин јашајыш отагларынын дахилиндә тахча вэ очаг олур. Игтисади чәһәтчә таваналы аилэлэрин евлэринин диварларынын ич үзү кирәч-гум мәһлулундан һазырланмыш сувагла суваныр вэ ағардылыр. Белә евлэрин бэ'зилэриндә бухарынын дөврәси мұхтәлиф мазмунлу һәндәси вэ нәбәти габарыг орнамент вэ барелјефләрлә бәзәдилир. Бухарынын јанларында чыраг гојулмаг үчүн тахчалар олур. Лакин гејд едилмәлидир ки, дахал евлэрин әкәсијјәтиндә бухарылар сәдә олуб, дивар сәтһиндән ирәли чыхмыр. Формача ат налы шәклинә охшајыр. Евин дөшәмәси истәр биринчи вэ истәрсә дэ икинчи мәртәбәдә торпагдырса о, сәлигә илэ суваныр. Евин дөшәмәсинә бэ'зи аиләләрдә палаз, бэ'зилэриндә исэ кәбә дөшәнир. Отағын пәнчәрәлэри евин дөшәмәсиндән о гәдәр дә һүндүрдә олмур (20—30 см).

Дахал евләрдә ғышын сојуғундан горунмаг мәгсәдилә отаг-

ларын бириндә дөшәмә үзәриндә күрсү гурурлар. Күрсү дөшәмә үзәриндә газылмыш вә ичәрсинә вахташыры од төкүлән чала үзәриндә гурулур. Навалар истиләшәндә күрсүләр көтүрүлүр вә чалалар торпагла долдурулур.

Дахал евләрин дахили һүндүрлүҗү 2,5—3 м олур. Бу евләрин таваны олмур, дам тирләринин үзәри өртүлмүр.

Дахал ады алтында танынан фәрди яшајыш евләри өзләринин ме'мари гурулушлары илә зонанын әксәр кәндләринин сакинләринин истифадәсиндә олан вә әсас фәрди яшајыш ев типин һесаб едилән евләрдән көклү сурәтдә фәргләнир. Бу фәрг һәр шәјдән әввәл дахал ев типләринин дамланынын гурулуш вә формасында өзүнү кәстәрир. Ме'лумдур ки, зонанын әсас типик фәрди яшајыш евләринин дамллары үзәриндә ики вә дөрдсинәли чардаглар гурулур вә бу дам чардаглары исә тахта парчалары, гамыш, кирәмнит вә саирлә өртүлүр. Ләкин дахал типинә мәнсуб олан фәрди яшајыш евләринин дамллары мүстәви олуб торпагла өртүлүр. Дам сәтһи сәһәси Азәрбајҗан ССР Губа районунун дүз сәтһли вә дамы торпаг өртүклү яшајыш евләриндә олдуғу кими, евин дивар сәтһләри һүдудундан 15—25 см канара чыхыр, чәрәгыраглы олур. Бурада да дамлаларын торпаг өртүкләри јағыш вә гар сујуну бурахмамаг үчүн һәр дәфә, хусусән јағыш көзләндији заман сәтһи «дамдөјән» илә тапдаланыр вә ағач көтүјүндән һазырланмыш «дијиркә» (жерли тәләффүздә күрчәнә) васитәсилә бәркидилир, һамарланыр (17-чи шәклә бах).

Дамларын торпаг сәтһләринин дөјүлүб бәркидилмәси, һамарланмасы вә башга бу кими ишләр гадынлар тәрәфиндән көрүлүр. Бу чүр евләрин дамллары олдуғча мөһкәм, тәмиз вә һамар олур. Бунларын үзәриндән јүклү ат вә ја өкүз кечәрсә вә јахад дамын үстүнә хејли миғдарда адам топландығда вә һәрәкәт етдикдә белә евин ичиндәкиләр онларын һәрәкәтләрини һисс етмирләр.

Јухарыда адлары чәкилән кәндләрин әксәријјәтиндә кәнд мејданы вә һабелә кениш һәјәт сәһәләри олмадығындан бир аиләнни яшајыш евинин дамы, кәнд јеринин топографик гурулушундан асылы олараг, һүндүрдә евтикән аиләнни һәјәти олур. Бу сәбәбдән дахал типли яшајыш евләринин дамллары сон дәрәчәдә мөһкәм тикилир. 1962-чи илдә елми е'замијјәт заманы Зағатала районунун Сувакил кәндиндә оларкән, орада бир кәнд тоју тәнтәнәсинин шаһиди олдуғ. Тој мәчлис, хусусән ојнамаг дәсткаһи яшајыш евинин дамы үстүндә тәшкил едилмишди. Дамын үстә 30—40 адам топлашыб, ләзкиһәнки ојун һавасы илә ојнајан 10—12 нәфәр гадын вә кишинин биркә рәгсинә әл чалырдылар. Мусигинин сүр'әтли аһәнки алтында јејин вә чевик һәрәкәт едән вә атылыб-дүшән бу рәгс групунун зәрбәләри, үзәриндә ојнадығлары дама-демәк олар ки, тә'сир етмирди, даһа доғрусү, евин ичиндә отуранлар дамын үстүндә ваге олан рәгсин тәрәтдији һәрәкәти һисс етмирдиләр. Бура-

дан ајдын олур ки, һаггында данышылан яшајыш еви типин дамы чох мөһкәм тикилир. Дахал ады илә Шәки-Зағатала зонасы районлары кәндләриндә мөһшүр олан бу ев типинин дамынын мөһкәм олмасы үчүн бу евләрин диварлары, хусусән тирбашы отуран диварлары галын (80—120 см ениндә) тикилир. Дам тирләри исә диварын там ени үзәриндә отурдулур вә һәтта 15—25 см дивардан кәнара чыхыр. Дам тирләринин кәнара чыхмыш һиссәси үзәриндә енин узун пәрдиләр узадылыр. Беләликлә, дам өртүјү сәтһи тикинтинин дивары һүдудундан кәнара чыхыр. Дам тирләри јоғун олуб, диаметри: 25—50 см олуб, бә'зән 60—65 см оланларына да раст кәлинир. Евин дамынын өртүк тирләри ејни јоғунлугда олур. Бунлардан башга дам тирләри сых дүзүлүр. Дам өртүјүнүн мөһкәм-лијини артырмаг мәсәдилә дам тирләринин үзәринә сых узун пәрдиләр дүзүлүр. Бу пәрдиләр јан-јанә дүзүлмүш 4—5 вә бә'зән даһа чох дам тирләринин үзәринә узадылыр. Дамын пәрдиләри (жерли тә'бирлә гад) дам тирләринә һисбәтән чох сых, даһа доғрусү, бир-биринә јапышыг дүзүлмүш олур. Бу гадја илә дүзүлмүш пәрдиләрин үзәринә галын кол-кос (жерли тә'бирлә лугун) тәбәгәси (10—15 см) вә онун үзәринә исә 15—20 см галынлығында торпаг төкүлүр.

Дам пәрдиләринин дә учлары евин дивары һүдудларындан кәнара чыхарылыр. Беләликлә, дам өртүјү евин дөрд тәрәфиндә чәрәгыраглы⁶⁶ әмәлә кәтирир. Торпаг тәбәгәсинин сыхлығыны артырмаг үчүн ону дамдөјән вә дијиркә адланан ағачдан һазырланмыш хусуси аләтләр васитәсилә дөјүб бәркидирләр. Дам торпаг тәбәгәсинин бәрклијини даими олараг сахламаг үчүн ев саһиби ардычыл олараг, хусусән јағышдан габаг јухарыда адлары чәкилән аләтләр васитәсилә ону дөјәчләјиб бәркидир вә һамарлајыр. Беләликлә, һаггында бәһс едилән ев типинин мүстәви формада олан торпаг өртүклү дамы мөһкәм вә су кечирмәз олур.

Бөјүк һәчмли дахал типинә мәнсуб олан яшајыш евләриндә кениш сәһәли дам өртүјүнүн мөһкәмлик вә давамлылығыны артырмаг мәсәдилә евин дахилиндән дам тирләри алтындан ев узунуна бој тири адланан тир узадылыр. Бој тириинин һәр ики башы тикинтинин енсиз дивары үстүндә отурдулур вә бу тири дивара дүшән тәјјигини азалтаг үчүн тири башлары алтына дивар үстүнә ики вә бә'зи евләрдә исә ен дивары боју өлчүсүндә јастыг адланан бир вә ја јан-јанә гоша ики тир узадылыр. Бунлардан башга бој тириинин давамлылығыны муһафизә етмәк үчүн онун алтындан 1—4 әдәд дирәк вурулур. Бој тириинин алтына дирәк вурулмајан бөјүк сәһәли евләрә дә тәсадүф едилир. Бә'зи евләрдә бој тириинин алтына һәр ики гәрәфдән дивара сөјкәнмиш ики дирәк вурулур. Бә'зи евләр-

⁶⁶ Чәрәгыраглы дам өртүјүнүн евин дивар сәтһиндән чыхан һиссәсидир. Тикинтинин бу деталына Гах районунун Сарыбаш кәндиндә «нағур» дејилір.

дә исә бој тиралты дирәкләр һәм јан вә һәм дә евин ортасын-
дан вурулмуш олур.

Үмумијјәтлә, бој тиринин јоғун вә назиклијиндән, дам са-
һәсинин бөјүк вә кичиклијиндән вә еләчә дә евин дамынын
ајагалты олуб-олмамасындан асылы оларағ, бој тиринин мөһ-
кәмлијини јүксәлтмәк мәгсәдилә онун алтындан бир нечә ди-
рәк вурулур. Лакин гејд едилмәлидир ки, бој тиралты дирәк-
ләрин сајы 4 әдәддән артығ дахал типли евләрә раст
кәлинмир. Буну кәндин јашлы вә зонанын башга кәндләринә
бәләд олан сакинләри дә тәсдиг едирләр.

Тәсвир едилән ев типиндә јашајыш отағы аиләнин тәсәррү-
фат тикилиләри илә, хусусән төвлә илә јанашы олур. Бир чох
евләрдә икинчи мәртәбәдәки јашајыш отағынын дахилиндән
биринчи мәртәбәјә енмәк үчүн јол олур. Гышын сојуг вахтла-
рында аилә үзвләри бајыра чыхмадан төвләјә һәммин јолла да-
хил олур, һејванлары јемләјир, суварыр вә башга ишләр кө-
рүрләр.

Һазырда Шәки-Загатала зонасы әһалисинин дағ кәндлә-
риндә артығ бу тип евләр тикилмир. Кәнд әһалисинин јашлы
адамларынын вердији мәлүматдан ајдын олур ки, әсримизин
40-чы илләриндән һағгында бәһс етдијимиз евләрин тикил-
мәси әсасән дајандырылмышдыр. Зонанын кечмишдә дахал
типли јашајыш евләриндән истифадә едилән кәндләриндә
инди артығ кениш јайылмыш дамы чардағлы, дахили ишығлы,
дөшәмәси вә таваны тахта евләр тикилир.

Шәки-Загатала зонасынын дағ кәндләриндә вахтилә ке-
ниш јайылмыш олан дахал евләр өзләринин харичи көркәми,
ме'мари-мәишәти гурулушлары вә һабелә тикилиш техникасы
хусусијјәтләри чәһәтдән гоншу Дағыстан МССР-ин дағ кәнд-
ләри әһалисинин истифадә етдији јашајыш евләринә охшајыр.

Дашгура јашајыш евләри

Зона әразисинин мүләјим иглим шәраити, мүнәсиб чоғра-
фи-мөвгеји, әкин үчүн јарарлы торпағы вә бир сыра диқәр
амилләр бурада кәнд тәсәррүфатынын, хусусән онун мүһүм
саһәләриндән олан әкинчилијин һәртәрәфли инкишафы үчүн
көзәл шәраит јаратмышдыр. Нәтичәдә әразинин аборикенлә-
ри отурағ һәјат тәрзини өзләри үчүн әсас мәишәт вә тәсәррү-
фат формасы сечмишләр.

Ингилабдан әввәл зонада истәр гарамал, истәрсә дә да-
варлар илин он ики ајы өрүшдә отарылырды. Ев һејванла-
рындан јалныс аилә үзвләрини күндәлик ағарты илә тә'мин
етмәк үчүн сағмал инәк, миник һејванларындан ат вә гошгу
һејванларындан тәсәррүфата лазым оланлар јай-гыш шәраи-
тиндә даими јашајыш мәскәнләриндә—төвләдә сахлајырды.
Тәсәррүфатда истифадә едилмәјәнләр исә јайлаг вә гышлаг
өрүшләриндә отарылырды. Лакин гејд едилмәлидир ки, зона-

нын бә'зи дағ кәндләриндә гышын сојуг кечмәси вә јем тәдарү-
күнүн чатышмамасы үзүндән бүтүн һејванлар гышлага көндә-
рилирди. Елә буна көрә дә чох вахт Шәки-Загатала зонасы-
нын бир нечә дағ кәндләринин әһалиси гышын сојуг кечмәси
үзүндән гышлага көчүрдү. Анчағ зонанын әксәр кәндләринин
сакинләри белә етмир, онлар истәр гыш вә истәрсә дә јайда
һејванларла бирликдә јайлага вә гышлага көчмүрдүләр. Илин
он ики ајыны даими јашајыш мәскәнләриндә галырдылар.
Онларын һејванларыны јайлаг вә гышлагларда чобанлар бәс-
ләјирдиләр. Чобанбинә адланан бу үсулла һејванбәсләмәнин
чох-чох гәдимләрдән әһалинин малдарлығ тәсәррүфатында
мөвчуд олдуғуну зонанын ағсагаллары да тәсдиг едирләр.

Кәнд ағсагаллары билаваситә өзләринин шәхси тәчрүбә-
ләринә, көрдүкләринә вә ата-бабаларындан ешитдикләринә
әсасланарағ тәсдиг едирләр ки, Шәки-Загатала зонасынын
әксәр кәндләриндә гәдим заманлардан бәри сағылан ев һеј-
ванлары вә тәсәррүфатда истифадә едилән иш һејванлары
аиләнин даими јашајыш мәскәниндә сахланылыр, јайлаг вә
гышлага көндәрилмирди. Лакин ев һејванларындан хырдабуј-
нузлу һејванлар вә субај гарамаллар мөвсүмүнә көрә јайлаг
вә гышлагларда көндәрилирди.

Јайлаг вә гышлагларда чобанлар һејванларын отарылма-
сы, сағым ишләри вә һабелә сүд мәһсулунун е'малы илә дә
мәшғул олурдулар.⁶⁷

Чобанбинә гәјдасы илә һејванларын јайлаг вә гышлаг шә-
раитиндә бәсләнилмәси Азәрбајҗанын дағ, дағәтәји вә отурағ
тәсәррүфатла мәшғул олан бир нечә дүзәнлик районларында
вә һабелә гоншу Күрчүстан ССР, Ермәнистан ССР вә Да-
ғыстан МССР-ин малдарлығ тәсәррүфатларында да мүшаһидә
едилир.

Малдарлығ тәсәррүфатында мөвчуд олан чобанбинә гәјда-
сы илә һејванларын бәсләнилмәси ичинин һәртәрәфли вә дәр-
рин сурәтдә өјрәнилмәси үмумијјәтлә малдарлығ тәсәррүфа-
тынын тәшәккүл тарихинин ајдынлашдырылмасында бөјүк
әһәмијјәт кәсб едә биләр. Отурағ тәсәррүфат гәјдаларынын
һөкмран олдуғу бир шәраитдә һејван сахламагла мәшғул олан
аиләләрин ири, хусусән хырдабујнузлу һејванларыны јайлаг
вә гышлаг шәраитиндә бәсләнмәсиндә мөвчуд олан бу гәјда
ән гәдим тарихә маликидр.

Беләликлә, ибтидан отурағ тәсәррүфат ичмалары дахилин-
дә мејдана кәлмиш малдарлығ тәсәррүфаты өзүнүн илк инки-
шаф дөврүндә сајча артмагда олан һејванлары јашајыш
мәскәнләринин јахынлыгында вә јахуд мәһдуд горуглар дахи-
линдә јемлә тә'мин етмәк чох күман ки, мүмкүн олмамашдыр.
Онлары ичма әразиси һүдудлары дахилиндә, лакин јашајыш

⁶⁷ Мәлүматы 1960-чы илдә Илису кәндинин Киров адына колхозун
сәдр муавини Микајыл Чабрайыл оғлу Әскәров вермишдир.

мәскәниңдән узаг өрүшләрдә җемләмәк-отармаг зәурәти меј-
дана чыхыр ки, бу да өз нөвбәсиндә һејванлары башга җырты-
чы һејванларын вә һабелә гоншу ғәбиләләрин басгынларындан
горумаг, онлары өрүшә чыхармаг, гајтармаг вә отламаларына
һазарәт етмәк үчүн ичма үзвләриндән хусуси адамларын—
күдүкчүләрин, мушајәтчиләрин ајрылмасыны тәләб едирди.
Бунун нәтичәсиндә ибтидан ичмаларда тәсәррүфатын башга
саһәләриндә мәшгул олмагдан ајрылыб јалныз ев һејванлары-
ны отармаг, бәсләмәклә мәшгул олан күдүкчүләр мејдана
кәлир ки, бунлар да кет-кәдә һејвандарлыг ишиндә тәчрүбә-
ләнир вә бу саһәдә ихтисаслашырлар. Малдарлыг тәсәррүфа-
тынын сонракы инкишаф дөврләриндә күдүкчүләр тәдричән
чобана чеврилир, чобан ады мејдана чыхыр.

Тәсәррүфатын сонракы инкишафында сајча артмагда олан
һејванларын бәсләнилмәси вә отарылмасы үчүн ичманын тор-
паг саһәси кетдикчә азлыг едир. Һејванлары җемлә тә'мин
етмәк үчүн онлары бир гәдәр аралы өрүшләрә өтүрмәк мәчбу-
ријјәти јараныр. Гафгазын вә Азәрбајҗанын дағлыг вә дағәтә-
ји рајонларында мувафиг чоғрафи шәраит олан јерләрдә һеј-
ванлары ғышлаг вә јајлаг шәраитиндә бәсләмәк гајдалары
јараныр. Белә шәраитдә ичмаларын әразисинин тәбии чоғрафи
шәраитинин һансы тәсәррүфат саһәсинин инкишафы үчүн мұ-
насиб олмасындан асылы олараг малдарлыг тәсәррүфаты
мүхтәлиф гајдаларда инкишаф едир. Әкинчилик тәсәррүфаты-
нын инкишафы үчүн әлвәришли јерләрдә малдарлыг отураг
тәсәррүфата табе едиләрәк, онун тә'сири алтында низама
дүшүр. Бу шәраитдә әһалинин әксәријјәти әкинчилијә сөвг
едилдијиндән һејвандарлыгда чобанбинә гајдасы һејванларын
бәсләнилмәсиндә әсас гајда олур. Бу гајданын малдарлыг тә-
сәррүфатында әсас јер тутмасы илә әлагәдар олараг, јајлаг
вә ғышлаг шәраитиндә һејванлары сахлајан чобанларын јаша-
масы, әрзаг вә һејвандарлыг мәһсулларынын сахланылмасы
вә һабелә һејванларын сојуг вә човғундан горунмасы үчүн
хусуси тикинтиләр мејдана кәлир. Бу тикинтиләр, хусусән
чобанларын јајлаг вә ғышлаг јашајыш тикинтиләри көчәри вә
јарымкөчәриләрин истифадә етдикләри сәјјар јашајыш еви
олан алачыгдан көклү сурәтдә фәргләнир.

Етнографик материаллара истинад әдәрәк белә нәтичәјә
кәлмәк олар ки, малдарлыг тәсәррүфатында чобанбинә гај-
дасы мөвчуд олан јерләрдә чобанларын јајлаг вә ғышлаг јаша-
јыш евләри әһалинин даими јашајыш мәскәниндә истифадә
етдији јашајыш евләринә мұнасиб гурулушда вә даими олур.

Бу бахымдан Шәки-Зағатала зонасы малдарларынын јај-
лаг вә ғышлаг шәраитиндә истифадә етдији чобан јашајыш
тикинтиләри диггәтәлајингдир.

Шәки-Зағатала зонасынын јајлаглары Бөјүк Гафгаз сыра
дағларынын Алп чәмәнликләри зонасында јерләшир. Јајлаг
дағларда јерләшдијиндән дағын топографик хусусијәтләрин-

дән, тәбии иглим вә битки өртүјү хусусијәтләринин мүхтәлиф-
лијиндән асылы олараг әсасән үч зонадан ибарәтдир. Онлар-
дан бири дағын әтәк һиссәсиндә, диқәри дағын орта вә
үчүнчүсү исә дағын баш һиссәсиндә јерләшән јајлаг зонала-
рыдыр. Јајлагларын бу хусусијәтиндән јерли әһали сәмәрәли
сурәтдә истифадә едир. Онлар узун мүддәт ғыш һавасына
алышмыш һејванлары јајлаг мөвсүмү башлананда әввәлчә
ғышлаг иглиминдән аз фәргли олан дағын әтәк һиссәсиндә
јерләшдирирләр. Бу, бир дә онунла изаһ едилир ки, дағларын
от өртүјү дағын әтәк һиссәсиндә онун орта вә баш һиссәлә-
риндә олан от өртүјүндән даһа тез инкишаф едир. Јајлаг мөв-
сүмүндә (мајын сонларындан сентјабрын әввәлләринәдәк)
һејванлары тәдричлә отара-отара орта јајлаг вә нәһајәт, баш
јајлаг зонасына галдырырлар. Сонра исә јајлаг мөвсүмүнүн
сонуна јахын һејванлары јенә дә тәдричлә јухарыдан ашағыја
доғру отара-отара ендирирләр.

Һејван сүрүләринин јајлаг шәраитиндә јухарыда тәсвир
едилән гајда илә отарылма вә бәсләнилмәси нәтичәсиндә јә-
лагларын әтәк, орта вә баш зоналарында һејванларын кечә-
ләмәси, сағылмасы үчүн архач адланан мұнасиб отураг јери
сечилир. Бурада әсас фикир архач јеринин јајлаг зоналары-
нын күнәји сәмтиндә, күләк тутмајан вә ја аз тута билән, суја
јахын, өзүнүн топографик гурулушу илә јасамал вә ејни за-
манда һејванлары јыртычы һејванларын кечә басгынларын-
дан горумаг үчүн јөндәмли олмасына верилир. Бүтүн бу көс-
тәриләнләрлә јанашы, архач јери сечәндә о јерин јағыш сују
дашгынындан горхусу олуб-олмамасы да нәзәр алыныр. Һа-
зырда өлүб кетмиш нәслин јухарыда садаланан хусусијәтлә-
ри нәзәр алараг сечдији архач јерләри инди дә истифадә еди-
лир. Һәтта инди белә көһнә архач јерләрини әвәз едә билән
мұнасиб јер тапа билмәјиб, јенә көһнә архач јериндән исти-
фадә едилир.

Јајлаг зоналарынын һәр үчүндә чобанлар сал гаја даш пар-
чаларындан јапышдырычы мәһлул тәтбиг етмәдән һөрүлмүш
диварлары олан биркөзлү јашајыш еви тикирләр. Бу заман
онлар јерли иншаат материалларындан да истифадә едирләр.
Јајлагларда тикилмиш бу нөв евләр дашгура дәјә вә ја са-
дәчә олараг дәј адланар⁶⁸ (18-чи шәклә бах).

Дәјә ады илә танынан бу јашајыш тикинтиси архачларын
ахар-бахарлы јериндә салыныр. Дәјә елә јердә тикилир ки,
орадан баханда архач вә онун әтрафы јахшы көрүнсүн. Дәјә-
ләрин су мәнбәјинә јахын олмасы мәсәләси дә унутулмур.

Чобанларын јајлаг шәраитиндә истифадә етдији дәјәләр

⁶⁸ Јајлагларда чобанларын истифадә етдији бу јашајыш тикинтиси
Варташен рајонунун Башдашағыл. Кәки рајонунун Башкөһнүк. Лайысг вә
башга кәндләриндә «гуҗ» адланыр. Бу, удин дилиндә ев демәкдир. Зонанын
башга кәндләриндә исә, мәсәлән, Варташен рајонунун Халхал кәндиндә белә
тикинтиләри «аман еви» адландырырлар.

өзлөрүнүн өлчүү вә һәчмләри е'тибарилә мұхтәлиф олур. Шәки-Загатала зонасы јајлагларында олан дөјәләрүн дахили һүндүрлүкләри адәтән 1,7—2 м, ени вә узунлуглары 3—5 м-ә гәдәр олур.

Дөјәләрүн дамы мешәнин јахын-узаглыгындан вә һабелә јахын иншаат материалларынын хусусијјәтләрүндән асылы олараг, ја мешә материаллары вә јахуд да узунсов (2—3 м), 10—20 см галынлыгында бүтөв сал дашларла өртүлүр. Чобан дөјәләрүнүн дамы 20—30 см галынлыгында торпаг гаты илә өртүлүр. Дамлары сәтһи тикинти диварларынын шагути сәтһиндән 10—20 см кәнара чыхыр. Дөјәләрүн дахилиндә јанан очағын түстүсү бајыра чыхмаг үчүн онларын бә'зиләрүнүн дамларында бача олур. Бә'зиләрүндә исә очағын түстүсү дөјәнин гапысындан бајыра чыхыр. Зәннимизчә, бу хусусијјәтли дөјә даһа гәдимдир. Бачалы дөјәләрдә бача дамын үст сәтһиндән 15—30 см јухарыда тикилир. Дөјәнин ичәрисинә бачанын ағзындан јағыш сују төкүлмәмәкдән өтрү бачанын даггасынын ағзына сал даш чеврилир. Лакин түстү чыхмаг үчүн бачанын даггасынын диварында дешик ачылыр.

Дөјәләрүн кирәчәкләри әксәр һалларда дөјәнин мүнәсиб диварынын јан тәрәфинә доғру олур. Кирәчәкләрүн гапысы олмур. Јалһыз сојуг вахтларда дөјә дахилиндә истилији сахламаг үчүн кирәчәјә палаз парчасы өртүлүр. Бә'зи дөјәләрдә онларын дахилиндән архача бахмаг вә ејни заманда онун ичәрисинә ишыг дүшмәкдән вә һабелә түстү чыхмагдан өтрү мүнәсиб диварында кичик өлчүлү (25×30×25 см) ишыгы олур. Дөјәнин дөшәмәсиндә диварын диби бөјүнчә 40—60 см ениндә вә 20—30 см һүндүрлүјүндә торпаг сәки олур. Бураја чобанларын јатаг палтарлары вә башга мәишәт шәјләри гојулур. Палтар асмаг үчүн дөјәнин диварларына ағачдан вә ја кечи бујнузундан «газуг» адланан чив тахылыр.

Очаг дөјәнин ортасында вә бә'зән ен диварлардан биринин дибиндә олур. Дөјәнин дөшәмәси торпаг олур.

Јајлагларда тикилмиш дашгура чобан дөјәләрүнүн ичәрисинә јағыш сулары долмамаг үчүн онун бајыр тәрәфиндә дөврәсинә гарым (арх) чәкилир.

Дашгура дөјәләрдән јајлаг мөвсүмүндә истифадә едилир. Лакин мөвсүм гуртарандан сонра бу дөјәләр сөкүлүб-дағыдылмыр, анчаг мөвгәтти олараг ораны тәрк едирләр. Кәлән јајлаг мөвсүмүндә јенә дә һәмјн дөјәләрдән истифадә едилир.

Јајлагларда тикилмиш дашгура дөјәләри сөкүб-дағымтаг халг тәрәфиндән нифрәтлә гаршыланыр. Бу тикинтиләрдән ел дағдан көчүб кедәндән сонра јолдан кечәндәр, човгуна дүшәндәр, дағда азанлар вә овчулар да истифадә едирләр. Бу чәһәтдән бу тикинтиләри «аман еви» дә адландырылар. Дөјәләр һәр ил ел даға чыханда тә'мир едилир.

Јухарыда дөјәләрүн даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн зона һејвандарларынын истифадә едикләри мұхтәлиф адлар

алтында мөвчуд олан күлли мигдар јајлаглардан бирисинин тәсвириңә мұрачиәт едәк.

Һачыхәлилушағы јајлағы ады илә мәшһүр олан јајлаг Гах рајонунун Сарыбаш кәндиңин шималында Јамач дағы адланан дағын синәсиндә јерләшир. Ингилабдан әввәл вә 1936-чы илләрә гәдәр Сарыбаш кәнд сакиңләри һәр илин јајында гојунларыны вә сағылмајан гарамалларыны јајлаға чыхарырдылар. Јајлағын топографик, тәбии иглим вә бир сыра дикәр хусусијјәтләри илә әлағәдәр олараг Јамач дағын әтәк һиссәсиндә «Гошалатдар» (Гошабулаг) адланан јердә биринчи архаç јери, бундан тәхминән 0,9—1,0 км аралы, дағын орта һиссәсиндә «Газлар» адланан јердә икинчи орта архаç вә бундан 0,6 км аралы, јенә һәмјн дағын јухары һиссәсиндә «Чанакхурлу» адланан јердә исә үчүнчү архаç јери мүәјјән едилмишир (19-чу шәклә бах).

Һагында данышылан һәр үч архаçда чобанларын јашамагы үчүн дашгура дөјәләр вардыр. Бу дөјәләр дағын јамаç синәсиндә 20—50 см дәринлијиндә олан хәндәк дахилиндә тикилмишир. Дөјәләрүн кирәчәји еңсиз диварын күнч тәрәфиндәдир. Дөјәнин дамында бача, диварында пәнчәрә ачырымы вардыр. Дөјәнин диварлары тикә-парча гаја дашлардан һөрүлмүшдүр. Диварларын һөркүсүндә һеч бир јапышдырма мөһлулундан истифадә едилмәмишир. Лакин бә'зән дивар дашларынын арасына торпаг төкүлмүшдүр.

Јухарыда тәсвир едилән чобан јајлаг јашајыш тикинтиләринин бу нөвүндән башга зона әһалиси, хусусән Загатала рајону Чар кәнди сакиңләри ајры бир јашајыш тикинти нөвүндә дә истифадә едирләр. Икинчи нөв чобан јајлаг јашајыш тикинтисинин диварлары да јапышдырычы мөһлүл тәтбиг етмәдән гуру дашларла һөрүлүр вә бу диварлар јерин сәтһиндән 100—150 см јухары галдырыландан сонра тикинтинин һәр ики еңсиз диварынын орта һиссәсиндә бирәр дикәр басдырылыр вә онларын башлары узунуна узадылмыш бој тири адланан тир васитәсилә бирләшдирилир. Сонра исә бој тиринин үзәринә һәр ики јан дивара сары хусуси һазырланмыш палаз ашырылыр. Палазын әтәкләри тикинтинин узун диварынын үзәринә салыныр. Палазын тирин үзәриндә мөһкәм дајанмасы үчүн онун әтәкләринә һәр ики тәрәфдән ағыр дашлар бағланыр. Белә салә гурулуша малик олан чобан дөјәси јағышлы күнләрдә чобанларын мәишәт вә тәсәррүфат шәјләрини гоюмаг вә һабелә нөвбәдә олмајанларын истирахәт вә кечәләмәси үчүндүр. Бу нөв дөјәләрүн ичәрисиндә очаг да олур. Түстү дөјәнин кирәчәјиндән чыхыр. Дөјәнин еңсиз диварлары үчбүчәг формасында јухарыја, бој тиринәдәк галдырылыр. Бу дөјә нөвүнүн дөшәмәси дашгура дөјә дөшәмәси кими јерин сәтһиндән бир гәдәр ашағы олур. Дөшәмә торпагдыр.

Шәки-Загатала зонасынын әһалиси, хусусән Варташен рајонунун Гәмәрван вә бир нечә башга кәндләрүн сакиңләри

јајлаг шәраитиндә истифадә етдији һәр ики јашајыш тикинти нөвүндән башга, Азәрбајҗанын башга рајонларында истифадә едилән кечә алачыгдан да истифадә едирләр. Јерли гочаларын вердикләри мә'лумата кәрә, Гәмәрван кәндинин сакинләри төхминән XVIII әсрин ахырларында Дағыстандан тәдричлә көчүб кәлмишләр. Онлар Гәмәрван кәнд торпаглары дахилиндә ашкара чыхмыш орта әсрләрә анд христиан гәбиристанлыг һаггында һеч бир мә'лумата малик дејилләр. Кәнд сакинләри инди гәбирләр ашкара чыхмыш јерин вахтилә гәбиристанлыг олмасыны куман белә етмирдиләр. Гәмәрван кәнд јери вә кәндин торпаглары вахтилә бу кәндин 4 км-лик чәнубунда јерләшән Бум кәндинин олмушдур. Лакин Дағыстандан бу јерләрә ишләмәјә кәлән дағлылар мүасир Гәмәрван кәндиндә галајчылыгла мәшгул олармышлар. Сонралар кет-кедә онлар сажча артмыш вә бу јери отураг етмишләр. Даһа сонралар онлар бумлар арасында мүнәгишә башланмыш вә Комаров адлы бир рус кенералы тәрәфиндән мүасир Гәмәрван кәнд торпаглары дағлыларә верилмиш, кәндин ады кенерал Комаровун шәрәфинә Гәмәрван адландырылмышдыр.⁶⁹

Гәмәрван кәнд торпагларынын кенерал Комаров тәрәфиндән 1229-чу һичри илиндә (1806) дағлыларә—ләзкиләрә верилмәси һәмин кәнддә олан учуг мәсчид диварындакы даш үзәриндә әрәб әлифбасы илә јазылмыш китабәдән дә ајдын олур.⁷⁰

Беләликлә, мә'лум олур ки, Гәмәрван кәнди бу јахынларда Шәки-Загатаҗа зонасы әразисинә дахил олмуш вә оранын әһалиси һәлә зона әһалисинин мәншәт-тәсәррүфат һәјатына гәјнајыб-гарышмамышдыр. Одур ки, гәмәрванлылар зона малдарларынын јәјлаг шәраитиндә истифадә етдикләри ән'әнәви дашгура чобан дәјәләриндә јашамаға вәрдиш етмәдикләриндән өзләринин ата-бабаларындан галма, тарихән вәрдиш етдикләри кечә алачыгдан истифадә етмәли олмушлар.

Һазырда колхоз тәсәррүфатынын ичтиман тәбиәти вә тәсәррүфат идарә үсулларынын хүсусијјәтиндән асылы олараг колхозун бүтүн ичтиман һејванлары һејвандарлыг фермасында бирләшдирилир вә бунларә бахмаг үчүн колхоз малдарлыг ишиндә тәчрүбәли ишчиләрдән бригадалар тәшкил едилир. Бу адамларын иштиракилә һәр ил колхозун мал-гарасы вә тәсәррүфатда истифадә едилмәјән һејванлары јәјлаг вә гышлага көчүрүлүр. Инди бә'зи колхозларда һејванларын јәјлаг вә гышлага көчүрүлмәсиндә автомашинлардан да истифадә едилир. Бу, һејванлары јол јорғунлуғундан хилас едир вә ејни

⁶⁹ АДУ-нун мүәллими тарих елмләри доктору, гәмәрванлы Хәлил Әлимирзәјев вә һәмин кәндин сакини 75 јашлы Сәфәргүлу Абыш оғлу Абышовун мә'луматындан.

⁷⁰ Китабә Тарих институтунун баш елми ишчиси М. Х. Гулијева тәрәфиндән охунмушдур.

заманда јолкәнары әкин, бағ вә бостан саһәләринин басылыб тәләф едилмәси гаршысыны алыр.

Јәјлага сүрүлән һејванлары кечмишдә олдуғу кими, јәјлагын ашағы һиссәсиндән башлајараг тәдричлә дағын һүндүр-лүкләринә доғру отарырлар. һејванларын кечәләмәси, сағым вә һәләбә нөвбәдә олмајан чобанларын истирахәти үчүн архач јерләр сечилир. Инди архачларда ферма үзвәринин истирахәти үчүн кечмиш нәслин јадикары олан дашгура дәјәләрлә јанашы, галын брезентдән һазырланмыш бөјүк һәчмли чадырлардан да кениш истифадә едилир. Бу чадырлар чобанларын истирахәти үчүн лазыми вәсәнтләрлә тә'мин едилир.

Гышлаг чобан јашајыш евләри

Шәки-Загатаҗа зонасынын гышлаглары Алазан-Һәфтәран вадисиндә јерләшир. Ингилабдан әввәл бу гышлаглар чар һөкүмәтинин хүсуси әмлакы олуб, јерли малдарларә ичарәјә верилирди. Онларын кејфијјәтиндән асылы олараг ичарә гижмәтләри дә мүхтәлиф иди. һејвандарлар һәлә һејванлары јәјлага олдуғлары заман гышлаг тутмаг гәјгысына галырдылар.

Һејвандарлар јәјлаглардан истифадә етдикләри кими, гышлаглардан да тәк вә бирләшмәләр шәклиндә истифадә едирдиләр. һејваны чох олан малдар бир гышлаг јериндән тәк истифадә едирди. Лакин аз һејванлылар бирләшәрәк сүрүләр тәшкил едир вә бирликдә гышлаг ичарәјә көтүрүрдүләр. Бу бирләшмәләр чох заман јәјлагдан бирликдә истифадә едән һејвандарлардан ибарәт олурду. Онлар ајрылмадан өз һејванларыны бирликдә ичарәјә көтүрдүкләри гышлагларә сүрүрдүләр. һәмин бирләшмәләр әсасән јахын гоһумлардан, бә'зән исә јад аиләләрдән олурду. Лакин бә'зи һалларда јәјлагдан мүштәрәк истифадә едәнләрдән бир нечәси һејванлары гышлага ендирәндә өз јәјлаг јолдашларындан ајрылыр, башга малдарларла бирләшәрәк гышлаг ичарә едирдиләр. Малдарларын јәјлагдан сонракы бу нөв ајрылмаларына «тапан-ды» (ајрылма) дејилир.

Гышлаг саһәләриндә бинә адланан јердә бир сүрүнү отаран чобанларын јашамасы үчүн ики әдәд газма типли чобан дәјәси тикилир. Бунлардан бири баш чобан (кечмишдә сәркәр), о бирисн исә нөвбәдә олмајан чобанлар үчүн олур. Бинәнин јахшы горунмасы үчүн чобан дәјәләриндән бири бинәнин бир тәрәфиндә, дикәрн исә биринчидән хејли аралы бинәнин о бири башында тикилир. Чобан дәјәләринин һәр икисе гурулушлары вә һәчмләри е'тибарилә бир-биринин ејни олур.

Гышлаг чобан дәјәси икисинәли дам чардағыны хатырладыр. Бунун бөјрү өртүлмүш, даһа доғрусу, торпагла басдырылмыш, бир тәрәфи—кирәчәји ачыг олур. Сојуг күнләрдә ачыг

ниссенин жарыја гэдэри тутулур. Дәјәләрин сәһәләри 4—5×2,5—3 м өлчүдә олур. Пирамида формасында олдуғларын-дан һүндүрлүү исә ортадан ики метр, бөүрлөрдөн кет-кедә азалыр вә нәһәт, јерә жапышыр. Дәјәләрин дөшәмәси јер сәтһиндән 20—30 см ашағы олур. Дахилиндә гапы ағзына ја-хын јердә ачыг очаг олур. Чобанлар јашајан дәјәнин јухары башына кечә дөшәнир. Дәјәнин тикилмәсиндә ағач материал-ларыннан (кырдын, чубуг, паја вә с.) вә торпагдан истифадә едилир.

Дәјә һазырда фанарла, кечмишдә исә гара чыраг вә садәчә олараг очағын ишығы илә ишыгландырылырды.

Гала јашајыш евләри⁷¹

Һазырда зонанын Загатала рајонунун Чар кәнд сакини Рамазан Муртузали оғлу Чинкизовун вә јенә һәммин рајонун Кебелоба кәнд сакини Әбдүлмәчид Пуртујевин аиләси бирјер-ләшкәли дүзкүн дөрдбучағлы призма формасында олан вә ел арасында «гала» адланан евләрдә јашајырлар. Бу гәбил јаша-јыш евләри онлары тикдирән шәхсин ады илә адланыр. Мәсә-лән, Рамазанын аиләсинин јашадығы гала јашајыш еви. Рамазанын бабасы Чинкиз тәрәфиндән тикилдијиндән, чамаат ону «Чинкиз гала» адландырыр. Әбдүлмәчид Пуртијевин ја-шадығы ев «Пуртгала» вә с.

Загатала вә Балакән рајонларынын Кебелоба, Мазых, Кәтөх вә с. дағәтәји кәндләриндә бир нечә гала јашајыш евлә-ринин харабалары инди дә дурур. Кәндин јашлы адамлары-нын вердикләри мәлүматдан ајдын олур ки, Мазых, Кебелоба вә Кәтөх кәндләринин сакинләри ХХ әсрин биринчи рүбүнә гәдәр һазырда харабалары галмыш гала евләрдә јашамыш-лар.

Лакин бу евләрин саһибләринин әксәријјәти 1929—1930-чу илләрдә кәнди тәрк етмиш, бәзи евләр саһибсиз, истифадә-сиз вә нәзарәтсиз галдығындан учуб дағылмышдыр. Гала евләрин бир һиссәси исә көһнәлдијиндән ев саһибләри тәрә-финдән сөкүлүб, онун јериндә мүасир дөврүн ичтимаи-игти-сади вә мәдәни-мәишәт хүсусијјәтләринә ујғун јашајыш евлә-ри тикилмишдир.

Гала јашајыш евләри өзләринин ме'мари план-гурулушуна көрә башга ев типләриндән фәргләнир. Бу гәбил евләрин һа-зырда истифадә едилән нүмунәләринә, һабелә харабаларына нәзәр јетирдикдә вә еләчә дә кәндин јашлы адамларынын вердикләри мәлүматлардан ајдын олур ки, Гала јашајыш ев-ләри әсасән дүзкүн дөрдбучағлы призма формасында 4, 5, 6,

⁷¹ Загатала рајонунун Мазых кәндиндә бу евләр «һинрух» адланыр. Авар дилиндә һинрух уча ев демәкдир. Бу барәдә бах: Ә. В. Салам-заде, Ә. Ә. Садыгзаде. «XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҹанда јаша-јыш биначары», Баки, 1961; Д. М. Мшвениерадзе. Строительное искусство в древней Грузии, Тбилиси, 1959.

7 вә 8 мәртәбәли олмушдур. Һәр мәртәбәдә јалныз бир јер-ләшкә олмушдур. Ашағы мәртәбәдән јухары мәртәбәјә, башга чүр дејилсә, ашағы отагдан јухары отаға онларын дөшәмә вә таванында олан анчаг бир адам кечә биләчәк дешикдән көтү-рүб-гојулма ағач нәрдиван вә јахуд бирдәфәлик бәркидимиш тахта пилләкән васитәсилә ениб-дүшүлүр. Гала јашајыш евлә-ринин һәр мәртәбәсиндәки јерләшкәләрин дахили сәһәси 3—5×3—5 м, һүндүрлүкләри исә 2—2,6 м арасында олур. Јер-ләшкәләрин һәр бири аиләнин ев мәишәтини тә'мин едәчәк бир сыра мәишәти-ме'мари элементләр—бухары, тахча, рәф, пәнчәрә вә с. илә тәһһиз едилдији кими, јерләшкәнин диварла-ры евин дөрд дөврәсинә одлу силаһдан атәш ачмагдан өтрү «мазгал»⁷² адланан дешикләрдә дә тәһһиз едилмишдир. Белә-ликлә, бу биначар һәм јашајыш еви вә һәм дә харичи дүшмән басғынларындан горунмаг үчүн дөврәви көрүш зонасына мал-лик олан мазгалларла тәһһиз едилдијиндән онлар мүдафиә галасы вәзифәсини дә ифа едирләр. Она көрә дә ел бу уча вә чоһмәртәбәли евләри «гала» адландырмамышдыр.

Гала јашајыш евләринин јерләшкәләринин дөшәмәләри бә'зиләриндә тахта, бә'зиләриндә исә кирәч-гумдур. Пәнчәрә-ләри балача (60×60, 95×110 см), гапылары (80×100 см) тәк вә ја гошатајлы олур. Пәнчәрәләр дөшәмәдән 20—30 см һүндүрдә јерләшир.

Гала типли јашајыш евләри чајдашлары илә квадрат фор-масында олан бишмиш кәрпичин гарышығындан тикилмиш-дир. Евләрин дамы дөрдсинәли чардағларла өртүлмүшдүр. Евин јухары мәртәбәсиндәки јерләшкәдән дам чардағынын алтына јол вардыр.

Зонада олан гала јашајыш евләринин истәр харабаларына вә истәрсә дә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышларына нәзәр јетирдикдә елә бил ки, бу гала евләрин һамысы бир ме'мар тәрәфиндән ејни бир дөврдә тикилмишдир. Лакин јашлы адам-ларын вердикләри мәлүматлардан ајдын олур ки, бу евләр мүхтәлиф илләрдә вә һәтта мүхтәлиф әсрләрдә тикилмишдир. Загатала рајонунун Кебелоба кәнд сакини 80 јашлы Пуртијев Әбдүлмәчид кишинин дедијинә көрә, онун һазырда сакин ол-дуғу икимәртәбәли гала јашајыш еви улу бабасы тәрәфиндән һалә Балакән ичмасы әразисини ишғал едилдији дөврдән чо-хох әввәл тикилмиш вә ев једди мәртәбәдән ибарәт олмушдур. Лакин 1938—1940-чы илләрдә Ә. Пуртијев чоһдан бәри тә'мир едилмәјән евин учмаға башламыш јухары мәртәбәләрини сөкмүш вә евин биринчи вә икинчи мәртәбәсини сахламыш-дыр.

Гала јашајыш евләри одлу силаһдан атәш ачмаг үчүн маз-галларла тәһһиз едилдијиндән белә куман етмәк олар ки, әнлар Шәки-Загатала зонасы әразисиндә одлу силаһлар меј-дана кәлдији вә хүсусән Гафғаз халғлары мәишәтинә дахил

⁷² Мазгал — күллә атмаг үчүн диварларда ачылан дешија дејилир.

олдуғу XVII ғасырдан сонра тајфалар вә гоншу халглар арасында кәдән вурушмалар нәтижесиндә вә еләчә дә Загата-Балакән районларынын бә'зи варлы аиләләрин өз сәрвәтләрини гачаг-гулдурдан горумаг мәгсәди илә мејдана кәлмишдир.

Ишыглы евләр

Зона әһалисинин мүасир јашајыш евләринин әсас һиссәсини отаглы евләрә малнк олан фәрди аилә јашајыш евләри тәшкил едир. Бу евләр тикитни материалларына вә ме'марлык хүсусијјәтләринә кәрә мүхтәлифдир. Онлары башга ев типләриндән фәргләндирән әсас әләмәтләрдән бири кениш пәнчәрәләр вәситәсилә отагларын дахили һиссәсинин ишыгландырылмасыдыр. Мәһз бу хүсусијјәти әсас кәтүрән Азәрбајчанын кәркәмли етнографи Ә. Әләкбәров шәрти олараг республиканын районларында әһали тәрәфиндән отаг вә ја отаглы евләр адландырылан евләрә ишыглы евләр ады вермишдир. Бу ад һәммин евләрин дахили һиссәләринин гара дам, газма вә саирә пәнчәрәсиз евләрә нисбәтән ишыглы олмасы нөгтеји-нәзәрдән онларын мәншәти-ме'мари мәзмунуна әсасән ујғундур.

Бу чүр евләр ме'марлык әдәбијјатында, «ант евләр» ады илә дә адландырылыр.

Һазырда Азәрбајчанын бә'зи районларында галыглары мөвчуд олан пәнчәрәсиз гаранлык гара дам, төвләсәки, пәјә, газма јашајыш евләриндән фәргли олараг, бу евләрин дахилини ишыгландырмаг үчүн онларын һәр бир јерләшкәсинин бир нечә кениш саһәли пәнчәрәси вардыр.

Беләликлә, ишыглы евләр зонада ири пәнчәрәләрлә тәһниз едилмиш бир, ики вә үчмәртәбәли, күрсүлү, бир, ики, үч, дөрд вә чоккөзлү, диварлары чиј вә бишмиш кәрпичдән, јонулмуш гаја дашларындан вә ја чај дашларындан һөрүлән евләрдән ибарәтдир. Ишыглы евләр типинә аид едилән јашајыш евләрин әксәр һалларда гаршысында мүхтәлиф конструксијалы ејван вә ја артырмалар олур. Бу евләрин јерләшкәләринин гапылары тәк вә ја гошатајлы олур. Дамлары әсасән чардаглы, надир һалларда дүз, балыгбелли формасында олуб, үстү торпагла өртүлүр. Дам чардаглары зонанын бир чох јерләриндә гырмызы кирәмитлә, шиферлә, бә'зиләриндә исә гамышла өртүлүр. Бу чүр евләрин отагларынын һүндүрлүјү 2—5 м-ә гәдәр олур. Јерләшкәләрин дүзүлүшүнә кәрә зонанын ишыглы евләр типинә мәнсуб олан фәрди аилә јашајыш евләри кәлјајы «Г»вары, гоша кәллајы, «П»вары вә бир хәтт үзрә дүзүлмүш планда олур. Евләрин бүтүн јерләшкәләринин дөшәмәләри торпаг, кирәч-гум вә тахтадандыр. Зонада дөшәмәләри квадратформалы бишмиш кәрпичдән олан јашајыш евләринә дә тәсадүф едилир. Евин диварларынын дахили һиссәси саман гатылмыш палчыг суваг вә ја кирәч-гум гатышығындан һазырланмыш сувагла суваныр. Шәки шәһәриндә вә онун бир

нечә әтраф кәндләриндә бир чох јашајыш евләринин отаглары синкир адланан аг торпагдан һазырланмыш сувагла суванмышдыр. Зона ишыглы евләр типинә мәнсуб олан јашајыш евләринин отагларынын, еләчә дә гејри-функсијалы көзләрин сәғфләри—таванлары ачыгдыр, јә'ни дам тирләринин үзәри ичәридән өртүлмәмишдир. Лакин зонанын шәһәр вә гәсәбәләриндә, еләчә дә бә'зи кәндләриндә сәғфләри тахта илә өртүлү вә ја кирәч-гум, јахуд кәч гум сувагы илә суванмыш вә мүхтәлиф габартма фигур, бәзәк вә һабелә мүхтәлиф мәзмунлу рәнкли шәкил, тәбиәт мәнзәрәләри илә бәзәдилмиш евләрә дә раст кәлинир. Азәрбајчанын башга районларында олдуғу ки-ми, бу зонада да евләрин диварларында бухары, тахта, рәф, јүк јери (чамахатан), дивар шкафлары, дивар собасы вә с. мәншәти-ме'мари елементләр вардыр. Лакин зонанын Загата-ла вә Балакән районларынын бә'зи евләриндә бу гәбил белә мәншәти-ме'мари елементләр диварын ичәрисиндә дејил, диварын үз сәтһиндә тахтадан һазырланыр. Зонанын бир чох ишыглы евләринин диварлары вә еләчә дә бә'зиләринин ејван сүтунлары мүхтәлиф иншаат материалларынын бишмиш кәрпич, чајдашы, јонулмуш гаја дашларынын мүзјән нисбәтдә олан гарышығындан тикилмишдир. Бу, онларын мөһкәм олмасыны тә'мин етдији ки-ми, евләрин харичи көрүнүшүнү дә кәзәлләшдире.

Јухарыдакы тәсвирдән ајдын олур ки, ишыглы евләр типинә аид едилән фәрди јашајыш евләриндә Азәрбајчанын ичти-маи-игтисади вә мәдәни инкишафы илә гырылмаз вәһдәт тәшкил едән бир сыра мүнһүм ме'мари-мәншәт әләмәт вә хүсусијјәтләрлә јанашы, јерли тәбиин иглим шәранти, әразинин топографик хүсусијјәти, фәрди аиләләрин ичти-маи-игтисади вәзијјәти, дүнјакөрүшү, мәдәни инкишаф сәвијјәләри вә с. илә әлағәдар олан бир чох јерли хүсусијјәтләр дә өзүнү ајдын кәстәрир.

Беләликлә, ишыглы евләр евләринин план вә гурулушлары, һабелә бә'зи мәншәти-ме'мари елементләри вә тикилиш техникасы мүхтәлифлији илә фәргләнир. Мәһз бу фәргләр онларын адында да өз әксини тапмышдыр. Белә ки, јерли әһали бу евләри ики бөјүк група ајырагаг гәдин вә мүасир ишыглы евләр адландырыр.

Гәдини ишыглы евләр. Бу ад алтында тәсвир едилән јашајыш евләри һазырда Шәки-Загата-ла зонасында кәмијјәт ети-барилә ишыглы евләр типинин мүасир ев јарымтипинә нисбәтән хејли аздыр вә белә евләр артыг зонада тикилмәдијиндән сајча азалыр вә кетдикчә арадан чыхыр. Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә бу евләрин һазыркы дөврүн мәләнни-мәншәт тәләбләринә ујғун олмамасыдыр. Одур ки, инди бу чүр евләрин јеринә, јени, сосналист мәдәнијјәтинин мүасир инкишаф сәвијјәси тәләбләринә мүнәсиб јашајыш евләри тикилир.

Белә бир мәнәти гејд етмәк лазымдыр ки, Шәки-Загата-ла

зонасындагы гәдими ишыгылы евләр өз гурулушу е'тибарилә мұхтәлифдир. Онлара нәээр јетирдикдә мә'лум олур ки, бу ад алтында группашдырылан јашајыш евләри өзләринин мәишәти-ме'мари гурулушлары, тикилиш үсулу е'тибарилә ики бөјүк група бөлүнүр. Бунлардан бири Загатала-Балакән рајонларындагы гәдими евләр, диқәри исә Шәки, Варташен, Гутташен рајонларында истифадә едилән гәдими ишыгылы евләрдир.

Загатала-Балакән рајонлары эразисиндәки ишыгылы евләри Шәки, Варташен вә Гутташен рајонлары эразисиндәки јашајыш евләриндән һәм фәргләндрән вә һәм дә бә'зи хусусијјәтләри илә онлары бирләшдирән үмуми бир охшарлыг вардыр. Бу охшарлыг ондан ибарәтдир ки, гәдими евләр јер-үстүдүрләр, дахили һүндүрлүкләри бүтүн зона үзрә 2—2,5 м, пәнчәрәләри сајча аз вә балача (30×80, 25×25, 35×40 см), диварларынын бириндә бөјүк бухары вардыр. Дамлары чардаглы, гапылары алчаг (120—160 см) вә әсасән тәктајлы, сәгфләри ачыгдыр. Бу гәбил евләрин бә'зисинин үстү от, кол вә саирә илә, бә'зиләринин исә јонүлмуш тахта илә өртүлүр вә онларын дөшәмәләри торпаг вә ја кирәч-гум мәһлулу илә суваныр.

Загатала рајону⁷³ илә Варташен вә еләчә дә Гутташен вә Шәки рајонларында әһалинин истифадә етдији гәдими ишыгылы ев јарымтипинә анд олан јашајыш евләри арасындагы охшарлыг Шәки-Загатала зонасы әһалиси арасында тарихән мөвчуд олан ичтиман-игтисади мәдәни әлағә бирији вә јахын гоншулуғ әлағәси тәсири вә диқәр сәбәбләрлә изаһ едилир. Ејни чоғрағи шәраитә малик олан Шәки-Загатала зонасыны мәскән етмиш мұхтәлиф етник группар бир-бириндән там тәҷрибә олунмуш һалда јашамајыб, мүәјјән дөврләрдә ајры-ајры инзибати ваһидләрин тәркибләринә дахил олсалар да, јенә гоншулуғ вә гаршылыглы әлағәләр һөкмиранлыгы шәраитиндә јашамышлар. Буну зонанын гәдими јашајыш евләриндә даһа ајдын көрмәк олар.

Зона әһалисинин һазыркы јашајыш еви фондунун мүәјјән һиссәсини тәшкил едән гәдими ишыгылы ев јарымтипинә мәнсуб олан јашајыш евләри өзләринин план-гурулушу вә тикилиш техникасы илә мұхтәлиф вә рәнкарәнқдир. Гәдими ишыгылы ев јарымтипи бир нечә нөвә ајрылыр.

Гәдими ишыгылы евләрин биринчи нөвүнә анд едиләчәк јашајыш евләринин мәишәти-ме'мари вә тарихи хусусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бу нөвә мәнсуб олан евләрдән биринин тәсвиринә мұрациәт едәк.

Зонанын гәдими ишыгылы евләр типинин биринчи нөвүнүн спесифик хусусијјәтләрини Балакән рајонунун Халатала кәнд

⁷³ Умумијјәтлә Загатала рајону илә Гах рајону кәндләриндә гәдими јашајыш евләри арасында там охшарлыг вардыр. Она көрә дә биз Загатала рајону дедикдә јухарыдагы үч рајону нәээрә тутуруғ.

сакини Маһмудов Мәммәдәли Ләлә оғлунун јашајыш еви өзүндә чәмләшдирир. Һәммин евин диварларындагы китабәдән ајдын олур ки, о, XIX әсрин икинчи јарысынын әввәлләриндә тикилмишдир. Евин үзү күнчыхана бахыр, фасадында кениш сүтунлу ачыг ејван вардыр. Ејванын дөшәмәси кирәч-гумдур. Ев биркөзлүдүр, саһәси 48 м-дир. Дашдан тикилмишдир. Диварын галынлыгы 80 см олуб, һөркүсүндә јапшыдырычы материал—кирәч-гум мәһлулу ишләдилдијиндән чох мөһкәмдир. Евин кирәчәјиндә икитајлы, галын тахтадан алчаг (1,5 м) гапысы вардыр. Гапы фасад диварынын сағ кәнарында јерләшир. Евин дахили сәдә олуб, диварларында диваричи тахта, јүк јери, рәф вә башга мәишәти-ме'мари элементләр јохдур. Евин дахили һүндүрлүјү 2 м-дир. Гапыја јанашы евин ичәринсінә дахил оlanda сол диварда кениш сәтһли (100×120 см) бухары вардыр. Ев габ-гачагыны јерләшдирмәк үчүн сол вә өн диварлага јердән 20 см һүндүрлүкдә вә бир-бириндән 50 см аралы галын гоз тахтасындан рәф вурулмушдур. Бунлар дивара вурулмуш ағач чивләр үзәриндә дајаныр. Евин өн диварында кичик саһәли (30×50 см) пәнчәрә әвәзинә ишыгылы олмушдур. О, дахилдән галын гоз тахтасындан олан балача гапы илә өртүләрмиш. Ишыгылыгын шүшәси олмамышдыр. Евин дөшәмәси кирәч-гум мәһлулулундан төкмәдир. Беләликлә, дөшәмә мөһкәм вә һамардыр. Дам тирләринин башларынын учлары исә диварын сәтһиндән 10—15 см евин ичәринсінә доғру чыхмыш чәј дашларынын үзәриндә отурдулмушдур. Бу тирләрин алтындан евин бојунча бој тири узадылмыш вә бунун да һәр ики башы јенә дә диварын сәтһиндән евин дахилсінә доғру 10—12 см узанмыш чәј дашынын үстүнә отурдулмуш, алтындан исә евин дөшәмәсинин ортасындан тәк бир сүтун (дирәк) вурулмушдур. Бу гајда илә дүзүлмүш дам тирләринин үст тәрәфиндән пәрди әвәзинә галын тахталар дүзүлмүшдүр ки, бунларын да үстү бајырдан, јә'ни дам чардагынын алт тәрәфиндән кирәч-гум мәһлулу илә өртүлмүшдүр. Дам чардагы исә дам сәтһиндән 120 см һүндүрә галхан «јанхана»⁷⁴ адланан евин диварынын давами үзәриндә гурулмушдур. Дам чардагы икисинәлидир. Әввәлләр гамышла өртүлмүшдүр. Дам чардагынын гождлары дәлиб-кечирмә үсулу илә бир-биринә бәнд едиләрәк хурчун кими чардағын бој тири үстүндән ашырылыб, учлары исә чардағын этәк гожд басар тиринә јалангоз ағач сығырымы илә бағланмышдыр. Чардағын габырға ағачлары да гождлага һәммин нөв сығырымларла сарынмышдыр. Бухарынын түстүсү чардағын алтына чыхыр.

Гәдими ишыгылы евләр јарымтипинә мәнсуб олан јашајыш евләринин тәсвир едилән бу нөвүнә зонанын јалныз Загатала вә Балакән рајонлары кәндләриндә тәсадүф едилир.

⁷⁴ Бир чох түркдилли халqlары (мәс.: гарачајлыларда) хана сөзү Азәрбајҗан дилиндә олан дивар мәнасыны дашыыр.

Гәдими ишыгы евләр типинә мәнсуб олан јашајыш евләрини икинчи нөвүнүн ме'мари хүсусијјәтләри ашағыда тәсвири верәчәјимиз Загатала рајонунун Мухах кәнд сакини Абакарова Заһидат Рамазан ғызынын јашајыш евинин ме'мари сәңијјәси илә мүәјјән едилір. Евин бухары чәнуб-шәргәдир.

Абакарованын јашајыш еви чај дашларындан тикилмишдир. Диварын галынлығы 80 см-дир. Һөркүсүндә јапышдырычы мәһлул—кирәч-гум олдуғундан дивары чох мөһкәмдир. Ев биркөзлүдүр. Дахили саһәси 6×6 м, дахили һүндүрлүјү 2 м, дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. Гапы биртајлы олуб, тахтасынын галынлығы 6 см, һүндүрлүјү 120 см, ени 110 см бүтөв гоз ағачындандыр. Гапы дабан васитәсилә һәнкамаја кечирилмиш вә ағач отурачаг үзәриндә һәрәкәт едир. Гапы тахтасынын мөһкәмлијини артырмағ үчүн она ичәри тәрәфдән галынлығы 2 см олан, бир-бириндән 80 см аралы ики паралел дәмр гуршағ бәркидилмишдир. Гапы евин ичәрисиндән башлары гапы ачырымынын јан диварларында олан ојуға кирән ағач паја илә бағланыр. Бундан башға гапы һәнкамасынын ашағысында ачылмыш дешијә ағач чив тахыларағ гапы-тәкрар бағланыр. Ичәридән бу ғәјда илә бағланмыш гапыны бајырдан ачмағ олдуғча чәтиндир. Евин гапы јери (ачырымы) тағбәнддир. Гапыја јанашы сағ диварда һүндүрлүјү вә ени 100 см олан бухары вардыр. Очагда јанан одунун түстүсү евин ичинә долмамағ үчүн бухарынын баш тәрәфиндә 20 см ениндә палаз парчасы асылмышдыр. Беләликлә, бухарынын ачығлығы даһа 20 см азалдылмышдыр. Очағ јанмајанда исә бу палаз галдырылып. Лакин очаға одун аз гојулдуғу шәраитдә палаз парчасы асылы вәзијјәтдә сахланылып. Бунун үчүн дәр бир чох бу ғәбилдән олан евләрдә очағ палазы сабит галарағ ашағы тәрәфдән дә бухарынын диварына бәркидилір.

Тәсвир едилән евин дам тирләринин башлары јан диварлар үзәринә гојулмушдур. Онларын учлары диварын ениндән кәнара чыхмадығындан дивар һөркүсү ичәрисиндә галмыш вә бунун үчүн дә тирләрин башы бајырдан көрүнмүр. Бундан башға бир-бириндән 50—60 см аралы дүзүлән дам тирләринин сабитлијини артырмағ үчүн онларын алтындан ев узуну, башлары евин енсиз диварлары үзәриндә отурдулмуш ики паралел тир дә узадылмышдыр. Бунларын сабитлијини сахламағ үчүн исә алтларына бир әдәд дирәк (сүтун) вурулмушдур. Евин һәр ики узун диварында пәнчәрә әвәзинә бир әдәд кичик саһәли (40×60 см) гаршы-гаршыја дурмуш ишығлығ (пәнчәрә) вардыр. Ишығ билаваситә ишығлығын ачырымындан евин ичәрисинә дахил олур. Лакин ләзым кәләндә ишығлығы гапамадан өтрү о, галын тахтадан (гоз, палыд вә ја шабалыд ағачындан) һазырланмыш гошатајлы балача гапы илә тәһһиз едилмишдир. Ишығлығын гапысынын өзүндән чыхынтысы

(дабаны) вардыр. Ишығлығын гапыларынын бу дабанлары пәнчәрә ачырымына јерләшдирилиб бәркидилмиш чәрчивәдә олан киригидә отурдулмуш вә бунун үзәриндә һәрәкәт едир, ачылыб-өртүлүр. Јад чисимләрин пәнчәрәдән евин ичәрисинә дахил олмасына мане олмагдан өтрү ишығлығын чәрчивәсинә чал-чарпаз дәмр милләр тахыларағ, тор әмәлә кәтирилмишдир. Ишығлығ евин дөшәмәсиндән 1 м һүндүрлүкдә јерләшмишдир.

Гәдими ишығлы евләр јарымтипинин икинчи нөвүнә анд едилән бу јашајыш евинин гаршысында һәр тәрәфдән диварларла өртүлмүш 1,5 м ениндә кирәчәк јери вә онун бөјрүндә 100×70 см сәтһли ишығлығ јери олан гапалы ејван вардыр. Ејваны әвәз едән өн артырма ики һиссәдән ибарәтдир. Онлардан бири бајыр кирәчәји илә евин әсас гапысына доғру узанмыш дәһлиз, диқәри исә отағ мисалында олан балача өртүлүдүр. Дәһлизин дөшәмәси бүтүнлүклә кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир.

Тәсвир етдијимиз евин дам чардағы дамын үст сәтһиндән 100 см јухарыда тикилән јанхана үзәриндәдир. Дам чардағынын һүндүрлүјү 450 см-дир. Чардағ икисинәлидир. Чардағын евин фасад тәрәфә олан башы (гәншәри) јарыја гәдәр даш, јарыдан кәлләјә гәдәр һиссәси исә чубуг һөрмәдир. Чардаға дахил олмағ үчүн евин фасад тәрәфиндә гапысы вардыр. Чардағын о бири гәншәри исә дашла һөрүлмүш, анчағ дам чардағынын алтында һава чәрәјаны јаратмағ вә ишығ үчүн 20×20 см өлчүдә дөрд әдәд ачығлығ гојулмушдур.

Бу евин дам чардағынын алты һүндүр едиләрәк барама гурду сахламағ үчүн јуғунашдырылмышдыр.

Тәсвир едилән ев нөвүнә һазырда Загатала вә Балакән рајонларынын бә'зи кәндләриндә чох аз һалларда тәсадүф едилір.

Гәдими ишығлы евләр типинә анд едилән үчүнчү ев нөвү Загатала рајонунун Чар кәнд сакини Һачыјев Мәммәд Мәммәдин оғлунун јашајыш евинин ме'мари хүсусијјәт вә сәңијјәси илә мүәјјәнләшир (20-чи шәклә бах).

Евин диварындакы китабәдән ајдын олур ки, о һичри 1297-чи (1880-чы милад) илдә тикилмишдир. Бахары чәнуб-шәргәдир. Дам чардағы гамыш јапығ олуб, 120 см һүндүрлүјүндә олан јанхана үзәриндә гурулмушдур. Диварлар сындырылмыш чај дашларындан һөрүлмүшдүр. Һөркүдә кирәч-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Диварын галынлығы 80 см-дир. Ев ики ајры-ајры мүстәгил көздән (одадан) ибарәтдир. Һәр јерләшкәнин саһәси 4×4 м, евин дахили һүндүрлүјү 2 м-дир. Евин һәр ики јерләшкәсинин гапысы ејвана ачылып. Гапылар галын гоз тахтасындан (10 см) олуб, тәктајлыдыр, ени 88 см, һүндүрлүјү 160 см-дир. Гапылар өзләриндән олан дабан (чыхынты) үзәриндә һәрәкәт едир. Отағларын арасында әлағә үчүн мүштәрәк диварда 150 см һүндүрлүјүндә гапы јери вар

дыр. Бу гапы да галын тахтадандыр. Евин отагларынын вә ејванынын дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. Евин отагларында бухары мүштәрәк диварда арха-архаја јерләшир. Бухарылар өз гурулушу етибарилә биринчи вә икинчи ев нөвләриндә тәсвир едилән бухары гәбилиндәдир. Евин отагларынын һәр бириндә галын тахта гапы илә тәһниз едилмиш кичик саһәли (40×40 см) бирәр ишыглыг вардыр. Габ-гачаглары вә башга мәишәт аваданлыгларыны јерләшдирмәк үчүн евин диварларынын диби бојунча вә сәғфдән 0,5 м-ә гәдәр ашағы үчмәртәбәли тахта адача бәркидилмишдир.

Гәдими ишыглы евләр јарымтипинин үчүнчү нөвүнә аид едилән бу ев нөвүнүн ејваны сындырылмыш чај дашлары илә бишмиш кәрпичин гарышығындан һөрүлмүш дөрдкүнч вә јухарыдан тағбәнд едилмиш сүтунлудур. Ејванын јан диварларында бирәр очаг (бухары) вардыр. Аиләнин хәрәји јаз вә јай вахтларында бурада биширилир.

Евин дам чардағы икисинәлидир. Чардағын үстү гамыш јапыглыдыр. Чардаг 120 см һүндүрлүјүндә олан јанхана үзәриндә гурулмушдур. Буна көрә дә чардағын алты кенишдир. Чардағын ачыг башларындан чәнуб-гәрбә бахан тәрәф бој тиринә гәдәр дашла һөрүлмүшдур. Чардаг алтында нава чәрәјаны јаратмаг вә ишыг дүшмәк үчүн һөрүлән һиссәдә 30×30 см өлчүдә дешик вардыр. Чардағын һәр ики гәншәри дашла һөрүлмүшдур. Чардағын алтына дахил олмаг үчүн бунларда һүндүрлүјү 120 см, ени 70 см олан гапы ачырымы гојулмушдур вә тақтағы гапы илә тәһниз едилмишдир. Тәсвир едилән ев онун салындығы јерин тәбни хүсусијјәтләриндән асылы олараг јарымкүрсүлүдүр.

Белә сәчијјәли евләрә Загатала вә Балакән рајону кәндләриндә нисбәтән чох тәсадүф едилир.

Гәдими ишыглы евләрин дөрдүнчү нөвү, шәрти олараг, Загатала вә Балакән рајонларында XX әсрин икинчи јарысынын әввәлләринә гәдәр әһалинин јашајыш еви фондунда мөвчуд олмуш, лакин дәмәк олар ки, артыг арадан чыхмыш икимәртәбәли даш евләр көтүрүлүр. Бу евләр мәишәти-ме'мари хүсусијјәтләри етибарилә тәсвир едилән бирмәртәбәли гәдими евләрин үчүнчү нөвү илә дәмәк олар ки, ејнидир. Лакин фәрг бурасындагы ки, бу евләр икимәртәбәлидир. Гәдими ишыглы евләр јарымтипинин дөрдүнчү нөвүнүн мәишәти-ме'мари сәчијјәси илә таныш олмаг үчүн Загатала рајонунун Биринчи Тала кәнд сакини Чәруллаһ Һәмид оғлу Ағајевин икимәртәбәли евинә нәзәр јетирәк (21-чи шәклә бах).

Ев һәјәтин шималында тикилмишдир. Онун үзү һәјәтә, архасы далана бахыр. Евин биринчи вә икинчи мәртәбәси ејни плана малик олуб, бир бөјүк отагдан (10×7 м), бир дә кичик отагдан (3×4 м) вә ени 2 м, узунлуғу 15 м олан ејвандан ибарәтдир. Биринчи мәртәбәдәки отағын (10×7 м) дахили һүндүрлүјү 2,6 м-дир. Ики кичик саһәли пәнчәрәси ејвана

ачылан отағын гапысы бөјүр (јан) дивардандыр. Дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. (Јерли чамаат арасында бу нөв дөшәмәјә чил дејилир). Отағын дам милләри алтында отаг бојунча диаметри 30 см олан тир узадылмыш вә бунун алтындан сүтун вурулмушдур. Отағын шәрг диварында (1×1 м) бухары вардыр. Отағын диварларында башга мәишәти-ме'мари элементләр јохдур. Биринчи мәртәбәдә бөјүк отағын шәрг тәрәфиндә олан кичик отағын диварларында да бир бухарыдан вә һәјәтә ачылан пәнчәрә вә гапы јериндән башга, гејри мәишәти-ме'мари элементләр јохдур. Дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. Ејван дөрд әдәд дашдан һөрүлмүш вә башдан тағбәнд шәклиндә бағланмыш сүтунларла гурулмушдур ки, бунларын да давамы икинчи мәртәбәнин ејванынын сүтунуну тәшкил едир. Икинчи мәртәбәдә дә һәммин бу даш һөрмә сүтунларын башлары тағбәнд шәклиндә бағланмышдыр. Биринчи мәртәбәнин ејванынын дөшәмәси кирәч-гумдур. Икинчи мәртәбәнин отагларынын дахили мәишәти-ме'мари тәркиби ејнилә биринчи мәртәбәнинки кимидир. Лакин бурада бөјүк отағын шимал диварында далана ачылан ики пәнчәрә олмуш, бундан башга отағын шәрг диварында олан бухарынын бөјүрүндә кичик һәчмли (60×60 см) тахча олмушдур. Аиләнин јорған-дөшәјини јығмаг үчүн отағын гәрб диварынын диби бојунча дөшәмәдән һүндүрлүјү 0,5 м, узунлуғу тахминән 4 м вә ени 0,7 м олан тахтадан јүк јери гојулмушдур. Отағын дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. Икинчи мәртәбәнин балача отағынын шимал диварында ики балача јан-јана тахча, шәрг диварында исә пәнчәрә вә очаг вардыр. Дөшәмәси кирәч-гумдур. Икинчи мәртәбәнин ејванынын дөшәмәси тахтадандыр.

Бинанын дам чардағы һүндүр (1,5 м) јанхана үзәриндәдир. Чардаг гамыш јапыгдыр. Чардага јол икинчи мәртәбәнин ејванындандыр. Ејванын гәрб тәрәфи диварла өртүлмүшдур. Шәрг тәрәф ачыг олмушдур. Ејванын гәрб диварында пәнчәрә јери вардыр.

Тәсвир едилән јашајыш еви сындырылмыш чај дашларын-дан тикилмишдир. Евин тикилишиндә кирәч-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Ејван сүтунларынын кәнары вә әјмәси бишмиш кәрпичлә көтүрүлмүшдүр. Бинанын пәнчәрә ачырым-лары да бу гајда илә бишмиш кәрпичлә көтүрүлмүшдүр.⁷⁵ Тәсвир едилән ев нөвү Загатала вә Балакән рајонунун бир чох кәндләриндә олмушдур.

⁷⁵ Тәсвир едилән евин шәкли 1927-чи илдә чәкилмишдир. 1966-чы илнә јанвар ајында бу ев ахтарылмышдыр. Газырда онун јериндә мүасир типли јашајыш еви тикилмишдир. Көһнә ев 1960-чы илдә сөкүлмүшдүр. Онун гурулушу вә планы һағында марһум Чәруллаһ Һәмид оғлунун 45 јашлы һәјат јолдашы Гызылкүл Иса гызы Ағајева вә оғлу Һәмид Чәруллаһ оғлу Ағајев мәлүмат вердиләр. Бундан әлавә евин галығындан да истифадә едилди.

Гәдими ишыгылы евләр типинә мәнсуб олан вә јухарыда тәс-
вири верилмиш дөрд ев нөвү Загатала вә Балакән районлары-
нын әһалисинин јашајыш еви фондунда һазырда да вардыр.
Лакин бу евләрнү тикнитисн артыг XX әсрин биринчи рүбүнүн
сонларындан е'тибарән дајандырылмышдыр. Онларын әвзинә
мүасир дөврүн ичтиман тәләбләринә ујғун евләр тикилир.

Јерли әһали тәрәфиндән гәдими ев ады илә танынан бу ев
нөвләри тәсәррүфат тикнитиләриндән, хусусән төвләдән аралы
тикилмишдыр.

Тәсвир едилән евләр әдәбијјатда Загатала-Балакән евләри
адландырылыр.⁷⁶

Јухарыдакы тәсвирләрдән ајдын олур ки, зонанын бу јаша-
јыш евләринин диварлары мөһкәм даш нөвләриндән олан чај
дашларындан һөрүлмүшдүр. Дивар һөркүсүнүн мөһкәмлији
үчүн һөркүдә јапышдырычы мөһлул олан кирәч-гум мөһлу-
лундан истифадә едилмишдыр. Мүәјјән норма әсасында һа-
зырланмыш бу мөһлул сындырылмыш чај дашларыны, еләчә
дә бишмиш кәрпичләри бир-биринә мөһкәм јапышдырмыш,
евин диварларыны мөһкәм бир гајаја чевирмишдыр. Нәтичәдә
онлары асанлыгла учурмаг мүмкүн дејилдир. Бу чүр мөһкәм
диварлара вә галын гапылара малик олан гәдими Загатала-
Балакән евләри өз-өзлүјүндә мүстәгил бир галаны андырыр.

Бу ев нөвләри Шәки-Загатала зонасынын чох јағмурлу
олан Загатала-Балакән һиссәсиндә рүтубәтли харици мүнһитин
дағыдычы тә'сиринә узун мүддәт дөзә билир. Ола билсин ки,
елә рүтубәтли мүнһитин тә'сири гәдими ев нөвләринин мејдана
кәлмәсинә сәбәб олан үнсүрләрдән бири олмушдүр. Ә. В. Са-
ламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде вә Азәрбајҗан халгынын тикити
мәдәнијјәтинин башга тәдгигатчылары Шәки-Загатала зона-
сынын Загатала вә Балакән районларында олан мөһкәм галын
диварлы јашајыш евләринин бу районларын әһалисинин јаша-
јыш еви фондунда әсас олмасыны зона әһалисинин XX әср-
дән әввәлки дөврләрдә кечдији социал-сијаси вәзијјәтин спе-
сифик хусусијјәти илә изаһ едирләр.⁷⁷

Тарихдән мә'лумдур ки, гәдим заманлардан Бөјүк Гафғаз
сыра дағларыны мәскән етмиш әһали гыш фәслиндә өз аилә-
ләри вә ев һејванлары илә бирликдә Ширак, Падар чөлләрин-
дә вә Алазан вадисиндә мәскән салыр вә орада гышлајырды-
лар.⁷⁸ Лакин XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләриндә Иран
шаһы Шаһ Аббас тәрәфиндән Кахет шаһлығы дағыдылыр.

⁷⁶ Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. XVIII—XIX әсрләрдә
Азәрбајҗанда јашајыш биначлары, Бақы, 1961, сәһ. 159—163; Ә. В. Салам-
заде. XVI—XIX әсрләрдә Азәрбајҗан ме'марлығы, Бақы, 1964, сәһ. 160—
165 (рус дилиндә).

⁷⁷ Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. Көстәрилән әсәри,
сәһ. 159.

⁷⁸ К. Ф. Ган. Путешествие в Кахети и Дагестан (летом—1898 г.).
СМОМПК-31, отд. II, сәһ. 53, 60.

Бундан истифадә едән Бөјүк Гафғаз дағлары сакинләри, хусу-
сән аварлар вә захурлар индики Балакән вә Загатала район-
лары әразисини өзләри үчүн даими јашајыш мәскәни едирләр.
Чар Русијасы гошунлары тәрәфиндән бу әрази ишғал едиләнә
(1830-чу илә) гәдәр бурада феодаз мүнәсибәтләри фондунда
чар Балакән «сәрбәст» ичмалары јараныр вә һөкманлыг
едир⁷⁹. Ә. В. Саламзаде вә Ә. Ә. Садыгзаде гејд едирләр ки, бу
ичмаларын ичтиман тәләбинә хас олан јашајыш тәрзиндәки
спесифик хусусијјәтләр вә мүдафәз ишләринин биринчи дәрә-
чәли әһәмијјәт кәсб етмәси һәр бир јашајыш биначынын иш-
шаатында ондан тәһлүкәсизлији тәмин етмәк үчүн мөһкәм
олмасыны тәләб едирди. Буна көрә дә дағлылар јашајыш ев-
ләринин мөһкәм олмасы үчүн онун әтрафына галын, уча даш
бары чәкир вә бә'зи һәјәтләрин кирәчәјиндә күчә гапы-дарва-
засы әвзинә хусуси ме'мари гурулуша малик олан гүлләләр
тиктиләр⁸⁰. Бу гүлләләрнү јухары һиссәсиндә хырда пәнчәрәси
олан отаг, һәмчинин дөрсинәли чардағы да олурду.

Беләликлә, Шәки-Загатала зонасынын Загатала вә Бала-
кән районларында XVII—XIX әсрләрдә јаранмыш ичтиман-
иғтисади һәјәт тәрзи орада јухарыда тәсвир едилән јашајыш
еви нөвләрини мејдана кәтирир ки, бунлар да јалныз зонанын
бу районларында мөвчүддүр.

Марағлы бурасындадыр ки, бу евләр тәсәррүфат тикити-
ләриндән (төвлә, саманлыгдан) аралы олур вә дашдан һө-
рүлмүш һүндүр һасарла әһәт олунан һәјәтин әсасән орта һис-
сәсиндә тикилирди. һағгында бәһс едилән ев нөвләри артыг
халгын јашајыш еви фондундан силниб кетмәк үзрәдир. За-
манәмизә гәдәр кәлиб чыхмыш бу евләрнү галыглары вә бун-
лар һағгында әдәбијјатда олан бир сыра мә'луматлар зона
әһалисинин истифадә етдији мә'лум јашајыш еви һағгында
билијимизи даһа да зәнкинләшдирир.

Гәдими ишыгылы евләр јарымтипинә мәнсуб олан јашајыш
евләриндән бешинчи нөв Загатала районунун Верхиян кәнд
сакини Исмајыл Искәндәрәвун јашајыш евинин ме'мари гуру-
лушунун сәчијјәси илә мүәјјән едилир (22-чи шәклә бах).

Ев бирмәртәбәлидир, биркөзлүдүр, дөшәмәси торпагдыр.
Евин дахили һүндүрлүјү 2,74 м-дир. Дивары дахилдән саја-
дыр. Евин тән ортасында сәғфдән кәсик конус формасында
172 см узунлуғунда асма бухары салланмышдыр. Бухарынын
ени тәрәфинин ағзынын периметри 426 см-дир, башы дөшә-
мәјә доғрудур. Асма бухарынын јухары башынын периметри
270 см олуб, евин дам өртүјүндән 60 см јухарыја доғру чар-
дағын алтына чыхмышдыр. Саллама бухары чубуғла һөрүл-
мүш, ич вә бајырдан палчыгла сувандығындан, дивары 15 см

⁷⁹ Е. Вейденбаум. Путешествие по Кавказу, Тифлис, 1888, сәһ.
390—391; И. Петрушевский. Джаро-Белоканские волыные общества
в первой четверти XIX ст. Тифлис, 1934, сәһ. 10—11.

⁸⁰ Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. Көстәрилән әсәри,
сәһ. 159.

галынлыгындадыр. Бухарынын ашагы һиссәси евин дөшәмәсиндән 102 см җухарыда дајаныр. Бу нөв очагын алтында одун галајыб, газаны асма үсулу илә вә ја одун бөјрүнә гојма гадасы илә хөрәк биширилер (23-чү шәклә бах). Ев саһибинин вердији мә'лумата көрә, гыш ајларында евин дахилиндә истилији даим сахламаг үчүн чох заман асма очагын алтына бөјүк көтүкләри өкүз вәситәсилә дартыб кәтирер вә јандырырлармыш. Бу гадја илә бөјүк көтүкләр очагда һәфтәләрлә јаныр вә еви исидирди. Җухарыда тәсвир едилән асма очагы олан бу евин кирәчәк гапысынын ачырымы алчаг, ләкин енлидир (150×120 см). Евин гапысы икитағлыдыр. Евин диварларында мәшәтәи-мә'мари элементләр јохдур.

Тәсвир едилән евин фасадында ағач сүтунлу ејван вардыр. Евдә пәнчәрә әвәзи олан ваһид бир ишыглыг (60×60 см) ејвана ачылыр. Евин дам чардагы икисинәлидир. Инди артыг бу евләр тәдричән арадан чыхыр. Асма бухарылар сөкүлүб атылыр вә әвәзиндә евдә хөрәк биширмәк үчүн ағ нефтлә јанан машынкадан, гыш ајларында исә дәмир собалардан истифадә едилер. Белә собаларын борусуну бајыра чыхармаг үчүн чох һалларда јан диварларын бириндән дешик ачылыр. Әкәр буна имкан олмаса, онда бору евин башга мүнәсиб диварынын бириндән ачылыр. Бешинчи ев нөвү Зағатала, Балакән вә Гах рајонларынын, һабелә һәфтәран вадисинин бир сыра кәндләриндә тәсадүф едилер.

Гәдими ишыглы евләр јарымтипинин алтынчы нөвүнә аид едилән јашајыш евләри һаггында мә'лумата малик олмаг үчүн Гутташен рајонунун Бум кәнд сақини Һүсәјнов Һүсәјн Балабәј оғлунун јашајыш евинә нәзәр јетирәк.

Ев XIX әсрин 70—80-чы илләриндә тикилмишдир. Ики көздән ибарәтдир. Диварлары чий кәрпичдәндир. Јерләшкәләрин бири аиләнин јашајыш мәнзили, дикәри исә төвләдир. Бинанын јашајыш һиссәсинин бахары шәргә тәрәф олуб, гаршысында өз узунлуғу бојда ағач сүтунлу ејваны вардыр. Ејванын дөшәмәси торпагдыр.

Јашајыш отагынын бир гапы вә бир кичик саһәли (40×60 см) пәнчәрәси ејвана, бир гапы вә бир пәнчәрәси гәрб диварында олуб, ев һејванлары сахланан һәјәтә ачылыр. Пәнчәрәләр евин дөшәмәсиндән 30 см һүндүрдәдир. Евин дахили һүндүрлүјү 230 см-дир. Таван бојунча бој тири узадылмыш вә алтына сүтун вурулмушдур. Тәсвир едилән бу евин дә дам чардагы икисинәли олуб, кирәмит јапыглыдыр. Дам чардагы дамын үст сәтһиндән 70 см һүндүрә дикәлмиш дәккал адланан бөјүк көвдәли ағач пәјалар үзәриндә дајаныр. Дам чардагынын әтәји ејванын үстүнү өртүр. Чардагын бу һиссәсини јерли чамаат «кендирмә» адландырыр. Евин дам чардагынын алты от, әләф вә кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын сахланмасы үчүн истифадә едилер. Дам чардагынын әтәји исә јағыш дәнәләринин дивар сәтһини јујуб хараб етмәсинә имкан вермир. Чарда-

гын артыг кәнара чыхан һиссәсини јерли чамаат «шилвәр» адландырыр.

Евин дөшәмәси исә торпагдыр. Төвләнин бир гапысы бинанын шәрг диварында, о бири гапысы исә гәрб диварында олуб, һәјәтин мал мәһәлләси адланан һиссәсинә ачылыр. Бу гапы һејванларын төвләјә дахил вә харич олмасы, шәргә ачылан гапы исә ев саһибинин һејванлара бахмаг үчүн төвләјә дахил олмасындан өтрүдүр. Јашајыш отагы илә төвлә арасында олан дивар назикдир (20 см). Бу, јашајыш отагында отуаркән төвләдә баш верән јад сәсләри ешитмәјә имкан верир.

Зона әһалисинин јашајыш еви фондунда тәсвир едилән алтынчы ев нөвүнүн бир нечә варианты вардыр. Бу вариантлардан бири вә ән мүнәмү бинанын јашајыш отагындан она јапышыг олан төвләјә дахилдән гапы олмасыдыр ки, кечәләр сојуг гарлы гыш күнләриндә ев саһиб бајыра чыхмадан бу гапыдан төвләјә дахил олур, һејванлары јемләјир, алтыны тәмизләјир, су верир вә сагыр. Зона әразисиндә бу ев нөвү јеринә көрә сырф чий кәрпичдән, сындырылмыш чај дашларындан вә бунларын гарышыгындан тикилер.

Һаггында бәһс едилән ев нөвүнә демәк олар ки, зона дахилиндә олан бүтүн кәндләрдә тәсадүф едилер. Јашлы сақинләрин вердикләри мә'луматдан вә һабелә бу ев нөвүнә зонанын демәк олар ки, бүтүн кәндләриндә тәсадүф едилдијиндән белә нәтичәләр кәлмәк олар ки, тәсвир едилән јашајыш ев нөвү XIX вә XX әсрин әввәлләринә гәдәрки дөврдә зона кәнд әһалисинин јашајыш еви фондунда сај етибарилә чох олмушдур. Лакин XX әсрдә халгын һәјатында јаранмыш ирәлиләмә зона кәнд әһалисинин ичтимаи, мәдәни вә тәсәррүфат һәјатында дәјишикликләр әмәлә кәтирди. Нәтичәдә алтынчы нөв јашајыш еви әһалинин мүасир мәдәни-мәшәт тәләбләринә мүнәсиб олмадыгындан бу нөв евләрин тикилиши артыг дајандырылмышдыр. Һазырда јалныз кечмишдән галма чүз'и миғдар бу гәбил јашајыш евләринә тәсадүф едилер.

Гәдими ишыглы евләрин јығышдырылмасы. Гәдими ишыглы евләрин диварларында тахта, јүк јери, рәф вә дивар шкафы олмадыгындан ев шејләри—јорған-дөшәк отагын гапыја көрә диб диварына јапышыг гојулмуш тахта үзәринә јығылыр. Евин бир сыра габ-гачагы да бунун јанында дөшәмәдән 0,5 м һүндүрлүкдә гојулмуш тахта үзәринә вә ја чувалда аиләнин әр-заг еһтијаты да гојулур. Отагын бухарысынын јанына күндәлик истифадә едиләчәк габ-гачаг јығылыр. Ев дөшәмәсинин бир һиссәси Азәрбајҗан халгынын мәшәтәиндә кениш јајылмыш палаз, кечә вә һәсир илә өртүлүр. Дөшәмәнин бир һиссәси ачыг галыр. Аилә үзләринин шәхси шејләри (папаг, хәнчәр, түфәнк, јапынчы вә с.) дивара вурулмуш ағачдан вә ја бујуруздан олан мыхдан асылыр. Бир гәдәр иғтисади чәһәтдән таваналы аиләләрдә ев шејләри сандыглары јығылыр. Ики-

отаглы гәдимиңиң ишыгы евләрдә отагларын бири гонаг отагы һесап едилдиңиндән о сәлиңкә илә жығышдырылыр. Гонаг отагының дөшәмәси бүтүнлүклә палаз вә халча илә дөшәнир, бурада да јорған-дөшәк отагын диб диварында гојулмуш тахта вә сандыглар үзәринә жығылыр.

Гәдимиңиң ишыгы евләрин јерләшкәләринни дахили гурулушунда тахта, раф, јүк јери вә башга мәшәти-ме'мари элементләрин олмамасы ону көстәрир ки, бу гәбил евләр халгын ичтиман-игтисади һәјәтиның елә бир мәрһәләсиндә мејдана кәлмишидр ки, о дөврдә халгын һәлә һәјәт мәшәтиндә ев аваданлыглары вә јашајыш шәјләри чешидчә аз олмуш, бу да инсанлары евин дахилиндә јухарыда садаланан мәшәти-ме'мари элементләр јаратмага тәһрик етмәмишидр. Бурадан да ајдын олур ки, гәдимиңиң ишыгы евләр чох гәдим дөврүн јадикарыдыр.

Беләликлә, ајдын олур ки, гәдимиңиң ишыгы евләрин дахили мәшәти-ме'мари гурулушу вә илдән-илә артмада олан ев мәшәт шәјләринни јерләшдирилмәси вахтилә белә шәрәнтдә јашамыш инсанлары өз јашајыш евләринни дахилиндә мүјјән дәјишикликләр етмәјә мәчбур етмишидр ки, бу да евин диварларында бир сыра мәшәти-ме'мари элементләрин эмәлә кәлмәсинә кәтириб чыхарымышдыр. Һазырда тарихи материаллар әсасында евин дахилиндә едилән бу дәјишикликләрин, јә'ни евин диварының дахили сәтһиндә тахта, јүк јери (чамахатан), дивар шкафы вә башга бу гәбил элементләрин нә вахтдан халгын тикинти мәдәнијјәтинә дахил олдуғуну сәһиң мүјјән етмәк чох чәтинди. Лакин археоложи газынтылардан мәлүм олур ки, диварларында тахта олан јашајыш евләри илк орта әсрләрдә Азәрбајҗан халгының јашајыш еви фондунда вармыш.

Јухарыда тәсвир едилән гәдимиңиң ишыгы евләрдән сонра тикинти мәдәнијјәтиндә шәрти ад верилмиш ән'әнәви ишыгы евләр јараныр.

Ән'әнәви ишыгы евләр. Зонада ишыгы евләр группдан олан јашајыш евләри сырасында ән'әнәви ишыгы евләр өзүнүн бир сыра нөвү илә зона сакинләри јашајыш еви фондунда һәләлик истифадә едилән евләрин мүһүм һиссәсини тәшкил едир.

Мүәсир ишыгы евләр бүтүн нөвләри илә нәзәрә алынмаса, ишыгы ев типі демәк олар ки, ән'әнәви ишыгы евләрдән ибарәт олады. Бу сәбәбдән ән'әнәви ишыгы евләр Шәки-Загатала зонасы әһалисинин һазыркы тикинти мәдәнијјәтиндә әсас вә мүһүм јер тутмагла, һазырда ишыгы ев типинин јарымтипи мөвҗејиндә олуп, мүхтәлиф ме'мари сәчијјәләрә малик бир чох нөвдән ибарәтдир.

Ән'әнәви ишыгы евләри характеризә едән бә'зи әләмәтләр ишыгы евләрин үмуми характеристикасында верилмишидр. Лакин бу евләр һаггында тасәввүрүмүзү зәңкинләшдирмәк

үчүн онларын даһа бир сыра сәчијјәви чәһәтләринә нәзәр салла.

Ән'әнәви ишыгы евләрин мүһүм хүсусијјәти онларын фасадында, еван илә јанашы фасад диварының сағ вә сол күңчүнә јакын јериндә әсасән икитајлы⁸¹ кирәчәк гапысы, һәр отагында бир нечә кениш уча вә ири шүшәли пәнчәрәләр, фасад диварының ичәри үз сәтһиндә пәнчәрә арасында тахта, дивар боју раф вә бу диварын гаршысындакы диварда ја ики јүк јери вә ја мүхтәлиф боју гапылы дивар шкафы, бунларын арасында вә јахуд бөјүр тәрәфиндә јан-јана бирәр тахта (јерли чамаатын тә'бирилә диләв),⁸² бә'зи јүк јерләри илә дивар шкафы, отагын енсиз диварының бирисиниң ортасында бухары⁸³ (24-чү шәклә бах) вә онун сағ вә солунда бирәр тахта вә ја дивар шкафы, отагын икинчи енсиз диварында јүк јери вә ја сандыг диләвү вә јахуд тахта, бә'зи евләрдә икә јүк јери әвәзинә бөјүк дивар шкафы, отагларын бүтүн дөрд вә ја үч вә јахуд ики дивары боју тавандан 60—70 см ашағы раф (ләмә) олмасы илә фәргләнир.

Јерли кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, ән'әнәви ишыгы евләрин отагларының дивар сәтһиндә јухарыда садаланан мәшәти-ме'мари элементләр симметрик сурәтдә јерләшдирилмишидр.

Ән'әнәви ишыгы евләрә мәнсуб олан јашајыш евләринни таркибинә дахил олан отагларын дивары, бир гәдәр артыг вә әскиклији илә, јухарыда садаланан мәшәти-ме'мари элементләрә тәһиз едилир. Зона әһалисиниң бир сыра евләриндә диварлар бу элементләрә даһа зәңкин олур.

Бүтүн бунларла бирликдә ән'әнәви ишыгы евләрин ән әсас сәчијјәви чәһәти өзүндән әввәлки гәдим ишыгы ев нөвләринә нисбәтән даһа ишыгы, кениш пәнчәрәли олмасыдыр.

Ән'әнәви ишыгы евләрдә отагларын дүзүлүшү вә ја ејваның отаглары нисбәтән тутдуғу мөвҗејиндән асылы олараг, отагын мәшәти-ме'мари элементләрин дүзүлүшү, гапы вә пәнчәрәләрин ачырымлары мүхтәлиф јердә олур. Лакин чох һалларда ев отагларының гапысы вә пәнчәрә ачырымлары чәнуб вә шәрг тәрәфә олур.

Јухарыда садаланан әләмәтләрдән башга ән'әнәви ишыгы евләрин башга бир хүсусијјәти дә онларын бир чохларының отагларының таванларының дахилдән өртүлмәмәси, јә'ни дам тирләриниң үзәриниң ачыг галмасыдыр. Лакин бу ев јарым-

⁸¹ Зонада биртајлы гапысы олан ән'әнәви ишыгы евләр дә мөвчуддур.

⁸² Тахта сөзү әвәзинә Шәки-Загатала зонасында Варташен вә Гутташен рајонлары әһалиси арасында ишләән диләв сөзү өз мәшәји етибарилә түрк-Азәрбајҗан дилиндә олан долаб сөзүндәндир.

⁸³ Ән'әнәви ишыгы евләрдә бухарылар кипсән һазырланмыш габартмаларла (барелјефләрә) бәзәдиләр. Онларын бә'зиләри сәнәт нүмунәләри нөгтеји-нәзәриндән дигтеји чәлб едир. Бухарының башга ев дахили мәшәти-ме'мари элементләринә нисбәтән белә чәзбедичи олмасы Зәрдүшт идеолокијасы илә әләгәдардыр.

типінэ мәнсуб олан бә'зи айлаларын отагларынын таванлары кирач-гум вә ја кәч-гум мәһлулу илә суваныр. Белә таванлы евләрдә таванын диварла бирләшдији јердә кипсдән чәпләнкә⁸⁴ дә едилир. Таванын ортасындан исә бә'зән даирә вә ја еллипс формасында мүхтәлиф мәзмунда һәндәси фигур вә нәбати орнаментләрлә бәзәдилмиш габартмалар (барелјеф-ләр) да олур. Белә таванларда бә'зән мүхтәлиф мәзмунда рәнкли шәкил вә мәнзәрәләр дә чәкилир. Бу габартмалар комплексини тәшкил едән һәндәси фигур вә нәбати орнамент-ләр әсасән јашыл, кәј вә нарынчы рәнкләрлә рәнкләнир.

Таванлары бу нөв тәртиб едилмиш ән'әнәви ишыглы евләрә зонанын рајонларында аз да олса раст кәлинир.

Зона әһалисинин һазыркы јашајыш еви фондунда олан евләрин этнографик бахымдан өјрәнилмәси нәтижәсиндә мү-әјјән едилмишдир ки, таванлар кирач-гум вә кәч-гум мәһ-лулу илә суванмыш евләр XVII—XIX әсрләрдән галма вә XX әсрин биринчи рүбү мүддәтиндә тикилмиш јашајыш евләри-дир. Һазырда тикилән фәрди јашајыш евләриндә бу нөв таван даһа тәтбиг едилмир.

Суванма таванлы евләрдән башга зонада таванлары һа-мар тахталарла өртүлүб, үзәри кәј вә ја мави рәнклә ширә-ләнмиш евләрә дә раст кәлинир.

Этнографик бахымдан өјрәндимиз ән'әнәви ишыглы ев-јарымтипи јухарыда садаланмыш әләмәтләрдән башга, онлар тикинти материалларынын нөвүнә кәрә, јә'ни сындырылмыш халис чәј дашларындан вә ја сындырылыб кубик формасына салынмыш чәј дашларындан, јонулмыш вә јонулмамыш гаја дашларындан, чиј кәрпичдән, бишмиш кәрпичдән вә јахуд јухарыда садаланан тикинти материалларынын мүхтәлиф сү-рәтдә гарышығындан тикилән јашајыш евләри формасында әһалинин тикинти фондунда мөвчуддур.

Тәсвир едилән бу јашајыш евләри бир сыра фәргләндиричи хүсусијјәтләри илә јанашы онларын дамланынын үстүндә мүх-тәлиф гурулушу вә јапыглы дам чардагларынын олмасы илә дә сәңијләнир. Бу чәһәтдән Шәки-Загатала зонасы тикинти-ләри Азәрбајҗан халг тикинти мәдәнијјәтиндә Ләнкәран зо-насы јашајыш евләри илә бирликдә хүсусән јер тутур вә Азәр-бајҗан ССР-ин башга јерләриндә, хүсусән Гарабағ, Газах, Ширван, Нахчыван, Губа-Хачмаз вә Абшеронда олан мүта-бигләриндән фәргләнир. Шәки-Загатала зонасы ән'әнәви ишыглы евләрин дам чардаглары дам үзәриндә отурдулма формасына кәрә пәрдибасма, дәккаллы (чинийли) вә јанха-налы ады илә бир-бириндән фәргләнир. Чардагларынын гуру-лушуна кәрә исә икисинәли вә дөрсинәли олур. Чардаглары-нын өртүлдүкләри материалларын нөвүнә кәрә бу гәбил

⁸⁴ Чәпләнкә отагларын диварларынын јухары һиссәсиндә кипсдән һа-зырланмыш һашијә-карнизә дејилир.

јашајыш евләри гамыш, тахта, кирәмит, дәмир вә шифер ја-пыглы⁸⁵ олур. Ән'әнәви ишыглы евләр өзләринин мәишәти-ме'мари гурулушу илә дә мүхтәлиф вә рәнкарәндкир.

Мәртәбәләринә кәрә ән'әнәви ишыглы евләр ашағыдакы нөвләрдән ибарәтдир: јерүстү, зирзәмили, күрсүлү, бирмәртә-бәли, ики вә үчмәртәбәли,⁸⁶ отагларынын сајына кәрә бир-јерләшкәли, икијерләшкәли, үчјерләшкәли вә чохјерләшкәли; отагларын дүзүлүшүнә кәрә отаглары јан-јана, бир чәркәдә, бахарлары ејни тәрәфә, отаглары јан-јана, бахарлары бир-биринин әксинә, отаглары дал-габағ, бахары бир тәрәфә, отаглары дал-дала, бахарлары бир-биринин әксинә, отаглары бир-биринин үстүндә (икимәртәбәли), бахарлары бир тәрәфә вә ајры-ајры, отаглары «Г» вә «П»вары дүзүлүшдә⁸⁷ олур. Бу евләр гарышында өн артырмаларынын хүсусијјәтләринә кәрә ачығ ејванлы, өртүлү ејванлы (портик), шүшәбәндли вә һәм ејванлы вә һәм дә балконтлу, ики тәрәфи ејванлы вә ја үч тәр-әфи ејванлы олур. Отагларынын дахили ме'мари-мәишәти гурулушуна кәрә онлар диварларында тахта, рәф, дивар шка-фы, јүк јери, сандыг дилову вә бухарысы вә јахуд диварларын-да елемәнтләр нисбәтән аз олан евләр формасында тәзәһүр едир.

Зона әһалисинин кениш сурәтдә истифадә етдији ән'әнәви ишыглы евләр план-гурулушу, мәишәт тәркиби, бир сөзлә, өзләринин ме'мари мәзмун вә формалары илә бизә белә нәти-чә чыхармаға имкан верир ки, бу евләр гәдим вә инкишаф етмиш иншаат мәдәнијјәтинә малик олан отурағ тәсәррүфат һәјәт тәрзи кечирән гәдим мәдәнијјәтли халгын үзүн әсрләр боју сәрф етдији зәка, бөјүк јарадычы әмәк вә ичтиман тәчрү-бәнин мәһсулудур.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, ән'әнәви ишыглы фәрди ја-шајыш евләри мүхтәлиф вариантлыдыр. Јери кәлдикчә бу нөв вә вариантларын һәр биринин этнографик сәңијјә вә һабелә ме'мари хүсусијјәти һаггында изаһат вериләчәкдир.

Ән'әнәви ишыглы евләр типинә анд олан јашајыш евләри јухарыда гејд едилдији кими, бир чох фәрди хүсусијјәтләрә бир-бириндән фәргләнир вә ејни заманда мүәјјән хүсусијјәт-ләр әтрафында чәмләнир, группашыр. Мәсәлән, зонада олан јашајыш евләринин дам чардаглары, онларын евин дамы үзә-риндә отурдулма формасындан асылы оларағ, ики группа чәмләнир. Онлардан бир группу јерли әһали арасында чардаг-

⁸⁵ Шәки, Загатала, Гах, Балакән рајонлары кәндләриндә евин дам чардагынын өртүјүнә јапығ дејилир. Мәс.: дамын чардагы кирәмитлә өрт-үлсә, она кирәмит јапыглы вә јахуд чардагын јапыгы кирәмитдир дејилир. Һабелә өртүјү гамышдан олан дамлал гамыш јапыглы, торпагдан оларса, торпағ јапыглы дејилир.

⁸⁶ Варташен рајонунун Филфили кәндиндә XX әсрин биринчи рүбүндә тикилмиш үчмәртәбәли бир ев вардыр. Зонанын башга јерләриндә үчмәртә-бәли ев дә мөвчуддур.

⁸⁷ «Г»вары дүзүлүшә кәллајы, «П»вары дүзүлүшә исә гоша кәллајы дејилир.

лары пәрдибасма евләр, дикәри исә чардаглары дөккал вә ја жанхана үстлү вә ја садәчә олараг дөккаллы, чиниһли вә ја жанханалы евләр адланыр. Биринчи група дахил олан евләр икинчи група дахил олан евләрдән әсасән өзләринин ме'мари гурулушу, мәшәт-тәсәррүфат әһәмијјәти вә һабелә харичи көркәми илә фәргләнир.

Пәрдибасма ән'әнәви ишыглы евләр дам чардағы билаваситә јашајыш евинин дамынын сәтһи үзәриндә отурдулмыш евләрдир. Бу нөв евләрдә чардаг әсасән јағыш вә гар суларынын евин дам сәтһи үзәриндә төкүлмәси гаршысыны алмаг вәзифәсини дашыјыр. Лакин аналәләр бә'зи аз ишләнән ев шәјләринин дә чардағын алтында јерләшдириләр.

Шәки-Загатала зонасынын јағышы иглими, торпағынын гумсал вә аз јапышганлы хассәјә малик олмасы вә бир сыра дикәр објектив тәбии үнсүрләрин тә'сири јерли әһалини гәдим заманлардан өз тикинтиләринин дамыны үзәриндә чардаг гурмаға тәһрик етмишдир. Күман ки, илк дөфә дамынын үзәриндә гурулан чардаглар пәрдибасма чардаглар олмушдур.

Һазырда зона јашајыш евләринин әксәријјәти пәрдибасма чардагларла өртүлмүшдур. Бу нөв чардаглар әсасән икисинәли вә дөрдсинәли олур.

Дөккаллы ән'әнәви ишыглы евләр⁸⁸ ады алтында мәшһур олан ев нөвү башга ев нөвләриндән јалныз өзләринин дам чардагларынын дам үстүнә гојулма формасы илә фәргләнир. Дөккаллы евләрдә дамын чардағы пәрдибасмада олдуғу кими, билаваситә дамын үзәриндә дејил, јан диварларын үстү бојунча вә бир-бириндән 1—2—3 м аралы галдырылып кәлләләри гож басан адланан тирлә бәркидилән, 50—120 см һүндүрлүјүндә вә диаметри 15—25 см јоғунлуғунда олан дирәкләр үзәриндә гојулур. Сонра исә чардаг алтында һава ахынынын гаршысыны алмаг үчүн галдырылмыш дирәкләрин арасы перпендикулјар истиғәмәтдә галдырылан галын тахта парчалары илә өртүлүр вә јахуд фындыг, мурдарча чубуглары илә һөрүлүр. Бә'зән дағга⁸⁹ адланан бу ағач дирәкләринин әвәзинә евин диварларынын башында 50—120 см һүндүрлүјүндә вә бир-бириндән 1—2—3 м аралы дашдан, көрпичдән һөрүлмүш дағгалар галдырылып вә евин дам чардағы бу дағгаларын үзәриндә бәркидилир. Дағгаларын арасы ја тахталаныр вә ја да чубугла һөрүлүр. Бу нөв чардаглы (дөккаллы вә ја чиниһли) евләр Шәки, Варташен вә Гутташен районлары әһалисинин јашајыш еви фондунда мөвчуддур. Бу, Шәки-Загатала иғтисади-чоғрафи зонасынын башга районларында, даһа доғрусу, Загатала-Балакән району јашајыш мәскәнләри үчүн характерик дејил.⁹⁰

⁸⁸ Шәки, Варташен вә Гутташен районларында дөккаллы евләрә чиниһли евләр вә ја пәрванәли евләр дејилир.

⁸⁹ Дағга түрк дилиндә олан дик сөзүндән әмәлә кәлмишдир.

⁹⁰ Гах районунун Гах шәһәриндә дам чардаглары ағач, даш вә көрпичдән һөрүлмүш дөккалар үзәриндә гурулмыш јалныз ики ев раст кәлмишдир.

Јанханалы⁹¹ ән'әнәви ишыглы евләрдә дамын чардағы дөккаллы евләрдә олдуғу кими, ағач вә ја көрпичдән һөрүлмүш дағгалар үзәриндә дејил, евин јан диварларынын дамын үст сәтһиндән 0,5—2 м һүндүрлүјүндә галдырылмыш дамамы үзәриндә гурулур.

Бу гәбил дам чардаглы евләрдә чардағын алтында һава чәрәјаны јаратмаг үчүн дамын сәтһиндән һүндүрә галдырылмыш вә јерли әһали тәрәфиндән јанхана адланан һөркүдә 25×20×26 см сәтһли дешикләр-ишыглылар олур. Бир чох евләрдә бу ишыглыларла хусуси тахта гапычыглар гојулмушдур.

Јанханалы адланан јашајыш ев нөвү зонанын јалныз Загатала вә Балакән районларында кениш јайылмышдыр.

Зона әһалисинин тикинти мәдәнијјәтиндә дөккаллы вә јанханалы ев нөвләринин әмәлә кәлмәсинә әсасән әһалинин тәсәррүфат мәшәтиндә дам чардагларынын алтындан тәсәррүфат анбары кими истиғадә етмәјә тәһрик едән ичтимаи-иғтисади амилләрин јаранмасы вә инкишафы сәбәб олмушдур. Мәсәлән, әһалинин тәсәррүфат мәшәтиндә ипәкчилијин инкишафы дам чардагларынын алтынын даһа да кенишләnmәсинә, чардағы дөккал вә јанхана үстү олан евләрин зонада кениш јайылмасына кәтириб чыхармышдыр. Һазырда бу гәбил дам чардагларынын алтында барама гурду бәсләнилир. Дам чардагларынын алты, јә'ни чардагалты дөшәмәләр торпагла өртүлү оланларынын үзәри ширә (хусуси кил нөвү) илә ширәләнмиш олур.

Загатала району кәндләриндә мөвчуд олан бир чох јанханалы евләрин дам чардагларынын дөшәмәләри кирәм-гум мәһлулундан ибарәт олдуғундан, һама вә мөһкәм олур, даһа торпаг дөшәмәләр кими тоз вермир, чардағын алты даһа тәмиз олур. Бундан башга зонада ән'әнәви ишыглы евләр јарым-типинә мәнсуб олан евләрин бә'зиләринин дам чардагларынын дөшәмәси, јә'ни евин дамынын үстү галын тахта лөвһәләрлә өртүлү олур вә дам чардағынын алты тәмиз олмасы хатиринә бу тахта дөшәмәнин үзәриндә даһа торпаг вә ја башга бир шәј төкүлмүр. Бу да тәсәррүфат мәһсулларынын сахланылмасы вә барама гурду бәсләнилмәси үчүн хејли әлverişлидир. Лакин дамы тахтадан олан чардагалты дөшәмәнин назик сәтһи сојуғун евә долмасына сәбәб олур. Бу гәбил евләрә Варташен районунун Халхал кәндиндә чох тәсәдүф едилир. Анчаг зонанын ән'әнәви ишыглы евләринин әксәријјәтинин дам чардагалты дөшәмәләри галын торпаг тәбәгәси илә өртүлмүш олур.

Ән'әнәви ишыглы евләр, јухарыда гејд едилдији кими, һәмчинин гаршыларында өн артырманын олмасы илә дә фәргләнир. Өн артырмалары өзләринин ме'мари-гурулушу е'тибарилә

⁹¹ Јанхана сөзүндәки хана сөзү бир сыра түрк тајфаларында (мәсәлән, гарачајлыларда) дивар демәкдир.

мүхтәлифдир. Бунлар әсас детал олан сүтунларын һансы иншаат материалларыннан ибарәт олмаһыннан аһылы оларак ики нөвдүр. Онлардан бири ағач сүтунлу ејванлар, о бириһи иһә даһ вә ја кәрпичдән һөрүлмүш сүтунлу ејванлардыр.

Ағач сүтунлу ејванлар зонада ән кениш јајылмыш ејван нөвүдүр. Һазырда ән'әнәви иһығлы евләр јарымтипи оһшарында тикилән фәрди јаһајыш евләринин ејванлары да ағач сүтунлу тикилиһәрдир.

Иккинчи нөв даһ вә кәрпич сүтунлу ејванлар зонаның Загатала вә Шәки районларында кениш јајылмышдыр. Зонаның башға районларында бу кәбилдән олан ејванлы евләрә аз тәсадүф едилһир.

Һазырда зона әһалиһинин фәрди аилә јаһајыш еви фондунда мөвчүд олан ән'әнәви иһығлы евләр јарымтипинә мәнсуб олан тикинтиләри нәзәрдән кечирәркән мәлүм олур ки, бу гәбил евләрин бәзисини мүасир нәһлин бир һисһинин ата-баба ме'мари ән'әнәләринә садиғ галанлары тәрәфиндән, диһкәр һисһәсини ингилабдан әввәл јаһајыш-јаратмыш мүхтәлиф ичтиман сәһијјәли фәрди аиләләр тәрәфиндән јаһадығлары дөврүн ичтиман-иһтисади хүсүсийјәтини, өзләринин дүнјакөрүшү, ичтиман мүһитдәки мөвгеләри вә һабелә мәшғүл олдуғлары тәһсәррүфат формасынын һаһтеринә мүнәсиб оларағ, тикидирикләри јаһајыш евләридир.

Бу евләр иһә мүхтәлиф ичтиман груп вә синифләрин, еләчә дә мүхтәлиф сәһијјәли, дүнјакөрүшүл сәһиһләрин ичтиман фәрди арзу вә ймканлары әһасында тикилдирикләриндән, өзләринин ме'мари-мәһшәт хүсүсийјәтләри, план вә гурулушлары илә зона әһалиһинин мүасир тикинти фондунда мүхтәлиф нөв вә вариантларда мөвчүддүр. Бунун үчүн дә һәмнин ев нөвләринин ајры-ајрылығда тарихи етнографик баһымдан өјрәниләмәси зона әһалиһинин ингилабдан әввәлки дөврдә, хүсүсән XVIII—XIX әһрләрдә вә XX әһрин биринчи рүбүнәдәк кечирдирикләри ичтиман һәјәт вә күзәрәнларынын вә еләчә дә үмуми Азәрбајҗан тикинти иншааты мәдәнијјәтинин мәһәлли хүсүсийјәтләринин ајдынлашдырыр. Зонаның ән'әнәви иһығлы евләр јарымтипи аһағыдакы нөв вә вариантлардан ибарәтдир:

Биринчи нөв ән'әнәви иһығлы евләр. Зона әһалиһинин јаһајыш еви фондунда һазырда истифадә едилән ән'әнәви иһығлы евләр типини силсиләһиндә бир груп бирјерләшкәли евләр вардыр ки, онлар шәрти оларағ, ән'әнәви иһығлы евләрин биринчи нөвү ады алтында тәһвир вә һаһтеризә едиләчәкдир.

Биринчи нөв ән'әнәви иһығлы евләр бир отагдан вә бир ејвандан ибарәт олдуғундан, ил боју аиләнин күндәлик мәһшәт вә ев мәшғәләләри бу саһә чәрчивәһиндә чәрәјән етмәли олур. Аилә бүрәда хәрәк биширир, истираһәт едири, јатыри, ев шәиләрини вә әрзағ еһтијатларыны јерләшидирир. Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, бу нөв евләр өзләринин малик олдуғ-

лары план-гурулушу илә аиләнин мүасир мәдәни мәһшәтини тәһмин етмәк иһиндә хәјли мәһдуддүр. Һазырда бу нөв евләрә аз да олса, зонаның бүтүн кәнд вә шәһәрләриндә раст кәлиһири. Һағында данышылан ев нөвү јерүстү вә күрсүлү олур.

Бу јаһајыш еви нөвүнүн үмуми мәһшәти-ме'мари хүсүсийјәтилә таныш олмағ үчүн Шәки районун Кичик Дәһнә кәнд сақини Бабәһәлиһи Һәһрәт оғлунун һазырда истифадә етдији јаһајыш евинә нәзәр јетирәк (25-чи шәклә бах).

Ев чий кәрпичдән тикилмишиди, јарымкүрсүлүдүр, үзү чәнуба баһыри, биротағлыдыр. Отағын бир пәнчәрәси, икитағлы бир кирәчәк гапысы вардыр. Отағын дөшәмәси торпағдыр. Пәнчәрә дөшәмәдән 35 см һүндүрдә јерләшири. Отағын ичәриндән сағ диварында бухары (очағ), онун һәр ики бөјрүндә кичик һәһмли тахча, шимал диварда јүк јери, тахча, кичик һәһмли дивар шкафы, гәрб диварында ики тахча, он диварда даһилдән пәнчәрәнин һәр ики бөјрүндә бирәр тахча, отағын дөрд диварында евин сәғфи сәһһиндән 60 см аһағыда бојабој рәф вардыр. Отағын өнүндә үч ағач сүтун вә отағын шәрг вә гәрб диварларынын бајура узанан даһами әһатәһиндә ејван вардыр. Ејваның шәрг диварындакы бухары вә гәрб диварындакы тахча онун һәһмини чоһалдыр. Ејваның һәр үч диварында бојабој рәф вардыр. Отағын сәғфи ачығдыр, јәһни даһ тирләринин үзәри өртүлмәһиндири. Тәһвир едилән евин даһи дөрдсинәлидири, чардағла өртүлмүшдүр. Чардағ дәккалыдыри. Евин бухарыларынын бачалары чардағын алтына чыһыри. Чардағ дәккалларынын арасы тахта парчалары илә өртүлмүшдүр. Чардағын алтына евин габағында гојулан ағач һәрдиванла чыһылыри. Евин дивары даһилдән вә һаһричдән палчығла сувағланмыш вә дөшәмә илә бир рәнкдә ширәләһмишидири.

Евин һазырки истифадәси дөврүндә отағын даһилиндәки мәһшәти-ме'мари елементләрдән бир һисһәсинин (бухары, тахча, јүк јери вә таваның) үстү өртүлмүшдүр. Бухарыны дәмйр соба әвәз едири, јорған-дөшәк јүк јери әвәһинә дәмйр чарпаји үзәринә йығылыри. Тахча әвәһинә бәзи ев мәһшәт шәјләри столун үстүнә йығылмышдыри. Евин даһили сәһһи һәјәтин сәһһиндән 70 см һүндүрдәдири.

Ән'әнәви иһығлы евләрин бәзиләринин әһас тикинти материалы, хүсүсән зонаның дағлы вә мешәли һисһәһиндәки евләрдә чај вә ја гаја даһларыдыри; дөшәмәләри кирәч-һум, сәғфләри тахталанмыш, даһили саһәләри бөјүк вә јахуд кичик, ејваның бөјүрләринин бири вә ја һәр ики тәрәфи ачығ, даһ чардағлары пәрдибасма, даһили мәһшәти-ме'мари елементләрин саји аз вә ја чоһ вә бир сыра диһкәр деталлары илә фәрғләһири.

Евин йығышдырылмасы. Һазырда отағ палазла дөшәһмишидири. Бир әдәд дәмйр чарпаји евин шәрг дивары илә шимал дивары күнчүндә гојулмушдүр. Стол иһә онун гаршыһында

шәрг дивары илә өн диварын бирләшдиңи јердә гојулмушдур. Онуң үзәринә чај дәсткаһи ығылмышдыр. Беләликлә, евин ығышдырылмасы садәдир (26-чы шәклә бах).

Икинчи нөв ән'әнәви ишыгы евләр. Ән'әнәви ишыгы евләрин икинчи нөвү икјерләшкәли евләрдән ибарәтдир. Бу нөвә анд олан евләр дә ән'әнәви ишыгы евләр типини сәңијјәләндирән әсас ме'мари әләмәт вә хусусијјәтләри өзүндә бирләшдирир. Бунлар әсасән күрсүлү вә јахуд зирзәмили олур. Мәшшәти-ме'мари вә план-гурулушлары чәһәтдән әһалинин јашајыш евләри фондуна мүхтәлиф вариантларда тәзәһүр едир.

Икинчи нөв ән'әнәви ишыгы евләрин, шәрти олараг, биринчи варианты силсиләсинә анд едилән јашајыш евләри бирн дикәри илә дахилдән ара гапы илә бирләшдирилмәзән ики мүстәгил отағын ејванла бир комплекسدә олмасы илә фәргләнир. Бу гәбил ән'әнәви ишыгы евләрин нүмунәси кими, Варташен рајонуңун Хачмаз кәнд сакини Начы Мустафа Әфәндиңни икјерләшкәли евинә нәзәр јетирәк (27-чи шәклә бах).

Ев чиј кәрпичдән тикилмишдир. Бүнөврәси чај дашларын-дандыр. Ики мүстәгил отагдан вә ејвандан ибарәтдир. Отагларын һәрәсинин ајрылыгда сәһәси 400×320 см олуб, бунларын арасында ара гапы јохдур. Отагларын дахили мәшшәти-ме'мари элементләри ад вә сәј е'тибарилә ејнидир. Отагларын гапы вә пәнчәрәси ејвана ачылыр. Ејван ики тәрәфдән отагларын јан диварларының габаға узанан 180 см давамдыр. Отагларын вә ејванын дөшәмәси торпагдыр. Евин дам чардағы дәккалүстү вә икисинәлидир. Дам чардағы кирәмјт јапыгылдыр. Евин диварларын дахилдән палчыгла суванмышдыр. Кәнд ағсаггалларының мә'луматына әсасән, ев тәхминән XIX әсрин орталарында тикилмишдир.

Евин ығышдырылмасы. Һәр ики отағын дөшәмәси палазла дөшәнмишдир. Һәр отагда ајры-ајрылыгда олан үч јүк јериндән биринә аиләнин истифадә етдиңи вә еһтијат јорған-дөшәк ығылмышдыр. Галан ики јүк јериндән биринә шәрг тәрәфдәки отагда тахча, дикәринә исә бәзәкли дәмјр сандыг, гәрб тәрәфдәки отагдакы јүк јеринин Һәр икисинә исә бәзәкли дәмјр сандыг гојулмушдур. Отаглардакы јүк јерләринә бәзәкли пәрдә салынмышдыр. Аиләнин ев мәшшәт әшјалары отагларын мәшшәт хусусијјәтләринә ујғун олараг Һәр отагда мөвчуд олан алты әдәд тахчада бөјүк сәлигә илә јерләшдирилмишдир. Евин еһтијат габ-гачаглары—чохлау мигдар стәкан, нәлбәки, чини бошгаблар, мис нимчәләр, чини вә мис касалар Һәр ики отағын дөрд диварында олан рәфә (ләмәјә) сәлигә илә дүзүлмүшдүр. Отагда бир дәмјр чарпајы гојулмуш, онун үзәринә јорған-дөшәк ығышдырылмыш вә үзәри ағ өртүклә өртүлмүшдүр. Ејванын бој диварындакы үч әдәд вә шәрг диварындакы бөјүк һәчмли тахчаја күндәлик мәшшәтдә ишләнән габ-гачаг, ев тәсәррүфат вә мәшшәт әләтләри гојул-

мушдур. Ејванын ики орта сүтуну арасына тахта вурулмуш вә үзәринә күндәлик ишләтмәк үчүн дөрд әдәд су илә долу ағ дәмјрдән ведрә гојулмуш вә ведрәләрин ағзы тахта гапагла өртүлмүшдүр. Ејванын шәрг тәрәфиндә икјипилләли һөркү илләкән вардыр. Евин гәншәриндә ејвандан 5 м аралы ачыг тәндир вардыр. Чардаға јол исә дам чардағының шәрг тәрәфиндән гојулма ағач илләкәнләдир.

Икинчи нөв ишыгы евләрин икинчи вариантына анд олан јашајыш евләринә Шәки-Зағатала зонасының бүтүн рајонларында тәсадүф едилир. Бу гәбил евләр бир-биринин бөјрүндә, ләкин дахилдән ара гапысы олмајан ики мүстәгил отаг вә ики ејванын комплексиндән ибарәтдир. Бу силсиләдәң олан евләрин мәшшәти-ме'мари хусусијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн Варташен рајонуңун Хачмаз кәнд сакини Әһмәд Чәбијевин јашајыш евинә мүрачизәт едәк (28-чи шәклә бах).

Ев XIX әсрин икинчи јарысында тикилмишдир. Ики мүстәгил отагдан ибарәтдир. Отаглардан бири бөјүк (350×450 см), дикәри кичикдир (300×370 см). Һәр ики отағын дөшәмәси торпаг олмушдур. Ләкин 1959-чу илдә дөшәмәләрә тахта салынмышдыр. Кичик отағын гаршысында бир ејван, бөјүк отағын гаршысында исә башга бир ејван вардыр. Бөјүк отағын бир гапысы вә ики пәнчәрәси бу ејвана, дикәр гапысы кичик отағын гаршысындакы ејвана ачылыр. Һәр отағын диварында ајрыча олараг бухары, тахчалар, јүк јери, сандыг диплоу вардыр. Евин дамы дәккалы, дөрдәсинәли, кирәмјт јапыгы чардагла өртүлмүшдүр. Ев јарымкүрсүлүдүр.

Икинчи нөв ишыгы евләрин үчүнчү варианты силсиләсиндән олан фәрди анлә јашајыш евләринин јухарыда тәсвир едилән Һәр ики вариантдан фәрғи бу груп евләрин ики отағы арасында аралыг гапының олмасыдыр. Бу евләрдә дә отаглар дахили мәшшәти-ме'мари элементләрлә тәһнәз олунмалары илә мүстәгилдир, јәни Һәр отагда ајры-ајрылыгда тахча, јүк јери, бухары, рәф, гапы, пәнчәрә сәјча ејни ола да биләр вә әксинә.

Икинчи нөв ишыгы евләр групунда үчүнчү варианта анд олан фәрди анлә јашајыш евләринин фәргләндиринчи әләмәтләрини Шәки шәһәринин Кәңчәли мәһәлләсиндә Азәрбајҗанын көркәмли мүтәфәккири М. Ф. Ахундовун доғулуб вә узун мүддәт јашамыш олдуғу јашајыш евинин тимсалында даһа ајдын көрмәк олар (29-чу шәклә бах).

Ев бирмәртәбәлидир, зирзәмилидир. Үзү чәнуб-гәрбә бахыр. Бу ев Шәки шәһәр коммунал тәсәррүфат идарәсиндә М. Ф. Ахундовун гоһумаларында Ахундов Әләскәр Аббас оғлуңун адынадыр. Евин 323 нөмрәли паспортунда онун 1800-чи илдә тикилмиш олдуғу көстәрилир. Евин бүнөврәси чај дашларында, диварлары исә квадрат формада олан чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр.

Ев ики отаг, бир ејвандан ибарәтдир. Алты зирзәмидир.

Отаглардан бири бөжүк (400×435 см), о бириси кичикдир (400×190 см). Һәр ики отагын һүндүрлүҗү 230 см-дир. Бөжүк отагын дөшәмәси торпагдыр. Евин дамы онун бүтүн узунуна (јә'ни ики отагын бирликдә) узадылмыш ики бөј тиринин вә 8 әдәд дам тиринин үзәриндә јерләшмишдир. Дам тирләрн үзәринә тахта пәрдиләр дүзүлмүшдүр. Дам тирләринин үзәри свин ичиндән әлавә олараг тахта илә өртүлмәдијиндән отагла-рын таваны ачыгдыр.

Бөжүк отагын икитағлы бир гапысы (ачырымынын ени 100 см, һүндүрлүҗү 180 см) ејвана, икинчи гапысы исә кичик отаға ачылыр, бир пәнчәрә (ачырымын ени 120 см, ејвана доғру ени кетдикчә азалыр вә нәһәјәт, 80 см олур, һүндүрлүҗү 110 см-дир), диқәр ејни өлчүдә олан ики пәнчәрәси арха ди-вардан һәјәтә ачылыр. Бөжүк отагын сағ диварында ортада бухары, онун һәр ики бөјрүндә бир әдәд кичик һәммли (ени 25 см, һүндүрлүҗү 70 см, дәринлији 20 см) вә бир әдәд ири һәммли (60×70×20 см) тахча вардыр, гаршы диварда јүк јери (ени 120 см, һүндүрлүҗү 160 см, дәринлији 40 см), бунун бөјрүндә ејвана бахан пәнчәрә вә онун бөјрүндә ејвана ачы-лан икитағлы гапы, отагын сол диварында габагда кичик ота-ға икитағлы гапы, онун јанында јүк јери вә бунун јанында исә бөжүк һәммли тахча вә отагын арха диварында ики пәнчәрә вардыр.

Кичик отагын өн диварында ејвана ачылан икитағлы гапы, сол диварында гапы сәмтиндән габаға бөжүк һәммли ири тахча вардыр. Тахчаја габ-гачаг вә һәмчинин әрзаг сандығы да го-јулурмуш. Бундан сонра бухары вә бухарынын о бири бөјрүн-дә кичик һәммли (бөжүк отагдакы кими) тахча вардыр. Отагын арха диварында соба, ири һәммли тахча вә тахчанын бөјрүндә пәнчәрә јерләшир.

Һәр ики отагын пәнчәрәләри дөшәмәдән 60 см, јүк јерләри вә бөжүк һәммли тахчалар 20 см, кичик вә ири һәммли тахча-лар исә 100 см һүндүрдәдир. Һәр ики отагын дөрд дивары бо-јабөј рәфлә тәһһиз едилмишдир.

Ејван ики јан тәрәфдән дивар вә өн тәрәфдән 6 ағач сү-тунла әһәт едилмишдир. Ејванын узунлуғ диварында ики гапы вә бир пәнчәрә ачырымындан башга, ики отаг гапылары арасында ири һәммли тахча да вардыр. Ејванын сағ диварын-да исә бөжүк һәммли бухары вә онун өнүндә дөшәмәдән 10 см һүндүрлүҗүндә вә 70 см ениндә сәки вардыр. Сол диварда бө-жүк һәммли (120×45×160 см) тахча, ејванын һәр ики бөјрүндә дашдан һөрүлмүш пилләкән вардыр. Евин диварлары дахил-дән синкир⁹² адланан ағ торпаг палчыгла сувагланмышдыр. Евин дамы дөрдсінәли чардагла өртүлмүшдүр. Чардаг тарым-јанханалыдыр. Чардагын өртүҗү әввәл тахта олмуш, лакин

⁹² Синкир—ағ торпагдыр, ев диварларыны ағартмағ үчүн истифадә едилір.

XIX әсрин икинчи јарысындан сонра кирәмитлә өртүлмүшдүр. Евин бухарыларынын түстүсү зонанын һәр јериндә олдуғу ки-ми, чардагын алтына чыхыр. Евин алтында зирзәми вардыр

Евин јығышдырылмасы. Верилән мә'луматлара кәрә ев өзүнүн дахили мәшәтн-ме'мари элементләри әсасында јы-ғышдырылармыш. Дөшәмә палазларла өртүлүрдү. Бөжүк ота-гын јухары башында отурмағ үчүн дивар дибиндә дөшәкчәләр гојулурду. Сөјкәнмәк үчүн үст-үстә ики јастыг гојулармыш. Јорған-дөшәк јүк јеринә, боғчаја бүкүлмүш бир сыра шејләр ири тахчалара гојулармыш. Хырда тахчаларда чыраг вә баш-га хырда ев шејләри гојуларды. Рәфә исә аиләннн артыг габ-гачағы, стәкан-һәлбәки, чајник, чини вә метал касалар, ним-чәләр, шүшә сәбуләр дүзүләрмиш.

Аиләннн бүтүн күнү әсасән кичик отагда вә јаз-јаз вахтла-рында исә ејванда кечәрди. Хәрәк кичик отагда, исти күнләрдә исә ејвандакы бухарыда һазырланырды.

Ејванда олан тахчалара күндәлик ишләнән ев шејләри го-јулармыш.

Евин зирзәмисинә одун, көмүр јығылырды ки, бурада тур-шу күпәләри, еһтијат ун вә бугда сахланармыш; бундан башга зирзәмијә бир сыра еһтијат тәсәррүфат вә мәшәт шеј вә әләтләри гојулармыш.

Зонада шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрин әһалисинин эк-сәријјәти бу гәбил евләрдә јашајырмышлар.

Ән'әнәви ишығлы евләрн икинчи нөвүнүн дөрдүнчү ва-рианты. Бу категорија евләр өзләринин бир сыра ме'мари әләмәтләри илә ишығлы евләр силсиләсинә дахил олан ев-ләрдән фәрғләнир. Бу варианты дахил едилән јашајыш евлә-ринин ејванларынын сүтунлары даш вә кәрпичдән һөрүлүр вә тағбәнд олур. Бу евләр әсасән зонанын Зағатала вә Бала-кән рајонларында јайылмышдыр. Һағгында бәһс едилән ев категоријасынын әсас хүсусијјәтини Зағатала рајонунун Аша-ғы Тала кәнд сакини Әлијева Ашура Рәчәб ғызынын евинин тимсалында көрмәк олар (30-чу шәклә бах).

Ев XIX әсрин орталарында бишмиш кәрпичлә јонулмуш дашдан тикилмишдир, бирмәртәбәлидир. Диварларынын һөр-күсүндә кирәч-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Евин кәнд чардағы дамын сәтһиндән 120 см һүндүрә галдырылмыш јанхана үзәриндә гурулмушдүр. Чардагын дөшәмәси кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир. Чардагын алтына ишыг дүшмәк мәгсәди илә дамын сәтһиндән јухары галдырылмыш евин јан диварынын дамамы олан һөркүнүн сәтһиндә 20×20×20 см бөјүклүҗүндә 4 әдәд ишығлыг гојулмушдүр. Ев јан-јана вә зијјәтдә ики мүстәгил отагдан ибарәтдир. Отагларын дахили саһәси 5×5 м, һүндүрлүҗү исә 3 м-дир. Һәр отагын ајрылыгда икитајлы бәзәкли тахта гапысы вә бир әдәд пәнчәрәси ејвана, ики пәнчәрәси исә арха һәјәтә ачылыр. Евин сағ тәрәфдә јер-ләшән отагынын сағ јан диварында бухары вә онун бөјрүндә

тахча, бу отагдан икинчи отаға икитајлы гапы, икинчи отағын аралыг диварында јүк јери вардыр. Гаршы диварда исә диварла бир ендә бојабој икимәртәбәли тахта шкаф олмушдур. Инди бир нечә илдир ки, һәмин тахта шкаф чыхарылмышдыр. Ев отагларынын дөшәмәси кирәч-гум олмушдур. Лакин 1950-чи илдән о, тахта дөшәмә илә әвәз едилмишдир.

Ејван кирәч-гум мәһлулу илә бишмиш кәрпич вә дашдан һөрүлмүш сүтүн үзәриндәдир. Һөрмә сүтунлары јухары галхдыгча даралыр вә јухарыда бирләшәрәк тағ әмәлә кәтирмишдир. Ејванын дөшәмәси кирәч-гумдур. Ејванын ен дивар сәтһиндә ики гапы вә ики пәнчәрәдән башга, дөрд әдәд бөјүклү-кичикли симметрик сурәтдә јерләшмиш тахта вардыр. Бундан башга ејванын сағ диварында бөјүк саһәли бухары вардыр. Һазырда ев дәмир соба илә гыздырылдығындан бухары јери һөрүлмүшдур. Отаглардакы дивар тахчаларынын бәзиләри һөрүлүб үзәри суванмышдыр.

А. Әлијеванын јашајыш евинин чардағы вахтилә икисинәли олмушдур. Лакин 1925—1930-чу илләрдә вә Бөјүк Вәтән муһарибәсиндән сонра бу евин һәр ики бөјрүндә әләвә јашајыш еви тикилдијиндән дам чардағынын формасы дәјишилмиш вә дөрдсинәли олмушдур.

Ән'әнәви ишыглы евләр јарымтипинин үчүнчү нөвү. Бу груп јашајыш евләри дә өзләринин мәишәти-ме'мари хүсусијәтләри илә әһалинин јашајыш еви фондундакы башга евләр-дән фәргләнир.

Ән'әнәви ишыглы евләр ајрымтипинин үчүнчү нөвүнә аид едилән бу евләр бирмәртәбәлидир. Јерләшкәләри бир-биринин бөјрүндә бир хәтт үзәриндә дүзүлмүшдур. Бу нөв евләрин јерләшкәләри дә бүтүн ән'әнәви евләрдә олдуғу киими, даими диваричи мәишәти-ме'мари элементләрлә зәнкиндир. Үчүнчү нөвә аид едилән јашајыш евләр групу бир нечә вариантда халг јашајыш еви фондунда тәзаһур едир. Бу вариантлардан биринчиси, шәрти оларағ, үч сәрбәст отағлы, јә'ни бир-бири илә дахили әлағәси, даһа доғрусу, ара диварларда отағлары бири диқары илә әлағәләндирән гапылары олмајан евләрдир. Бу варианта аид едилән јашајыш евләриндә һәр үч отағын ајрылығда мүстәгил гапысы вә пәнчәрәләри евин гаршысында олан ејвана ачылыр.

Бу гәбил евләр әсасән Азәрбајчанын ичтимаи-игтисади һәјатында мөвчуд олан ики гәйданын варлығы нәтичәси киими, әһалинин јашајыш еви фондунда јаранмышдыр.

Бунлардан бириси аилә өз евләнмиш оғланларыны ајрымасы, онларла биркә тәсәрруфат вә мәишәт шәраитиндә јашамалы олдуғу шәраитиндә јаранмышдыр. Бу һалда аилә евләнмиш оғлунун күлфәтини бир ев тәсәрруфат шәраитиндә, лакин ајры отагда јашамасыны тә'мин едир.⁹³

Һаггында бәһс едилән ев нөвүнүн јашајыш еви фондунда мөвчуд олмасынын икинчи бир сәбәби ингилабдан әввәлки Азәрбајчанын аилә вә никаһ гәјдаларында чохарвадлылығына имкан олмасы шәраити иди.

Мә'лумдур ки, һөкман ислам аилә мүнәсибәтләри әсасында һәр бир мүсәлман кишинин дөрд нәфәрә гәдәр арвад кәбиннә алмаға ихтијары вар иди. Лакин бу шәрәтлә ки, еләндиқләри арвадлары ајрылығда мүстәгил отағ, ев мәишәт предметләри, јемәк вә кәјим илә тә'мин етсин. Белә бир гәјданын чәмијјәтдә мөвчуд олмасы јухарыда тәсвири верилән ев нөвләринин јаранмасына әсас олур.

Бу гәбил евләрә зонанын Шәки, Варташен, Гутгашен вә Гах рәјонларында нисбәтән чох тәсадүф олунур.

Ән'әнәви ишыглы евләр јарымтипинин үчүнчү нөвүнүн икинчи варианты да бирмәртәбәли үч отагдан ибарәт олан евләрдир. Лакин икинчи вариант евләрин биринчи вариантдакы евләрдән фәрги отағларын арасында дахили әлағәнин олмасыдыр, јә'ни евин отағларынын ара диварында бир отагдан о бири отаға кечмәк үчүн гапы вардыр. Бу гәбил евләрдә чох һалларда кәнар отағларын вә ја тәкчә орта отағын ејвана гапысы олур. Бу варианта аид евләр Азәрбајчан халғынын мәдәни мәишәтиндә бир аддым прәлијә инкишафын нәтичәсидир. Мә'лумдур ки, аиләнин игтисадијјаты, мәдәни сәвијјәси јүксәлдиқчә һазыркы дөврдә даһа о бир-ики отагла кифајәтләнә билмир. О, ев мәишәтинин бүтүн саһәләри—јатмағ, јемәк, ев ишләри апармағ, аиләнин кәнч үзвләринин јатмасы, мәшгәләси вә диқәр күзәрәни, әрзағ сахламағ, хөрәк һазырламағ вә башга нөв мәишәти саһәләр үчүн хүсуси отагдан истифадә етмәк дәрәчәсинә гәдәр јүксәлир. Һаггында бәһс етдијимиз икинчи варианта аид евләр дә бу инкишафын башланғыч мәрһәләсинә аид евләрдир. Шәки-Зағатага зонасында бу вариант аид евләр чохдур (31-чи шәклә бах).

Бу үч отагдан бири хүсуси гонағ отағы һесаб едилир. Отағ аиләнин мәдәни вә игтисади таванасыны нүмајиш етдирән ев шәјләри илә зәнкин олур. Бу чәһәтдән отағын јығышдырылмасы евин о бири отағларынын јығышдырылмасындан үстүн олур. Отағларын јығышдырылмасы јухарыда кәстәри-лән башга ев нөвләриндә олдуғу киимидир.

Ән'әнәви ишыглы евләр јарымтипинин үчүнчү нөвүнүн үчүнчү варианты бирмәртәбәли чохјерләшкәли евләрдир. Бу евләр дөрд, беш вә даһа чох отағларын мүхтәлиф планда, јә'ни бир хәтт үзрә «Г», «П»вары планда олан мүхтәлиф функсијалы јерләшкәләрин бирләшмиш комплексиндән ибарәтдир.

Бу гәбил евләрин отағларынын саһәчә ән бөјүју гонағ отағы вәзифәсиндә, галанлары исә аиләнин күндәлик ев күзәрә-нынн кечирилмәси үчүндур. Отағлардан бири аилә башчысына аидир. Башга бириси аиләнин јемәк отағы вәзифәсини дашијыр вә с.

⁹³ Бах: Материалы..., т. II, сәһ. 662; т. II, сәһ. 179, 361—362, 376—453; т. III, сәһ. 23; т. VI, сәһ. 59, 678, т. VII, сәһ. 306.

Бу категорияја јашајыш евлэринин жыгышдырылмасы үмүм. Азэрбайчан эн'анэви евлэринин жыгышдырылмасы тэрз вэ гаджасында олмушдур. Зонанын бир сыра бу гэбил евлэринде аилэнин башчысына мэхсус олан отагда дивар халча илэ бэ зэнилмиш олур. Бэ'зилэринде дивар халчасы үзэринде яраглар асылырды.

Эн'анэви ишыглы евлэр жарымтипинин дөрдүнчү нөвү. Зона аһалисинин хазырда истифадэ етдији ишыглы евлэр жарым-типинэ мэнсуб олан јашајыш евлэри силсилэсиндеки бирмэртэбэли эн'анэви ишыглы евлэрлэ јанашы хејли мигдар икимэртэбэли эн'анэви ишыглы евлэр дэ вардыр. Бу евлэр шэрти олараг, эн'анэви ишыглы евлэрин дөрдүнчү нөвү ады алтында тэсвир вэ тэдгиг едилэчэкдир.

Эн'анэви ишыглы евлэрин бу нөвү зонада эн кениш јайылмыш вэ хазырда аһалинин истифадэ етдији эн'анэви ишыглы евлэр жарымтипинэ аид едилэн јашајыш евлэри сырасында сајча эксэријјэти тэшкил едир.

Икимэртэбэли эн'анэви ишыглы евлэр дэ өзлэринин мэншэти-ме'мари хусусијјат вэ кејфијјэтлэри, һабелэ иншаат материаллары нөвүнэ керэ мүхтэлифдир.

Зона аһалисинин јашајыш еви фондунда хазырда мүхтэлиф сачијјэли икимэртэбэли јашајыш евлэри истифадэ едилир. Онлардан биринчиси һэр ики мэртэбэси бир эдэд јерлэшкэјэ малик олан икимэртэбэли евлэрдир. Бу гэбил евлэрдэн бир группунда үст мэртэбэдеки ваһид јерлэшкэ аилэ үзвлэринин јашамасы үчүн, алт мэртэбэдеки јерлэшкэ исэ ев һејванларынын сахланылмасы үчүн олуб, төвлэ функцијјасыны дашыыр. Бу гэбил бирјерлэшкэли икимэртэбэли јашајыш евлэри зонада азлыг тэшкил едир. Белэ евлэрин зона аһалисинин јашајыш еви фондунда мејдана кэлмэси вэ хазырда истифадэ едилмэси мүхтэлиф дәлиллэрлэ асасландырылыр. Онлардан бириси ев саһибинин һәјәт саһәсинин кичик олмасы үзүндэн һејванларын сахланылмасы үчүн јашајыш отағындан аралыда төвлэ тикилмэси имканынын олмамасы вэ јахүд ев саһиб һејванлары оғрулардан јахшы горумасы, сојуг фәсиллэрдэ һејван евдэ галмалы олдуғу вахт онлара асан хидмәт етмәк хатиринэ вэ јахүд иншаат материалларына гәнаәт етмәк вэ с. илэ ајдынлашдырылыр.

Икимэртэбэли бирјерлэшкэли евлэрин диқэр групу һэр ики мэртэбәсиндәки јерлэшкәнин јашајыш отағы функцијјасы дашыјан евлэрдир. Бу евләрдә аиләнин әсас күзәрәны биринчи мэртәбәдәки јерлэшкәдә кечир. Икинчи мэртәбәдәки јерлэшкә гонаг үчүндүр. Әкәр аиләјә кәлән гонаг гадындырса, онда аиләнин башчысы вә бөјүк јашлы оғлан ушаглары үст мэртәбәдәки јерлэшкәдә јатырлар. Бундан башга әкәр аиләдә оғлан евләнәрсә, оғланын аиләјә олан һөрмәт дәрәчәсиндән асылы олараг јени евләнмиш оғлана јерлэшкәлэрин бири верилир. Ев башчысы исә аиләнин башга үзвлэри илэ бирлиқдә

отагларын бириндә јашамалы олур. Адәт үзрә евин бөјүк оғлу евләнәрсә, јашајыш евинин үст мэртәбәсиндәки јерлэшкә оғлан вә кәлин үчүн ајрылыр. Бу һалда аиләнин јејиб-ичмәси алт мэртәбәдәки әсас аилә олан отагда ичра олунур. Эрзаг еһтијјатынын бир һиссәси биринчи мэртәбәдә, галан һиссәси икинчи мэртәбәдәки отагда вә әкәр дам чардағы дәккаллыдырса, бир һиссәси орада сахланылыр.

Тәсвир едилән бирјерлэшкәли икимэртәбэли јашајыш евлэриндә аиләнин хөрәји әсас аилә үзвлэри јерлэшән һиссәдә хазырланыр.

Варташен, Гутгашен вә Шәки рајонлары һүдудлары даһилиндә олан бу гэбил евлэрин чардаглары әсасән дәккаллы олур (32-чи шәклә бах). Загатаала вә Балакән рајонларында евлэрин дам чардаглары јанханалы олур. Гах рајонунда исә евлэрин дам чардаглары һәм дәккаллы вә һәм дә јанханалы олур. Зонанын башга евлэри кими бу евләрдә дә дам чардаглары һәм икисинали вә һәм дә дөрдсинали олур. Биринчи нөв эксэријјат тэшкил едир.

Икимэртэбэли эн'анэви евлэрин бу нөвү дә зонада хазырда кәзәчарпмаз дәрәчәдә аздыр. Гаггында данышылан евлэр јеринә керә, чај вә гаја дашларындан, зонанын чәнуб һиссәсиндәки јашајыш евлэри исә чиј кәрпичдән тикилир. Евлэрин отагларынын дөшәмәлэри торпаг, сәгфлэри ачыг олур. Лакин зонада сәгфлэри тахталанмыш евлэр дә вардыр.

Бирјерлэшкәли икимэртэбэли евлэрин һәр ики вариантында јухары мэртәбәјә јол ејванын өн, орта вә ја бир кәнарында вә јахүд биринчи мэртәбәнин ејванын даһилиндә салынмыш тахта пилләкәнләдир. Зонада даш вә ја кәрпичдән олан пилләкәнли евләрә дә раст кәлинир.

Ејванларын бөјүрлэри бә'зи евләрдә һәр ики мэртәбәдә ачыг, бә'зиләриндә алт мэртәбәнин ејванынын бир вә ја һәп ики бөјрү өртүлү, үст мэртәбәдәки ејванын јанлары һәр ики тәрәфдән ачыг, бә'зи евләрдә алт вә үст ејванын јаллыз бир бөјрү гапалы олур, бир һисим бу гэбил евләрдә алт вә үст мэртәбәдәки ејванын һәр ики бөјрү гапалы олур, јә'ни диварла тутулмуш олур. Ејванларын бу чүр мүхтэлиф гүрүлуша малик олмасы мәһәллин иглим шәрантинин мүхтәлифлијиндән вә гоншулуғ мүнәсибәтләриндән мејдана кәлир.

Бирјерлэшкәли икимэртэбэли эн'анэви евләрдә дам чардағы алтына чыхыш икинчи мэртәбәнин ејванындан, гојма вә јахүд бирдәфәлик бәркидилмиш тахта пилләкәнләдир. Бу гэбил евләрдә дам чардаглары әсасән дәккаллы јанханалы олур. Бә'зән зона аһалисинин јашајыш еви фондунда пәрдибасма чардаглы евләрә дә тәсадүф едилир.

Икимэртэбэли эн'анэви ишыглы евләрдә дам чардагларынын алты әсасән аиләнин эрзаг еһтијјатларыны вә евдә бир сыра истифадә едилмәјән еһтијјат шәјлэри сахламаг үчүндүр.

Зона аһалисинин јашајыш еви фондунда хазырда истифадә

едилэн икимэртэбэли эн'энэви ишыглы жашаыш евлэринин бир ниссэсини мэртэбэлэриндэ (хүсусэн икинчи мэртэбэсиндэ) икижерлэшкэ вэ өнлэриндэ ејван олан жашаыш евлэри-тэшкил едир. Бу категорија жашаыш евлэри дэ башга жашаыш евлэ нүмунэлэри кими, мүхтэлиф мэишэти-ме'мари мэмундадыр ки, бунларын да һэр бири өзлүјүндэ чэмијјэтдэ мөвчуд олан мүзјјэн ичтимаи-игтисади элагэнин, аилэ мүнәсибэт формасынын ев мэишэт-тэсэррүфат вэ дикэр ичтимаи фәрди, объектив, субъектив амиллэрин онларда маддилэшдијини тэчэссүм ет-дирир.

Икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрин бир групу алт вэ үст мэртэбэлэриндэ ики мүстэгил жашаыш отагы олан жашаыш евлэрининдэн ибарэтдир. Бу гәбил евлэрдэ бир отагдан о бири отага дахил олмаг јалпыз отагларын һэр биринин ејвана ачылан гапылары васитэсилэди. Отагларын дөрдү дэ дахили мэишэти-ме'мари элементлэри илэ (тахча, јүк јери, бухары вэ с.) ејни мигдарда олмаса да, бир-бириндэн мүзјјэн фэрглэ тэчһиз едилир. Беләликлэ, ајдын олур ки, һэр ики мэртэбэнин јерлэшкэлэри аилэнин жашаышы үчүндүр. Бу гәбил евлэр тикнэлэн замаи ики аилэнин, јәни бир тэсэррүфат чәрчивэсиндэ жашајан ата вэ евләнмиш оғлун аилэсинин јерлэшмәси вэ ја бир мэдәни аилэнин кениш мэишэт раһатлығы нәзәрэ алынмышдыр. Белә евлэрдэ гыш күнлэриндэ ата вэ оғлун аиләси бирликдә ашагы мэртэбәдәки јерлэшкәдә јашамалы олурлар.

Һаггында данышылан категорија жашаыш евлэринин мэишәтдә мејдана кәлмәсини төрәдән амилләрдән бири дэ аилә башчысынын чохарвадлы олмасы фактыдыр.

Икимэртэбэли икијерлэшкәли жашаыш евлэринин дикэр бир групу да әһалинин жашаыш еви фондунда мөвчуддур ки, бу евлэрдэ үст мэртэбәдәки отаглар мүстәгил, лакин алт мэртэбэнин јерлэшкэлэри исә тәсэррүфат функцијасы дашыјыр вә сәјча ики вә даһа чох олур. Тикинти ишлэриндә белә бир план-гурулушун јаранмасына евли оғуларын аталарындан ајрылмамасы вә с. амиллэрин варлығы сәбәб олмушдур. Зонада бир нечә аилә саһибинин игтисади вә мэдәни мәндулугу белә биналарын алт мэртэбэсиндәки јерлэшкэлэри тәсэррүфат, даһа доғрусу, ев ејванларыны сахламагдан өтрү төвлә кими истифадә етмәјә вадар етмишдир.

Һаггында бәһс едилән зона жашаыш евлэриндә биринчи вә икинчи мэртэбәләрдәки ејванлар өз гурулушу е'тибарилә бундан әввәл тәсвир едилән бирјерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви жашаыш евлэринин ејванларына охшардыр. Бу евлэрдә биринчи мэртэбәдән икинчи мэртэбәјә вә еләчә дә дам чардагы алтына чыхмәг үчүн мөвчуд олан пилләкәнләр дэ өз гурулуш вә дикэр хүсусијјәтлэри илэ јенә дэ бирјерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрдәки кимидир. Дам чардагларынын мэишәти вәзифәси вә ме'мари-гурулушу да бирјерлэшкәли икимэртэбэли жашаыш евлэринки илэ ејнидир.

Зона әһалиси жашаыш еви фондунда истифадә едилән ики-јерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрин башга бир гисми јерлэшкэлэринин ара диварларында олан гапы васитәсилә бир отагдан о бири отага дахили элагәси олан евләрдир. Бу гәбил евлэрин бә'зилэриндә, даһа доғрусу, әксәријјәтиндә, һэр бир јерлэшкәнин өзүнүн ејвана ачылан гапысы да олур. Лакин ејвана мүстәгил гапысы олмајыб, ара гапысы илэ гошшу јерлэшкә васитәсилә ејванла элагәси олан жашаыш евлэри дэ вардыр.

Тәдгигат кәстәрмишдир ки, јерлэшкэлэри элагәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэри тикдирән ев саһиблэри мүстәгил отаглы бир вә икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрин саһиблэри кими ичтимаи-игтисади, аилә мүнәсибәтлэрини вә дикэр амиллэрин тә'сири мүнтиндә олмамышлар. Бу гәбил евлэрин саһиблэри өзлэринин шәхси игтисади таванасы даирәсиндә аиләсинин мэдәни ев мэишәтини нисбәтән лајигли тә'мин етмәк мәгсәдини әсас кәтүрмүшләр. Онлар бир аилэнин мэишәтинин бир нечә отагда чәрәјан етмәсини нәзәрә алмышлар.

Јерлэшкэлэри арасында дахили элагәлэри олан икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэр әһалинин жашаыш еви фондунда һазырда кәмијјәт е'тибарилә башга нөв икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евләрдән чохлуг тәшкил едир.

Јерлэшкэлэри дахили элагәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрин бүтүн башга мэишәти-ме'мари кејфијјәт вә хүсусијјәтлэри бундан әввәл тәсвир едилән мүстәгил јерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэринкиә мутабиғдир.

Чохјерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэр. Зона әһалисинин жашаыш еви фондунда истифадә едилән икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэрин бир гисминин чохјерлэшкәли икимэртэбэли евлэр тәшкил едир. Бу гәбил евлэр әсасән әһалинин игтисади чәһәтдән таваналы вә мэдәни чәһәтдән ирәлидә кәдән гисми төрәфиндән тикилән евләрдир. Чохјерлэшкәли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэр әсасән зонанын шәһәр, гәсәбә вә бөјүк кәндлэриндә јайылмышдыр. Бунларын ичәрисиндә дэ мүстәгил вә дахили элагәсн олан јерлэшкәли евлэр вардыр. Бунлар да мэишәти-ме'мари кејфијјәт вә хүсусијјәтлэри чәһәтдән вә еләчә дэ мэишәти-ме'мари элементләрлә тәчһиз олунмалары нөгтеји-нәзәрдән икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэр кимидир.

Диварара пилләкәнли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы евлэр

Зона әһалисинин һазырда истифадә етдији икимэртэбэли евлэр сырасында бир груп жашаыш евлэри дэ вардыр ки, онларын биринчи мэртэбәсиндән икинчи мэртэбәсинә вә дам чардагына чыхмагдан өтрү һәјәт сәтһиндән дам чардагына

гәдәр евин бир вә ја һәр ики бөйрүндә диварарасы хүсуси гурулушлу пилләкән вардыр. Елә пилләкәнли јашајыш евләри башга икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләрдән бир сыра дахили вә харичи әләмәтләри илә фәргләннр. Белә евләрин диварарасы пилләкәнни алтында тәхминән 1,5 м ениндә вә евин ени бәрабәринә јахын өлчүдә олан бошлуг олур ки, анлә бурадан әл еви кими истифадә едир. Орада туршу, пендир күпләри вә диһәр ев мәишәт предметләри сахлајыр. Мәртәбәләрдәки јерләшкәләрин бириндән бураја кичик саһәли гапылар ачылыр.

Диварара пилләкәнли евләрдә пилләкәнни икинчи мәртәбәә аид һиссәсини ишыгландырмаг үчүн онун һәјәт гапысынын үстүндән бөјүк һәчмли пәнчәрәси олур.⁹⁴ Бир сыра бу гәбил евләрдә икинчи мәртәбәә аид пилләкән һиссәсини әләвә ишыгландырмаг вә бир сыра мәишәт ишләри көрмәкдән өтрү пилләкәнни бөјүр диварларында да пәнчәрә ачырымы олур. Чох заман бу ачырыма пәнчәрә вә ја шәбәкә салынмыш олур.

Диварара пилләкәнли икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләр зона әһалиси јашајыш еви фондунда һазырда ики, үч вә чоһјерләшкәли мүстәгил вә әләгәли отаглы гурулушда мөвчуддур. Һаггында бәһс едилән ев нөвүнүн хүсусијјәтләри илә мүкәммәл таныш олмаг үчүн Варташен рајонунун Хачмаз кәндинин сабиг сакини Газијев Саләһ Мустафа оғлунун евинин мәишәт-мә'мари әләмәтләринә мурациәт едәк.

Ев икимәртәбәлидир. Евин бахары күндөганадыр. Онун биринчи мәртәбәсиндә үч мүстәгил јашајыш отагы, бир дәһлиз, бир јан ејваны вә пилләкәнәлты өртүлүсү вардыр. Отагларын диварында дахилдән бухары, тахча, јүк јери, сандыг тахчасы (сандыг дилову), пәнчәрә, рәф вардыр. Отагларын дөшәмәси торпагдыр, онларын дахили һүндүрлүјү 180 см-дир. Сәғфләри ачыгдыр, јә'ни отагын дам милләринин үзәри өртүлмәишидир. Евин биринчи мәртәбәсиндә диварарасы пилләкәнни алт бошлуг саһәси вардыр. Ени 120 см, узунлуғу исә евин ени гәдәрди. Бураја арха отагдан гапы ачылыр. Ичәрисинә ишыг дүшмәкдән өтрү бајыр диварда кичик саһәли (20×20 см) бачасы вардыр. Евин икинчи мәртәбәсиндә ики мүстәгил отаг вардыр. Бу отагларын да диварларында бухары, тахча, јүк јери, сандыг тахчасы, рәф вардыр. Отагларын сәғфи ачыгдыр, дөшәмәси торпагдыр. Отагларын дахили һүндүрлүјү 230 см-дир. Шимал отагдан пилләкәнәлты бошлуға гапы вардыр. Отагларын дам милләринин (һәрәсиндә 14 мил) алтындан һәр ики отагын узунуна бир-бириндән 170 см аралы ики паралел дөрдкүнч тир узадылмышдыр. Отагларын гаршысында ени 240 см вә узунлуғу 1500 см олан јанлары өртүлү ејван вардыр. Ејванын дөшәмәси тахтадыр. Диварларында тахча вә рәф вар-

дыр. Евин бир бөйрүндә, онун шимал тәрәфиндә һәјәтдән дам чардагынын алтына гәдәр узанан диварарасы пилләкән вардыр. Бу пилләкән васитәсилә икинчи мәртәбәдәки ејвана вә дама да чыхылыр.

Һазырда евин дам чардагы пәрдибасмадыр. Лакин евин дам чардагы әввәлләр дәккалүстү (чинилли) олмуш вә 1958-чи илдә чардаг пәрдибасма формасына салынмышдыр. Чардаг дөрдсинәлидир, белә чардагла ра «күләфирәнки» дејирләр. Бухарыларын бачасы чардаг алтына чыхыр.

Евин саһибинин вердији мә'лумата көрә, ев тәхминән XIX әсрин әввәлләриндә тикилмишидир. Онун дамынын чардагы әввәлләр тахта јапыг (тахтапуш) олмушдур. Лакин 1903-чү илдә чардагы тахта јапыгы кирәмитлә әвәз едилмишидир. Евин бүнөврәси чај дашлары, диварлары исә квадрат формасында чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Евин пәнчәрә ачырымлары јерләшкәләрин дахилиндән 100 см, бајырдан 66 см-дир. Һүндүрлүјү 140 см-дир.

Зона әһалисинин јашајыш еви фондунда тәсвир едилән диварара пилләкәнли икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы јашајыш евләриндән башга даһа бир груп диварара пилләкәнли икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләр вардыр ки, онлар бир сыра мәишәт-мә'мари тәркиб вә гурулушу е'тибарилә јухарыда тәсвир едилмиш евдән фәргләннр. Һәмин евләрә хас олан хүсусијјәтләри ајдынлашдырмаг үчүн Шәки шәһәр сакини Чаббар Рәсул оғлу Мустафајевин Шәки шәһәринин Низамн күчәсиндәки 25 №-ли јашајыш евинә нәзәр јетирәк.

Ев икимәртәбәлидир. Бахары чәнубадыр. Бүнөврәси сындырылмыш чај дашларындан, дивары исә чиј кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Евин шәрг вә гәрб бөйрүндә һәјәтдән чардага гәдәр узанан 116 см ениндә диварарасы гоша пилләкән галхыр. Биринчи мәртәбә дөрд јашајыш отагындан ибарәтдир. Отаглар бир-бири илә ара гапылары васитәсилә бирләшмишидир. Онларын һәр бири бухары, јүк јери, тахча, дивар шакафы, гапы, пәнчәрә вә рәфлә тәһниз едилмишидир: дөшәмәләри торпагдыр, сәғфи тахтадыр. Биринчи мәртәбәнин гаршысында ени 1 м вә һүндүрлүјү 90 см олан үч һиссәдән ибарәт сәки вардыр. Евин диварарасы пилләкәнләринин гапылары сәкијә ачылыр. Биринчи мәртәбәдәки арха отаглардан пилләкәнәлты бошлуға кичик гапылар вардыр. Отагларын пәнчәрәләри дөшәмәдән 30 см һүндүрдәдир. Евин икинчи мәртәбәси ики мүстәгил отагдан вә онларын өнүндә ени 4 м олан ејвандан ибарәтдир. Бу отаглар бухары, јүк јери, тахча, дивар шакафы, пәнчәрә вә рәфлә тәһниз едилмишидир. Бурада пәнчәрәләр дөшәмәдән 30 см һүндүрдәдир. Отаглар дахили гурулушча бир-биринин ејнидир. Һәр отагдан пилләкәнәлты бошлуға хүсуси кичик саһәли гапы вардыр. Отагларын дөшәмәси кәчхәкдир.⁹⁵ Һәр

⁹⁴ Тәдгиг едилән зонада белә пәнчәрәләр бир чоһ евләрдә шәбәкәдир.

⁹⁵ Кәчхәк—кәч илә ејни мигдарда торпагын гарышыгындан әмәлә кәтирилән күтләдир.

онь отағын сәғфи көчлө суванмыш вә јашыл, көј, гырмызы вә јасәмәни рәнкләрлө үзәри мәзмунлу нәбати вә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир. Отагларын сәғфиндә кәчдән нәбати вә һәндәси габартмалар јарадылмышдыр. Бу отаглар өзләринин зәнкин бәзәкләри илә Шәки шәһәриндәки мөшүр Хан сарајыны хатырладыр. Отагларын гаршысындакы ејванын үч диварында да тахча вә рәф вардыр. Ејванын өнү мөһәччәрдир. Ејвандан диварарасы пилләкәнләрә гапы ачылыр, евин кәнар-диварында да бајыра гапы јери вардыр. Ев саһибинин дедијинә көрә, бу ачырымлар икинчи мәртәбәдән лазым олмајан ишләниш сују һәјәтә тулламагдан өтрүдүр.

Ејванын сәғфи ачыгдыр. Ејванын сәлиғә илә јонулуб һа-марланмыш тахта пәрдиләринин бир нечәсинин үзәриндә гара тушла фарс вә әрәб дилләриндә јазы вардыр. Бу јазылардан ајдын олур ки, ев һичри тарихилә 1279-чу илдә (јә'ни милади 1849/50) тикилмишдир.

Тәсвир едилән евин дам чардағы һәм јанхана, һәм дә дөккал үстүндәдир. Чардаг дөрдсинәлидир. Һазырда евин дам чардағы кирәмәт јапыгдыр.⁹⁶

Диварара пилләкәнли икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләрә мәнсуб олан јашајыш евләри силсиләсиндә елә бир гисим евләр дә вардыр ки, онлар бә'зи мәишәти-ме'мари элементләри вә план-гурулушу чәһәтдән бундан әввәл тәсвир едилмиш јашајыш евләриндән фәргләннәр. Бу фәргләр илк нөвбәдә отагларын сајы, ејванларын гурулушу, пәнчәрәләрин формасы, дөшәмәләрин кејфијјәти вә бир нечә башга әләмәтләрдән ибарәтдир. Бу гәбил евләрдән ән чох нәзәрә чарпаны Зағатала рајонунун Узунтала кәндиндә олан Сүләјманбәјин бишимиш кәрпичдән тикилмиш јашајыш евидир. Ев јухарыда тәсвир едилән евләрдән биринчи мәртәбәдәки ејванын гурулушу, икинчи мәртәбәдәки отагларын вә пәнчәрәләрин формасы, дөшәмәләрин кејфијјәтилә фәргләннәр. Евин биринчи мәртәбәсинин ејваны Зағатала-Балакән рајонлары јашајыш евләринә хас олан һөрмә тағбәнд сүтунлудур. Дөшәмәләри кирәч-гум, икинчи мәртәбәдәки пәнчәрәләри ирисәһәлидир.

Зона әһалисинин халг јашајыш еви фондунда истифадә едилән икимәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләр сырасында даһа башга бир нөв икимәртәбәли евләр вардыр ки, онлар да өзләринин бир сыра хүсусијјәтләри илә о бири нөв ишыглы евләрдән фәргләннәр. Бу фәргләнмә әсасән истәр биринчи вә истәрсә дә икинчи мәртәбәдәки јерләшкәләрин өнүндә ејванын олмасыдыр. Бунун үчүн дә бу гәбил евләрин икинчи мәртәбәдәки јерләшкәләри елә гурулмушдир ки, онлар һәм отаг вә һәм дә истәнилән вахт ејван ролуну ојнајыр. Буна көрә дә икинчи мәртәбәдәки јерләшкәләрин өн, бахар тәрәфләриндә там ди-

⁹⁶ Тәсвир едилән евдә В. Саламзаде вә Ә. Ә. Садыгзадеһин «XVIII әсрләрдә Азәрбајҹанда јашајыш биһалары» (Бақы, 1961) адлы китабында ме'мари бахымдан тәдиг вә тәһлил едилмишдир.

вар ениндә бојабој енли вә уча (чох заман шәбәкә) пәнчәрә олур. Бу евләрин јухары мәртәбәсиндәки јерләшкәләрин өн диварлары олмур.

Мә'лумдур ки, исти јай кечәләриндә аиләнин үзвләри еј-ванда (хүсусән икинчи мәртәбәнин ејванында) јатырлар. Белә вәзјјәтдә евин икинчи мәртәбәдәки јерләшкәләри өнүндә ке-ниш пәнчәрәләр ачырлар. Бу да јерләшкә даһилиндә һава чә-рәјаныны артырыр. Һаггында бәһс едәчәјимиз ејвансыз ики-мәртәбәли ән'әнәви ишыглы евләр һаггында даһа кениш мә'лу-мат алмаг үчүн Шәки шәһәр сакини Ширинбәј Һүсејн оғлу Шыхәлијевин һәмин шәһәрин Ағамалыоғлу адына күчәни: 1-чи дөнкәсиндә олан 2 нөмрәли јашајыш евинә нәзәр јетирәк (33-чү шәклә бах).

Ев икимәртәбәлидир, үзү күндоғанадыр, бүнөврәси сын-дырылмыш чәј дашларындан, диварлары исә квадрат форма-лы чәј кәрпичдән тикилмишдир. Дам чардағы јанханалыдыр (пәрванәлидир),⁹⁷ дөрдсинәлидир, кирәмәт јапыглыдыр.

Евин биринчи мәртәбәси ики отагдан вә онларын арасында јерләшән дәһлиздән ибарәтдир. Евин һәјәтдән олан гапысы дәһлизә ачылыр вә орадан исә һәр ики отаға кечиilir. Отаг-лар икитәјлы гапыларла тәһһиз едилмишдир. Отагларын вә еләчә дә дәһлизин даһилиндә бухары, тахча, дивар шкафы, јүк јери, рәф вардыр. Јерләшкәләрин дөшәмәси торпагдыр. Отаг-ларын даһили һүндүрлүјү 250 см-дир, сәғфи ачыгдыр, милал-ты тахтадыр. Отагларын таван милләри алтына евин узунуна ики паралел дөрдкүнч тир узадылмышдыр. Отагларда вә дәһ-лиздә олан тахчаларын ени 60 см, һүндүрлүјү 70 см, дәринлији 40 см, дөшәмәдән һүндүрлүјү 90 см-дир. Јүк јеринин ени 120 см, һүндүрлүјү 150 см, дәринлији 40 см, дөшәмә сәтһиндән һүндүрлүјү 30 см-дир. Дивар шкафларынын һәчми тахчала-рын һәчминә бәрәбәрдир. Һәр отағын ики кичик һәчмли (60×80 см) пәнчәрәси һәјәтә ачылыр.

Биринчи мәртәбәнин дәһлизиндән икинчи мәртәбәјә галх-маг үчүн енсиз јүксәк маилији олан тахта пилләкән вардыр. Отагларын диварлары даһилдән ағ торпагдан (синкирдән) һа-зырланмыш сувагла суванмышдыр.

Евин икинчи мәртәбәсинин план-гурулушу биринчи мәртә-бәнин план-гурулушу илә демәк олар ки, ејнидир. Бурада да ики бөјүк отаг вә онларын арасында дәһлизә охшајан кичик (2×3,3 м) отаг вардыр. Лакин икинчи мәртәбәдәки јерләшкә-ләрин биринчи мәртәбәдәки јерләшкәләрдән фәрги онларын пәнчәрәләринин отагларын өн дивары өлчүсүнә бәрәбәр вә шәбәкәнин олмасыдыр. Харичдән ишыг шәбәкәнин мүхтәлиф шәкилдә олан кәсыкләри арасына салынмыш чүрбәчүр рәнклә олан шүшәләрдән кечәрәк әлван зијаларла отагларын даһи-лини ишыгландырыр.

⁹⁷ Шәки шәһәриндә јанхана вә ја дөккал сөзү әвәзинә пәрванә сөзү ишләдир.

Икинчи мәртәбәдәки отаглар да бухары, жүк јері, тахча вә рәфлә тәһһиз едилмишдир. Бунларын өлчүлләри биринчи мәртәбәдәкиләрә бәрәбәрдир. Икинчи мәртәбәнин дә дөшәмәси торпагдыр. Сәғфи исә ејнилә биринчи мәртәбәдәки кимидир. Бурада да отаглар ара диварларда олан гапылар васитәсилә бир-бирилә әлағәләнмишдир. Отагларын дахили һүндүрлүјү дөшәмәдән дам милләри үстүнә дүзүлмүш тахта пәрдиләрәдәк 3 м-дир. Лакин дөшәмәдән дам милләри алтына бүтүн һәр үч отаг боју узадылмыш гоша тирләрә гәдәр олан мәсафә (һүндүрлүк) 2 м 60 см-дир.

Икинчи мәртәбәдәки отагларын харичлә әлағәси евини шимал отағы сәмтиндә олан даш пилләкәндәри. Ени 1 м олан бу пилләкәнин отаг гапысы өнүндә 1 м² саһәјә малик олан пилләкәнбашы саһәси вардыр. Саһәнин дөврәси ики тәрәфдән мөһәччәрләнмишдир. Икинчи мәртәбәјә чыхыш вәзифәсини көрән бу даш пилләкәнин алт бошлугуна һәјәт тәрәфдән гапы гојулмүш вә аилә тәрәфиндән анбар кими истифадә едилир.

Евин дам чардағынын алтына јол икинчи мәртәбәнин пилләкәнинә сөјкәнән тахта пилләкәндәри.

Евин икинчи мәртәбәсиндәки шимал отағынын пәрди тахталарын бириндә онун тикилмә тарихи һичри 1240-чы ил көстәрилмишдир. Бурадан ајдын олур ки, ев XIX әсрин биринчи рүбүндә (1824-чү илдә) тикилмишдир. Ев һәјәт саһәсинин гәрб тәрәфиндә јерләшдирилмишдир.

Тәсвир едилән евин јығышдырылмасы јухарыда көстәрилмиш ән'әнәви евләрин јығышдырылмасы кимидир. Гышда отаглар, даһа доғрусу, аилә үзвләри тәрәфиндән истифадә едилән отаглар бухары васитәсилә гыздырылыр. Бухарынын түстүсү дам чардағынын алтына чыхыр.

Һағгында бәһс едилән јашајыш евләри һазырда зонада демәк олар ки, чох аздыр. Бунун тәк-тәк нүмунәси Шәки шәһәриндә галмышдыр. Лакин Азәрбајчан ССР-ин бир сыра рајонларында бу гәбил евләрә раст кәлинир. Мәсәлән, Лаһыч гәсәбәсиндә Сәкинә Әлиаббас гызы Султанованын јашадығы икимәртәбәли бирјерләшкәли ев бу нүмунәләрәндир. Евин икинчи мәртәбәсиндә бөјүк саһәли отағын өн дивары әвәзинә бојабој шәбәкәдир. Отағын дөшәмәси торпагдыр. План-гурулушу чәһәтдән бир гәдәр фәрғли олан бу гәбил евләрин бәзи нүмунәләри Ордубад шәһәри әһалисинин јашајыш еви фондунда да вардыр.

Беләликлә, тәсвир едилмиш икимәртәбәли ән'әнәви ишыгы јашајыш евләри Совет Азәрбајчаны әһалисинин јашајыш еви фондунда мүхтәлиф план-гурулушда вә тәркибдә олмушдур.

Тәсвир едилән бу нөв икимәртәбәли ән'әнәви ишыгы евләр силсиләсиндә олан евләр Совет Азәрбајчанынын мәдәни ичтимай-игтисади шәраитиндә өзүнүн жүксәк инкишаф пилләсинә Шәки шәһәриндә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш

XVIII әсрдә тикилән Шәкихановларын јашајыш еви комплексиндә, ән жүксәк инкишаф нөгтәсинә исә јенә дә Шәки шәһәриндә јерли әһали тәрәфиндән «Шанишин» адланан мәшһур Шәки хан сарајы јашајыш еви комплексиндә чатмышдыр.⁹⁸

Мүасир ишыгы евләр

Һазырда зона әһалисинин јашајыш еви фондунда бир груп јашајыш евләри вардыр ки, онлар әсасән индијә гәдәр тәсвир едилмиш ишыгы евләр типинә мәнсуб олан јашајыш евләри гәбилиндән сајылыр. Лакин онлар малик олдуғлары бир сыра мәишәти-мә'мари элементләринин форма вә кејфијјәтләри илә индијә гәдәр тәсвир вә тәдғиг едилмиш ишыгы евләр типинә мәнсуб олан фәрди аилә јашајыш евләриндән фәрғләнир вә хүсуси кејфијјәт вә мәзмун кәсб едир. Бу груп евләрин јерләшкәләринин пәнчәрәләри јухарыда тәсвир едилән ән'әнәви ишыгы евләр јарымтипинә мәнсуб олан фәрди аилә јашајыш евләринин пәнчәрәләринә нисбәтән бөјүк сәтһли олуб, дөшәмә сәтһиндән 60—100 см һүндүрдә јерләшир. Бу евләрдә јерләшкәләрин дахили һүндүрлүјү 260—400 см арасында олур. Отагларын дөшәмәси мүстәснасыз олараг тахта вә аз мигдарда паркетдир. Сәғфләри ја тахтадан вә ја да алебастрла суванылмышдыр. Евләрин дахили ишыгыдыр. Бу гәбул евләрдә отагларын дивар сәтһләриндә ән'әнәви ишыгы евләрдә олан жүк јери, сандыг дилову (сандыг тахчасы) вә рәф јерләшмир. Лакин евин јығышдырылмасында бунлары мүасир мебелләр—чарпајы, шкаф, шифонер, буфет, диван, миз әвәз едир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, ингилабдан әввәл тикилмиш јашајыш евләринин бир чохларынын отагларында бухары вә онун һәр ики бөјрүндә кичик һәчмли тахча вардыр. Бухары бу гәбил евләрдә отагларын гыздырылмасына хидмәт едир. Лакин отаглары гыздырмаг үчүн бухарыларда одун јандырылмыш, ораја ичәриси көзлә долдурулмүш мангал гојулур вә јахүд бухарынын дөшәмәсинә көз төкүлүр.

Ингилабдан әввәл тикилмиш мүасир ишыгы евләр групна мәнсуб олан бә'зи јашајыш евләриндә отагларын гыздырылмасы үчүн отагларда бухары илә јанашы үзәри гара шипрәли дәмпр вәроғәләри вә ја бәзәкли кафелләрлә өртүлмүш цилиндрвары вә паралелограмвары дивар собалары да вардыр. Бу евләрдә дивар собаларынын бачалары јухарыда тәсвир едилмиш евләрдә олдуғу кими, бухарын түстүсү евин дам чардағынын алтына дејил, дам чардағынын јапығларындан ачыг һаваја чыхыр.

Ингилабдан әввәл тикилмиш евләрин диқәр бир фәрғи дә бу евләрин отаг вә дәһлизләриндә бөјүк һәчмли, фигурлу гапылы дивар шкафларынын олмасыдыр.

⁹⁸ Бах: Ә. В. Саламзадә, Ә. Ә. Садыгзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 149.

Гејд етмөк лазымдыр ки, Совет һакимийјәти дөврүндә тиклән мүасир ишыглы евләр групуна дахил олан евләрин отаг вә дәһлизләриндә дивар шкафлары, бухары, соба олмур, дивар дахилдән саја олур.

Зона әһалисинин һазыркы јашајыш еви фондунда мүасир ишыглы евләр групуна дахил олан евләр төк, ики, үч, дөрд вә чохјерләшкәли, ејванлы, ејвансыз, зирзәмили, зирзәмисиз, төк, ики вә үчфасадлы, бир, ики, үчмәртәбәли вә күрсүлүдүр. Бу евләр сындырылмыш чај дашларындан, јонулмуш гаја дашларындан, чүј вә бишмиш кәрпичдән, һабелә бу иншаат материаларынын мүхтәлиф дәрәчәдә гарышығындан тикилир. Дамлары чардаглыдыр.

Јухарыда мүхтәсәр характеризә едилмиш ишыглы евләрин бу групу бир чох хусусийјәтләри илә һәм ишыглы евләрин тәсвир едилмиш нөвләринә охшајыр вә һәм дә бир чох һәһәтдән онлардан фәргләнир. Беләликлә, мүасир ишыглы евләр групу үмуми ишыглы евләр типинин икинчи јарымтипи кими тәзәһүр едир.

Зонада мүасир ишыглы евләр јарымтипинә мәнсуб олан јашајыш тикинтиләринин өјрәниркән мә'лум олмушдур ки, бу гәбилдән олан јашајыш тикинтиләри зона әһалисинин јашајыш еви фондунда XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән тикилмәјә башланмышдыр. Ејни заманда мүөјјән едилмишдир ки, һаггында бәһс едилән јашајыш евләринин илк нүмунәләри зонанын ипәк тичарәти вә сәнәјеси илә мәшғул олан тачирләр, ипәк сәнәјеси саһибләри, јерли әһалидән олан јүксәк рүтбәли чар мә'мурлары вә дикәр варлы шәхсләр тәрәфиндән тикилмишдир. Нәһајәт, мүөјјән едилмишдир ки, бу евләрин илк нүмунәләри садә план-гурулуша вә тәркибә дејил, мүрәккәб мәшәти-ме'мари план-гурулуша вә тәркибә малик олан евләрдир. Бу евләр өзләринин мәдәни раһатлығы илә индијә гәдәр тәсвир едилмиш ишыглы евләр тип вә нөвләриндән ән јүксәкдә дүрүр. Ишыглы евләр типинин икинчи јарымтипинә мәнсуб олан јашајыш евләринин илк нүмунәләри бир нечә мәшәти-ме'мари кејфијјәт вә мәзмунда тәзәһүр едир. Онлардан бир гисми отагларынын дахили гурулушунда цилиндрвары вә јахүд паралелограм формасында үзәри гара ширәли дәмпр вәрәгәләри илә өртүлмүш дивар собалары, һүндүр гапылы дивар шкафлары илә јанашы, бә'зи отагларда ән'әнәви ишыглы евләрә хас олан бухары вә тахчаларын олмасы илә дә өз һәмтипләриндән фәргләнир. Бу гәбил јашајыш евләринин бир гисминин план-гурулушу Шәки шәһәриндә Шәки күчәсинин 7-чи даланындакы 13 №-ли јашајыш евиндә өз әксини тапыр (34-чү шәклә бах).

Ев XX әсрин әввәлләриндә Шәки шәһәри варлыларындан Ширинов адылы бир шәхс тәрәфиндән тикилмишдир. Ев јарымзирзәми үзәриндә икимәртәбәлидир. Бахары чәнубадыр. О, сындырылмыш чај вә јонулмуш гаја дашларындан ти-

килмишдир. Евин зирзәмиси бир дәһлиз вә дөрд јерләшкәдән ибарәтдир. Јерләшкәләрин вә дәһлизин дөшәмәси кирәч-гум мәһлулу илә өртүлмүшдүр. Јерләшкәләрдән бири кечмишдә аиләнин ашбазханасы, о бириләри исә әл еви вә анбар вәзифәсини ифа едирмиш. Инди зирзәми евлә јашајан аилә тәрәфиндән истифадә едилмир. Зирзәминин евин гәрб тәрәфиндә олан јерләшкәләринин күчәјә ики әдәд кичик саһәли пәнчәрәси вардыр. Зирзәминин јерләшкәләри өз тикилиши е'тибарилә сәли-гәсиздир. Зирзәмијә өн вә арха һәјәтдән гапы вә пәнчәрәләр вардыр.

Тәсвир едилән јашајыш евинин биринчи мәртәбәси бир дәһлиз, ики отаг (352×520 см) вә бир салондан ибарәтдир. Отаглар евин күндоғар, салон исә күнбатар сәмтиндә јерләшир. Отаглары бир-бирилә ара гапысы бирләшдирир. Онларын һәр биринин мүстәгил олараг дәһлизә ачылан гапысы вардыр. Һәр ики отагда вә еләчә дә салонда ән'әнәви ишыглы евләрә хас олан бухары вардыр. Отагларын ара диварынын орта һиссәсиндә цилиндрвары дивар собасы гојулмушдур. Салондакы бухары нәфис бир зөвглә тәртиб олунмушдур. Биринчи мәртәбәдәки отагларын, салон вә дәһлизин дөшәмәси вә сәгфләри тахтадыр. Сәгфләр ағ ширә илә, дөшәмәләр исә гырмызы ширә илә ширәләнмишдир.

Салонун шәрг диварынын үч әдәд бөјүк һәчмли дивар шкафы, күнбатар диварында үч әдәд пәнчәрә, чәнуб диварында исә ики пәнчәрә онун дахилини ишыгландырыр.

Евин икинчи мәртәбәсинә јол дәһлиздән тахта пилләкәндәдир. Икинчи мәртәбәнин план-гурулушу биринчи мәртәбәнин ејнидир. Бурада да күндоған тәрәфдә ики гоша әләгәли отаг вардыр. Отагларын һәр икисиндә ајрылыгда бухары, дивар шкафы, аралыг диварда цилиндрвары дивар собасы, шимал диварында үч, чәнуб диварында исә ики пәнчәрә, дәһлизин чәнуб вә шимал диварында гапы вә ејван вардыр. Икинчи мәртәбәнин салонунун шимал диварында бухары, шәрг диварында бир дивар шкафы вә дәһлизә чыхан гапынын јанында цилиндрвары дивар собасы, чәнуб диварында ики пәнчәрә, гәрб диварында үч пәнчәрә, бир гапы вә күчәјә ејван вардыр.

Икинчи мәртәбәдәки јерләшкәләрин вә дәһлизин дөшәмәси вә сәгфи тахтадыр. Отагларын дахили һүндүрлүјү 380 см-дир. Дәһлизин ени 204 см-дир.

Бу јашајыш еви бир аиләјә мәхсүс олмушдур вә һазырда да бурада бир аилә јашајыр. Туалет һәјәтдәдир. Һәјәтдә балача һовуз вардыр.

Мүасир ишыглы евләрин илк нүмунәләринин дикәр групунун мәшәти-ме'мари кејфијјәт вә мүнәричәси Шәки шәһәри Әличанбәјовларын (шәһәр коммунал тәсәррүфат идарәсиндә 21-чи квартал, 7-чи саһә илә танынан) јашајыш евиндә өз гиссалыны тапыр. Ев икимәртәбәли, чохјерләшкәлидир.

Евин икинчи мәртәбәсиндәки салонун бахарында эрәб ди-

линде жазылан ичри 1314-чү ил тарихинден ајдын олур ки, бахари 1896-чы илдә тикилмишдир. Бурадан белә бир нәтичә-јә кәлмәк олар ки, Әличанбәјовларын еви XIX әср Азәрбајчан шәһәр тикинти мәдәнијјәтинин нүмунәсидир.

Ев кубик шәклинә салынмыш чај, јонулмуш гаја дашла-рыннан, бишмиш вә чиј кәрпичдән тикилмишдир. Евин үзү чәнуба бахыр, онун шимал һиссәси чиј кәрпичдән тикилмиш-дир. Евин дашдан вә бишмиш кәрпичдән тикилән һиссәсинин тикилишиндә кирәч-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Тәсвир едилән евин һәр мәртәбәси икн ејвандан, 10 әдәд мұх-тәлиф өлчүлү вә мәншәт хусусијјәтли јерләшкәдән ибарәтдир.

Евин истәр биринчи вә истәрсә дә икинчи мәртәбәсиндәки 10 јерләшкә бир-бирилә ара гапылары илә әләгәләннр. Мәртә-бәләрин јерләшкәләри мәншәт функцијалары е'тибарилә ајры-лыгда бир-биринин ејнидир. Евин биринчи вә икинчи мәртә-бәси бир салон (100,2×457 см), беш отаг, бир мәтбәх, һамам, ајағјолу, ики дәһлиздән ибарәтдир. Евин мәртәбәләриндәки 5 отагдан бири јемәк отағыдыр. Үч отаг бухары вә тахчалар-ла тәһһиз едилмишдир. Евин салону илә онун шималындакы отаг (510×306 см) исә бухарыдан әләвә синлиндвары дивар соба илә тәһһиз едилмишдир. Ев үч фасадлыдыр.

Јерләшкәләрин дөшәмәси вә сәғфи тахтадыр. Пәнчәрәләри (130×180 см) дөшәмәдән 70 см һүндүрлүкдә јерләшр. Гапы-ларынын ени 140 см, һүндүрлүјү 250 см-дир, икитајлыдыр. Јерләшкәләрин диварлары әввәлләр дахилдән синкирлә су-ванмышдыр. Лакин диварлар сонралар, јә'ни XX әсрин әввәл-ләриндә дахилдән ширәләнмишдир.

Јерләшкәләрин дахили һүндүрлүјү 500 см-дир. Евин бирин-чи мәртәбәсиндәки һәр ики ејванын вә шәрг тәрәфиндәки дәһ-лизин (180×410 см) дөшәмәләри јасты шәкилдә дүзүлмүш квадрат формада бишмиш кәрпичләрдән ибарәтдир. Лакин икинчи мәртәбәдәки ејванларын дөшәмәси тахтадыр. Евин би-ринчи мәртәбәсиндән икинчи мәртәбәсинә јол онун шәрг вә шимал чәһәтләриндәки тахта пилләкәнләрләдир. Евин чәнуб тәрәфиндәки һәр ики мәртәбәдәки салонун өнүндә үчстунлу ејван чәнуб фасадыны бәзәјир. Евин дам чардағы дәмнр ја-пыгыдыр.

Ев канализасија илә тә'мин едилмишдир, һәјәтиндә чарһо-вүз вардыр.

Һазырда евдән истифадә едән Мәһәммәдбәјин өвладлары-нын вердикләри мә'луматдан ајдын олур ки, ев ики аиләни нә-зәрә алараг тикилмишдир. Бунун үчүн дә евин һәр ики мәртә-бәсиндәки јерләшкәләри һәчм, сај вә мәншәт вәзифәләри е'тибарилә ејнидир.

Көрүндүјү ки, ев план-гурулушу, тәркиби вә еләчә дә тәртиби е'тибарилә әлә үзвләринин күндәлик вә иллик мән-шәт раһатлығыны тә'мин етмәк үчүн лазымы шәрәәтә малик-дир. Бурада әлә үзвләринин јашларына вә аиләдәки мөвгә-

ләринә көрә бүтүн лазыми мәншәт аваданлығы вә васитәләрлә тә'мин едилмиш ајры-ајры отаглар, гонаглары гәбул етмәк үчүн кениш салон вә раһат вә ишығлы отаглар, балкон вә ејванлар вардыр.

Евин бүтүн јерләшкәләринин дахили ишығлы вә кенишдир. Муясир ишығлы евләр силсиләсинә дахил олан вә онларын илк нүмунәләриндән сајылан фәрди аилә јашајыш евләриндән бири дә, даһа доғрусу, мұһүм бир гисмини тәмсил едән Шәки шәһәриндә Кәнчәләр күчәсиндәки 16 №-ли евдир. Ев һазырда Шәки шәһәр педагожи мәктәбидир. Лакин ингилабдан әввәл бу ев Шәки шәһәр сакнин ипәк тачири Мәһәммәдсадыг Әли-јевин јашајыш еви олмушдур (35-чи шәклә бах).

Шәки шәһәринин 9 январ күчәсиндәки 10 №-ли евдә јаша-јан, 1880-чы илдә анадан олмуш Идрис Әләкбәр оғлу Гулије-вин вердији мә'лумата көрә, ев һачы Мәһәммәдсадыг Әлијев тәрәфиндән XIX әсрин 90-чы илләриндә тикилмишдир.

Ев икимәртәбәлидир, зирәмилдир, үч фасадлыдыр вә үч ејванлыдыр. Биринчи мәртәбәси 23, икинчи мәртәбәси исә 18 јерләшкәлидир. Һәр ики мәртәбәдәки јерләшкәләр ара дивар гапылары васитәсилә бир-бирилә әләгәләннр. Биринчи мәртә-бәдәки 23 јерләшкәнин икисн дәһлиз, бири ајағјолу, бири һамам, галаны исә отагдыр. Отагларын мәншәти-мә'мари еле-ментләрлә тә'мин вә тәһһиз едилмәси дә мұхтәлифдир. Һачы Мәһәммәдсадыгын анасына мәхсус олан отаг (480×380 см) ән'әнәви ишығлы евләрин отаглары ки, дөрд диварында сәғфдән 70 см ашағыда раф, бир диварында дивар шкафы, ики јүк јери вә бухары илә тәһһиз едилмишдир. Отагын дөшәмәси вә сәғфи тахтадыр. Лакин верилән мә'лумата көрә, тәсвир едилән отагын дөшәмәси бинанын бүтүн башга отагларындан фәрғли олараг торпаг олмушдур. Бу да онунла изаһ едилнр ки, Һачы Мәһәммәдсадыгын анасы диндар вә намаз гылан гадын олмушдур. Е'тигада көрә, намаз кәрәк торпаг дөшәмә үзәриндә гылынсын, әкс һалда, о һалал олмаз. Бу отаг сојуг күнләрдә бухары васитәсилә гыздырылармыш. Лакин тәсвир едилән јашајыш евинин башга отаглары исә Авропа шәһәр ев-ләриндә олан дивар собалары васитәсилә гыздырыларды. Отагларын чохунда дивар шкафлары (240×112×60 см) вар-дыр. Бу јашајыш евинин биринчи мәртәбәсинин беш отағы исә дивар шкафлары вә дивар собасындан башга бир-и,ки јүк јери (240×112×60 см) илә дә тәһһиз едилмишдир. Верилән мә'лу-матлардан ајдын олур ки, бу беш отаг әлә үзвләринин ја-шындан вә аиләдәки мөвгәјиндән асылы олараг онларын ајры-ајрылыгда јатаг отаглары имиш. Биринчи мәртәбәнин галан отаглары исә аиләнин дикәр ев мәшғәләләри вә гонагларын истираһәти үчүн имиш.

Тәсвир едилән јашајыш евинин биринчи вә икинчи мәртә-бәсиндә отаг гапылары икитајлыдыр (260×120 см), пәнчәрә-ләри тахта гапылы олуб (220×110 см), дөшәмәдән 40 см һүн-

дүрлүкдө жерлешир. Биринчи мәртәбәнин жерлешкәләринин дахили һүндүрлүгү 395 см-дир.

Бу јашајыш евинин икинчи мәртәбәси үч ејван, 19 жерләшкәдән ибарәтдир. Жерләшкәләрден икиси дәһлиз, бири салон (1146×435 см), он дөрдү мүхтәлиф саһәли отаг, бири һамам бә бири исә туаләтдән ибарәтдир.

Икинчи мәртәбәдәки отагларын да дахили ингилабдан әввәлки дөврдә јашајан мәдәни Азәрбајчан аиләсинин јашадыгы дөврүн мәдәни тәләбләринә үјгүн мәишәти-мә'мари элементләрлә тәһһиз едилмишдир. Отагларын гыздырылмасы үчүн ики јанашы отагда бир дивар собасы, 7 отагда исә әләвә олараг дивар шкафы, јүк жерләри вардыр. Бу отаглар јатаг отаглары олмушдур. Отагларын сәғфи вә дөшәмәси тахтадыр. Дөшәмә гырмызы, сәғф, гапылар, пәнчәрә онү, пәнчәрә гапылары ағымтыл ширә илә ширәләнмишдир. Отаглар ики вә даһа чох һүндүр пәнчәрәләрлә тәһһиз едилмишдир.

Икинчи мәртәбәдәки үч ејван евин шәрг, чәнуб вә гәрб чәһәтіндә жерләшмишдир. Туалет дөмир бурулар васитәсилә кәлән ахар су илә тәмизләнир. Һамамын вә еләчә дә туаләтин чиркли сују хусуси јералты күрә (нәғмләр) васитәсилә евдән узаглашдырылыр, јерә һопдурулуру.

Тәсвир едилән евин саһибини таныјанларын вә гоншуларын вердикләри мә'луматлардан ајдын олур ки, евин һәр ики мәртәбәсиндәки отаглар Авропа шәһәрләриндән кәтирилмиш мүхтәлиф мебелләр—миз, сандалија, јайлы чарпајлар, стол, стул, буфет, диванларла тәһһиз едилдији кими, шәрг адәтләринә садиг галан ев саһибнн отаглары гиймәтли халча вә папазларла да тәһһиз етмишдир. Отаглар кечәләр бөјүк шарлы нефт лампалары илә ишыгландырыларды. Бундан башга отагларын бә'зиси вә салонлар чилчыраг вә онларла лампаларла ишыгландырылармыш.

Евин отагларындакы һүндүр бәдәннүма ајналар, әләвә олараг, бир сыра мүхтәлиф сәңијјәли метал вә мәрмәр һејкәлчәләр онларын дахили көзәлликләрини даһа да артырырды.

Отаглар сон дәрәчә тәмиз сахланлырды. Јатаг отагларына дахил олмаг үчүн ајаггабы чыхарылыр вә хусуси ев башмаглары кејиләрди. Бу јашајыш евинин икинчи мәртәбәсиндәки салону гиймәтли халылар бәзәјирмиш. Салон сәғфинин үч јериндән ортадан бөјүк, онун јанларындан исә бир гәдәр аралы асылмыш кичик бүллүр чилчыраглар отағын дахили көзәллијинә рөвнәг верәрди.

Тәсвир едилән јашајыш еви һәјәт саһәсинин орта һиссәсиндә жерләшдирилмишдир. Мәтбәх, әл еви (әрзаг анбары) јашајыш евиндән 15 м аралы вә бирмәртәбәли бинада жерләшдириләрди. Һазырда бу тикинти техникумун јемәкханасыдыр. Һәјәтдә евин гәрб вә шәрг чәһәтіндә ондан 5 м аралы су һовуз вардыр. Һәјәтин бағчасы ағачлыг вә күллүк иди.

Евин дам чардагы дөмир јапыг олмушдур. Инди дә елә дә-

мир јапыгдыр. Јашајыш евинин отагларындакы дивар собаларынн бурулары зонанын ән'әнәви ишыгы евләриндә олдуғу кими, дам чардагынын алтына дејил, чардағын јапығындан бајыра чыхыр.

Евин зирзәмисиндә аиләнин күндәлик мәишәтіндә ишләдилән одун вә ағач көмүр сахланылармыш.

* *

Ипәкчилик чох гәдим заманлардан Шәки-Зағатала зонасы әһалисинин тәсәррүфат һәјәтына дахил олмушдур. Бу тәсәррүфат нөвү әһалинин тикиннти мәдәнијјәтіндә мүәјјән дәјишикликләр әмәлә кәтирмишдир. Бунун сәјәсиндә бир сыра тәсәррүфат тикиннтиләри нөвү мејдана кәлдији кими, јашајыш евләринин план-гурулушунда да дәјишикликләр баш верир, дам чардагларынын алт һәчми бөјүдүлүр.

XIX әсрин икинчи јарысындан, јә'ни Азәрбајчанын ичтимаи-иғтисади һәјәты капитализм инкишаф мәрһәләсинә дүшдүју дөврдән етибарән ипәкчилик тәсәррүфаты да инкишафа башлајыр. Нәтичәдә Азәрбајчанда ипәк е'малы кениш вус'әт тапыр, јени үсулла идарә олунан ипәк е'малы карханалары јараныр. Беләликләр, Азәрбајчанда бир чох ипәк сәнајә отаглары мејдана чыхыр. Белә ипәк сәнајә отагларындан бири дә Шәки шәһәри иди. Шәкидә истәһсал едилән ипәк дүнјанын бир чох өлкә вә шәһәрләринә икран едилирди.⁹⁹ Ипәкчилик тәсәррүфатынын јүксәк инкишафы зона әһалиси ичәрисиндә сәрвәтли шәхсләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Зонада, хусусән Шәки шәһәриндә әмәлә кәлмиш бу варлылар зонанын үмуми тикиннти фондунда да дәјишикликләр јарадырлар. Онларын әксәријјәти өз аилә јашајыш евләрини дөврүн габагчыл тикиннти мәдәнијјәти олан Авропа шәһәр јашајыш евләринә мүнәсиб үсулда тикирләр. Варлы ипәкчиләрин тикдирдикләрин јашајыш евләри сәнајә мүәссисәләриндән аралы олурду. Ләкин бә'зи варлы ипәкчиләр малик олдуғлары ипәк е'малы карханаларыны вә ипәк е'малы илә әлағәдар олан бир сыра башга тикиннтиләри іашадығлары һәјәт саһәләри дахилиндә жерләшдиридиләр. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда бу гәбил һәјәтләрә чох тәсадүф едилир. Белә һәјәтләрә Шәки, Ордубад, Басгал кими әһалиси ипәклә мәшғул олан јашајыш жерләриндә дә раст кәлинир. Һазырда бу мүәссисәләр артыг әһалинин фәрди тәсәррүфат мәишәтиндән чыхарылмыш вә дөвләт сәрәнчамына кечмишдир.

Өзләриндә сәнајә тикиннтиләри илә аилә-мәишәт тикиннтиләрини бирләшдирән јухарыда һаггында бәһс едилән аилә һәјәтләриндә тикиннтиләрин хусусијјәтләри илә таныш олмаг үчүн Шәки шәһәринин сабиг сакани ипәк карханачысы Мә-

⁹⁹ История Азербайджана. т. II, Баку, 1960, сәһ. 55—56; 167—170.

Һәммәд Һачырәсул оглунун индики Шәки шәһәри Маркс күчәсинин 4 №-ли дөңкә, 2 №-ли евин һәјәтиндәки тикинтиләри тәсвир едәк (36-чы шәклә бах).

Бурада јашајыш еви илә ипәк карханасы бир блокдадыр. Бина икимәртәбәлидир. Биринчи мәртәбә он јерлөшкәдән ибарәтдир. Бунлардан дөрдү барама, ипәк сап кәләфләринин сахланылмасы вә ипәк карханасы үчүн лазым олан көмәкчи васитәләрин јерлөшдирилмәси үчүн анбардыр. Һазырда бу дөрд анбардан үчү јашајыш еви кими истифадә едилир. Биринчи мәртәбәдәки јерлөшкәләрин бири мәтбәх, бири әрзаг анбары, јемәк отагы вә бири төвләдир. Төвләннин бир гапысы күчәјә, диңгәр гапысы исә мәтбәхә ачылыр. Верилән мәлумата көрә, бу, сағылмыш сүдү бајыра, јә'ни күчәјә чыхармадан мәтбәхә кәтирмәк вә еләчә дә евдән раһат јолла төвләдәки һејванлара баш чәкмәк үчүндүр. Биринчи мәртәбәдәки јерлөшкәләрин дахили һүндүрлүјү 230 см-дир. Ики јемәк отагынын дөшәмәси тахта, төвләннин дөшәмәси даш, галан јерлөшкәләрин дөшәмәси исә кирәч-гум мәһлулундан төкмәдир.

Евин икинчи мәртәбәси алты јерлөшкәдән ибарәтдир. Бунлар евин шәрг тәрәфиндә јан-јана јерлөшән ики салондан (660 × 405 см), гәрб тәрәфиндә јенә јан-јана јерлөшән ики салонда (645 × 425 см) вә бу ики гоша салонлар арасында јан-јана ики мүстәгил отагдан (525 × 375 см) ибарәтдир. Отагларын гаршысында шүшәбәнд (11,32 × 268 см) вардыр. Һәр отагын әјры-әјрылыгыда бир гапысы вә ики пәнчәрәси шүшәбәндә ачылыр. Шәрг вә гәрб гоша салонларын бир-бири илә ара диварда јерлөшән гапы васитәсилә әләгәләри вардыр. Онларын да бир гапысы шүшәбәндә ачылыр. Салонлар вә отаглар Европа варлы шәһәр сакинләринин јашајыш евләриндә олан дивар собалары, һүндүр вә кениш саһәли шүшәли пәнчәрәләр вә бунларла јанашы Азәрбајҗанын вә еләчә дә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләри шәһәр әһалисинин јашајыш евләриндә кениш јајылмыш дивар бухарылары, бөјүк һәчмли дивар шкафлары илә тәһһиз едилмишдир. Бунлардан башга отагларда әләвә олараг Азәрбајҗанын ән'әнәви ишыгы евләр нөвүнә хас олан тахчалар да вардыр.

Беләликлә, јухарыда тәсвир едилән јашајыш евиндә Европа вә Шәрг халqlары тикинти мәдәнијјәти элементләри чарпазлашыр.

Јухарыда тәсвир едилән јашајыш евинин отаг вә салонларынын дөшәмә вә сәғфләри тахтадыр. Адәти үзрә, дөшәмә гырмызы, сәғф тахталары исә ағымтыл ширәләнмишдир. Отаг вә салонларын дивар сәтһләри әввәлләр синкир суваг олмуш, лакин сонралар, тәхминән 1915-чи илләрдә кәч суваг едилмишдир. Икинчи мәртәбәдәки јерлөшкәләрин дахили һүндүрлүјү 380 см-дир. Бу јашајыш евинин шимал чәһәтиндә она јапышыг вә дахили әләгәләри олан вә јашајыш бинасы узунлуғунда ев саһибинин хусуси ипәк карханасы—дәвил (3068 × 552 см) јер-

ләшир. Дәвилин дахили һүндүрлүјү 500 см-дир. Евин һәр ики мәртәбәсиндәки јерлөшкәләрдән дәвилә гапылар ачылыр. Тәбиндир ки, бу гапылар карханадакы ишә даһа асан вә раһат нәзарәт етмәклә јанашы, онлары лазыми материалларла тәмин етмәк үчүн, һабелә ипәк анбарлары илә әләгә үчүндүр. Дәвилин бир гапысы вә 14 әдәд уча, кениш, ишыгы пәнчәрәси һәјәтә вә үч әдәд пәнчәрәси исә күчәјә ачылыр. Беләликлә, дәвилин дахили бол күнәш ишыгы илә тәмин едилир вә һавасы тәмиз олуr. Верилән мәлуматлара көрә, дәвилин дахили сон дәрәчәдә тәмиз сахланыларды. Бу ишә кархана саһибн өзү хусуси нәзарәт јетирәрмиш. О ипәјин тәмиз, әла кефјијјәт-ли вә иткисиз истеһсал едилмәси үчүн кархананын сәлиғәсинә вә ишчиләрин палтарларынын тәмиз вә еләчә дә өзләринин сағлам вә күмраһ олмасына чоһ фикир верәрмиш.

Ипәк дэзкаһлары бир-биринин јанына дәвил узунуна дүзүлмүшдүр.

Кархананын «гас» (ипәкачан) адланан һиссәси дәвилдән 20 м аралы һәјәтин шимал һиссәсиндә јерләшир. «Гас»ын бинасы да дәвилин бинасы кими кениш вә ишыгыдыр. Белә план-гурулушда олан јашајыш евләри Шәки шәһәриндә чоһдур.

Јашајыш еви илә ипәк карханасы бир блокда олан биналара Азәрбајҗанын бир чоһ шәһәр вә кәндләриндә раст кәлинир. Мисал үчүн, һазырда Ордубад шәһәриндә мөвчуд олан вә истифадә едилән ипәк карханасы да Рзагулу Рзајевин јашајыш еви илә јапышыг бир блокдадыр вә бурада да евин икинчи мәртәбәсиндә јерлөшән отагларын икисиндән карханаја гапы вә пәнчәрә вардыр. Ағсагалларын вердикләри мәлуматдан әјдын олуr ки, о, евиндә отуруб пәнчәрәдән карханада кедән ишә нәзарәт јетирәрмиш.

Аилә јашајыш вә истеһсалат биналарынын бир блокда олмасы әһалинин тикинти мәдәнијјәтиндә мүәјјән дәрәчәдә јер тутдуғу кими, бир һәјәт саһәси дахилиндә јашајыш бинасы илә истеһсалат биналарынын әјры, тәһрид олунмуш план-гурулушда оланлары да аз дејилдир. Буна мисал сабиғ Шәки шәһәрин сакини дәвилчи Әбдүррәһманын јашајыш вә истеһсалат биналары арасында мүнәсибәти нәзәрдән кечирәк. Онун дәвил бинасы һәјәтин шимал һиссәсиндә јерләшир, бундан 20 м аралы һәјәтин тән ортасында икимәртәбәли мүәсир ишыгы евләр нөвүнә мәнсуб олан јашајыш еви вардыр. Бу јашајыш евинин биринчи мәртәбәси беш вә икинчи мәртәбәси дә беш јерлөшкәдән ибарәтдир. Ев аиләннин мәдәни-мәншәт раһатлығыны дөврүнә көрә тәмин едәчәк бүтүн лазыми јерлөшкәләрдән ибарәтдир. Умуми Азәрбајҗан адәттинә садиғ галараг, бурада туаләт евдән хејли аралы, һәјәтин бир күнчүндәдир, һамамы јохдур. Әл-үз јумағ үчүн евин дәһлизиндә тојулмуш Европа шәһәрләриндән кәтирилән ағ фарфор таслы, күрсүлү әлүзјујандан истифадә едилирди.

Мүасир ишыгы евләр категоријасына аид олан јашајыш евләринин илк нүмунәләриндән бир гисми дә фәрди аилә јашајыш еви илә һәмин аиләнин тичарәт дүканы, магазасы, тичарәт маллары анбарлары бир блокда олан тикинтиләрдир. Шәки-Загатала зонасынын шәһәр вә кәндләриндә бу гәбил ев нөвләринә чох тәсадүф едилір. Бу тикинтиләр бир вә ја ики мәртәбәли олур. Икимәртәбәли белә евләр әсасән шәһәрләрдә јайылымышдыр. Икимәртәбәли дүканлы јашајыш евләринин биринчи мәртәбәсиндәки јерләшкәләр тичарәт дүканы вә сатылачаг тичарәт маллары анбары функцијасыны дашыјыр. Евин үст мәртәбәсиндәки јерләшкәләр исә аиләнин јашамасы үчүн лазым олан отаглар, ашбазхана вә әрзаг етијатлары сахланан әл евләриндән, ејван вә балкондан ибарәт олур. Икимәртәбәли дүканлы јашајыш евләринин үмуми вә хусуси әләмәтләри илә даһа ајдын таныш олмаг үчүн Шәки шәһәринин Кәңчләр күчәсиндә һазырда мөвчуд олан Мустафајевин јашајыш евинин план-гурулушу, мәншәт вә тәсәррүфат хусусијәтләринә нәзәр јетирәк (37-чи шәклә бах).

Ев XX әсрин илк илләриндә бишмиш кәрпичдән тикилмишдир. Евин биринчи мәртәбәси дәһлизлә бир-бириндән ајрылан үчјерләшкәли ики дүкандан ибарәтдир. Һазырда бу дүканлардан дәвләт әрзаг магазасы кими истифадә едилір. Евин икинчи мәртәбәси исә дөрд јерләшкәлдән ибарәтдир. Евин отаглары өз дахили гурулуш вә мәншәт раһатлығы чәһәтдән јухарыда тәсвир едилән мүасир ишыгы јашајыш евләриндә олдуғу кимидир. Икинчи мәртәбә илә биринчи мәртәбәдәки дүканларла әләгә биринчи мәртәбәдәки дәһлиздә олан гапылар васитәснләдир.

Бирмәртәбәли дүканлы јашајыш евләри зонанын әсасән кәнд јашајыш јерләриндә мөвчуддур. Олар өз план-гурулушлары чәһәтдән мүхтәлифдир. Бу гәбил евләрин бә'зисиндә дүкан јашајыш евинин сағ вә ја сол бөјрүндә, она јapyшыг, бә'зиләриндә исә дүкан евин өн тәрәфиндә күчәгә сары, она јapyшыг олур. Јашајыш евләринин дәһлизиндән вә ја анбар функцијасыны дашыјан јерләшкәлдән дүканла әләгә сахламаг үчүн гапы олур.

Зонанын кәндләриндә дә икимәртәбәли дүканлы јашајыш евләринә раст кәлинир.

Јухарыдакылардан ајдын олур ки, XIX әсрин икинчи јарысында етибарән Азәрбајҗан ССР-ин Шәки-Загатала зонасы әһалисинин јашајыш еви фондунда онларла мүхтәлиф мәншәти-ме'мари план-гурулуш, тәркиб, форма вә мүндрәичәли јашајыш евләри олмушдур. Бу евләр өзләринин мәншәти раһатлығы, сәлигә вә ишыглығы илә зона әһалисинин чох гәдимдән истифадә етдији ән'әнәви ишыглы евләрдән хејли үстүндүр. Дикәр тәрәфдән мә'лумдур ки, ишыглы евләрин икинчи јарымтипи кими гәләмә алынан бу евләр аилә үзвләринин мәдәни тәләбләринин өдәмәк үчүн чохјерләшкәлидир. Бу нөв

евләрдә бир нечә јатаг отагы, аилә үзвләринин јаш вә аиләдәки мөвгеләринә кәрә јемәк отаглары, аилә үзвләринин күндәлик тәмизлијини тә'мин етмәк үчүн һамам вә хусуси әлүз-јујан јери, канализасија вә саирә кими мәншәт саһләринин тә'мин етмәк үчүн хусуси јерләшкәләр—мәтбәх, әрзаг дамы (әл еви) вардыр. Бүтүн бунлардан башга һаггында бәһс едилән ев нөвләриндә јерләшкәләрин дахили һүндүрлүгү јүксәк, гапы вә пәнчәрәләри кениш вә уча, дөшәмә вә сәгфләри исә тахта олур. Отагларын дахили Авропа мебелләри илә тәһһиз едилдији кими, дикәр мәншәти-ме'мари элементләрдә дә тәһһиз едилмишдир.

Нәһајәт, әһалинин јашајыш еви фондунда мөвчуд олан мүасир ишыгы евләрин илк нүмунәләрини тәдгиг едәркән мөјјән едилмишдир ки, бу јашајыш евләри мүстәснасыз олараг, зона әһалисинин варлы һиссәсинә, хусусән варлы тачирләрә, ипәк сәнәјеси мүәссисәләри саһибләринә, јүксәк вәзифәли чар мә'мурларына вә аилә силкә мәнсуб оланлара хас олмушдур.

Тәдгиг едилмиш евләрин план-гурулушу, мәншәт тәркиби, јыгышдырылмасы вә мүхтәлиф функцијалы Авропа мәншәли мебелләрдә тәһһиз едилмәси вә бир сыра дикәр мәншәти-ме'мари кејфијәт вә мәзmunлары кәстәри ки, бу евләрин саһибләри чар Русијасы вә Авропа өлкәләри шәһәр мәдәнијјәти илә јахындан таныш олмушлар. Бүтүн бунларын тәсiri алтында Азәрбајҗан шәраитинә ујғулашдырылмыш план-гурулуш, мәншәти тәркиб вә ме'мари услубда јашајыш евләринин тикдирмишләр. Лакин Азәрбајҗан халгынын тикинти мәдәнијјәтинә дахил олан ишыгы евләр типинин икинчи јарымтипини тәмсил едән јашајыш евләринин илк нүмунәләри сәдә гурулуш, план вә тәркибдә олмаг әвәзинә, јухарыда тәсвир едилмиш мүрәккәб план-гурулуш вә мәншәти тәркибдәдир. Лакин сонралар кет-кәдә Азәрбајҗан әһалисинин Русија вә Авропа шәһәрләри илә әләгәси кенишләнир. Хусусән Октјабр социалист ингилабындан сонракы дөврдә—ССРИ-дә сәнәјә вә мәдәнијјәтин јүксәлиши мәншәтдә дәјишникликләр әмәлә кәтирдилди дөврдә бу әләгәләр сыхлашыр, мәдәни тәсир даһа дә күчләнир. Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра Азәрбајҗан, о чүмләдән Шәки-Загатала зонасы әһалисинин ев мәншәтиндә Авропа типли мебелләрдән кениш истифадә башланыр. Белә бир шәраит исә өз нөвбәсиндә халгы јашајыш еви тикинтисиндә дәјишникликләр төрәдир. Ишыгы евләр типинин икинчи јарымтипи сајалан вә мүасир ишыгы евләр ады илә танынан фәрди аилә јашајыш евләри әһалинин әксәријјәти тәрәфиндән мәнимсәнилир, даһа доғрусу, бу гәбил евләрин тикилиши күтләви характер алыр. Һазырда Азәрбајҗан, еләчә дә зона әһалисинин бөјүк әксәријјәти фәрди аилә јашајыш еви тикдирәркән ата-бабаларынын тикдирдикләри ән'әнәви ишыгы евләрдән фәргләнән вә әһалинин мүасир мәншәт тәләбләринә

мүнасиб олан мүасир ишыгылы фәрди аилә јашајыш евләри тикдирирләр. Беләликлә, тикилиш күтләви характер алмыш мүасир ишыгылы евләр зона әһалисинин јашајыш еви фондунда мүхтәлиф план-гурулуш вә мәишәти тәркибдә тәзаһүр едир. Һазырда зона әһалисинин јашајыш еви фондунда бу гәбил евләр бирмәртәбәли, күрсүлү, бир, ики, үч вә чохјерләшкәли, икимәртәбәли вә һәр бир мәртәбәсиндә бир, ики, үч вә чохјерләшкәли, дүз чәркә, «Г» вә «П»вары планда мөвчуддур. Ин-гилабдан сонракы дөврдә мејдана кәлмиш мүасир ишыгылы фәрди аилә евләринин мәишәти-ме'мари хүсусијјәтләри илә даһа конкрет шәкилдә таныш олмаг үчүн бунлардан бир нечәсинин мәишәти-ме'мари кејфијјәтинә нәзәр јетирәк.

Варташен районунун Хачмаз кәнд сакини Маһмуд Газыјевин 1966-чы илдә тикдирдији ев һазырда зона әһалисинин истифадәсиндә олан мүасир ишыгылы фәрди аилә јашајыш евләринин мәишәти-ме'мари хүсусијјәтләринин өзүндә әкс етдирир (38-чи шәклә бах).

Ев сындырылмыш чај дашларындан тикилмишдир. Евин тикилмәсиндә кирәч-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Ев күрсүлдүр, бирјерләшкәлидир (өлчүсү 4×6 м-дир), ејванлыдыр. Бахары чәнубадыр. Отағын дөшәмәси вә сәғфи тахта, диварлары сајадыр. Дөрд әдәд ири сәһәли пәнчәрәси вардыр. Дамы дөрдсінәли чардагылы олуб, кирәмитлә өртүлүшдүр. Дам чардагы пәрдибасмадыр.

Мүасир ишыгылы евләрин дикәр бир гисминин мәишәти-ме'мари хүсусијјәтләри Загатала шәһәр сакини Гурбанов Мәһәмәд Рамазан оғлунун Комсомол күчәсиндәки 25 №-ли јашајыш евинин мәишәти-ме'мари хүсусијјәт вә план-гурулушу кимидир (39-чу шәклә бах).

Ев 1959-чу илдә тикилмишдир, икимәртәбәлидир, сындырылмыш чај дашларындан тикилмиш, тикилишдә семент-гум мәһлулундан истифадә едилмишдир. Дамы дөрдсінәли, кирәмит јапыгылы вә пәрдибасмадыр. Евин биринчи мәртәбәси үч јерләшкә вә бир ејвандан, икинчи мәртәбәси исә үч јерләшкә, бир ејван вә шүшәбәнд едилмиш пилләкәнбашындан ибарәтдир. Икинчи мәртәбәдәки отаглары беш пәнчәрәси күчәјә бахыр. Ашбазхана, јемәк, јатаг отаглары икинчи мәртәбәдә, һамам биринчи мәртәбәдә јерләшир. Тәсвир едилән јашајыш евинин јерләшкәләринин дахилиндә ән'әнәви ишыгылы евләрдә олан бухары, тахта, јүк јери јохдур. Бу гәбил евләрин диварлары саја олдуғундан ев диван, јайлы чарпајы, шифонер, сервант, стол, стул вә дикәр мүасир мебелләрлә бәзәдилмишдир.

нәтичә

Јухарыда етнографик бахымдан тәсвир вә тәһлил едилмиш Азәрбајҗан ССР-ин Шәки-Загатала иғтисади-чоғрафи зонасы әһалисинин тикинти фондунун јашајыш евләри һағгында де-

јиләнләри јекунлашдыраг ашағыдакы нәтичәјә кәлмәк олар:

1. Зона әһалисинин һазырда истифадә етдији јашајыш евләринин әксәријјәтини јонулмуш гаја дашы, сындырылыб кубик шәклинә салынмыш чај дашлары, бишмиш вә чиј кәрпичдән тикилән, мүхтәлиф мәишәти-ме'мари план-гурулушда олан, кениш пәнчәрәли, торпаг, тахта вә кирәч-гум дөшәмәли, дамлары чардагылы, ики вә бирмәртәбәли ишыгылы евләр типинә мәнсуб олан јашајыш евләри тәшкил едир. Бу ев типини зонанын тәбии иғлиминин, әһалинин тәсәррүфат мәишәтинин характеринә, иғтимаи-иғтисади дүнјакөрүшүнә мүнасиб бир шәрәнтә јерли иншаат материаллары әсасында формалашмышдыр. Ишыгылы евләр мәишәт раһатлығы чәһәтдән узун әсрләрдән бәри зона әһалисинин истифадәсиндә олмуш вә заман кечдикчә иғтимаи-иғтисади, сијаси вә мәдәни тәләбләрә ујғун шәкилдә дәјишәрәк һазыркы формасына кәлиб чатмышдыр. Јакин һазыркы дөврдә ишыгылы евләрин јарымтипи сајылан ән'әнәви ишыгылы евләрин артыг 1950-чи илдән етибарән иншасы дајандырылмышдыр. Бу ев јарымтипин өз јерини мүасир евләр јарымтипинә вермишдир.

2. Мүхтәлиф тип, јарымтип, нөв вә вариантларда тәчәссүм едән зона әһалисинин һазырда истифадә етдикләри јашајыш евләри мүрәккәб план-гурулуш вә мәишәти-ме'мари тәркиби, еләчә дә мүрәккәб тикимә техникасы зәнкинлији илә чох гәдм вә инкишаф етмиш тикинти мәдәнијјәтинә малик олан инсанларын, Азәрбајҗан ССР-ин Шәки-Загатала инзибати-чоғрафи зонасынын тәбии иғлим шәрәнтә вә мүхтәлиф кејфијјәтли иншаат материаллары еғтијатлары әсасында јахын вә узаг мәдәни гоншулары илә сых иғтимаи-иғтисади вә мәдәни әлағәләр зәманәсиндә сәмәрәли фәалијјәтләри нәтичәсиндә әмәлә кәлмишдир.

3. Азәрбајҗан ССР-ин иғтисади-чоғрафи зонасы һесаб едилән Шәки-Загатала районлары (Гутгашен, Варташен, Шәки, Гах, Загатала вә Балакән районлары) әразисин¹ ораны мәскән етмиш әһалинин јашајыш евләринин мәишәти-ме'мари кејфијјәт вә хүсусијјәтләри чәһәтдән монолит дејилдир. Шәки-Загатала иғтисади-чоғрафи зонасы әһалисинин јухарыда тәсвир вә тәһлил едилмиш јашајыш евләри тип, јарымтип, нөв вә вариантларынын јайылмасы чәһәтдән ашағыдакы микро-зоналардан ибарәтдир:

1. Микрозоналардан бирини Гутгашен, Варташен вә Шәки районларынын шәрг һиссәсиндә јерләшән јашајыш јерләри әһатә едир. Бу микрозонанын сакинләри азәрбајҗанлылар,² удинләр, ләзкиләр, ермәниләр вә дағ јәһудиләриндән ибарәтдир. Белә бир етник мүхтәлифлијә бахмајараг, Шәки-

¹ Азәрбајҗан ССР чоғрафи атласы, Москва—Бақы, 1963, сәһ. 167, 174.

² Бу микрозона әһалисинин 90 фәизи азәрбајҗанлылардан ибарәтдир.

Загатала итгисади-чографи зонасынын бу хиссесинин эһалисинин жашайыш евлэри мэйшэти-ме'мари гурулушу, ексетержер, интержерлеринин мэйшэти-ме'мари кејфијјэтлэри илэ бир тикинти мэдэнијјэтинин төрэмэси кими тэчэссүм едир вэ бир сыра јерли хусусијјэтлэри илэ зонанын башга хиссэлэриндэки јашайыш евлэриндэн фэрглэнир. Мэсэлэн, шэрти олараг, биринчи микрозона адландырылан Шэки-Загатала зонасынын бу хиссесиндэ истифадэ едилэн јашайыш евлэринин бир хиссесинин дам чардаглары дамын үст сэтхиндэ 0,5—2 м һүндүрэ дикэлэн ағач паја вэ ја даш, кэрпичдэн тикилмиш һөрмэ дага (тумба)лар үзэриндэ јерлэшир. Бу гәбил евлэри дэккаллы евлэр адландырырлар. Шэки-Загатала зонасынын башга јерлериндэ, хусусэн Загатала, Балакән рајонлары вэ Шэки шөһэриндэки евлэр исэ бу гәбил евлэрдэн тикилмиш. Бурадакы евлэрин дам чардаглары ағач вэ даш, кэрпич даггаларын үзэриндэ дејил, бинанын ики вэ ја дөрд диварынын дам үст сэтхиндэн 0,5—2 м јухарыја галдырылмыш јанхана адланан (Загатала рајонунда) давамы үзэриндэ бэркидиллир. Биринчи микрозонада евадхили мэйшэти-ме'мари элементлэрин адлары да башга чүрдүр. Мэсэлэн, тахча бурада дилов адланар.

II. Шэки-Загатала зонасы эһалисинин тикинти мэдэнијјэтиндэ икинчи микрозонаны Загатала вэ Балакән рајонлары эһалисинин тикинтилэри тэшкил едир. Бурада хусусэн XX әсрин эллинич иллэриндэн әввэлки дөврлэрин мэдэни ирсинин төрэмэси олан фәрди аилэ јашайыш евлэри евлэринин бир сыра мэйшэти-ме'мари элементлэри илэ Шэки-Загатала зонасынын башга хиссесиндэки јашайыш евлэриндэн фэрглэнир. Бу фэрглэндиричи аламэтлэрин бәзилэри Загатала вэ Балакән рајонлары эһалиси тэрәфиндэн истифадэ едилэн ән'әнэви ишыглы вэ гәдими евлэр адланан тикинтилэрдэ өзүнү көстэрир. Бу фэрглэндиричи ме'мари деталлардан ән әсаслары бу јашайыш евлэринин өн хиссэлэриндэки ејванларын сүтунларынын даш вэ кэрпичдән һөрүлүмш јоғун көвдәли вэ баш тәрәфдән әјмэ тағлы (сыртаг), јерлэшкәлэринин дөшәмәлэринин кирәч-гум төкмә, дам чардагларынын јанхана үзэриндэ отурдumasы, бухарыларын бөјүк һәчмли, бә'зи биналарда јерлэшкәнин таванынын ортасындан асма бачаларын олмасыдыр ки, белә јашайыш евлэринә Шэки-Загатала зонасынын јалныз Загатала вэ Балакән рајонлары јашайыш јерлериндэ раст кәлһинир. Бу дејиләнлэрдән башга, шэрти олараг, икинчи микрозона адландырылан Загатала-Балакән рајонларынын эһалисинин јашайыш еви фондунда зонанын башга јерлериндэ тәсадүф едилмәјән «кәртмә» вэ «галаев» типли јашайыш евлэринин олмасыдыр.

Јашайыш евлэри тикинти мэдэнијјэтиндэ мөвчуд олан фэргләнмәни төрәдән әсас сәбәблэрдән бири XVI—XVII әсрлэрдә бир сыра башга етник хусусијјәтли тајфаларын бураја кәлмәлэри вэ дикәр тәрәфдән Загатала-Балакән рајонларынын узун

әсрләр мүстәгил инзибати рајон олуб, Шэки-Загатала зонасынын башга рајонлары илэ аз мэдәни әлағәли олмалары вэ башга амиллэрин тәсири нәтичәси олмушдур.

Икинчи микрозона һаггында бүтүн бу дејиләнлэрдә јанашы эһалинин јашайыш евлэринин формалашмасында вэ фэргләнмәсиндә мүнһүм рол ојнајан етники тәсирилэрин мүәјјән едилмәсидир. Мәлүмдүр ки, һаггында данышылан микрозонада аварлар, әзәрбајчанлылар, захурлар, енгиләјләр вэ ахвахлар мәсқундурлар. Дил мэдэнијјәти етибарилә бир-бириндән фэргләнән бу халгларын сакин олдулары јашайыш јерлериндә онларын истифадэ етдикләри јашайыш еви фондунун тәркибинин арашдыраркән мүәјјән едилмишидир ки, ејни тәбии чографи шәраитдә олан јашайыш јерлериндәки эһалинин етник хусусијјәтлэринә бахмајараг, онларын истифадэ етдикләри јашайыш еви фонду ејни мэйшэти-ме'мари хусусијјәтә малик олан јашайыш евлэриндән ибарәтдир.

Беләликлә, бир сыра етник хусусијјәтлэри илэ бир-бириндән фэргләнән, јухарыда адлары чәкилән Загатала вэ Балакән рајонлары сакинлэринин јашайыш евлэри тикинти мэдэнијјәтиндә вәһдәт тәшкил едир. Бу микрозонада јашайыш евлэрини етники бахымдан тәсниф етмәк һазыркы дөврдә гејри-мүмкүн дүр.

III. Јашайыш евлэринин бир сыра хусусијјәтлэри илэ зонада мүстәгиллик тәшкил едән мәһәлләрдән бири дә Гах рајону вэ Шэки рајонунун гәрб хиссесиндәки јашайыш јерлэридир. Буранын сакинлэринин јашайыш евлэри ашағыдакы хусусијјәтлэри илэ зонанын башга хиссэлэриндәки јашайыш евлэриндән фэрглэнир. Шэрти олараг, үчүнчү микрозона һесаб едилэн әразинин сакинлэринин јашайыш еви фондунда биринчи микрозона сакинлэринин јашайыш еви фондунда олан дэккалусту чардаглы евлэр (Гах рајонунда олан бир нечә дэккаллы³ јашайыш евлэри нәзәр алынмаса) демәк олар ки, јохдур. Буранын јашайыш евлэринин дам чардаглары әсасән пәрдибасмадыр. Бу микрозонада да эһалинин мүхтәлиф етник мәнсубијјәтли (әзәрбајчанлы, ләзки, енгиләј) олмасына бахмајараг, јашайыш евлэри мэйшэти-ме'мари бахымдан ејнијјәт тәшкил едир.

IV. Јашайыш евлэринин бир сыра фэрглэндиричи мэйшәти-ме'мари элементлэри илэ Шэки-Загатала итгисади-чографи зонасы һүдудларында, шэрти олараг, дөрдүнчү микрозона Шэки рајонунун чәнуб хиссесиндә јерлэшән советликләрин (Кичик Дәһнә, Чәфәрабад вә с.) әһатә етдикләри јашайыш јерлэридир. Бу микрозонанын јашайыш евлэринин дамлаларын бу јахынлара гәдәр һамысынын үстү дүз вэ торпаг жапыгылы олмушдур. Инди дә јашайыш еви фондунда олан евлэрин

³ Бу евлэрин саһибләри дејиләнләрә көрә, XX әсрин илк иллэриндә биринчи микрозонадан көчүб кәлмәләрди.

ба'зисинин дамлары дүз вэ балыгбелы формасында олуб, торпаг жапыгдыр. Бурада жашайыш евлэринин эсас тикинти материалы мүхтэлиф өлчүдө олан чий кэрпичлэрдир. Гејд етмэк лазымдыр ки, XIX эсрдэн галма жашайыш евлэри квадрат шэкинде олан (22—23—24×22—23—24×4—5 см) чий кэрпичдэн тикилимшидр.

XIX эсрин сону вэ XX эсрин эввэллэриндэн башлајараг бурада, елэчэ дэ Шэки-Загатала зонасынын тикинтидэ чий кэрпичдэн истифаде едилэн башга хиссалэриндэ чий кэрпичлэрин шэкил вэ өлчүлэри дэјишилир, мүхтэлиф өлчүлэрдэ олан паралелограм шэкинде кэрпичлэрдэн истифаде едилмэјэ башланар. Дөрдүнчү микрозонадакы жашайыш евлэринин мэишэти-ме'мари кејфијјэтлэри илэ зонанын башга јерлэриндэки жашайыш евлэриндэн фэрглэнмэсинин эсас сэбэблэриндэн бири бу микрозонанын тэбии иглим шэраитинин вэ чографи мөвејинин башга микрозоналарын тэбии иглим шэраитиндэн фэрглэнмэсиндэн мејдана кэлир. Бурада нисбэтэн аз жагыш жагыр, тэбии иглим чэһэтдэн Азэрбајчан ССР-ин Күргырагы дүзэнлик рајонларына охшайыр. Буна көрэ дэ дөрдүнчү микрозонанын жашайыш евлэри мэишэти-ме'мари кејфијјэтлэри чэһэтдэн Күргырагы дүзэнлик рајонларын тикинтилэри илэ аралыг мөвегедэдр.

V. Шэки-Загатала игтисади-чографи зонасынын дағлыг хиссасиндэ јерлэшэн Сувакил вэ Сарыбаш советликлэринэ табе олан жашайыш јерлэринин вэ башга дағ кэндлэринин дэ жашайыш евлэри бир сыра мэишэти-ме'мари кејфијјэтлэри илэ зонанын башга жашайыш евлэриндэн фэрглэнир.

Зонанын дағ кэндлэриндэ истифаде едилэн эн'энэви жашайыш евлэри јерлэрдэ «дахал» адланар. Бунларын дамлары дүз вэ торпаг жапыгдыр. Жашайыш евлэринин тикилмэсиндэ эсас иншаат материалы сындырылмыш гаја вэ бүтөв чај дашларыдр. Көнд торпаг саһэсинин гытлыгындан евлэр бир-биринэ чох јахын вэзијјэтдэ јерлэшир. Шөрти олараг, бешинчи микрозона адландырдыгымыз бу хиссэдэ дэ жашайыш евлэри бир сыра хусусијјэтлэри илэ она гоншу олан Дағыстан МССР вэ Шэки-Загатала зонасы тикинти мэдэнијјэти илэ аралыг мөвегедэ дурур. Лакин Дағыстан МССР жашайыш тикинтилэринэ мејл даһа чох үстүнлүк тэшкил едир.

Белэликлэ, Шэки-Загатала чографи-инзибати зонасы эһалисинин жашайыш евлэри мэишэти-ме'мари хусусијјэтлэринэ көрэ беш микрозонаја бөлүнүр. Лакин јери кэлмишкэн бир мäsэлэни дэ гејд етмэк лазымдыр ки, бу да арашдырдыгымыз мэдэнијјэт саһэсинин ајдын тэсвир едилмэсини даһа да шыг-ландырмыш олар. О да бу зонанын чографи чэһэтдэн мэркэзиндэ јерлэшэн Шэки шэһэридр. Шэһэр зона эһалисинин тикинти мэдэнијјэти саһэсиндэ дэ мэркэзи вэзијјэт тутур. Зона эһалисинин жашайыш еви фондунун назырада эксэријјэтинин тэшкил едэн ишыгылы евлэр тип, јарымтип, нөв вэ вариантла-

рынын мэишэти-ме'мари чэһэтдэн эн мүкэммэл вэ инкишаф етмиш нүмунэлэри бурада мөвчуддур. Шэки шэһэри иншаат материаллары назырламаг ишиндэ дэ өндэ кетмишидр. Зонанын эн бачарыгылы бэнналары бурада чэмлэмшидр.

Шэки-Загатала игтисади-чографи зонасынын Гутташендэн башлајараг Балакэнэ гэдэр олан бүтүн шэһэр, шэһэр типли гэсэбэ вэ көнд эһалисинин жашайыш еви фондуна нэзэр салдыгда орада Шэки шэһэринин тикинти мэдэнијјэтинин јахын тэ'сири алтында олан мэишэти-ме'мари вэ тикилиш техникасы чэһэтдэн там охшар чохлу мигдарда тикинтилэрэ раст кэли-нир.

Шэки шэһэри узун эсрлэр боју бөјүк бир эразинин инзибати мэркэзи олдуғундан зэманэсинэ көрэ эразинин варлы, задэкан хиссэси орада жашамага мејл етмиш, идарэ ма'мурлары, тачирлэр, ипэк, көн сэнаје саһиблэри, мүхтэлиф пешэ саһиблэри вэ сэнаткарлар эсасэн бурада жашамышлар. Онларын ештишамлы жашайыш биналары, «Шаһнишин» адланан мэшһур хан сарајы, Шэкихановларын Шэрг ме'марлыг үслубунда тикилэн жашайыш игамэткаһлары вэ XIX эср Европа шэһэр варлыларынын жашайыш евлэри үслубунда тикилэн чојерлэшкэли, тамамланмыш мэишэти-ме'мари кејфијјэтэ малик олан жашайыш евлэри бурада тикилимшидр. Тэбинидр ки, белэ бир инкишаф етмиш тикинти мэдэнијјэти зэнкинлијјнэ малик олан Шэки шэһэри бүтүн зонаја тэ'сир кестөрмөмиш олмазды. Кэндлэрдэ сакин олан варлы кэндлэлэр дэ өз жашайыш евлэринин Шэки шэһэри евлэринэ охшатмага чэһд етмишлэр.

Јери кэлмишкэн бир мäsэлэни дэ гејд етмэк лазымдыр ки, о да Шэки-Загатала игтисади-чографи зонасынын етник тэркиби, жашайыш евлэринин мэишэти-ме'мари кејфијјэт вэ хусусијјетиндэ етниги хусусијјэтлэрин тэ'сири мäsэлэсини мүэјјонлөшдирмэкдир. Јухарыда гејд едилдији киими, Шэки-Загатала зонасы сакинлэри азэрбајчанлы, авар, захур, лэзки, удин, енгилөј, күрчү, ахвах, ермэни вэ руслардан ибарэтдир. Узун мүддэтли арашдырмалардан ма'лум олмушдур ки, руслардан⁴ башга јердэ галан бүтүн етниклэри микрозоналар үзрэ нэзэрдэн кечирдикдэ ајдын көрүнүр ки, микрозоналарын сакинлэри мүхтэлиф етник тэркибдэ олмаларына бахмајараг, буранын жашайыш евлэри мэишэти-ме'мари сэчијјэ е'тибарилэ бүтүн етниклэр үчүн ваһид бир бирлөшдиричи мэдэнијјэт абидэси киими тэчэссүм едир. Бир етниги мэнесубијјэтли зона сакининин тикидириб жашадыгы фэрди аилэ жашайыш еви башга бир етни-

⁴ Загатала рајонунун Эли Бајрамлы кэндиндэ XIX эсрин икинчи јарысында е'тибарэн Русијадан көчүрүлүш руслар жашайырлар. Онларын жашайыш евлэри эсасэн јерли эһалинин кэртмэ евлэринэ охшамаян кэртмэ типли евлэдр. Бу евлэр онларын илк вэтанлариндэки жашайыш еви мэишэти-ме'мари үслубда олмушдур. Сон заманларда онлар өз тикилишиндэ даһа эввалки тикинти эн'аналэринэ садиг галмајыб јерли шэраитэ мүнасиб үмуми рајон жашайыш евлэри мэишэти-ме'мари үслубунда жашайыш евлэри тикирлэр.

кн мәнсубијјәтлн сакинин фәрди аилә јашајыш евиндән мән- шәтн-мемари кејфијјәтн илә фәргләнмир. Ејни типә, јарым типә, нөвә вә вариантыа мәнсуб олан јашајыш евиндән микрозоналар үзрә авар аиләс дә истифадә едир, азербайчан- лә дә, захур аиләсн дә вә саирә. Бунун үчүн дә зоналарда мөвчуд олан һәр һансы бир јашајыш еви тип, јарымтип, нөв вә вариантыа көтүрүб бир етникә шамил етмәк дүзкүн дејил- дир.

Лакин бу айдын хэгийгэтэ бахмажараг, буржуа тэдгигатч-
ларын тэ'сири алтында олан бэ'зи совет алимлэри халглэрын
тикинти мэдэнижэтини тэдгиг едэркэн фактик, реал хэгийгэт-
лэри кэнарда гоужу, тамамилэ янлыш жолла хэрэкэт етмиш-
лэр. Белэ бир хэгийгэ жолдан саршма ССРИ ЕА Н. Н. Миклухо-
Маклај адына Етнографија Институтунун 1962-чи илдэ чалдан
чыхан «Гафгаз этнографик мэмүэсинин үчүнчү чилдиндэ
В. П. Кобычевин «ХІХ эср Азербайжан халглэрынын кэндли
јашайш тикинтилэри»⁵ адлы бөјүк нэмчли мэгалэсиндэ даһа
бариз шэкилдэ өзүнү көстөрир.

В. П. Кобычев һагында данышдығымыз Шәки-Загата ла иттиҗәд-чогафыч зонасы әһалисинин җашаыш евләрини дәриндән өйрәнмәмиш, онларын мәшәтәи-мә'мари хуҗусийәт-ләрини аҗдынлашдыра биләмәиш вә зонаның үмуми тикити-ләрини орада сакин олан азербәйҗанлылар, аварлар, күрчү инҗилојлар, захурлар, удинләр, дағ јәһудиләри етник мәнсубијјәтә көрә бөлүшдүрмүшдүр. Лакин зонаның җашаыш евләринин узун мүддәт әрзиндә кениш вә һәртәрәфли өйрәнил-мәси көстәрди ки, зонаның җашаыш евләринин мәшәтәи-мә'мари кејфијјәтләри вә онлары бири диҗәриндән фәрглән-дирән детал вә хуҗусийәтләр һеч дә һәмин җашаыш евләрини мәнсуб олдуғу саһибләрин етник хуҗусийәтләриндән төрәмә-миш, онлар әтраф объектив мүһитин реал тәсвири нәтиҗәсиндә мејдана кәлмишир. Сувакил, Мухах, Јени Сувакил, дағәтәји вә зонаның һәфтәран вадисиндә јерләшән кәндләрин захур етник мәнсубијјәтли сакинләри җашадығлары мәһәллин тәбии иглими шәрәитинә мүнасиб тәсәрууфатла мәшғул олур вә мү-насиб җашаыш евләри тикирләр. Сувакил кәнди Загата ла ра-јонунун дағлыг һиссәсиндә јерләшир. Кәндин әһалиси малдар-лыг вә дағ әкинчилији илә мәшғул олур, җашаыш евләри исә јухарыда тәсвир едilmiş дағал типли евләрдир. Мухах, Јени Сувакил вә башга захур кәндләри исә Загата ла рајонунун дағәтәји зонасында јерләшир. Әһали малдарлыг вә бағчылыг-ла мәшғул олур. Бураның иглими мүлајимдир. Әһалинин ис-тифадә етдији җашаыш евләри исә ишығлы евләрдән олуб, Загата ла вә Балакән рајонларынын әсас характерик җашаыш евләри гәбилдәнди. Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, әһали-

нин ејни этник мәнсубијәтлн олмасына бахмајараг тәбннгилми вә чографи шәрәити мүхтәлиф олан Сувакил, Мухах, Јени Сувакил вә башга кәндләрин сакинләринин јашајыш тикинтиләри мәншәти-ме'мари хүсусијјәтләрин илә тамамилә бирбириндән фәргләнән тикинтиләрдир. Бу чүр мисаллары чохкәтирмәк олар. Бу ајдын кестәрик ки, әһалинин јашајыш тикинтиләри мүасир никнаш сәвијјәсиндә этник хүсусијјәтләр әсасында дејил, јерин тәбни чографи шәрәитинә, тәсәрууфатын хүсусијјәтлеринә ујғунлашыдырлымышдыр.

В. П. Кобычев мәгаләсиндә тәкъе Шәки-Загатага әһалисн јашайыш тикинтилерини дејил, бүтүн Азәрбајчанын јашайыш тикинтилерини Азәрбајчан әразисиндә сакин олан милләт, халг, етник вә этнографик групплар арасында бөлүшдүрүшү, тат, талыш, ләзки, будих, ғырыз, хыналыг, ермәни, күрд⁶ јашайыш евләри ады алтында хүсүсиләшдирәрәк бағышланмаз бир сахталыға јол вермишдир. Әкәр В. П. Кобычев бир нечә дөфә Азәрбајчанын рајонларына елми е'замнијәт етсә иди вә диггәтлә Азәрбајчан кәндли јашайыш евләрини өјрәнмиш олса иди, онда јәгин ки, ады јухарыда чәкилан магаләдә нә гәдәр елми сәһв етдијини билмиш оларды вә көрәрди ки, Губа рајонунда јашајан татларын јашайыш евләри Шамахыда, Абшеронда вә еләчә дә Губа рајонунун дағлыг (сабиг Гонагкәнд) рајонунда сакин олан татларын јашайыш евләриндән нә дәрәчәдә фәргләнир. Әкәр В. П. Кобычев диггәтли олсајды, көрәрди ки, Губа рајонунда јашајан татларын вә азербәјчанлыларын вә еләчә дә башга етникләрнин јашайыш евләри әсасән ејни план-гурулуша, мөмарн кејфијјәтә маликдир. Зәннимчә дејиләнләр һәгигәтин дәрк едилмәси үчүн кијајәтдир. Таким мәгаләнин бир чәһәтини дә ајдынлашдырмаг лазымдыр. В. П. Кобычевин Азәрбајчан кәндли јашайыш евләринин этнографик тәдгигиндә бурахдығы елми сәһвләр вә чыхардығы нәтичәнин әсасән гејрн-елми олмасынын әсас сәбәби XIX әср Азәрбајчан әһалисинин мадди мәдәнијјәтини, хүсүсән онун мүһүм сәһләриндән олан тикинти мәдәнијјәтини тәдгиг етмәк ишиндә гејри-елми олмасындан ирәли кәлир. Уэун әслрлә боју ејни ичтиман-игтисади, мәдәни вә еләчә дә тәбни иглим шәраитиндә јашамыш, күндәлик сых әләгә вә мүнәсибәтдә олан Азәрбајчан өлкәси сакинләрни—азәрбајчанлылар, татлар, талышлар, лаһычлар, ғырызлар, һапытлар, удинләр, захурлар, аварлар, ермәниләр—Азәрбајчанын оборокени һесаб едилән башга етник хүсүсијјәтли инсан группларынын дил чәһәтдән мүхтәлиф олмасына бахмајараг, онлар Азәрбајчанын ичтиман-игтисади мәдәни мүһитиндә ваһид мадди мәдәнијјәт јаратмышлар ки, бу мәдәнијјәтин, хүсүсән онун мүһүм сәһләриндән бири олан халг фәрди аңлә јашайыш евләринин етники хүсүсијјәт әса-

⁵ В. П. Кобычев. Крестьянское жилище народов Азербайджана в XIX в. Кавказский этнографический сборник, т. III, М.—Л., 1962, сс. 3—68.

⁶ В. П. Қобычев тэдгигатында нәдәнсә лаһычлары јаддан чыхармыш-
дыр.

сында тэдгиг едилмәси, гәдим вә инкишаф етмиш мадди вә мә'нәви вә еләчә дә зәнкин вә мүрәккәб саһәли тәсәррүфат мәдәнијјәтинә малик олан Азәрбајчан әһалисинин мәдәнијјәт вә мәишәтинин тәдгиги методу кениш вә дүзкүн јарадычылыг ишн тәләб едир. Мүәллифин бу саһәдәки методу исә XIX әср дә Асија, Африка, Австралија вә Америка гит'әләриндә јашамыш ибтидан мәдәнијјәтли тајфа вә гәбиләләрин мадди мә'нәви мәдәнијјәтләри саһәләрини арашдыран буржуа етнографларынын тәдгигат методлары илә ејни бир мөвгедә дурур. Беләликлә, бүтүн јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, В. П. Кобычевин намизәдлик диссертасијасынын ғысалдылымыш варианты олан бу мәгаләдә о, Азәрбајчан кәндли јашајыш евләрини етнографик нөгтеји-нәзәрдән тәдгиг етмә ишиндә бағышланмаз елми сәһвләрә јол вермәклә Азәрбајчан тикинти мәдәнијјәтинин тарихи хүсусијјәтләрини дүзкүн дәрк едә билмәмишдир.

Азәрбајчан ССР-ин бүтүн рајонларында 1955-чи илдән 1966-чы илә кими халг јашајыш тикинтиләри саһәсиндә апарылмыш етнографик арашдырма вә өјрәнмә ишләри нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, Азәрбајчан вә еләчә дә онун бир һиссәси олан Шәки-Зағатала иғтисади-чографи рајонларыны мәскән етмиш мүхтәлиф етник мәнсубијјәтли әһалинин јашајыш евләри әһалинин етник хүсусијјәтиндән асылы олмәјараг, јерли бол иншаат материаллары әсасында мүхтәлиф тәбини чографи иглим шәранти, тәсәррүфат мәишәти хүсусијјәти илә иғтимаи-иғтисади һәјәт тәрзинин үмуми истигамәтләндиричи тәсири алтында формалашмыш вә мәишәти-мә'мари кејфијјәт кәсб етмишдир.

Азәрбајчан халг јашајыш тикинтиләринин белә бир кејфијјәтә малик олмасы Азәрбајчанын Совет дөврү етнографларындан А. К. Әләкбәровун «Азәрбајчан археолокијасы вә етнографијасына даир тәдгигатлар» (Бақы, 1960), Г. Т. Гарагашлынын «Кичик Гафгазын шимал-шөрг вә мәркәзи зонасы азәрбајчанлыларынын мадди мәдәнијјәти» (Бақы, 1964), М. Н. Нәсирлинин «Кәнд јашајыш јерләри вә кәндли јашајыш евләри» (Бақы, 1959), ме'марлардан Ә. В. Саламзадә, Ә. Ә. Садыгзадәнин «XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајчанда јашајыш биналары» (Бақы, 1961), Г. М. Әлизадәнин «Азәрбајчан халг ме'марлығы вә онун прогрессив ән'әнәләри» (Бақы, 1963) адлы монографик әсәрләриндә вә еләчә дә бир чох етнограф вә ме'марларын мәгаләләриндә өзүнү бариз сурәтдә кәстәрир.

Шәки-Зағатала зонасы әһалисинин фәрди аилә јашајыш евләринин мүһүм хүсусијјәтләриндән бири онларын һәјәт саһәси һүдудлары дахилиндә тәсәррүфат тикинтиләриндән, хүсусән төвләдән, саманлыгдан аралы јерләшмәсидир. Бурада Азәрбајчан ССР-ин бә'зи рајонларындан фәргли олараг ики-мәртәбәли јашајыш евләринин һәр ики мәртәбәсиндәки јерләшкәләр аиләнин јашајыш отаглары вә ев-мәишәт өртүләрин-

дән ибарәтдир. Дөврүмүздә зона әһалисинин истифадә етдији ән'әнәви фәрди аилә јашајыш евләри халгын тикинти мәдәнијјәтини тәрк етмәк әрәфәсиндәдир. Зонанын шәһәр вә гәсәбәләриндә, колхоз вә совхоз мәркәзләри олан кәндләриндә бу тәркетмәнин сүр'әти даһа артыгдыр. Јашајыш еви тикмәк вә ја тикдирмәк истәјән вәтәндашлар артыг өзләринә мүасир ишыгы евләр типинә мәнсуб олан јашајыш евләри тикирләр. Шәки, Зағатала, Балакән шәһәрләриндә вә фәһлә гәсәбәләриндә ики—бешмәртәбәли блоклу јашајыш евләри тикилир.

Әһалинин јашајыш еви фонду јени тип јашајыш евләри илә өз сымасыны дәјншмәјә башламышдыр.

ЈАШАЈЫШ ЕВЛƏРИНИН ТИКИЛМƏСИНДƏ ХАЛГ ҮСУЛ, ҒАЈДА ВƏ АДƏТЛƏРИ

Тəбиин чоғрафи шəрантин мұхтəлифлијиндэн вə ичтимаи-игтисади гурулушун инкишаф сəвијјəсиндэн асылы олараг мұхтəлиф мənшəти-мє-мари хұсусијјəтли јашајыш евлəрин мєјдана кəлир, єјни заманда иншаат материаллары дəјишир, јени мє-марлыг үсүлү вə иншаат ғайдалары јараныр, ичтимаи-игтисади инкишафын сəвијјəсиндэн доған вə халгын дүнја-көрүшүнү өзүндə əкс етдирэн адəтлэр əмəлə кəлир.

Нəсиллəрин тарихэн јаратмыш олдуғлары һəмин мє-мар-лыг үсүллары, иншаат ғайдалары вə адəтлəрин бир чоғлары һазырда да јашајыш евлəринин тикилтисиндə тəтбиғ олунур. Шəки-Зағатала зонасы əһалисинин фəрди јашајыш евлəрин тикилтисиндə тəтбиғ етдији үсүл, ғайда вə адəтлəрин этнографик тəдғиги халгын мадди-мəдəнијјəт тарихини єјрəнмəјə кəмəк едир. Халгын мадди-мəдəнијјəт тарихини єјрəнилмəsi онун кечмиш олдуғу тарихи инкишаф јолларында əлдə етдији на-ијјəтлэр силсилəсини комплекс һалында тəдғиг етмəјə имкан вермəклə јанашы, иншаат ишинə тəчрүби хејир дə верə билэр.

Јашајыш евлəринин билаваситə тəдғигинə кечмəздэн əв-вəл онларын тарихэн истифадəчиси олан анлəлэр һағгында мə-лумат вермəк мəғсəдəуғундур. Бу, тəдғиг едилэн јашајыш евлəринин тарихи вə һəјати зəруријјəтини мұјјəнлəшдирмəјə јардын едə билэр.

Чəмијјəтин јени тарихи дөврə, тунч дөврүнə гəдəм ғойма-сы, јə-ни даш вə мис алəтлəрин кєјфијјəтчə онлардан даһа үстүн олан тунч алəтлэр илə əвəз едилмəsi мəһсулдар гүввə-лəрин сүрəтлə инкишаф етмəsi үчүн тарихи бир факт олур. Инсанларын јашајыш вəситəлəри əлдə етмəк уғрунда тəбиəтə ғаршы апардығлары мұбаризə јени кєјфијјəт кəсб едир. Бу-нун нəтичəсиндə чəмијјəтин ичтимаи гурулушунда, о чүмлəдэн анлə һəјатында да дəјишкликлэр баш верир вə бəјүк патриархал анлəлэр мєјдана кəлир: Анлə ичмасы (чомалаг)¹ ад-ланан бəјүк патриархал анлəлэр ата хəтти илə һесаблинан

¹ «Чомалаг» сөзү Гарабағда вə Азəрбајчанын башга јерлəриндə јаша-јан кəнкəрлє гəвминə мənсуб азəрбајчанлыларда бир атанын тəрəмалəрини билдирир.

бир нəсли өзүндə бирлəшдирди.² Бу дөврдə бир атанын əв-ладларынын тəсəррүфат вə мənшəтини өзүндə бирлəшдирэн бəјүк патриархал анлəлэр (чомалаглар) бəјүк анлə евлəриндə јашајырдылар.

Истəһсал мұнасибəтлəринин вə мəһсулдар гүввəлəрини ин-кишафы нəтичəсиндə əмтəə истəһсалы вə мұбадилə јараныр. Əмтəə мұбадилəsi нəтичəсиндə исə инсан чəмијјəтиндə јени бир тарихи категорија—хұсуси мұлкијјəт мєјдана чыхыр, си-нифли чəмијјəт јараныр.

Хұсуси мұлкијјəтə əсасланан чəмијјəт өзүндэн əввəлки чə-мијјəтлəрин ичтимаи-игтисади тəбиəтлəринə мұнасиб олан нормаларыны дəјишдирэрəк, өз тəбиəтинə уғун јени гурулуш, јени һəјат нормалары јарадыр. Хұсуси мұлкијјəт инсан чə-мијјəтинин бүтүн саһəлəриндə дəјишклик тəрəтдији кими, анлə гурулушунда да көклү дəјишкликлэр тəрəдир. Синифли чəмијјəтдə хұсуси мұлкијјəтин ичтимаи тəбиəтинə уғун фəр-ди анлəлэр бəјүк патриархал анлəлэр симасында тарих сəһ-нəсинə чыхыр. Һəмин анлəлэр дə синифли чəмијјəт шəрантин-дə чəмијјəтин игтисади өзəјини тəшкил едирлэр.³

Хұсуси мұлкијјəт илə бир вахтда јаранмыш фəрди анлə за-ман кечдикчə ичтимаи-игтисади гурулушларын характериндэн асылы олараг өз тəбиəтини дəјишэрəк зəманəмизгə гəдэр кəлиб чыхмышдыр. О, өлкəмиздə социализм гуручулуғунун характе-ринə уғун форма вə мəзмун кəсб етмишдир. Социализм чəмиј-јəтиндə анлə никаһ вə јахын ғоһумлуғ принциплəринə əсəс-ланараг, ата, ана вə онларын əвладларыны бирлəшдирэн бəрəбəрһуғуғлу адамларын коммунизм тəрбијə очағына чев-рилмишдир.

Тəркибиндə əсəсэн валидєјн вə онларын кичик јашлы əв-ладларыны бирлəшдирэн мұасир фəрди анлəлэр, тарихэн ич-тимаи һəјат сəһнəсинə илк дəфə гəдəм ғойдуғлары вахтдан бəри, мұхтəлиф јашајыш вəситəлəрин илə јанашы, јашајыш евлəринə дə еһтијаж һисс етмишлэр.⁴

Јашајыш еви, һэр шєјдэн əввəл, анлəнин үзвлəрини ваһид мənшəт чəрчивəсиндə бирлəшдирир. Онларын күндəлик ев күзəранлары бурада низама дүшүр. Дикəр тəрəфдэн јашајыш еви фəрди анлəлəрин чəмијјəтдə мұстəгил игтисади, ичтимаи вə мənшəт ваһиди олдуғуну мұјјəн едир. Анлəни евсиз тəсəв-вүр етмəк гејри-мүмкүндүр.

Анлə вə ев, бунларын һэр икисинин варлығы бир-бирини тамамлајыр, һэр һансы бир анлə јашајыш евинə малик ол-мағла өзүнүн варлығыны чəмијјəтə мə-лум едир. Одур ки, əһалинин тəбиин артымы нəтичəсиндə əмəлə кəлмиш кəнч анлə-

² М. Ковалевский. Очерки происхождения и развития семьи и собственности, 1939 г.; Женə онун: Закон и обычай на Кавказе. Л., 1890; Л. Морган. Дом и домашняя жизнь американских туземцев, 1934.

³ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и госу-дарства, М., 1953, с. 65.

⁴ М. Ильин. Древнейшие типы жилищ Закавказья, М., 1946, с. 21.

ләр, һәр шejдән әввәл, jашайыш евинә малик олмага чан атырлар. Еләчә дә мүәjјән ичтиман-игтисади сәбәбләр вә тәби фәлакәтләр үзүндән евсиз галмыш аиләләр истәр өз илк jашайыш мәскәнләриндә, истәрсә дә көчмүш олдуглары јени jашайыш мәскәнләриндә jашайыш еви әлдә етмәдән кечинә билмәзләр.

Јашайыш евләри әлдә етмәк гајдалары

Аилә һәjатында бу гәдәр мүһүм рол ојнајан jашайыш еви әлдә етмәк иши тарихин мүхтәлиф дөврләриндә мүхтәлиф јолларла тәнзим едилмишдир. Бу иш һәр бир дөврүн ичтиман-игтисади сәвијјәсинә ујғун олан гајдалар әсасында һәjата кечирилir.

Һазырда өлкәмиздә һәр һансы бир аилә jашайыш евини бир нечә јолларла әлдә едир. Бә'зи аиләләр jашайыш евини дөвләтдән хусуси гајда илә кирајә едир,⁵ диқәр аиләләр jашайыш евини хусуси еви олан шәхсләрдән кирајә тутур, үчүнчү груп аиләләр jашайыш евини хусуси еви олан вәтәндашлардан сатын алып, дөрдүнчүләр jашайыш евини ирси һүгүг әсасында әлдә едир вә нәһәjәт, бешинчи груп аиләләр шәхси вәсаитләри вә ја дөвләтдән алдыглары кредит пулла өзүнә фәрди jашайыш еви тикдирir.

Кирајә үсулу илә jашайыш еви әлдә едән аиләләрә киракеш⁶ вә ја кирајәкеш вә ја кирајәнишин аилә дејилir. Јашайыш евини мүхтәлиф сәбәбләрдән мүвәггәти олараг еви олмајан аиләләр кирајә едирләр. Онлар ја өз илк jашайыш мәскәнләриндән көчдүкләринә көрә, ја да елә өз илк jашайыш мәскәнләриндә еви олмајан вә һәмни дөврдә ев алмага вә ја тикдирмәјә имканы олмајан аиләләрдән ибарәт олур.

Киракеш аиләләр әсасән үч категоријаја бөлүнүрләр. Биринчи категоријаја аилә башчысынын истәһсалатдакы мөвгәjиндән асылы олараг, јени jашайыш мәскәниндә һәлә гәти мүәjјәнләшмәмиш, һәм дә јени ев тикдирмәк вә ја алмаг үчүн игтисади чәһәтдән һәлә зәиф олан аиләләр дахилдир. Икинчи категоријаја даими jашайыш еви әлдә едәнә гәдәр мүвәггәти jашайыш еви кирајә едән аиләләр дахилдир. Үчүнчү категоријаја исә мүәjјән jашайыш мәскәниндә мүвәггәти jашамагы гәрәра алмыш аиләләр дахилдир. Онлар әсасән мүәjјән мүддәтә ишләмәк үчүн тә'јинат илә көндәрилмиш мүтәхәссисләрдир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајҗанда, о чүмләдән Шәки-Зағатала зонасы рајонларында бүтүн категоријалардан олан ки-

⁵ Дөвләт идарәси тәрәфиндән тикилән евләр вәтәндашлар арасында пајланыр. Бу, онларын хусуси малы олмур, аилә бу нөв евләрдә jашайыр вә дөвләтә кирајә верир.

⁶ Бундан сонра мәтндә киракеш сөзүндән истифадә едиләчәкдир.

ракешләр әсасән Шәки вә Зағатала шәһәрләриндә мөвчуд иди. Кәнд јерләриндә ев кирајә едән аиләләрә чох аз һалларда раст кәлмәк олурду.

Һазырда да евсиз аиләләрин бир гисми јенә дә ингилабдан әввәлки дөврдә олдуғу киими, ев кирајә етмәк мәчбуријјәтиндәдирләр. Лакин гејд етмәк ләзимдир ки, һазырда Шәки-Зағатала зонасында киракеш аиләләрин сајы ингилабдан әввәлкинә нисбәтән аздыр.

Ингилабдан әввәл киракеш аиләләрин вәзијјәти чох ачына чағлы иди. О вахт ев саһиби кефи истәдији вахт киракешин евиндән чыхара биләрди. Бу исә киракеш аиләләри jашадыгы еви тәрк етмәк горхусу алтында сахлајыр, онун ев раһатлығындан кениш вә һәртәрәфли истифадә етмәсини мәһдудлашдырырды. Көчмә горхусу малијјә имканы олан аиләләрә дә ләзими мәншәт аваданлығы алмага имкан вермирди. Белә шәраит аиләнин раһатлығыны тәмин едәчәк мәншәт аваданлығы илә ләзими дәрәчәдә тәмин олунмаларыны мәһдудлашдырыр, онларын ев раһатлығыны позурду. Бундан башга кирајә верилмиш евләрин эксәријјәтинин дарысгал вә коммунал раһатлығы олмамасы киракеш аиләләрин мәншәт режими позурду. Чох заман киракеш аиләләр неч бир коммунал раһатлығы олмајан тәк отағлара сығыныр, орада јемәк һазырлајыр, хәрәк јејир, јатыр вә бүтүн ев-мәншәт ишләрини ичра етмәли олурду.

Совет һакимијјәти дөврүндә исә киракеш аиләләрин вәзијјәтиндә јахшылығы доғру хејли дәјишиклик баш вермишдир.

Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, һазырда Азәрбајҗанда, еләчә дә Шәки-Зағатала зонасында ики груп киракеш аиләләр мөвчуддур. Бунлардан биринчиси jашадыгы евә, даһа доғрусу, jашайыш мәскәнинә даими јазылмыш, диқәри исә мүвәггәти јазылмыш аиләләрди.

Биринчи група дахил олан киракеш аиләләр jашадыглары jашайыш мәскәнни даими, икинчи група дахил олан аиләләр исә мүвәггәти сакинләри һесаб олунурлар. Биринчи груп киракеш аиләләр jашадыглары евә даими јазылдыгларындан ев саһиби онлары истәдији вахт евиндән чыхармаг һүгүгуна малик дејилдир. Чүнки ев саһиби вахтилә өз евинин һамысыны вә ја онун бир һиссәсини кирајә верәндә, өзүнүн артыг jашайыш саһәси олдуғуну јерли һөкүмәтә билдирмиш вә беләликлә, өз киракешләринин мә'лум jашайыш мәскәнинә даими сакин олмасы үчүн шәраит јаратмышдыр. Белә олан сурәтдә инди ев саһиби киракеш аиләни өз евиндән чыхарса, һәмни аиләнин мә'лум jашайыш мәскәнни сакинлијиндән дә чыхармыш олур. Бу исә һәмни аиләнин вәтәндашлыг һүгүгуна тохундуғу үчүн јерли һөкүмәт тәрәфиндән она ичазә верилмир. Индики шәраитдә ев саһиби өз евинә һәмнишәлик јазылмыш киракешин о заман чыхара биләр ки, ахырынчыны јерләшдирмәкдән өтрү башга бир јердә она ев тапылсын вә ја киракеш башга бир

јашајш мәскәнинә көчсүн. Бир сөzlә дејилсә, киракешин өзүнүн разылығы олмаса, ев саһибн ону евдән өзбашына чыхара билмәз.

Евә мүвәггәти јазылмыш аиләләрин һүгугу бу барәдә һәмншәлик јазылмыш аиләләрдән фәрглидир. Ев саһибн онлары евнән чыхармаг истәдиңдә (гыш мөвсүмнән башга) бир нечә күн габагчадан хәбәрдарлығы едир вә онлар да мүтләг ев саһибнин хәбәрдарлығына әмәл етмәлидирләр. Һазыркы инкншаф дөврүндә истәр хусуси ев саһибн вә истәрсә дә һөкүмәт тәрәфиндән верилмиш евдә јашајш вәтәндашлар јашадыглары мәнзилдә артыг галан саһәни кирајәдә вә верирләр; башга тәрздә дејилсә, өһдәләриндә олан мәнзилә евсиз галан аилә вә вәтәндашлары јаздырмаг һүгугуна маликдирләр.

Ев саһибләрн илә киракеш арасында олан сөздәләшмә исә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Ев саһибләрн илә киракешләр арасында мөвчуд олан мүхтәлиф сөздәләшмә вариантларындан дөврүмүздә ән кениш јайылмышы кирајә һаггынын һәр ики тәрәфин разылығы илә һәр ај мүәјјән мигдар пулла өдәнилмәсидир. Дикәри биринчијә һисбәтән бир гәдәр аз јайылмышдыр. Бу ондан ибарәтдир ки, һәр ај верилән ев кирајәсиндән әләвә киракеш аилә әввәл башдан ев саһибнә бирдәфәлик олараг бөјүк мигдарда (тәхминән 200—1000 манат арасында) пул верир. Бу гәјда илә сөздәләшмәләр шәрантиндә кирајәкеш евдән чыхдыгы, јәни кирајәдә тутдуғу еви тәрк етдиңдә ев саһибн ондан бирдәфәлик алынмыш мәбләгин шәртләшмәјә әсасән һамысыны вә ја $\frac{1}{2}$ вә јахүд $\frac{1}{3}$ һиссәсини кирајәкешә гәјтарыр. Үчүнчү вариант кирајә һаггыны мүәјјән мигдар натура (тахыл, һејван, дүјү вә с.) илә өдәмәк гәјдасыдыр. Бу ахырынчы форма кирајә һаггыны өдәмәк гәјдасына кәнд јерләриндә тәсадүф етмәк олур.

Кирајә һаггынын илк разылашмадан сонра мигдары бир нечә һалларда өлкәдә малијјә ишиндә дәјишклик јарандыгы вахт вә ја ев саһибн илә киракешин гаршылығы разылығы әсасында дәјишилә билир. Лакин башга һалларда илк гаршылығы разылыгдан сонра ев саһибн кирә һаггыны артыра билмәз.

Бәһс етдијимиз мәсәләдән узаглашмадан гејд етмәк лазимдыр ки, Һазыркы дөврдә кирајә илә јашајш еви әлдә етмәк, әсасән, өлкәмизин шәһәрләриндә јайылмышдыр. Лакин сон беш илин әрзиндә дөвләт тәрәфиндән чохлу мигдарда јашајш евләринин тикилмәси нәтичәсиндә хусуси евләр фондундан кирајә јолу илә јашајш саһәси әлдә етмәк иши әһмијјәтли дәрәчәдә азалмышдыр. Һазырда евсиз аиләләрин чоху дөвләт тәрәфиндән мәнзиллә тәмин едилмиш вә тәмин едилирләр. Кәнд јерләриндә исә кирајә илә ев тутуб јашајан аилә демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир.

Марагландығымыз Шәки-Загатала зонасы әразисиндә ан-

ләләрин ахыны нәзәрә чарпыр. Баш вермиш тәбини фәләкәтләр үзүндән вә јахүд тәсәррүфатын инкншафы илә әлагәдар олараг, бир јашајш мәскәниндән дикәр бир јашајш мәскәнинә көчүрүлмүш аиләләр дөвләт вә колхоз тәрәфиндән Һазыр јашајш еви илә тәмин едилирләр.

Кирајә јолу илә јашајш еви әлдә етмәкдән башга јени јашајш мәскәнинә көчмүш иғтисадн чәһәтдән таваналы аиләләр хусуси евини сатмаг истәјәнләрдән ону сатын алырлар. Хусуси евләрин сатын алынмасы нотариус тәрәфиндән сәнәдләшдирилир. Букүнкү күнә гәдәр һәлә өлкәмиздә хусуси евләр мөвчуддур вә онларын саһибләрн бу евләри сатмаг һүгугуна да маликдир. Хусуси еви сатын алан вәтәндашын ев сатылан јашајш мәскәнинә габагчадан һәмншәлик јазылмасы да вәчибдир.

Хусуси евләр һәтта башга јердә јашајан варисин ихтијарына ирсән кечә билир. Белә варис аиләләр ирс олараг, алдылары евә көчүб кәлсәләр, онлары дөвләт органлары јени јашајш мәскәнинә даими сакин сифәти илә јазыр вә беләликлә, онлар јени јашајш мәскәнин даими сакини олмаг һүгуғуну кәсб едир, көһнә јашајш мәскәнин сакинлијиндән исә чыхырлар.

Өлкәнин һәр јериндә олдуғу кими, Шәки-Загатала зонасында да евсиз аиләләр нөвбә илә дөвләт тәрәфиндән тикилмиш јашајш евләри илә тәмин едилирләр. Бу евләр дөвләт идарәләриндә, сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты мүәссисәләриндә чалышан туллуғчу вә фәһлә аиләләринә рајон, шәһәр зәһмәткеш депутатлары совети ичраијјә комитәси тәрәфиндән верилир. Дөвләтин вердији ордер әсасында аилә үзвләри јашајш евинә һәмншәлик јазылыр. Беләликлә, јашајш еви аиләнин һәмншәлик истифадәсинә верилир вә Азәрбајҗан ССР Назирләр Советинин 24 мај 1960-чы ил тарихли 385 №-ли гәрарына әсасән истифадә үчүн аилә башчысынын маашын мигдарындан асылы олараг онлардан һәр ај ев кирајәси алыныр.

Дөвләт тәрәфиндән верилмиш евләр хусуси евләрдән фәргли олараг аилә башчысынын башга мәнзилдә даими сакин олан варисләринә ирсән кечмир. Әкәр ев саһибн вәфат едәрсә вә аиләнин башга үзвләри олмәзсә, бу заман ев дөвләтин ихтијарына кечир, өлән ев саһибнин башга евдә јашајан оғлу вә ја гызы белә евә варис ола билмир. Бурадан ајдын олур ки, дөвләт тәрәфиндән вәтәндашлара верилән јашајш евләри онларын хусуси мүлкнјјәти олмајыб, јалныз ора јазылмыш вәтәндашларын һәмншәлик истифадәсиндә олан дөвләт әмлакыдыр. Вәтәндашлар исә садәчә олараг, һәмнин евләрин киракешләридирләр. Вәтәндашлар дөвләт тәрәфиндән онлара верилмиш јашајш евләрини сатмаг һүгугуна да малик дејилләр. Лакин вәтәндашлар дөвләт тәрәфиндән онлара верилмиш јашајш евләрини истәр јашадыглары јердә вә истәрсә дә башга бир јашајш мәскәниндә олан евлә гаршы-

лыглы разылашма əсасында дəјишдирə билəрлəр. Бунун үчүн разылыга кəлмиш вəтəндашлар нəлə өз сакини олдугу јашајыш мəскəниндə мөвчуд олан евдəјишдирмə бүросунə эризə васитəсилə мұрачиəт едир вə буранын хусуси гəрарындан сонра евлəр дəјишдириллр. Евдəјишдирмə заманы кəлнə ев ордерлəri лəгв едиллр вə вəтəндашларə јени ордер јазыллр. Бундан сонра евлəр јени сакинлəринин һугуги нөггəтји-нəзəрдəн һəмишəлик истифадəсинə кечир. Вəтəндашларын дəвлəт тəрəфиндəн онлара верилмиш јашајыш евини дəјишдирмə процессиндə дəјишдирилчəк евлəрин бир хусусијјəти нəзəрə алыныр. О да бундан ибарəтдир ки, дəвлəт тəрəфиндəн вəтəндашларə верилən јашајыш евлəринин бə'зиси, даһа доғрусу, əксəријјəти коммунал тəсəрруфат идарəсинин вəсанти илə тиклир. Бу гəбилдən олан евлəрин, мənзиллəрин дəјишдирилмəсиндə евдəјишдирмə бүросу мұстəгил һəрəкəт едир, лəкин дəвлəт тəрəфиндən вəтəндашларə верилən евлəрин дикəр бир гисми исə еһтијачы олан дəвлəт идарə вə мұəссисəлəрин вəсанти илə тиклир. Ведомост ев адланан бу гəбилдən олан евлəri дəјишдирмəк истəдикдə, онларын анд олдуғлары идарə вə мұəссисəдən мұтлəг разылыг алынмалыдыр; белə разылыг олмадан евдəјишдирмə бүросу дəјишдирмə ишини дəјандырыр.

Евсиз вəтəндашларын, аилəлəрин јашајыш еви əлдə етмəк јоллары һағгында дејилəнлəрə јекун вурараг белə бир нəтичə чыхартмаг олур ки, евсиз аилəлəр əзлəri үчүн јашајыш евини кирајə тутма, сатын алма вə ордер илə дəвлəтдən алма, кооператив јолу илə мənзил тикдирмə вə хусуси ев тикмə јолу илə əлдə едиллр. Һазырда тəдгиг олунан зонада евсиз аилəлəрин əксəријјəти өз евсизликлəрини, əсəсən, шəхси вəсəнтлəри вə ја дəвлəтдən алдығлары борч пулун кəмəји илə хусуси јашајыш еви тикдирмəклə лəгв едиллр.

Бу нөв јашајыш евлəri дөврүн ичтиман-игтисади хусусијјəтинə кəрə дəвлəтə мұəјјən ад алтында верки верир.

Фəрди аилəлəрин өз вəсəнтлəри илə əзлəринə тикдиклəрин вə јахуд тикдирдиклəri ев үчүн һər ил јерли һəкүмəтə мұəјјən мигдар верки вермəли олмушлар. Ингилабдан əввəл Азəрбајчанда һər бир дəвлəт торпағларында мəскən салан рəијјəт өз хусуси фəрди јашајыш еви үчүн дəвлəтə мұхтəлиф олчүдə олан «отəг хəрчи» адланан верки верирди.⁷ Хан вə мұлкəдар торпағларында сакин олан рəијјəтлəр өз фəрди јашајыш еви үчүн исə хана вə ја мұлкəдара «мұлк пулу» адланан верки верирди.⁸ Совет һакимијјəтинин Һазыркы инкишаф дөврүндə фəрди јашајыш евлəриндən дəвлəт һеч бир верки алмыр. Лəкин һər бир фəрди аилə јашајыш еви сығорта едилмəлидир. Бу, баш верə билəчəк бəдбəхт һадисəлəр заманы евə тохуну-

лачаг зəрəрин əдəнилмəси хатиринəдир ки, зəрəр дəјиш ев саһиби сығорта тəшкилатынын кəмəји илə зəрəрини əдəсин, еви дағыларса, јенисини тикмəји имканы олсун. Бунун үчүн дə сығорта едилмиш евлəрдən һər ил евини сығорта дəјəринини јарым фəизи мигдарында пул ев саһибиндən алыныр.⁹

Бу фəсилдə əһалинин шəхси вəсəнтлə тикилən фəрди јашајыш евлəриндən, онларын тикилмə гəјдаларындан, бу саһədə мөвчуд олан бир сыра ичтиман-игтисади əлағə вə адəтлəрдən бəһс едилчəкдир.

Аилəлəрин өз вəсəнтлəри илə фəрди јашајыш еви тикмəк вə һабелə тикдирмəлəri тарихən гəдимдир. Јухарыда дејилдији кими, бу, əсəсən аилəлəрин мəјдана кəлмəси илə ејни бир вахтда мəјдана кəлмишдир. Башга сөзлə дејилсə, онунла екиздир, онунла бирликдə тарихин кешимəкешлəриндən кечмиш, дəјишикликлəрə мə'руз галмыш, өзүнүн эн ибтидан гурулуш вə мə'марн сəчијјəсиндən кəзүмүз өнүндə олан мұасир вəзијјəтинə гəдəр инкишаф етмишдир.

Мə'лумдур ки, һər дөврүн өз ичтиман-игтисади тəбиəтинə ујғун ев тикмə үсул вə гəјдалары олмушдур. Лəкин зонанын гəдим əһалисинин јашајыш евлəринин иншасында тəтбиг етдиклəri үсул вə гəјдалар елм үчүн вə һабелə тəчрүби иш үчүн ејли дəрəчəдə фəјдалы вə марағлы олса да, онлары там мə'насында ашкара чыхармаг һəлəлик бизим үчүн чəтин мəсəлəдир. Ола билсин ки, кəлəчəкдə бу мəсəлəни ајдынлашдырмаг мөмкүн олачағдыр. Биз исə бурада јалныз Һазырда вə јахын кечмишдə Шəки-Зағатала зонасында јашајан əһалинин јашајыш еви тикинтисиндə тəтбиг етдиклəri үсул вə гəјдалардан, лəзым олан алəт вə вəсəнтлəрдən данышачағыг.

Һəјəт торпаг саһəлəринин əлдə едилмəси гəјдалары

Јашајыш евлəринин инша едилмəси үчүн лəзым олан мұхтəлиф вəсəнтлəрлə јанашы аилəнин ихтијарында һər шейдən əввəл, һəјəт јери адланан торпаг саһəсинин олмасы əсəс малди шəртлəрдəндир. Чүнки јашајыш еви тикмəк истəјən һər һансы бир аилə, һər шейдən əввəл, мұəјјən бир торпаг саһəсинə малик олмалыдыр.

Аилəлəрин һəјəт торпаг саһəси əлдə етмəлəri тарихən онларын јашадығлары мұхтəлиф ичтиман-игтисади чəмијјəтлəрин характеринə мұнасиб мөвчуд торпаг əлағəлəri əсəсында һəлл едилмишдир. Лəкин тəəссуфлə гејд едилмəлидир ки, лəзыми тарихи материалын олмамасындан Азəрбајчанда аилəлəрин һəјəт торпаг саһəлəri əлдəетмə гəјдаларынын хроноложни тарихини вермəк вə бу саһədə олан тарихи дəјишиклик вə рəнкарəнклији, арзу едилən кими, ајдынлашдырмаг имкə-

⁷ Рəшид Исмајылов. Азəрбајчан тарихи, Баку, 1923, сəһ. 43.

⁸ Јенə орада, сəһ. 42.

⁹ Бах: Сборник норм оценки строения принадлежащих гражданам на правах личной собственности в городах, поселках, городского типа в АзССР, для обязательного добровольного страхования, Баку, 1964.

нындан мөһрумуг. Бу мәсələјә даир јалғыз ингилабдан әввәл-ки дөврәдә вә Совет һакимијјәти дөврүндә Азәрбајҗанда мөв-чуд олан гәјдалар барәдә мүхтәсәр мәлүмат вериләчәкдир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајҗанда да бүтүн башга дөврләрдә олдуғу кими ичтиман-игтисади шәраитдән, тәбии артымдаң вә башга сәбәбләр үзүндән јашајыш евинә еһтијачы олан аиләләр олмушдур. Бу аиләләрдән әһалинин тәбии артымы һәтичәсиндә әмәлә кәлмиш кәңч аиләләрин бир гисми үчүн валидејнләри өз һәјәт торпаг саһәси дахилиндә габагчадан тикилмиш тикилиләрин јанында вә јахуд бир гәдәр аралы ев јери ајырылдылар.

Бу гәбилдән олан аиләләрин башга бир гисми үчүн исә валидејн вә јахын гоһумларынын көмәји илә јашадығлары јашајыш јериндә вә јахуд башга бир јердә һәјәт торпаг саһәси алынырды. Бундан башга кәңч аиләләр өз валидејнләриндән ајрылыб мүстәгил аилә һалында тәсәррүфат ваһиди оlanda, кәнд ичмасы тәрәфиндән она һәјәт јери верилирди. Кәңч аиләләрин үчүнчү гисми мүлк саһибләри тәрәфиндән һәјәт торпаг саһәләри илә тәмин едилдирди.¹⁰

Тәәсүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатда вә архив материаллары ичәрисиндә Шәки-Зағатала зонасы рајонларынын ингилабдан әввәлки дөврүнә аид ев тикдирмәк истәјән аиләләрә истәр кәнд ичмасы вә истәрәдә хусуси мүлк саһибләри тәрәфиндән һансы мигдарда һәјәт саһәси ајрылмасы барәдә мәлүматә һәлә раст кәлинмәмишдир. Ләкин XIX әсрин икинчи јарысында гәзалар үзәр дөвләт кәндиләрин мөшәтини вә кәндләрин гурулушуну өјрәнән рус тәдғигатчыларынын әсәрләриндә кәндләрин һәјәт саһәләринин үмуми мигдарынын вә һәбелә кәнддә јашајан фәрди аиләләрин үмуми сајыны көстәрән чәдвәлләрә раст кәлмәк олур. Бу ики фактын көмәји илә мүәјјән етмәк олур ки, Шәки гәзасы кәндләриндә кәндли һәјәт торпаг саһәләри 0,2—1 гектар арасында иди.¹¹ Зонанын дағ кәндләриндә торпағны ғытлығы учундан ев тикмәк үчүн һәјәт саһәсинин өлчүсү сон дәрәчәдә аз олурду. Бәзи һалларда бу саһә биркөзлү јашајыш евинин јерләшә биләчәји гәдәр, јәһн 4×5 м һәчминдә олурду.¹²

Зонанын јашајыш саһәси дарлыг едән сых кәндләриндә

¹⁰ Бу барәдә мәлүматы Зағатала рајонунун Ашағы Тала кәнд сакини 98 јашлы Аслан Рамазан оғлу Османов, Балакән гәсәбәси сакини 90 јашлы Мәммәд Әбдуллаһ оғлу Галавов, Гах рајонунун Ләкид кәнд сакини 63 јашлы Әһмәд Мәчид оғлу, Шәки рајонунун Башкәјнүк кәнд сакини Әли Зүлфү оғлу Вәлиханов, Варташен рајонунун Варданлы кәнд сакини Тәмим-дар Әбдуллаһ оғлу Јусифов, Гутташен рајонунун Һәзрә кәнд сакини 95 јашлы Адыкөзәл Ләтиф оғлу Искәндеров вә башга кәнд ағсагаллары вермишләр.

¹¹ Материалы..., т. V, ч. I, Тифлис, 1887, сәһ. 9.

¹² Зағатала рајонунун Суваки кәндиндә әксәр аиләләрин јашајыш тикинтиләри гаршысында ачыг саһә јохдур. Бир аиләнин тикинтиләринин дамы башга бир аилә евинин гапысы гаршысындакы саһәни әвәз едир.

тәбии артым һәтичәсиндә әмәлә кәлмиш кәңч аиләләр, евләри кәндин гејри-мүнасиб јериндә олдуғундан көчмәк истәјән аиләләр вә кәлмә аиләләр үчүн мәлүм кәндин үмуми торпаг саһәси дахилиндә мүнасиб бир саһәдә һәјәт јерләри ајырылдылар. Бу гәјда илә көһнә кәндин һүдудлары дахилиндә бир сыра кәндчикләр әмәлә кәлирди. Бу кәндчикләрә Азәрбајҗанда мүхтәлиф адлар—оба, ғышлаг, газма, бинә дејилирди. Бәзән сөзарасы бу нөв кәндчикләрә ајрылма да дејилир. Рус дилиндә «отселок» адланан бу нөв јашајыш мөнтәгәләри һагғында јери кәлдиңкә ајрылма истилаһындан истифадә едиләчәкдир.

XIX әсрин икинчи јарысында Шәки гәзасында 16 кәндин 27-дән чох белә ајрылмалары әмәлә кәлмишдир.¹³

Јашајыш еви тикдирмәк үчүн һәјәт јеринә, тәбии артым һәтичәсиндә әмәлә кәлмиш кәңч аиләләрдән башга, тарихдән мәлүм олдуғу кими дағдычы мүһарибәләр, басғынлар, инзибати јолла көчүрүлмә, мүфлисләшмә, тәбии фәләкәтләр вә башга сәбәбләр һәтичәсиндә евсиз галмыш аиләләрин дә еһтијачы олмушдур. Белә аиләләр пәнәһ кәтирдикләри вә ја көчүрүлдүкләри јени јашајыш јерләриндә бир чох еһтијачларла јанашы биринчи нөвбәдә өзләри үчүн мүхтәлиф гәјдалар вә һүғуи нормалар әсасында һәјәт јери әлдә етмәјә чалышырдылар. Башга сөзлә дејилсә, кәлмә вә кәтирилмә аиләләр јени мәскәнләриндә һөкм сүрән торпаг мүнасибәтләри әсасында вә һөмин аиләләрин ајры-ајрылығда јени чөмијјәтдә тутдуғлары мөвгеләринин характеринә ујғун тәрздә һәјәт саһәси әлдә едирдиләр.

Ингилабдан әввәлки дөврләрдә, хусусән XIX вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда бүтүн торпағлар дөвләттин хусуси мүлккәјјәти һесаб едилирди.¹⁴ Ләкин торпаг саһәләри әһали тәрәфиндән ичма вә хусуси мүлк һүғуи нормалары әсасында истифадә едилирди.¹⁵ Ичма торпағлары һазырда өјрәндиләримиз еразинин бир һиссәси олан Шәки гәзасында ичманын үзвләри тәрәфиндән вахташыры бөлүнүрдү. Мүлк һесаб едилән торпаг саһәләри исә әбәди олараг, мүлкәдәр аиләләринин иһтијарында олуб, нәсилдән-нәслә кечирди. Ичма гәјдасы илә истифадә едилән торпағлар ичма үзвләринин мүлккәјјәти дејилди вә нәсилдән-нәслә дә кечмирди.

Мүлк адланан торпаг саһәләри исә Азәрбајҗанын башга гәзаларында олдуғу кими, Шәки гәзасында да тутғу јолу илә вә әкинә јарытмаз саһәләри јарарлы һала салмаг јолу илә

¹³ Материалы..., т. V, ч. I, Тифлис, сәһ. 9.

¹⁴ А. С. Сумбатзаде. К вопросу об оценке исторического значения Законодательного Акта 14 мая 1870 г., о так называемой «Аграрной реформе» в Азербайджане, Армении и части Грузии. Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства, революционного движения в России. М., 1961, сәһ. 233.

¹⁵ Материалы..., т. V, ч. I, Тифлис, 1887, сәһ. 30.

дә кәнд ичмалары әмәлә кәлирди. Бүтүн бу гајдалардан башга, Шәки-Загатала зонасы әразиси дахилиндә кәнд ичмаларынын варлы үзвләринин тәсири нәтичәсиндә пәј торпагларының бирјолулуг ичма үзвләринә верилмәси вә бир даһа тәкрар бөлкүјә јол верилмәси һалы да мөвчүк иди. Беләликлә, XIX әсрин сонларына јахын гәзаларда мүлк торпагларынын сајы артышды¹⁶. Белә бир шәрантдә торпаг саһәләри, Азәрбајчанын бир чох гәза кәндләриндә, о чүмләдән Шәки гәзасы кәндләринин чохунда хүсуси мүлкијјәтә чеврилирди. Бунунла јанашы XIX әсрин 60-чы илләриндән башлајараг өлкәнин тәсәррүфат һәјатынын бүтүн саһәләринә дахил олан сәләмчи-тичарәт капиталы кәндин ичтиман симасыны дәјишдирир, онун әһалисинин синфи тәркибиндә тәбәддүлатлар төрәдириди. Кәндли күтләсинин бир һиссәси мүфлисләшир, торпаг саһәсини сатыб өз ата-баба јурдунда рәнчбәрә чеврилир, диқәр һиссәси бүтүн вар-јохуну сатыб, доғма кәндиндән диқәркин дүшәрәк башга јердә бөјүк торпаг саһибләринин, мүлкәдарларын истисмары алтына дүшүрдү. Әсинә, кәнд буржуазиясы вә варлы кәндлиләр кәнд торпагларыны әлләринә кечирирди¹⁷.

Кәнд ағсаггалларынын вердикләри мәлуматлара кәрә, өз кәндләриндән диқәркин дүшүб башга кәндләрә, мүлкәдарын јанына рәнчбәр шәклиндә ишләмәјә кәлән кәндли әнләләринә бә'зән мүлкәдар өз һәјәтиндә олан артыг тикинтиләрдән бириндә сығыначаг веририди. Бә'зи һалларда мүлкәдар бечәрләс торпаг саһәсинин јахынлығында белә кәлмә әнләләрә һәјәт јери ајырырды. Гејд етмәк ләзимдыр ки, мүлкәдар чалышырды ки, кәндлиләр үчүн ајырдыгы һәјәт јери үмуми јарарлы торпаг саһәсинә зәрәр вермәсин вә онун һесабына олмасын.

Бу дөврдә кәлмә әнләләрин дә бә'зиләри кәнд дахилиндә өзүнә һәјәт јери алырды, диқәр тәрәфдән борчлу дүшмүш, јохсуллашмыш кәндлиләрдән бә'зиләри өз ев, һәјәт вә торпағыны борчлу дүшдүјү адама вериб өзү кәнддән чыхыб кәдириди¹⁸.

Кәнд ағсаггалларындан Гутташен рајонунун һәзрә кәнд сакини 95 јашлы Адыкәзәл Ләтиф оғлу Искәндәрәв кәстәрир ки, чох вахт мүнәрибә, талан, ганлылыг, борча дүшмә, тәбин фәләкәтләр вә бир сыра сәбәбләр нәтичәсиндә касыбланыб рәнчбәр олмуш вә өз мәскәнләрини тәрк етмиш кәлмә кәндли

әнләләр јени јашајыш јериндә варланыр, һәтта мүлкәдардан она вахтилә вердији һәјәт торпаг саһәсини пул вә мал вериб алыр вә ону өзүнүн хүсуси мүлкијјәти едириди. Беләләри башга бир јерә көчмәк гәрарына кәдикдә һәмин һәјәт јерини вә дам-дашыны сатырды. Чох заман белә мүлкләри әсасән мүлкәдарын елә өзү алырды. Рәнчбәр әнләнни һәјәт торпаг саһәси мүлкәдара мәхсус идисә, о башга бир јерә көчүб кетдикдә һәјәт вә онун дахилиндә олан дам-дашы вә мејвә ағачларыны мүлкәдара тәһвил вериб кәдириди.

Беләликлә, јекунлашдырыб, демәк олар ки, ингилабдан әввәл Гутташен, Варташен, Шәки, Гах, Загатала вә Балакән рајонлары әразисиндә евсиз әнләләр јашајыш еви тикдирмәкдән өтрү һәјәт торпаг саһәләрини ашағыдакы гајдаларла әлдә едириди: онлар һәјәт торпаг саһәләрини: а) өз валидәйләринә анд олан һәјәт торпағындан; б) һазыр һәјәтләри сатын алмаг јолу илә; в) кәнд ичмасындан пулсуз; г) тәләф олмуш јахын гоһумларынын галмыш һәјәт јериндән ирси һүгүг әса-сында вә нәһәјәт; г) хүсуси торпаг саһибләриндән вә мүлкәдарлардан пуллу вә пулсуз олараг алмагла әлдә едириди.

Гејд едилмәлиди ки, Шәки-Загатала зонасына дахил олан рајонларын һамысында ичтиман гајдалар вә торпаг әләгәләри ејни шәкилдә олмамышдыр. Зонанын Гах, Загатала вә Балакән рајонларында јахын ики јүз вә үч јүз әлли илли әрзиндә баш вермиш тарихи һадисәләр бу јердә јашајан әһалинин ичтиман-сијаси һәјәтиндә Азәрбајчанын башга рајонларына нисбәтән фәргләр төрәтмишди. Мүасир Гах, Загатала вә Балакән рајонлары әразисинин мүнһүм һиссәси XVII әсрә гәдәр бир нечә әср Кахетија шаһлығына табә олмуш вә әһали бу дөврдә Күрчүстанда һөкм сүрән тәһкимчилик мүнәсибәтләри шәрантиндә күзәрән кечирмәли олмушлар. Мәлумдыр ки, бу әразидә чох гәдим заманлардан малдарлыг вә әкинчиликлә мәшгул олан Дағыстан групу халглары, о чүмләдән захурлар вә аварлар јашајырдылар; онлар илли сојуг ајлары бурада, исти вахтыны исә Бөјүк Гағгаз дағларында јашајырдылар¹⁹. Сонракы инкишаф һәмин тајфалары һаггында данышдығымыз әразидә даими јашајыш мәскәнләри салмаға сөвг едир. Илк дөврләрдә дағлыларын азад ичмалары Кахетија шаһлығына табә олур. XV—XVII әсрләрдә Кахетија шаһлығы тәрәфиндән дағыстанлы һесаб олунан авар вә захур тајфаларына торпаглар верилир²⁰. Бу әразидә дағлылар сајча үстүнлүк тәшкил едириди. XVII әсрдә Иран гошунларынын Күрчүстана һүчуму онсуз да сијаси вә иғтисади чәһәтдән ифласа уғрамыш Кахетија шаһлығыны сарсыдыр. Бундан сонра мүасир Загатала, Балакән вә Гах рајонлары әразисиндә авар вә захурларын

¹⁶ Материалы..., т. I, ч. I, сәһ. 31, 34—36; Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 236.

¹⁷ Материалы..., т. VI, Тифлис, 1887, сәһ. 31—32; Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 236; Материалы..., т. I, Тифлис, 1893, сәһ. 482; М. М. Әфәндијев. К вопросу об институте ранджибарство в Азербайджане XIX в. Труды института истории и философии, т. II, Баку, 1952, сәһ. 108, 112—113, 117; М. Исмајылов. XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајжан кәнд тәсәррүфаты, Баку, 1960, сәһ. 174—180.

¹⁸ Гутташен рајонунун Вәндәм кәнд сакини 65 јашлы Кәрај Нурәли оғлу Искәндәрәв, һәмин рајонун һәзрә кәнд сакини Әмәр Јәһјајев вә бир чох башгаларынын вердикләри мәлумата әсасән.

¹⁹ И. Петрушевский. Дажаро-Белокавказские вольные общества в первой трети XIX столетия, Тифлис, 1934, сәһ. 11.

²⁰ И. Петрушевский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 10—11.

Һөкмранлыгы башланыр.²¹ Дағлылар арасында ичма тәсәррүфаты вә ичтиман әләгәләр һөкм сүрдүжүндән Кахетија тәһкимчилик әләгәләрнә арадан чыхыр.²² Бу әразидә јашајан ингилој вә муғаллар исә авар вә захур тајфаларынын азад ичмаларына мүкәлләфијјәт вермәли олурлар.²³ Истәр һөкмран авар вә захурларын азад ичмалары вә истәрсә дә онларә мүкәлләфијјәт верән ингилој вә муғаллар торпагдан ичма гајдасында истифадә едирдиләр. XIX әсрин әввәлләриндән исә өрүш вә мешәләрдән башга бүтүн торпаг саһәләри ичма үзвләри арасында бирдәфәлик бөлүнүр. Әкин торпаглары, бағ вә үзүм-лүкләрин айры-айры аиләләрин фәрди истифадәсинә кечмә просеси башланыр. Јәни бу дөврдә Гах, Загатала вә Балакән рајонлары әһалиси феодализм мәрһәләсинә гәдәм гојмаг-ла јанашы, әввәлки ичтиман гурулушларын галыгларына да өзүндә сахлајырды.²⁴

Бурада кәнд кохалары һәр ил әкин торпагларыны нәсил-ләр (чомалаглар) арасында, онлар да өз нөвбәсиндә алынмыш торпаг саһәсини аиләләр арасында бәрәбәр сурәтдә бөлүрдү-ләр. XIX әсрин икинчи јарысындан аиләләрин бу торпаг пај-лары нәсилдән-нәслә кечә билән мүлк хүсусијјәтләрини алыр.²⁵ Бундан башга бәзи аиләләр мешә вә чәнкәлликләри тәмизләјир, тәсәррүфат үчүн јарарлы һала салырды. Белә са-һәләр дә һәмин аиләнин хүсуси мүлкү һесаба олунур вә алы-ныб-сатылырды.²⁶ Тала адланан бу категория торпаг саһә-ләриндә ајрымалар—бинәләр (хуторлар) салынырды. Ағач вә кол-косдан тәмизләнмиш бу саһәләрин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән аиләләрдән бәзиләри, хүсусән евә еһтијачы олан-лары белә талаларда һәјәт јери сечиб јашајыш еви тикдир-диләр. Бу нөв һәјәт јери әлдә етмәкдән башга авар, захур ичмаларында һәр тајфа, нәсил өзүнә мәнсуб олан торпаг са-һәсиндән евсиз аиләләрә һәјәт јери ајырырды. Ону да гејд етмәк ләзымдыр ки, бу јерләрдә мешәләр, коллуглар бол ол-дуғундан һәјәт јери әлдә етмәк чәтин бир мәсәлә олмамыш-дыр. Ев тикмәк истәјән истәр азад ичма үзвләри вә истәрсә дә кәшкәк асылылыгында оланлар мешәнин ағач вә кол-косуну гирыб тәмизләмәк һесабына һәминшә һәјәт вә башга торпаг саһәләри әлдә етмишләр.²⁷

21 А. Ф. Плотто. Природы и люди Закавказского округа. Сборник сведения о Кавказских горцев. вып. IV, Тифлис, 1870. сәһ. 8.

22 И. Петрушевски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 12—14.

23 Јәнә орада, сәһ. 14—15.

24 Јәнә орада, сәһ. 6.

25 И. Петрушевски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 23; А. Авалиани. Крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, 1920, сәһ. 116—117.

26 И. Петрушевски. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 23—24.

27 Кәнд ағсагалларындан Загатала рајонунун Данагы кәнд сакинләри 70 јашлы Әһмәд Мәммәд оғлу Әрсөв, 96 јашлы Чәбрајыл Рамазан оғлу Кашајев вә башга ағсагалларын вердикләри мәлуматлар әсасында. Бу мәлуматлар рајонун башга кәндләриндә дә јохланмышдыр; И. П е т р у ш е в с к и. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 24.

Бундан әләвә кечмиш Загатала даирәсиндә ев тикдирмәк-дән өтрү һәјәт саһәсинә еһтијачы олан аиләләрә кәнд кохасы вә ағсагаллары кәнд јашајыш саһәсинин мүнәсиб јериндә һәјәт јери кәстәрир вә һәмин јердә ев тикмәји мәсләһәт кө-рүрдүләр.

XIX әсрин биринчи јарысында һаггында сәһбәт кәдән ра-јонлар чар Русијасы тәрәфиндән зәбт едилир вә бурада торпаг әләгәләриндә мүәјјән дәјишикликләр әмәлә кәтирилир. Бу за-ман даирәнин мәркәзи сајылан Загатала шәһәриндә евсиз аилә-ләрин һәјәт јери алмасы да хејли марағлыдыр. Кәнд ағсаг-галларынын мәлуматларындан вә бир сыра јазылы мәнбәләрдән ајдын олур ки, Загатала шәһәри өзүнүн илк әмә-лә кәлдији вәхтларда²⁸ бураја ахыб кәлән вә хүсусән јени һаким үсули-ндарә тәрәфиндән дәвәт едилән аиләләрә²⁹ чар һөкүмәти тәрәфиндән пулсуз һәјәт јерләри ајрылырды. Јакин Загатала шәһәринин иғтисади вә тичарәт мөвгеји артыб һә-гиги мәһнадә шәһәр һалына дүшәндән сонра, хүсусән XIX әс-рин сону вә XX әсрин әввәлләриндә бураја јашамағ үчүн кә-дән аиләләр һәјәт јерләрини габағчадан бурада көк салмыш вәтәндашлардан пулла алмағ јолу илә әлдә етмәли олурлар.³⁰

Ингилабда гәдәр Гах, Загатала вә Балакән рајонларында јухарыда тәсвир олунан ичтиман һәјәт нормалары вә торпаг әләгәләри һаким олмушдур.³¹ Беләликлә, јухарыдакылардан ајдын олур ки, һаггында данышдығымыз әразини мәскән ет-миш әһали дахилиндә евсиз аиләләр јашајыш еви тикмәк үчүн ашағыдакы гајдалар әсасында һәјәт саһәсин әлдә едирдиләр: 1) кәнд ичмалары коха васитәсилә евсиз аиләләрә кәндин торпаг саһәсиндән пулсуз оларағ саһә ајырмагла; 2) нәзарәт-сиз галмыш мешә вә кол-косдан аиләнин өзү мүәјјән саһәни тәмизләмә васитәсилә; 3) Азәрбајчан Русијаја бирләшдир-ләндән сонра чар мәмүрлары васитәсилә пулсуз вә нәһәјәт; 4) сатын алмағ јолу илә.

Шәки, Варташен, Гутташен, Гах, Загатала вә Балакән ра-јонларында ингилабдан әввәлки дөврдә аиләләрин әлдә етдик-ләри һәјәт саһәләри онларын шәхси мүлкү һесаба едилирди вә ондан верки алынмышды.³²

28 Сабиг Загатала кәнди бөјүјүб кенишләнәрәк шәһәр хүсусијјәтләрини кәсб едир вә 1851-чи илдә она рәсми сурәтдә Загатала шәһәри ады вери-лир. Ба х: Бракузенини енциклопедија дүғәти. т. XII, СПб. 1894, сәһ. 167.

29 Чар Русијасы јени зәбт едилмиш Загатала торпагларында өз мөв-гејини мөһкәмләндирмәк мәqsәдилә бураја христиан елментләрини долду-рур. Һазырда Загатала, Гах вә Балакән рајонларында јашајан ермәни вә күрчүләрин чох һиссәси о вәхтдән көчүрүләнләрин төрәмәсидир. Бир әз сонра исә чар һөкүмәти бу торпаглара руслары да көчүрүр.

30 Загатала рајонунун Ашагы Тала кәнд сакини 98 јашлы бәнна Аслан Рамазан оғлу Османов вә Балакән шәһәр сакини 90 јашлы Мәммәд Аб-дуллаһ оғлу Галачовун мәлуматына әсасән.

31 Јәнә онларә әсасән.

32 С. А. Авалиани. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 5, 177; Гүгушвили. Сельское хозяйство, «Аграрные отношения», т. II, Тбилиси, 1950, сәһ. 628.

Јери кэлмишкэн гејд едилмәлидир ки, евсиз аиләләрә истәр ичмалар вә истәрсә дә хусуси торпаг саһибләри вә мүлкәдарлар вә һабелә дини мүәссисәләр тәрәфиндән јашајыш еви тикдирмәкдән өтрү һәјәт јери вериләркән бу саһәнин нә гәдәр олмасы барәдә мүәјјән бир өлчү ваһидиндән истифадә едилмирди. Садәчә олараг бир саһә көстәрилир вә һәмни саһәнин сәрһәдләри мөвчуд јерүстү предметләр, онлар олмајанда исә даш гојмаг, јахуд ағач парчасы јерә басдырмагла мүәјјән едилмирди. Бәзи һалларда исә јер көстәрәнләр мүәјјән саһәнин әтрафыны дөврә вурур вә һәјәт саһәси верилән шәхсә мурачһәт едәрәк: «Бура сәнин һәјәт јерин, абадлашдыр вә хош күнләр кечир»,—дејиб һәјәт јери аланы тәбрик едирдиләр. Бу гајда илә ајрылмыш һәјәт јерләринин саһәси мүхтәлиф өлчүдә олурду. Бәзи аиләләрә чох, бәзиләринә исә аз саһә дүшүрдү. Бәзи һалларда аиләләрә елә һәјәт саһәси дүшүрдү ки, кәләчәкдә лазым олан вахт ону кенишләндирмәк мүмкүн олурду. Лакин һәјәт саһәси алмыш бүтүн аиләләрә бу хошбәхтлик нәсиб олмурду. Демәк олар ки, чох заман евсиз аиләјә елә һәјәт саһәси дүшүрдү ки, кәләчәкдә лазым олан вахт ону һеч бир вәһһә кенишләндирмәјә имканы олмурду. Бу һалда аилә әлава тикинти тикдирмәк истәдикдә саһәнин кичиклијини нәзәрә алараг, өз тәсәррүфат вә јашајыш еви тикинтиләрини бир-биринә јанышыг тикдирмәк мәчбуријјәти гаршысында галырды. Бу вәзијјәт һәјәт саһәси дахилиндә тикинтиләрин «Г» вә «П»-лары јерләшдирилмәсинә сәбәб олурду. Бундан башга һәјәт саһәсинин мәһдудлуғу үзүндән чох заман һәјәтин көјәрти вә ағачла өртүлү олачаг һиссәси дә тикинтиләрдә тутулурду. Беләликлә, аиләјә хас олан фәрди һәјәтин көзәллији итир, һәјәтдә дарысгаллыг һөкм сүрүрдү. Гоншулуғунда саһибсиз галмыш, әкинә вә өрүшә јарарсыз һәјәт саһәләри олан аиләләр исә бу саһәләр һесабына өз һәјәт саһәләрини кенишләндирмәк һүғуғуна малик идиләр. Һәр бир аилә һәјәт саһәси тәркибинә гатылмыш јарарсыз саһәдә абадлыг ишләри апармаг, орада тикинти тикмәк вә ағач әкиб бағ салмагла һәмни саһәни дә өз хусуси мүлкүнә чевирди.³³ Чүнки ингилабдан әввәлки дөврдә һәјәт саһәси онун үзәриндә зәһмәт чәкиб абадлашдыран шәхсин мүлкү һесаб олунурду.³⁴

Беләликлә, ингилабдан әввәл Шәки-Загатала зонасында евсиз аиләләрин һәјәт саһәси алмаг гајдалары илә таныш олдуғдан сонра белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, бурада һәјәт саһәси әсасән беш јолла әлдә едилмишидир.

Биринчи гајда илә, јәни пулсуз һәјәт саһәси әлдә етмәк, әсасән, кәнд јерләриндә кениш јайылмышды. Шәһәрләрдә исә бу гајда илә һәјәт саһәси әлдә етмәк надир һалларда олурду. Јалныз дөвләт өз идарә вә мүәссисәләриндә чалышмаг үчүн

башга јерләрдән ишә чәлб етдији вә ја мүәјјән сијаси мәғсәд үчүн башга јердән көчүрдүју аиләләрә пулсуз һәјәт саһәси вериди. Загатала даирәси чар гошунлары тәрәфиндән тутуландан сонра (1830-чу ил) һөкүмәт мәмурлары өз тәрәфдарларына Загатала вә Балакән рајонлары әразисиндә јерләшмәк үчүн торпаг саһәси вериди. 1830-чу илдә кәндли үсјанлары јатырылгандан сонра чар һөкүмәтинин һәрби команданлыгы Тала кәнди јанында гала тикдирир вә бураја өзүнә садиг олан үнсүрләри, әсасән, Гафгазын христиан мәзһәбли халғларын-дан чохлу ермәни вә күрчү аиләләри чәлб едир. Онлара вә башга кәлмә рус аиләләрә пулсуз олараг һәјәт саһәләри верилір.³⁵ Беләликлә, галанын әтрафында бөјүк бир јашајыш јери мејдана кәлир ки, бу да 1851-чи илдә Загатала шәһәри адыны алыр.³⁶

Икинчи гајда илә һәјәт саһәси һәр һансы бир јашајыш мәскәнин мәхсус олан мешәлик, коллуғ, чәнкәллик вә башга бу гәбилдән олан истифадәсиз саһәни тәмизләјәрәк әлдә едилди. Бу гајда илә һәјәт саһәси әлдә етмәк мараландығымыз зонада, хусусән онун һазыркы Гах, Загатала вә Балакән рајонлары әразисиндә һәлә Азәрбајҗанын Русијаја бирләшдирилмәсиндән әввәл дә кениш јайылмышды.³⁷ Лакин Русијаја бирләшдирилмәдән сонра әһалинин бу һүғуғу мүәјјән дәрәчәдә мәһдудлашдырылыр. Өлкәнин әсас мешә саһәләри дөвләтин иштијарына кечир.

Үчүнчү гајда илә һәјәт саһәси әлдә етмәк сатын алмаг јолу пләдир. Бу да әсасән шәһәр јерләриндә кениш јайылмышды. Лакин кәндә сәләмчи капиталын сохулмасы илә, јәни XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг кәнд јерләриндә дә һәјәт саһәләрини сатыб-алмаг иши вүс'әт тапыр.

Дөрдүнчү гајда кәнд ичмаларына, бешинчи гајда исә дини мүәссисәләрә мәхсус торпағлардан пулсуз һәјәт саһәси алмаг иди.

Беләликлә, јухарыда садаланан мүхтәлиф јолларла һәјәт саһәси әлдә етмиш илк нөвбәдә һәмни саһәнин әтрафыны чәпләјир вә орада мүхтәлиф кәнд тәсәррүфат биткиләри әкпрди.

Тәдгиг олунан зонанын әһалиси отураг кәндли һәјәти кечириб әсасән әкинчиликлә мәшғул олур вә әкинчилик тәсәррүфатынын тәләбләринә үғун сурәтдә өз һәјәт саһәләрини дөрд

35 М. Галачовун мәлуматына әсасән.

36 М. Галачов вә башга јашлы шәхсләрин мәлуматына әсасән; Ф. Х. Бакаузен, И. А. Бронин. Энцикл. словарь, т. 12, СПб, 1894, сәһ. 67.

37 С. А. Авалиани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 209; Материалы..., т. I, сәһ. 475.

33 Балакән шәһәр сакини Мәммәд Галачовун мәлуматына әсасән.

34 С. А. Авалиани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 116—117.

һиссәжә—1) ешик, 2) мал мәһләси, 3) бағ-диррик, 4) јашајыш тикинтиләри тутан саһәләрә бөлүрдү.³⁸

Һәјәт саһәсинин ешик³⁹ адланан һиссәси јашајыш евләри, мәишәт тикилиләри вә гургулары гаршысында олан саһәдир. Бу саһә даһилиндә аиләнин әсас күндәлик ев мәишәт ишләри ичра едилир. Һәјәт саһәсинин мал мәһләси адланан икинчи һиссәсиндә аиләнин мал-гарасы үчүн төвлә, саманлыг вә башга гургулар тикилир. Үчүнчү һиссәдә нсә аиләнин бағ вә диррик саһәләри јерләшир. Һәјәтин дөрдүнчү саһәси јашајыш евинин тутдугу јердир. Ингилабдан әввәлки дөврдә аиләләрин итисади вәзијјәтиндән асылы олараг һәјәт һиссәләри арасында гејри-мүтәнасиблик һаким иди. Мал-гаралы, дәвләтлән аиләләрдә һәјәтин мал мәһләси адланан һиссәси кениш саһәни әһәтә едир вә бурада тәсәррүфат тикинтиләри даһа чох олурду. Әксинә, мал-гарасы аз олан јохсул аиләләрин һәјәт саһәләри даһилиндә һәм јашајыш еви вә тәсәррүфат тикинтиләринин олдуғу һиссә, һәм дә һәјәтин мал мәһләси адланан һиссәси саһәчә кичик олурду.⁴⁰

Ингилабдан әввәлки һәјәт шәрантиндә Шәки-Загатала зонасында аиләләрин јашајыш еви тикдирмәкдән өтрү һәјәт торпаглары әлдә етмә гајдалары вә бунунла әләгәдар олан ишләрин мәнзәрәси белә иди.

Бөјүк Октябр сәсиалист ингилабынын Азәрбајҗанда гәләбәси халғын ичтимаи-иғтисади вә мәдәни инкишаф тарихиндә јени дөвр ачды. Өлкәдә сәсиалист ичтимаи әләгәләрин һаким олдуғу чәмпијјәтин—совет дәвләтинин әсасы гојулду. Азәрбајҗан Совет Сәсиалист Республикасы әһалисинин мәдди вә мәнәви һәјәтиндә узун әсрләр боју һөкмран олмуш феодал, буржуа вә мүстәмләкә гајда вә ганунларынын, әләгә вә мүнасибәтләринин јени сәсиалист гајда вә ганунлары, әләгә вә мүнасибәтләри илә әвәз едилмәсинә тәчрүби сурәтдә башланылды. Торпаг, су, фабрик, завод, мәдән вә с. бүтүн истәһсал вәситә вә вәсантләри мүлкәдар вә капиталистләрин әлиндән алыныб дәвләт әмлакына чеврилмәси үчүн тәдбирләр көрүлдү.

1920-чи ил мајын 5-дә Азәрбајҗан ССР-дә торпаг үзәриндә хүсуси мүлkiјјәтин ләгв олундуғу хан, бәј, мүлкәдар вә һабә-

³⁸ Шәки рајонунун Кичик Дәһнә кәнд сакини Тачәддин Рәсул оғлу, Гуташен рајонунун Һәзрә кәнд сакини Өмәр Јәһјаев, Загатала рајонунун Ашағы Тала кәнд сакини Аслан Рамазан оғлу вә башга кәнд ағсаггалларынын вердикләри мәлүмат вә бизим 1960-чы илдән зонанын кәндләриндә апардығымыз тәдқиғат әсасында мүәјјәнләшдирилмишир. Һазырда Шәки-Загатала зонасы јашајан мәскәнләриндә мөвчуд олан фәрди аилә һәјәтләринин чоху көстәрилән һиссәләрә бөлүнмүшдүр.

³⁹ Һәјәт саһәсинин ешик адланан һиссәсиндә аиләнин ев мәишәт иши ичра едилир; орада палтар јујулур, јун чырпылар вә с. ев ишләри ичра едиллир. Бурада хәрәк биширмәк үчүн очаг да олур.

⁴⁰ Адлары чәкилән вә бир чох адлары чәкилмәјән мәлүматчыларын дедикләринә әсасән.

дә дини мүәссисәләрин, мәсчид вә килсәләрин торпагларынын бүтүн чанлы вә чансыз аваданлыглары илә бирликдә мүсәдирә едиллиб зәһмәткеш кәндлиләрин истифадәсинә верилдији елан едилди.⁴¹ Өлкәнин мәнәләри вә јералты мәдән сәрвәтләринин миллиләшдирилмәси һағында декрет верилди.⁴² Сонралар бүтүн бу сәсиалист дәјишкнликләри Азәрбајҗан ССР-ин биринчи конститусијасында өз әксини тапды.⁴³

Истисмарчыларын, мүстәмләкәчиләрин әсәрәтиндән хилас олмуш, сијаси азадлыг газанмыш Азәрбајҗанын тәсәррүфат һәјәти Совет һакимијјәтинин илк илләриндә олдугча дөзүлмәз бир вәзијјәтдә иди. Биринчи империалист дүнија мүһарибәси вә Вәтәндаш мүһарибәләри, мүдахиләчиләрин өзбашыналығы өлкәнин итисадијјатыны позуб дағытмыш, тәсәррүфаты өз ритмик инкишаф хәттиндән чыхармышды. Шәһәр вә кәндләрин әкәсријјәти дағыдылыб харабазара чеврилмиши. Абдагы ишләри тамамилә дајандырылмышды. Јүзләр, минләрчә аилә евсиз-ешиксиз галмышды. Јени евләр тикилмирди. Мүһарибә вахты саламат галмыш евләр дә әһали арасында гејри-мүтәнасиб тәрәдә бөлүнмүшдү. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә дәвләт тикинти мәсәләсини һәлл етмәк ишиндә бөјүк чәтиликләр гаршысында галмышды.⁴⁴

Ев ишиндә јаранмыш бу чәтиликләрин арадан галдырылмасы үчүн кәч совет дәвләти өзүнүн јарандыгы илк күнләрдән әмәли вә реал тәдбирләр көрмәјә башлады. Истисмарчы синифләрин јашајыш евләри дә мүсәдирә едиллиб, евсиз зәһмәткешләрин вә дәвләт идарә вә мүәссисәләринин истифадәсинә верилди.

Әһалинин јашајыш еви саһәсиндән мүтәнасиб истифадәнин тәмин етмәк мәгсәдилә мүсәдирә едилмиш биналарда адам вә ја ики ушаға 15—20 кв. аршын нормасы һесабилә јашајыш саһәси пайланырды. Бу бөлкүдә зәһин әмәклә мәшғул олан вәтәндашлар, аилә үзвләри сырасында верилән јашајыш саһәси нормасындан әләвә олараг, евдә ишләмәк үчүн бир отаг, һәкимләрә нсә әләвә олараг ики отаг вериллирди.

⁴¹ Собрание Узаконений и Распоряжений правительства Азербайджанской ССР, апрель—май, 1920, № 1, мәддә 8, сәһ. 4; «Коммунист» гәзети (русча); 5 мај 1920-чи ил, № 3; Аз.КП-нин тарихи, 1-чи һиссә, Бақы, 1958, сәһ. 390.

⁴² Собрание Узаконений и Распоряжений правительства Азербайджанской ССР, апрель—май, 1920, № 1, мәддә 40, сәһ. 15; «Коммунист» гәзети (русча), 15 мај 1920-чи ил, № 12; Аз.КП-нин тарихи, 1 һиссә, Бақы, 1958, сәһ. 391.

⁴³ Азәрбајҗан ССР-ин биринчи Конститусијасы 1921-чи илдә чағырылмыш Умумазәрбајҗан фәһлә-кәндли, ғызыл әскәр вә матрос депутатлары советләри гурултајында гәбул едилмишир.

⁴⁴ Бах: IV Умумазәрбајҗан фәһлә, кәндли, ғызыл әскәр вә матрос депутатлары советләри гурултајы гарарына, Резолюции и постановления Съездов Советов Азербайджанской ССР, Баку, 1961, сәһ. 57—58 вә Декрет СНК Азәрб. ССР от 21 апреля 1922 г. ССВ № 4, ст. 93—хронологический сбор. Законов Азәрб. ССР, указов В. С. Постанов. правительств ССР, т. 1 (1920—1935), Баку, 1961, сәһ. 31.

бунлардан бири һәкимин чалышмасы, дикәри исә хәстәләри гәбул етмәк үчүн иди.⁴⁵

Зәһмәткешләр арасында ев бөлкүсү заманы чалышылырды ки, еви олмајан фәһлә апләсн аилә башчысынын ишләдији мүәссисәнин јахынлығында евлә тә'мин едилсин. Бу мәгсәдлә сәнаје мүәссисәләри илә әлагәсн олмајан вәтәндашлар мүәссисә әтрафында олан јашајыш мәнзилләриндән башга мүнәсиб јердә олан мәнзилә көчүрүлүр, онларын мәнзилн исә јахын мүәссисәдә чалышан фәһлә апләснә верилрди. Дөвләтин белә тәдбири фәһләнин вахт вә нәглијјат хәрчләринин артыг сөрф олунмасынын гаршысына алмагла шәһәр нәглијјатынын да ишини јүнкүлләшдирүр вә дикәр тәрәфдән исә һәр һансы бир сәнаје мүәссисәсн өз фәһлә вә гуллуғчуларынын ев вә мәдәни мәншәтинин јахшылашдырылмасында јахындан көмәк вә гајғә көстәрмәк имканына малик олурду. Мәсәлән, Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин декретинә әсасән Бакы шәһәринин Завағзал вә Гарашәһәр рајонларынын сәнаје мүәссисәләриндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулары ишләдикләри мүәссисәјә јахынлашдырмаг мәгсәдн илә һәмнин мүәссисәләринн јахынлығында јерләшән евләрдән бу мүәссисәләр илә әлагәсн олмајан апләләр башга мүнәсиб јерләрә көчүрүлмүш вә онларын мәнзилләри бу рајонларын сәнаје мүәссисәләриндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулара верилмишди.⁴⁶

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә республиканын шәһәрләриндә мәнзил шә'бәләри, кәндләрдә исә мүвағгәти торпаг комитәләри тәрәфиндән мүсәдирә едилән истисмарчы синиғ нүмајәндәләринин ихтијарында олан јашајыш биналары дөвләт әмлакына чевриләрәк, шәһәр вә рајон ингилаб комитәләри вә зәһмәткеш депутатлары советләри ичранијјә комитәләри коммунал тәсәррүфат шә'бәләринин сәрәнчамаына верилрди. Коммунал тәсәррүфат шә'бәләри исә јерли һөкүмәтин гәрары әсасында бу евләрин бир гисмини идарә орган вә апаратларыны јерләшдирмәкдән өтрү мүхтәлиф сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, мәдәни-маариф, сәһијјә вә башга функцијалы дөвләт идарә вә мүәссисәләринә, бир гисмини исә дөвләт идарә вә мүәссисәләриндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулара јашајыш мәнзилн олараг кирајәјә верилрди.⁴⁷ Дөвләт тәрәфиндән

⁴⁵ Ба х: Собрание Узаконений Распоряжений Рабоче Крестьянского правительства Азерб. ССР, ијун 1920, № 2, маддә 191, сәһ. 121—128 вә «Коммунист» газети (русча), № 37, 16 ијул 1920-чи ил; Собрание закон. и распоряжений правительства Азерб. ССР, 1920, № 3, маддә 76 вә «Известия» газети, № 10, 28 май 1920-чи ил. Сбор. Узаконский Распоряжений Р. К. правительства, 1920, № 6, сәһ. 7—10, маддә 145.

⁴⁶ Ба х: Собрание Узаконений и распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, ноябр 1920-чи ил, № 7, сәһ. 677; «Коммунист» газети (русча), 12 ноябр 1920-чи ил.

⁴⁷ Сбор. Узаконений и Распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, 15 ијул 1920-чи ил, № 3, маддә 60; «Известия» газети, 20 май 1920-чи ил; Сбор. Узаконений и Распоряжений правительства Азерб. ССР, 1920, № 3, маддә 145, «Коммунист» газети (русча), 16 ијул 1920-чи ил.

евләри мүсәдирә едилмиш шәхсләр дә јашајыш мәнзилләри илә үмуми гајда әсасында тә'мин едилрилләр.⁴⁸

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајчанда кечмишдән мирас галмыш јашајыш евләри, дөвләт идарәләри вә сәнаје мүәссисәләри биналары фондундан дөвләт вә әһалинин истифадә гајдалары јухарыда тәсвир едилән кими иди.

Әлбәттә, кәнч совет дөвләтинин социалист тәдбирләринә вә бүтүн гајғасына бахмајараг, мөвчуд тикинти фонду илә дөвләт вә әһалинин тәләбатыны өдәмәк мүмкүн дејилди. Бундан әлавә, әһалинин тәбии артымы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш кәнч апләләри вә һабелә республика әразисиндә өзүнә сығыначаг тапмыш күлли мигдарда гачгын евсн апләләри јашајыш еви илә тә'мин етмәк чәтинлији мөвчуд иди. Әлкә јашајыш еви чәһәтдән азлыг бөһраны кечирилди.⁴⁹ Бу вәзијјәтин гаршысына алмаг үчүн республикада хејли мигдарда јени јашајыш евләри тикдирмәк лазым иди.

Јашајыш еви тикдирмә үсул вә гајдалары

Азәрбајчанда мөвчуд олан јашајыш еви чатышмазлығынын гаршысына алмаг вә јашајыш еви фондуну кеншләндирмәк үчүн дөвләт тәдбирләр көрүрдү. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә вәтәндашлыг вә әмлак һүгүгундан мәһрум едилмәсини вәтәндашларын кооператив үсулу илә өзләринә јашајыш еви тикмәләринә дөвләт һәртәрәфли шәраит јарадырды.⁵⁰ Һәлә 1923-чү илдә Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлар Шура-сы республиканын шәһәрләриндә зәһмәткешләрин өзләринә кооператив јолу илә јашајыш еви тикдирмәләри үчүн онлара јашадыглары шәһәр әразиси дахилиндә торпаг саһәси ичарәјә верилмәси һаггында декрет верди. Бу вахт ев тикмәк үчүн ичарәјә верилмиш саһәдә тикиләчәк даш евләр үчүн 49 ил вә саирә евләр үчүн исә 20 ил ичарә мүддәти мөјјән едиллрди.⁵¹ Бу гајда илә тикилмиш јени јашајыш евләри тикилиб гуртаран күндән е'тибарән үч ил мүддәтиндә дөвләт вә мәһәлли веркиләриндән азад едилрилләр.⁵²

Бундан әлавә, дөвләт тәрәфиндән дөвләт идарә вә мүәссисәләриндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулара кооператив үсулу

⁴⁸ Сборник Узаконений и Распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, 1920, маддә 145 вә «Коммунист» газети (русча), 16 ијул 1920-чи ил, № 37.

⁴⁹ Ба х: Сборник Узаконений и Распоряжений правительства Азерб. ССР, 1928, № 1, маддә 55.

⁵⁰ Ба х: Собрание Узаконений и Распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, 1925, № 1, маддә 22, О введении в действие постановление ЦК и СНК СССР от 19 августа 1924 г. о жилищной кооперации.

⁵¹ Ба х: Декрет СНК, Азерб. ССР о праве застройки. Сборник Узаконений и Распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, январь 1923, № 1, маддә 55 вә 73, 72, 71.

آذربايجان اجتماعي شورا جمهوريتنك ملكي مجاهدي باكو ۱۹۲۳

⁵² Јенә орада, маддә 76.

илә өзүнә яшайыш еви тикдирмәкдән өтрү мөҗәңн мигдарда кредит вериллирди.⁵³

1937-чи илә гәдәр өлкәмиздә кооператив үсулу илә тикилән яшайыш евләринин тикилмә хәрчинин 90 фаизини ев тикдирмәк үчүн кооперативә дахил олан вәтәндашларын дәвләтдән алдыглары кредит тәшкил едирди. Бундан да айдын олур ки, кооператив үсулу илә тикилән яшайыш евләри әсасән дәвләт һесабына тикиллирди.⁵⁴ Лакин сонра ССРИ Мәркәзи Ичраијјә Комитәси вә Халг Комиссарлар Советинин 1937-чи ил 17 октябр тарихли гәрары илә кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк гәлдәсә ләғв едиллир.⁵⁵ Сонралар кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк ССРИ дәвләтинин хусуси гәрары илә мүстәсна һалларда тәтбиғ едиллирди. Белә олдугда кооперативә дахил олан вәтәндашлар тикитијә сәрф едиләчәк мәбләғин 25 фаизини бағачадан вермәли олурлар. Икинчи дүнја муһарибәси заманы кооператив јолу илә мәнзил тикдирмәк иши дајаныр. Лакин ССРИ Назирләр Советинин «Јашайыш еви вә бағ иншааты һаггында» 20 март 1958-чи ил тарихли 320 №-ли гәрары әсасында вәтәндашларын кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк иши јенидән бәрпа едиллир.⁵⁶ Бу дәфә фәһлә вә гуллуғчуларын кооператив үсулу илә яшайыш евләри тикдирмәләри ашағыдакы тәрздә ичра едиллир. Кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк истәјән мүәссисәнин бир вә ја бир нечә фәһлә вә гуллуғчусу бу бәрәдә ишләдикләри идарә, мүәссисә вә ја тәшкилатын рәһбәринә мүрачнәт едир. Идарәнин мүдир исә ев тикдирмәк истәјән ишчиләрин кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк гәрарыны јерли (шәһәр вә гәсәбә) зәһмәткеш депутатлары Совети ичраијјә комитәләринә билдирәрәк дәвләт гәрар вә сәрәнчамлары әсасында яшайыш еви тикдирмәк үчүн торлаг сәһәси ајырмағы вә ев тикдирмәк ишиндә онларә ләзыми көмәклик көстәрмәји хаһиш едир. Ичраијјә комитәси исә кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк истәјән фәһлә вә гуллуғчулардан (он нәфәрдән аз олмага шәртлилә) мәнзил-иншаат кооператив тәшкил едир.⁵⁷

Мәнзил-иншаат кооператив тәшкил олунаркән онун үзләринин бир идарә вә ја тәшкилатдан олмасы принципи әсас көтүрүлүр. Лакин бу мүмкүн олмадыгда кооперативә мүхтәлиф идарә, мүәссисә вә тәшкилатларын фәһлә вә гуллуғчулары да дахил ола биләрләр. Бундан сонра ичраијјә комитәси мәнзил-иншаат кооперативинә дахил оланларын үмуми јы-

⁵³ Ба х: Сборник Указаний и распоряжений Р. К. правительства. Азерб. ССР. 1925, № 1, мәддә 12.

⁵⁴ М. И. Барышев. Законодательство по жилищному строительству, М., 1960, сәһ. 109.

⁵⁵ Јенә орада, сәһ. 110.

⁵⁶ Јенә орада, сәһ. 111; СП СССР, 1958, № 5, мәддә 47.

⁵⁷ Ба х: Азәрб. ССР Назирләр Советинин гәрар вә сәрәнчамлары күл-лијјаты, № 14, 1958, мәддә 141 вә мәнзил-иншаат кооперативинин нүмунәви низамнамәси.

ғынчағыны чағырыр. Бурада мәнзил-иншаат кооперативинин тәшкил олунмасы һаггында гәрар гәбул олунур.⁵⁸

Мәнзил-иншаат кооператив тәшкилине ичраијјә комитәси тәрәфиндән ичазә вериләндән сонра онун үзләринин үмуми јығынчағы чағырылыр. Бурада низамнамә гәбул олунур вә шәһәр вә ја гәсәбә зәһмәткеш депутатлары Совети ичраијјә комитәсинин тәсдиғинә верилир. Јалһыз бундан сонра мәнзил-иншаат кооператив үзләринин үмуми ичласында кооперативин ики ил мүддәтинә азы үч нәфәрдән ибарәт идарә һејәти вә тәфтиш комиссијасы сечилир.⁵⁹

Мәнзил-иншаат кооперативин идарә һејәти, илк нөвбәдә, тикиләчәк яшайыш евинин сметасы әсасында кооперативин үзләриндән һәрәнин пайына дүшән пулу топлајыр вә коммунал банкына тәһвил верир. Бундан сонра яшайыш еви тикдирмәк үчүн шәһәр, гәсәбә зәһмәткеш депутатлары Совети ичраијјә комитәсинин гәрары илә коммунал тәсәррүфат шәбәсиндән торлаг сәһәси алыныр вә бу бәрәдә нотариат гәлдәсә илә тәсдиғ едилмиш мүғавилә бағланыр.⁶⁰

Тикиләчәк кооператив яшайыш евинин ләјһәси ичраијјә комитәси тәрәфиндән тәсдиғ едиллир вә ону тикмәк үчүн көтүрә иш үсулу әсасында мүвафиғ иншаат идарәси илә мүғавилә бағланыр. Бундан сонра иншаат ишләри башланыр.⁶¹ Бина тикилиб гуртарандан сонра кооперативин үзләри ичласда әввәлчәндән гәрарә алынмыш гәјдада, һәрә өз вердији пул пайы әсасында яшайыш сәһәси алыр.⁶²

Мәнзил-иншаат кооператив тикдирдији яшайыш евиндән кооператив мүлк ијјәти һуғуғлары вә дәвләт датасијасы олмәдән өз хәрчин чыхарма әсасында истифадә едир.⁶³

Гәјд едилмәлидир ки, кооператив үсулу илә яшайыш еви тикдирмәк республика һудудлары дахилиндә, хусусилә Шәки-Зағатала зонасы рајонларында о гәдәр дә кениш вүсәт тапмамышдыр.⁶⁴ Бурада әсасән бир вә икимәртәбәли, ики-дөрд отағлы фәрди яшайыш евләри тикмәк кениш јайылмышдыр.

Фәрди јолла өзләринә яшайыш еви тикдирмәк истәјән шәһәр сәкинләри шәһәр, гәсәбә вә рајон зәһмәткеш депутатлары Совети ичраијјә комитәләринә әризә илә мүрачнәт едилләр. Ичраијјә комитәләринин гәрары әсасында шәһәр вә гәсәбә ком-

⁵⁸ Ба х: Азәрб. ССР Назирләр Советинин гәрар вә сәрәнчамлары күл-лијјаты, № 14, 1958, мәддә 141 вә мәнзил-иншаат кооперативинин нүмунәви низамнамәси.

⁵⁹ Јенә орада.

⁶⁰ Јенә орада.

⁶¹ Јенә орада.

⁶² Јенә орада.

⁶³ Јенә орада.

⁶⁴ Ба х: Декрет СНК Азербайджанской ССР. «О праве застройки». Сборник Указаний и Распоряжений Р. К. правительства Азербайджанской ССР, январь 1923-чү ил, № 32 вә 72—71.

آذربایجان اجتماعى شورا جمهوريتىنىڭ ماكى مجلهسى باكو، 1923 ماده

мунал тәсәррүфат шө'бәләри тәрәфиндән јашајыш еви тикдирмәк истәјән вәтәндашлар аруз олунаи мигдарда саһә ичарәјә вериллирди. Коммунал тәсәррүфаты шө'бәләри илә торпаг алаи вәтәндашлар арасында мүгавилә бағланар вә һәмий мүгавилә нотариал гајда илә тәсдиг едиллирди.⁶⁵

Республикамызыи шәһәрләриндә фәрди јашајыш евләри үчүн ајрылмыш торпаг саһәләрини ичарә гүмәти һәмий шәһәрләри өлкә итисадијјатында тутдуғлары итисади-инзиба-ти мөвгеләриндән асылы олдуғу киими, ајры-ајры шәһәрләри дахилиндә дә ичарәјә алынған торпаг саһәсини тутдуғу мөвгәјиндән асылы иди. Мәсәләи, Совет һакимијјәтини илк дөвр-ләриндә Бақы шәһәриндә фәрди јашајыш еви тикмәк үчүн ичарәјә верилмиш торпаг саһәләрини һәр квадрат саженини ичарә һағгы һәмий саһәләри шәһәр дахилиндә тутдуғлары мөвгәјиндән асылы олараг 5 гәпикдән 30 гәпијә гәдәр иди.⁶⁶

1927-чи иләдәк республикамызыи шәһәрләриндә коммунал тәсәррүфат шө'бәләри илә ев тикдирән вәтәндашлар арасында торпаг ичарәси һағгында мүгавиләнамәләр даш тикинтиләр үчүн 49 ил мүддәтинә, тахта вә саири тикинтиләр үчүн исе 20 ил мүддәтинә бағланырды.⁶⁷ 1927, 1928 вә сонрақы илләр әр-зиндә ев тикдирән вәтәндашларла коммунал тәсәррүфат шө'бәләри арасында торпаг ичарәси һағгында мүгавиләнамә даш евләр үчүн 60, тахта вә саири евләр үчүн исе 40 ил мүддәтинә бағланырды. 1930-чы илдән исе даш евләр тикилчәк торпаг саһәләри үчүн 65 ил, гарышыг иншаат материалларындан тикилчәк евләр үчүн 60 ил вә ағач евләр тикилчәк торпаг саһәләри үчүн исе 50 ил мүддәтинә ичарә мүгавиләнамәләр бағ-ланырды.⁶⁸ Бу гајда 1948-чи иләдәк гүввәдә галыр. ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтини «Вәтәндашларын фәрди јашајыш еви алмаг вә тикдирмәк һүғуғу һағгында» 1948-чи ил 26 август тарихли форманы ССРИ Назирләр Советини 1948-чи ил 26 август тарихли 206 нөмрәли гәрары вә онларын әсасында верилмиш Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт һеј'әтини 29 апрел 1949-чу ил тарихли фарманы илә бу гајда ләғв едилир. Дөвләтин бу фарман вә гәрарынадәк шәһәр јерләриндә вәтә-ндашларын тикдирчәкләри јашајыш евләрини саһәләрини, еви ичә көздән ибарәт олмасыны вә онун салыначағы торпаг саһәсини мигдары мүәјјән рәгәмләрлә мәһдудлашдырылма-јырдыса, инди бу мәсәләләрә фикир вериллир.⁶⁹ Бу дөвләт сә-

иәдләри әсасында шәһәр, шәһәр типли гәсәбәләрдә јашајан фәһлә вә гуллуғчулар үчүн еви тикдирмәкдән өтрү шәһәр, гә-сәбә вә рајон зәһмәткеш депутатлары Совети ичарәјә комите-ләрини гәрары илә шәһәр вә гәсәбә дахилиндә 300—600 квадрат метр вә шәһәркәнары саһәләрдән исе 700—1200 квад-рат метр торпаг саһәси ајрылыр. Вәтәндашларын дөвләтдән алдығлары бу торпаг саһәсиндә үмуми јашајыш саһәси 60 квадрат метрдән артыг олмајан бир вә ја беш отагдан ибарәт, бир вә јухуд икимәртәбәли јашајыш еви тикмәјә иктијарлары вардыр.⁷⁰

1958-чи ил ијул ајыныи 1-дән Совет Ордусында, һәрби Дә-низ Донанмасында, ССРИ Дахили Ишләр Назирлији гошун-ларында вә органларында, ССРИ Назирләр Совети јанында Дөвләт Тәһлүкәсизлик Комитәсиндә 25 ил хидмәт етмиш ке-нерал, адмирал вә бөјүк забитләрә, һабелә 25 илдән аз хидмәт етмиш, сәһһәтләри вә гочалығлары үзүндән исеҗаја чыхмыш кемераллара, адмираллара вә бөјүк забитләрә фәрди јашајыш еви вә ја бағ тикинтиси үчүн шәһәр, шәһәр типли гәсәбә вә ја курорт јерләриндә 0,12 гектар, башга јерләрдә исе кемерал вә адмираллара—0,25 гектар, баш забитләрә—0,15 гектар торпаг саһәси вериллир. Суварма әкиичилији илә мәшғул олу-наи јерләрдә исе јухарыдакы торпаг нормаларыныи јарысы вериллир.⁷¹

Һазырда вәтәндашлар јашајыш еви тикдирмәкдән өтрү дөвләтдән алдығлары торпаг саһәси мүгавилиндә торпаг рен-тасы верилләр.⁷² Торпаг рентасы торпаг саһәсини јерләшдији шәһәрии категоријасында асылы олараг һәр квадрат метр үчүн илдә 18, 15, 12, 9, 6, 4 гәпикдир.⁷³

Шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә јашајан вәтәндашлар јашајыш еви тикдирмәк мәғсәди илә торпаг саһәси алмаг үчүн шәһәр, гәсәбә вә рајон зәһмәткеш депутатлары Совети ичарәјә комитәсинә әризә илә мүрачнәт едилләр. Ичарәјә комите-сини көстәриши илә депутатлардан тәшкил олунмуш комис-сија әризә верән вәтәндашыи вәзијјәтини јохлајыр. Комисси-јаныи гәрары ичарәјә комитәсинә вериллир вә бунун әсасында ичарәјә комитәси гәраг чыхарыр. Торпаг саһәси верилмәси һағгында гәраг алындыгдан сонра коммунал тәсәррүфат шө'бәсини нүмајәндәси вә ја шәһәр ме'мары гәрара алынмыш өлчүдә ев тикмәк истәјән вәтәндаш үчүн торпаг саһәси ајы-рыр.

⁷⁰ Ба х: Сборник законов СССР и указ Президиума Верховного Совета СССР, 1948, сәһ. 29 вә СПЗ, правительства СССР, 1958, № 3, маддә 10.

⁷¹ СП правительства СССР за 1958, № 13, маддә 102. СП собрание постановлений (гәраглар куллијјаты).

⁷² Ба х: СП СССР, 1958, № 13, маддә 13 вә гражданский кодекс Азәрбајджанской ССР, Баку, 1956, сәһ. 138.

⁷³ Ба х: О местных налогах, о сборах, земельной ренте, Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 апреля 1942 г. (Ведомости Верховного Совета СССР), 1942, № 13; Сборник документов по земельному законодательству СССР—РСФСР, М., 1954, сәһ. 584.

⁶⁵ Ба х: 73.

آذربايجان اجتماعي شورا جمهوريتنك ملكي مجلهسى باكو، 1923 ماده

⁶⁶ Ба х: Сборник узаконени йи распоряжений Р. К. правительства Азәрб. ССР, 1923, маддә 79.

⁶⁷ Ба х: сәһ. 71.

آذربايجان اجتماعي شورا جمهوريتنك ملكي مجلهسى باكو، 1926/1923 ماده

⁶⁸ Ба х: Азәрбајчан ССР-ин мүлки мәчәлләси, Бақы, 1930, маддә 71.

⁶⁹ Ба х: «Ведомость Верховного Совета СССР». 1948, № 36. Сборник законов СССР и указ Президиума Верховного Совета СССР, 1948, сәһ. 29.

Шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә фәрди яшайыш еви тикдирмәк үчүн ашағыдакы тәләбләрә чидди әмәл олунур:

1. Тикинти үчүн нәзәрдә тутулан һәјәт торпаг сәһәсинин натурада гејд олунмасы;

2. Ме'мари-планлашдырма ишинин тәсдиги;

3. Тикинти сәһәсинин планынын шәһәрин үмуми планы илә әләгәләндирилмәси;

4. Тикинти сәһәсиндә су кәмәри, канализасија, електрик вә телефон хәтләринин вә с. јерләшдирилмәси схеми тәртиб едилир.

5. Һәјәт сәһәсинин вә еләчә дә тикинти јеринин акт илә тәсдигләnmәси вә саир.

Бу ишләрин мугавилиндә торпаг сәһәси алмыш вәтәндаш торпаг сәһәсинин өлчүсүндән асылы олараг 0,1 гектар вә даһа аз торпаг сәһәси үчүн 60 манат вә 0,5 гектар торпаг сәһәси үчүн исә 100 манат⁷⁴ хидмәт хәрчн верир.

Бундан сонра фәрди яшайыш еви тикән вәтәндашла коммунал тәсәррүфат шө'бәси арасында мугавиләнамә бағланыр. Бурада һәјәт торпаг сәһәсинин өлчүсү, сәрһәдди вә ев тикдирәчәк вәтәндаша онун һәмншәлик олараг верилдији гејд олунур, һәмчинин мугавиләнамәдә иншаат ишинин ичра мүддәти, сәһәнин дахилиндә олан хам иншаат материалларыннан, су гујусу вә булагдан истифадә сәләһијјәти, һабелә яшайыш евинин истисмара верилмә гәјдалары вә саир гејд олунур.

Мугавиләнамә тәртиб едилиб, нотариал гәјда илә тәсдигләндикдән сонра гүввәјә минир. Мугавиләнамә бағланыб гуртардығы күндән бир илдән кеч олмајараг, ев тикдирән иншаат ишинә башламалыдыр.

Шәһәр јерләриндә фәрди яшайыш еви тикдирмәк үчүн дөвләтдән мә'лум гәјда илә торпаг сәһәси алмаг ишини низама салмаг вә вәтәндашлар арасында торпаг сәһәсинин һәгигәтән там еһтијачы олан вәтәндашлар чатмасыны тә'мин етмәк мәгсәдилә Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Совети, шәһәр, район зәһмәткеш депутатлары совети ичраијјә комитәләринә шәһәр вә шәһәркәнары торпагларда ев тикдирмәк үчүн торпаг сәһәләрини ајры-ајры вәтәндашлара дејил, идарә вә мүәссисәләр васитәсилә яшайыш еви тикдирмәк истәјән бөјүк группалара үч ил мүддәтиндә тикилиб гуртармаг шәртилә верилмәсини мәсләһәт көрүр.⁷⁵ Һәмнн торпаг сәһәсини исә мүәссисә вә ја идарә ев тикдирмәјә еһтијачы олан ишчиләри арасында истәһсалат мүшавирәсинин чыхартдығы гәрар асасында бөлүр. Гејд едилмәлидир ки, бу гәјда илә торпаг сәһәси алмыш идарә вә мүәссисә коммунал тәсәррүфат шө'бәләри илә мугави-

⁷⁴ Гимәт 1961-чи ил пул һесабы иләдир. Е. Л. Колико. Постройка индивидуального дома, 1960, сәһ. 31.

⁷⁵ Бах: Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин 31 ијул 1957-чи ил тарихли «О развитии жилищного строительства в СССР» в дополнении постановлений Совета Министров от 26 августа 1948 г., № 3211.

ләнамә бағламыр. Лакин идарә вә мүәссисә фәрди яшайыш еви тикдирмәк истәјәнләрини вә буна һәгигәтән еһтијачы оланларын сијаһысыны тәртиб едиб, јерли советин сәрәнчам вә тәсдигинә верир. Бундан сонра коммунал тәсәррүфат шө'бәләри јерли советләрин тәсдиг етдији сијаһыда олан фәрди яшайыш евләри тикдирмәк истәјән вәтәндашларла иншаат мугавиләнамәси бағлајыр. Бу әмәлијјатдан сонра фәрди яшайыш еви тикдирмәк ишн илә әләгәдар олан бүтүн башга мәсәләләр јухарыда тәсвири верилмиш гәјда үзрә һәлл едилр.

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин бу гәрары яшайыш еви тикдирмәјә һәгигәтән еһтијачы олан вәтәндашлар торпаг сәһәсинин верилмәсини тә'мин едир. Дикәр тәрәфдән исә бу сәһәдә јерли дөвләт тәшкилатларынын ишини бир гәдәр јүнкүлләшдирир. Онлары торпаг сәһәси алмаг үчүн ичраијјә комитәләринә мұрачнәт етмиш вәтәндашларын һәгигәтән дә ев тикдирмәјә вә бунун үчүн дә дөвләтдән торпаг сәһәси алма еһтијачыны дүрүстләшдирмәк ишиндән азад едир. Бу гәрар ејни заманда идарә вә мүәссисә рәһбәрлијинин өз ишчиләринин рифаһ һалынын јакшылашдырылмасында билаваситә иштиракыны тә'мин едир. Рәһбәрлик илә ишчиләр арасында гәјгыкешлик атмосфери јарадыр. Дикәр тәрәфдән бир мүәссисәдә чалышан әмәкчиләрин иш бирлији илә ев мәншәти јакынлығыны јарадыр.

Республикада зәһмәткешләрин яшайыш евләри илә тә'мин едилмә ишини сүр'әтләндирмәк, кениш зәһмәткеш күтләсинин өзләри үчүн фәрди яшайыш еви тикмәк ишиндә фәаллығыны артырмаг вә онлара мадди чәһәтдән көмәк етмәк мәгсәдилә фәһлә, гуллугчу вә тәгаүдчүләр дөвләт тәрәфиндән узун мүддәтли пул борч (кредит) вермәк гәрара алынмышдыр.

ССРИ Назирләр Советинин 1 ијул 1958-чи ил тарихли гәрарына әсасән фәрди яшайыш еви тикдирмәк истәјән вәтәндашлар вериләчәк узун мүддәтли кредитин миғдары вә мүддәти һәмнн вәтәндашларын чәмијјәтдәки мөвгеји вә јашадыглары јашайыш мәнтәгәсинин инзибати хусусијјәти илә дә мугәјјән едилр.

Фәрди яшайыш еви тикдирмәкдән өтрү торпаг сәһәси алмыш халг тәсәррүфатынын бүтүн сәһәләриндә чалышан фәһлә, мүһәндис-техники ишчиләр вә гуллугчулара јардым сифәтилә 7 ил мүддәтинә 700 манат,⁷⁶ шәһәр вә шәһәр типли тәсәбәләрин мүәллим вә һәкимләринә 7 ил мүддәтинә 1000 манат, кәнд јерләриндә јашајан мүәллимләрә 10 ил мүддәтинә 1000 манат, һәкимләрә исә 1200 манат, кенерал вә адмираллара 7 ил мүддәтинә 1000 манат, бөјүк забитләрә исә 700 маната гәдәр кредит верилр. 1953-чү ил апрелин 14-дән сон-

⁷⁶ Дөвләт тәрәфиндән верилән узун мүддәтли кредитин мәбләғи 1961-чи илин пулу илә кәстәрилмишдир

ра Дэниз Донанмасы вә Совет Ордусу сыраларындан тәрхис олунмуш эмәк мугавиләнамәси эсасында ишә кирмиш забитләрә јашајыш еви тикдирмәк үчүн 10 ил мүддәтинә 1000 манат кредит верилир.⁷⁷ Бундан башга 25 ил вә даһа чох Совет Ордусунда вә Дэниз Донанмасында хидмәт етмиш бөјүк забитләрә фәрди јашајыш еви вә бағ тикдирмәкдән өтрү 10 ил мүддәтинә 1500 манат, кенерал вә адмираллара исә 2500 манат кредит верилир.⁷⁸

1959-чу ил ијул ајынын 1-нәдәк јашајыш еви тикдирмәк үчүн кредит ССРИ Коммунал Банклары вә Кәнд тәсәррүфат Банкынын идарәләри тәрәфиндән верилирди. Лакин һәммин мүддәтдә банклар системиндә кедән јенидән тәшкил иши нәтижәсиндә шәһәр вә фәһлә гәсәбәләриндә тикилчәк фәрди јашајыш евләри үчүн ССРИ Иншаат Банкы вә кәнд јерләриндә тикилчәк фәрди јашајыш евләри үчүн ССРИ Дөвләт Банкы тәрәфиндән кредит верилмәјә башланды.⁷⁹

Јашајыш еви тикдирмәк истәјән фәһлә вә гуллуғчулара верилән узун мүддәтли дөвләт кредити онларын ишләдикләри дөвләт идарә вә мүәссисәләрин мугасибатлары вәситәсилә һәјата кечирилир.

Фәрди јашајыш еви тикдирмәк истәјән шәхс узун мүддәтли дөвләт кредити алмагдан өтрү һәјәт торпағ саһәси алмасы барәдә арајышы вә тикилчәк евин лајинһәсини ишләдији идарә вә ја мүәссисәјә тәғдим едир. Бундан сонра кредитин миғдары мүәјјән едилир. Бу ишдә дөвләт тәрәфиндән вериләчәк узун мүддәтли кредитин миғдары тикинтијә сәрф едилчәк үмуми мәбләғин 50 фаизиндән артығ олмамалыдыр, лакин һәким вә шәһәр мүәллимләринә 70 фаиз, кәнд мүәллимләринә исә 100 фаизә гәдәр кредит верилә билир.⁸⁰

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә јашајән фәһлә вә гуллуғчуларын фәрди јашајыш еви тикдирмәк үчүн торпағ саһәси әлдә етмәк јоллары вә бунула әлағәдәр мәсәләләрин мәнзәрән ајдын олур.

Лакин Шәки-Зағатала зонасы әһалисинин әксәр һиссәсини кәндлиләр тәшкил едир. Она көрә дә бу зонада фәрди колхозчу әһләләринин һәјәт торпағ саһәси әлдә етмә вә ев тикдирмәк гәјдаларыны нәзәрдән кечирәк.

Кәнд әһалисинин јашајыш тәрзи фәһлә вә гуллуғчулардан фәргләнир. Фәһлә вә гуллуғчулардан фәргли оларағ, онларын күзәрән вә доланачағларыны тәмин етмәк үчүн мүәјјән миғ-

⁷⁷ Ба х: Постановление Совета Министров СССР от 1-го июля 1958 г. «О размерах земельных участков, денежных сумм предоставляемых строительству жилых домов или дач» (СП СССР 1958, № 13, мәддә 10) и постановление КПСС и Совет Министров СССР «О трудоустройстве и материально-бытовом обеспечении военнослужащих, увольняемых из вооруженных сил в соответствии с законом о новом значительном сокращении Вооруженных Сил СССР» (СП СССР, 1960, № 3, мәддә 15).

⁷⁸ Јенә орада.

⁷⁹ Е. Л. Қоляко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 32—33.

⁸⁰ Јенә орада, сәһ. 33—34.

дар торпағ саһәсинә (һәјәт вә һәјәтјаны торпағ саһәсинә) еһтијачлары вардыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҗанда Совет һакимијјәтинин гәлбәсиндән бир нечә күн сонра, мај ајынын 5-дә Азәрбајҗан Ингилаб Комитәси торпағ үзәриндә хусуси мүлкијјәтин ләғв едилдијини, өлкәнин бүтүн торпағ фондларынын, мешәләрини, су сәрвәтинин дөвләт әмлақы олдуғуну вә һәбелә әкин торпағ саһәләринин пулсуз оларағ зәһмәткеш кәндлиләрин истифадәсинә верилдијини е'лан етди.⁸¹ Јерләрдә торпағ ишләрини идарә етмәк үчүн торпағ комитәләри јаранды. Торпағ ишләрини үмуми бир гәјда эсасында апармағ үчүн Азәрбајҗан ССР Мәркәзи Ичрәијә Комитәсинин 15 ијун 1923-чү илдә чағырылмыш үчүнчү сессиясында Азәрбајҗан ССР торпағ кодекси мәәлләси гәбул едилди.⁸² Бу сәнәддә көстәрилир ки, һәр һансы бир зәһмәткеш кәндли әһләси јашадығы кәнддә һәјәт торпағ саһәси илә тәмин едилмәк һүғуғуна маликдир. Һәјәт саһәләринин өлчүсү кәнд чамаатынын гәрары илә мүәјјән едилирди. Һәјәт саһәләри кәндин үмуми әкин торпағлары тәркибинә дахил едилмәјиб, кәндин отурағ (селитеб) торпағ фондуна аид едилир. Һәр бир кәндин өз имканы дахилиндә вә әһалинин әксәријјәтинин разылығы илә һәјәт торпағ саһәси фонду әкинә јарарсыз торпағ саһәләри (коллуғ, дашлығы вә с.) һесабына кенишләнә биләрди.⁸³ Кәнд торпағ комитәләри јухарыда көстәрилән торпағлар һесабына вә еләчә дә мүмкүн олдуғу шәрәнтдә кәндин отурағ (селитеб) торпағ саһәләриндән јашајыш еви тикдирмәјә еһтијачы олан әһләләрә һәјәт торпағ саһәси ајырырды.⁸⁴

Шәки-Зағатала зонасы кәндләриндә фәрди јашајыш еви тикчәк әһләләрә верилән һәјәт јеринин өлчүсү кәндләрин јерләшдикләри әразинин топографик хусусијјәтиндән асылы оларағ, мүхтәлиф олмушдыр. Мәсәлән, зонанын Һәфтарән вә Алазан-Әјричај вадисиндә јерләшән кәндләриндә јени ев тикдирчәк әһләләрә верилән һәјәт торпағ саһәсинин өлчүсү 0,5—1 һектара гәдәр олдуғу һалда, дағ кәндләриндә бунун миғдары хейли аз олурду.⁸⁵

Кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәсиндән сонра кәнд торпағлары дөвләт акты эсасында истифадә үчүн колхозлара тәғдим едилир вә кәндләрин бөјүмәсини нәзәрә аларағ јени фәрди јашајыш еви тикдирмәк еһтијачында олан колхозчуларын истифадәси үчүн әләвә торпағ фонду ајрылыр. Тәк-тәк

⁸¹ Ба х: Сборник узаконений и распоряжений Р. К. правительства Азерб. ССР, 1920, № 1, мәддә 40, 6.

⁸² Ба х: Земельный кодекс Азербайджанской Советской Социалистической Республики, Баку, 1925.

⁸³ Јенә орада, сәһ. 20, мәддә 127.

⁸⁴ Јенә орада.

⁸⁵ Кәнд ағсағгалларынын мә'луматы вә о дөврдә верилмиш, индија кими дәјишилмәмиш галан бир чох колхозчу кәндлиләринин һәјәт торпағ саһәләринин өлчүләри эсасында.

колхозчу англәләрнн үчүн ажрылачаг һәјәт торпаг сәһәсиннн мигдары артыг кәнд тәсәррүфат артелнннн нүмунәви низамнамәсинә мұвафиг олараг 0,25 гектардан 0,5 гектара гәдәр нәзәрдә тутулурду.⁸⁶

Һазырда колхозларын игтисадн чәһәтдән гүввәтләnmәсә, ичтнман тәсәррүфатын жүксәлишн илә әлағәдәр олараг колхозчу кәндләрннн үчүн һәјәт торпаг сәһәсн 0,15—0,25 гектар ажрылыр. Торпаг сәһәләрн аз олан вә кенншләндирмәјә имканы олмајан бә'зн кәндләрдә, мәсәлән, Гутташен рајонунун Гәмәрван кәнднндә, Загатала рајонунун Сувакыл советлннн кәндләрнндә јени јашајыш еви тикдирмәк истәјән колхозчулара һәјәт торпаг сәһәсн 0,04 гектар мигдарында верилнр.⁸⁷ Һазырда республикада фәрди јашајыш еви тикдирмәјә ентнјачы олан колхозчулар колхоз идәрә һеј'әтннә бу барәдә мұрачнәт еднр. Јернн колхозчулара верилмәсн һаггында идәрә һеј'әтнннн гәрары колхозун үмунн ичласында мұзакирә олунуб, рајон ичранјјә комитәсиннн тәсдигннә верилнр. Тәсдигдән сонра ев тикмәк истәјән шәхсә торпаг гурулушу идәрәсиннн нүмајәндәсн гәрара алынмыш өлчүдә һәјәт торпаг сәһәсн өлчүб вернр.

Республиканын, о чүмләдән Шәки-Загатала зонасынын кәндләрнндә јашајыб, колхоз үзвү олмајан дөвләт идәрә вә мұәссәсәләрннн фәһлә вә гуллуғчулары, кәнд мұәллимләрн, агроном, бајтар һәкнми, тибб ишчиләрн, әнл, тәгаүдчү вә с. вәтәндашлара фәрди јашајыш еви тикмәкдән өтрү 1939-чу илдән башлајараг, суварма әкинчилијиннә мәнсуб олан кәнд вә совхозларда 0,075 гектар вә дәмјә әкинчилијиннә мәнсуб олан кәнд вә совхозларда исә 0,15 гектар торпаг сәһәсн ажрылырды.⁸⁸

Бу гәјда ССРИ Халг Комиссарлар Советннн 2 нәјабр 1945-чи ил тарихли гәрарына гәдәр гүввәдә галырды. Јени гәрара әсасән исә кәнд јерләрнндә јашајан, лакнн колхозун үзвү олмајан агроном, зоотехник, бајтар һәкнми, јер гурулушчусу вә бу гәбилдән олан дикәр хидмәтчиләр үчүн дәмјә әкинчилијиннә мәнсуб олан кәндләрдә 0,25 гектар, суварма әкинчилијиннә мәнсуб олан кәндләрдә вә һабелә совхоз әразиннндә јашајанлара исә јухарыдакы рәгәмин јары мигдары гә-

⁸⁶ Ба х: «Кәнд тәсәррүфат артелнннн нүмунәви низамнамәси», Бақы, 1935; «Бакинский рабочий» гәзети, 1939, № 167 (5874); Устав сельскохоз. артели, основной закон колхозного строительства.

⁸⁷ Гутташен рајону Гәмәрван кәндннн «Бақы фәһләси» колхозунун сәдри Әшрәф Әлимирзәјевин вә Сувакыл колхоз сәдри Мина Нәзированын вердиктләри мә'лумат әсасында.

⁸⁸ Ба х: «Важнейшие решения по сельскому хозяйству» за 1938—1939 гг. М., 1939, сәһ. 49—50; «Правда» гәзети, 30 ијул 1939-чу ил. «О присадебных участках рабочих не членов колхозов проживающих в сельской местности». Постановлении СНК СССР и ВКП(б) от 28 июля 1939 г. «Важнейшие решения по сельскому хозяйству», 1938—1941 гг, сәһ. 136, СП СССР, 1940 г. № 6, маддә 171.

дәр һәјәт торпаг сәһәсн ажрылырды. Бу нөв торпаг сәһәсн дөвләт торпаг фондундан, бу олмадыгы тәгдирдә, колхоз кәнднннн вә һабелә совхозун отураг торпаг (селитеб) фондундан верилнрди.⁸⁹ Лакнн јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, заман кечдикчә бир сыра колхоз сәдри вә совхоз директорларыннн нәзарәтсизлији үзүндән дөвләт тәрәфиндән мұәјјән едилмиш һәјәт торпаг сәһәсиннн өлчүсү позулур, кәнд вә совхозларда јашајан фәһлә вә гуллуғчуларын һәјәт сәһәсн арта-рәг, 0,46 гектара гәдәр галдырылмышдыр. Һәјәт торпаг сәһәләрн верилмәсн ишнндә олан нөгсанлары ләғв етмәк үчүн Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәси вә Азәрбајчан ССР Назирләр Советиннн 19 мај 1961-чи ил тарихли 455 нөмрәли гәрарына әсасән суварма әкинчилијиннә мәнсуб олан кәнд вә совхозларда чалышан фәһлә вә гуллуғчулара 0,075 гектар, дәмјә әкинчилијиннә мәнсуб олан кәнд вә совхозлардакы фәһлә вә гуллуғчулара исә 0,15 гектар һәјәт торпаг сәһәсн верилмәсн мұәјјән едилнр.⁹⁰ Һазырда, Азәрбајчан ССР кәнд јерләрнндә јашајан фәһлә, гуллуғчу вә мұтәхәссисләр үчүн јухарыда кәстәрилән мигдарда һәјәт торпаг сәһәсн верилнр.

Истәр ингилабдан әввәлки вә истәрсә дә ингилабдан сонракы Азәрбајчанда мөвчуд олмуш торпаг мұнасибәтләри шәраитнндә фәрди јашајыш еви тикилмиш һәјәт торпаг сәһәләрннн дөрд тәрәфи јерлн нишаат материалларындан (ағач, кол, даш, кәрпнч, мөһрә-палчыгдан) һазырланмыш дивар вә ја чәпәрлә һасарланырды. Лакнн бә'зн һәјәт сәһәләрнннн јалныз һејван дахил ола биләчәк бир вә ја ики тәрәфи һасарланыр.

Бундан сонра јени һәјәт сәһәсн алмыш анлә јашајыш еви тикдирәнә гәдәр далдаланмаг үчүн учуз баша кәлән нишаат материаларындан биркөзлү примитив сәннјәли јашајыш еви тикирди. Анлә белә евләрдә мұвәггәти јерләшир вә тикдирәчәји әсаслы евин тикилмәсн үчүн һазырлыг ишләри көрүр. Лакнн бә'зи һалларда игтисадн чәһәтдән зәиф анләләр белә евләрдә узун мүддәт јашајырлар. Мәсәлән, Загатала рајонунун Даначы кәнд сакнни Каштајев Чәбрајыл Рамазан оғлу өз оғлуну евләндирдикдән сонра онун үчүн колхоздан алынмыш јени һәјәт торпаг сәһәсиндә мұвәггәти јашамагдан өтрү биркөзлү чубугһөрмә (читәмә) ев тикмиши. Лакнн һәмнн анлә 1955-чи илдә тикдији белә мұвәггәти јашајыш евиндә индијә гәдәр јашајыр.

Шәки-Загатала зонасы кәндләрнннн әксәрнјјәтнндә бу тип чубуг вә ја ғамышдан тикилмиш читәмә вә јахуд ағач јармачаларындан гурашдырылмыш биркөзлү чығ евләрә раст кә-

⁸⁹ Ба х: Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938—1946 гг., М., 1948, сәһ. 136; Сборник документов по земельному законодательству СССР, РСФСР, 1917—1954 гг., М., 1954, маддә 581.

⁹⁰ «Азәрбајчан ССР һөкүмәтиннн гәрарлары күллијаты»; № 11, 1961, маддә 72.

линир. Бундан олавэ зонанын чэнубундакы мешэсиз саһэлэрдэ јерлэшэн кэндлэрдэ балыгбелн формасында торпаг дамы олан палчыгдан һөрүлмүш «дахма» евлэрэ тэсадүф олунур.

Бундан башга, Варташен рајонунун бэ'зи кэндлэриндэ мүвэггэти сачијјэли јашајыш евлэринин башга вариантларына да раст кэлинир. 1919-чу илдэ Јереван губернијасы эразисин дэн Шәки-Загатала зонасына көчүб кэлмиш азербайҗанлылар көһнэ эн'әнэ әсасында биркөзлү, мүстәви дамы торпаг өртүклү, мөһрө диварлы јерүстү вә һабелә Јеричи газма евлэр тикдирмишләр. Бу тип евлэрин бә'зиләри бу күнә гәдәр галмышдыр. Лакин һазырда онларын чоху сырадан чыхмыш вә јахуд тәсәррүфат тикинтисинә чеврилмишдир.

Белә бир чәһәтин гејд етмәк лазымдыр ки, кәлмәләрин тикдикләри евлэрин бир чох хүсусијјәтләри Шәки-Загатала зонасы эразисинин әксәр һиссәсиндә јерли әһали тәрәфиндән бу мәгсәд үчүн тәтбиг едилән вә нөвләриндән хејли фәрғлидир. Бу фәрғ башлыча олараг онунла изаһ едилир ки, көһнә иншаат тәрүбәси јени тәбиин-чографи шәраитин иншаат материаллары илә бирләшмишди.

Лакин узун мүддәт јерли азербайҗанлыларла гајнајыб-гарышмыш гачгын азербайҗанлылар артыг инди јашајыш еви иншаатында јерлеләрдән ајрылмыр; көһнә мәскәнләриндән кәтирдикләри иншаат вәрдишләри арадан чыхмышдыр. Инди онлар истәр мүвэггәти вә истәрсә дә даими јашајыш евлэринин јерлеләр кими тикирләр.

Ев јери сечмә гајдалары

Јухарыда тәсвир едилән гајдалар әсасында һәјәт јери әлдә етмиш аилә һәмнин саһә дахилиндә әсаслы јашајыш бинасы тикмәк үчүн мүнәсиб јер ахтарыр. Бу мәгсәдлә аилә башчысы јахын гоһум-гоншу вә кәндин тәрүбәли гочалары илә мәсләһәтләшир, евин һәјәтин һансы тәрәфиндә тикилмәсинин мәгсәдәүјгүн олмасыны мүјјәнләшдирир. Бундан исә јени ев тикәнә јерли тәбиин шәраит, һаким дүнјакөрүшү, иншаат тәчрүбәси, адәт вә ән'әнәләр әсасында көстәриш вә мәсләһәт верирләр. Јашајыш еви тикмәк үчүн јер сечмәк адәт вә ән'әнәләри исә мүхтәлиф заман вә мөкан дахилиндә мүхтәлиф олмушдур.

Кәнд асгаггалларынын дедикләринә көрә, јахын кечмишдә, јә'ни ингилабдан әввәлки дөврдә јени јашајыш еви тикмәк үчүн бир сыра мүһүм ишләрлә јанашы ев тикилчәк јерин сечилмәси ишинә дә хүсуси әһәмијјәт верилирди. Ев јери сечмәк үчүн ашағыдакы гајдалар әмәл олунурду. Јашајыш еви тикилән јерин торпағы көврәк, шоракәт, чүрүк, гәбир јери вә биварисләрин јурду олмамалы иди. Бундан башга һәмнин саһә чөл сичанларынын јува јери, вахтилә тәсәррүфат мәгсәди илә газылмыш гују јери, хараба ев јери, калафалы, хата баш вермиш вә ја адам өлдүрүлмүш вә пир јери олмамалыдыр.

Ев јери гуру, күндөјән вә зәрәрли күләкләр тутмајан јердә сечилир.

Лакин һазыркы дөврдә ев јери сечән вахт јухарыда көстәрилән шәртләрдән бир чоху нәзәрә алынмыр. Мәсәлән, јерин әввәлдән гәбир јери, биварисләрин евлэринин јери вә һәмни јердә гарышга вә сичан јувасы олмасы кими мөвһүми мүләһизәләр нәзәрә алынмыр. Ев јеринин гуру, күнәвәр вә ахар-бахарлы олмасына диггәт верилир. Бу гајда илә ев јери сечиләндән сонра һәмни јери от-әләфдән, кол-косдан тәмизләнир вә иншаат материалларынын һазырлығы вә дашынымасында јени ев тикәнә гоһум-гоншу көмәк едир.

Лакин сон заманларда кәнд вә шәһәр типли гәсәбәләрин планлашдырылмасы илә әләгәдар олараг, ев тикдирмәјә еһтијачы олан аиләләрә һәјәт јери јашајыш мәнтәгәсинин үмуми планына мүнәсиб саһәдә ајрылып, јашајыш еви үчүн јер исә һәјәт саһәсинин јалныз о һиссәсиндә ајрылып ки, јени тикилән ев күчәнин үмуми планыны позмасын.

Тәәсүфлә гејд едилмәлидир ки, бу иш зонанын бир чох јашајыш мәнтәгәләриндә позулдуғундан кәндләрин үмуми мәнзәрәси һәлә дә көһнә Шәрг вилајәтләрин кәнд план-гурулушунда галмагдадыр.

Алынмыш һәјәт саһәсиндә ев јери сечиләндән сонра тикинтјә һазырлыг ишләринә башланыр. Бунлардан бири дә иншаат материалларынын һазырланмасыдыр.

Иншаат материалларынын һазырланмасы

Инсанлар һәмнишә јахында олан вә учуз баша кәлән тикинти материалларындан истифадә етмәјә мејл етмишләр. Дағлыг јердә вә чај кәнарларында јашајан әһали өз тикинтиләрини чај-гаја дашларындан, саф торпагы јерләрдә палчыг, чирји вә бишмиш кәрпичдән, мешә материалы, һабелә гарғы-гамыш бол олан јерләрдә исә ағач вә гарғы-гамышдан истифадә етмиш, һазырда да истифадә едирләр. Бу мејл тәдгиг олунан зонада дә өзүнү көстәрмишдир.

Шәки-Загатала зонасынын халг тикинти ишләриндә чај дашы кениш јајылмышдыр. Әһали тикинтидә чај дашындан үч шәкилдә—тәбиин һалда, дашынын сындырылмыш формасындан вә нәһәјәт, онун һәндәси шәклә салынмыш кубик формасындан истифадә едир. Кечмишдә олдуғу кими, инди дә әһали чај һөвзәләриндән даш јығыр, хүсуси аләтләр вәсикәсилә онлары лазымы шәклә салыр вә бир јерә топлајараг араба вә јахуд јүк машыналары илә истәнилән јерә кәтирир.

Зонанын шәһәр вә кәнд әһалисинин тикинти ишиндә кениш јајылмыш иншаат материалларындан бири дә чирји кәрпичдир. Бурада квадрат вә паралелограм формалы чирји кәрпич кениш јајылмышдыр. Квадрат формалы чирји кәрпичләр гәдим биналарда даһа чох јер тутур. Бу ону көстәрир ки, кеч-

мишдә әһали бу формадаң даһа чоһ истифадә етмишдир. Һазырда иеә бу тип кәрпич аз кәсилир⁹¹ вә иншаатда мүхтәлиф өлчүләрдә олан паралелограм формалы чиј кәрпич нөвү кеңиш јајылмышдыр.

Чиј кәрпичләр ади торпагдан һазырландығы үчүн зонаның чоһ јериндә ону һазырламағ мүмкүндүр. Чиј кәрпичи һазырламагдан өтрү һәјәтин вә ја кәндин мүәјјән бир һиссәсиндә кәнд чамаатының разылығы олан саһәни белләјир вә ораја су бурахырлар. Палчығын даһа чоһ олмасы үчүн су бурахылмыш саһәнин торпағы бел илә тез-тез чеврилир вә нәтичәдә бурада палчығ чаласы әмәлә кәлир. Газылмыш саһәјә бурахылан су мүәјјән вахтдан сонра кәсилир вә онун гарышдырылмасы процесинә башланылыр. Кәрпич кәсиләчәк торпағын јахшы һәлл олмасы үчүн ону беллә чевриб алт-үст едир вә ајаглаја-ајаглаја гарышдырырлар. Әкәр палчығ дуру оларса, онун үзәринә торпағ төкүлүр вә јенә дә гарышдырылыр. Палчығ гарышдырма ишини асанлашдырмағ вә сүр'әтләндирмәк үчүн һејван күчүндән дә истифадә едилир. Бир нечә өкүз вә ја кәли бојун-бојуна баглајыб палчығ чаласына салыр вә орада онлары о тәрәф-бу тәрәфә говарағ палчығы гарышдырырлар. Мал-гарасы олмајан адамлара гоһум-гоншулар палчығ гарышдырмағ үчүн өз һејванларыны верирләр. Торпағын жапышганлылығыны артырмағ мәгсәдилә палчығын ичәрсинә саман гатылыр. Бунун нәтичәсиндә палчыгдан кәсилән кәрпич гәлибдән чыхарыланда јыгылмајыб бүтөв вә там һалда олур.

Кәсмәк үчүн һазырланмыш палчығ бел илә гәлибин көзләринә долдурулур. Гәлибин ичәрсинә палчығын жапышмамаксы үчүн саман, гум вә ја күл сәпилир. Сонра гәлибдәки палчығ әллә јербәјер едилир вә кәрпичин үзәрин һамар олмағ үчүн артыг палчығ гәлибдән ајрылыр. Даһа сонра долу гәлиб она бағланмыш ип васитәсилә сүрүләрәк, габагчадан һазырланмыш күндүзүн саһәјә апарылыр. Чоһ јердә гәлиби кәрпичкәсән галдырыб гучағында апарыр вә сәлигә илә үзү үстә чевриб кәрпичләрни гәлибдән јер сәтһиниң үзәринә гојур, арам илә гәлиби галдырыр, кәрпичләр иеә јер сәтһи үзәриндә галыр. Бу гајда илә кәрпич кәсилмәси иши давам едир. Иш гуртарандан сонра чаладакы һазыр палчығын гурумамасы үчүн онун үзәри от, күләш вә ја көһнә палазла өртүлүр. Күн алтында галаң кәрпичләрин һәр тәрәфиниң гурумасы үчүн онлар нөвбә илә чеврилир, бөјрү үстә дүзүлүр. Кәрпичләр там гурујандан сонра онлар бир јерә топланыр, еһрамвары формада дүзүлүр вә жагышдан горумағ үчүн үстләри өртүлүр.

Ев тикәнә кәрпич кәсмә ишиндә онун гоһум-әгрәбасы, јахын дост вә јолдашлары көмәк едилрләр. Колхоз кәндиндә јени

⁹¹ Шәки районунун Күнүт кәндиндә квадрат формалы кәрпич кәсилмәсини мүәллиф 1968-чи илдә көрмүшдүр.

ев тикәнә онун јахын адамларындан башга, колхозун иншаат бригадасы да фәал көмәк едир.

Ағач материалларының һазырланмасы

Тәдгиг олуған зонада тикинти ишләриндә ағач материаллары да кеңиш тәтбиг олуур. Бурада елә тикилиләр вардыр ки, онлара сәрф олуған иншаат материалларының 90 фазини ағач материаллары тәшкил едир. Бундан башга, даш вә кәрпичдән тикилән тикилиләрдә дә ағач материалларсыз кечинмәк мүмкүн дејилдир. Бурада тикинтиниң дамы үчүн миллиәр (тир), пәрди, сәғф, сүтун, дөшәмә, гапы, пәнчәрә, дам чардағы, кәтил вә с. һиссәләр ағач материалларындан һазырланыр.

Бу јерләрдә тикинти үчүн әсасән, палыд, шабалыд, фыс-тыг, вәләс, ғызылагач, гарағач, говағ, гоз, мундарча, фындыг вә чыр гоз ағачларындан кеңиш истифадә едилир. Зонада јашајан әһали һәјат тәчрүбәси нәтичәсиндә белә ғанаәтә кәлмишдир ки, тикинти үчүн ағач материаллары јалныз илин автуст, сентјабр вә јанвар-феврал ајларында кәсилмәлидир. Чүнки бу ајларда ағачлар икишиафдан дајанмыш олур. Халғын дедији кими, бу ајларда ағачларда су олмур вә нәтичәдә, бу заман кәсилән ағачлар тез чүрүмүр, тикилиләрдә даһа узун өмүр сүрүр.

Кәсилмиш ағачлардан тикинти материаллары һазырланыр вә ев тикиләчәк јерә дашыныр. Гапы-пәнчәрә вә тикинтидә ишләдиләчәк тахта хәусеи мүтәхәссисләр тәрәфиндән һазырланыр вә ја онлары јени ев тикмәк иеәјән шәхс һазыр шәкилдә алыр. Башга ағач ишләрини бу јерин һәр бир кәндиси өзү шәхсән ичра едә билир. Бу ишдә она јенә јахын адамлары нмәчилик әсасында көмәк едилрләр. Тәзәчә кәсилмиш ағачлардан тикинти материаллары һазырламағ мәсләһәт көрүлмүр. Тикинти материаллары (гапы, пәнчәрә, мил, дирәк вә с.) һазырламағ үчүн кәсилмиш ағачлары бир јерә топлајыб бир нечә мүддәт (бир-ики ил) гурудурлар. Чүнки узун мүддәт гурудулмуш ағач материаллары тикинтидә давамлы олур вә она гурд дүшмүр. Лакин айләнин јашамасы үчүн шәрант имкан вермәдији тәгдирдә ағачларын гурудулмасына сәрф олуначағ мүддәт ихтисар олуур.

Тикинти ғамышының һазырланмасы

Шәки-Зағатала зонасы әһалиси тикинти ишләриндә ғамыш вә гарғыдан да истифадә едир. Ағсағгалларын вердији иеәлумата көрә, XIX вә XX әсрин әввәлләриндә тикинтиләрдә гарғы вә ғамышдан кеңиш истифадә едилирди. О заман тикинтиләрин дам чардағлары тахта, чоһ аз һалларда иеә кирәмитлә өртүлдүјү кими, ғамышла да өртүлүрдү. Һазырда

кәндләрде гамышла өртүлү тикинтиләрә тәсадүф едилир. Загата ла районунун Муғанлы кәнд сакини Паша Пашајевин 1958-чи илдә тикдирдији јашајыш евинин дам чардагы гамышла өртүлмүшдүр. Бир чох кәндләрде тәсәррүфат тикинтилеринин чардаглары инди дә гамышла өртүлүр. Гамыш, бундан әләвә, һәјәт чәпәри, дивар һөркүсү вә дам өртүјүндә дә ишләдилир.

Әһали иншаат үчүн гамыш вә гарғыны, әсасән, чај вә ахмазларда олан гамышлыгларда һазырлајыр. Бу мәгсәдлә гамыш әсасән илин сентјабр ајында бәркијиб баш бағлајан вахтларда һазырланыр. Бунун үчүн гамыш дәрјаз (чалгы) вә ораг, гаргы исә дәһрә вә ја мәнкәл адланан аләт васитәсилә гирылыр. Гирылмыш гаргы вә гамышлар ики күн гирылдыглары јердә сахланылыб сују чәкилмәк үчүн күнә верилир, сонра исә саф-чүрүк едилир вә дашынмасы асан олмаг үчүн «баг» бағланыр. Бағлар ат, ешшәк, араба вә ја јүк машинана јүкләниб тикинти јеринә дашыныр. Тикинти объектиндә гамыш вә гарғыны бошалдыр вә јакшы гурумаг үчүн јенә күнә сәрирләр. Јакшы гурумуш гамыш тикинтидә узун мүддәт гала билир. Јерли әһалинин нәзәриндә гаргы вә гамыш ән јакшы иншаат материалларындан бири һесаб олунур. Онула өртүлмүш дам чардагларынын алтында һаванын температуру аз дәјишкән олур. Гамыш вә гаргы күнәшин истилијинин вә ја сојугун чардагын алтына тез кечмәсинин гаршысына алыр. Кәнд ағсаггаллары гејд едирләр ки, гаргы вә гамышла өртүлмүш вә ја јерли әһалинин дедији кими, гамыш јапыглы дам чардаглары алтында тәсәррүфат мәһсуллары сахламаг вә хүсусилә, барама гурду бечәрмәк јакшы олур. Лакин јангын горхусу олдуғундан гаргы вә гамыш һазырда кирәмитлә әвәз едилмиш вә ев дамларынын чардагларында демәк олар ки, чох аз һалларда ишләдилир.

Кирәмитин һазырланмасы

Кирәмит иншаат материалы кими Шәки-Загата ла зонасы районлары әһалисинин иншаат ишиндә гәдим заманлардан тәтбиғ едилир. Гафгаз Албанијасынын мәркәзи шәһәри олан гәдим Гәбәлә шәһәри харабаларында апарылан археоложи газынты заманы кирәмит галыглары тапылмышдыр. Лакин бу кирәмитләрин чардаг гәфәсәи габыргаларына илишдириләчәк чыхынтылары, димдикләри јохдур.⁹² Белә олан сурәтдә күман етмәк олар ки, бу димдиксиз кирәмитләр инди бизим кәрдүјүмүз јүксәк маилли чардаг гәфәсәләрини өртмәк үчүн ишләдилмәсә дә, дүз вә ја аз габарыглы дам үстүнү дөшәмәк вә ја башга иншаат еhtiјачы үчүн ишләдилмишдир. Дикәр

⁹² И. П. Шеблякин. Остатки крепостных стен Кабалы, ДАН Азерб. ССР, т. I, № 2, 1945, сәһ. 93.

тәрәфдән Гәбәлә харабаларындан кирәмитин тапылмасы орта әср инсанларынын кирәмит һазырламагы бачардыгларыны сүбүт етдији кими, онларын бу иншаат предметиин өз мәшәтләриндә тәтбиғ етдикләрини дә мүәјјән едир. Күман етмәк олар ки, зонада јағышларын бол олмасы инсанлары өз јашајыш евләринин дамларыны кирәмит кими су кечирмәз вәсаитлә өртмәјә сөвг етмишдир.

Һазырда зона тикинтиләри дам чардагларынын јапыглары әсасән кирәмитдәндир. XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг кирәмит зона әһалисинин мәшәтиндә даһа кениш јајылмаға башламышдыр. Шаһбагов (јерли гочалар Шаһбазов адландырылар—М. Н.) адлы бир шәхс 1872-чи илдә Шәки (кечмиш Нуха) шәһәриндә илк дәфә кирәмит заводу тикдирмишдир. Бундан сонра кирәмит заводларынын сајы тез бир заманда артмыш вә кирәмит истәһсалы Шәки шәһәриндә чохалмышдыр. XIX әсрин сонунчу рүбүндә Шәки шәһәри һүдудларында ишләјән 12 кирәмит заводу илдә чәми 960 мин әдәд кирәмит истәһсал едир вә бунун 1000 әдәди 10 маната сатылдырды. Заводларын истәһсал етдији кирәмит јерли әһали тәрәфиндән һәвәслә алынырды.⁹³

Бу тикинти материалынын индијә гәдәр тәсвир етдијимиз тикинти материалларындан (чиј кәрпич, даш, ағач материаллары вә с.) фәрги орасындадыр ки, јухарыда адлары чәкилән иншаат материалларыны һәр һансы бир ев тикән өз бачарыгы вә әлиндә олан истәһсал алатләри васитәсилә һазырлаја билдији һалда, кирәмит мүтәхәссисләр тәрәфиндән хүсуси күрәләрдә биширилиб һазырланыр. Бунун үчүн дә тикинти дамы чардагынын јапыгыны кирәмитлә өртмәк истәјән һәр һансы бир шәхс ону күрәхана саһнбәриндән алмалы олурду. Инди исә бир чох колхозларын өзләринин кирәмит күрәләри вардыр. Һәмин күрәләрдә һазырланан кирәмит колхоз идарә һеј'әтинин гәрары илә јени ев тикән колхозчуларә пәјланыр.

Кирәмит саф вә ичәрисиндә чүрүнтүсү олмајан киллә тәмиз вә нарын чај гумундан һазырланыр. Бунун үчүн дибби дашла дөшәнмиш чалаја мүәјјән мингар кил төкүлүр вә о, бурада сутка јарым әрзиндә јакшыча исладылыр, сонра исә она су әләвә едилиб һорра һалына салыныр. Даһа сонра исә онун ичәрисинә киллин мингары гәдәр тәмиз чај гуму гатылыб, јакшыча гатышдырылыр вә чөрәк хәмири бәрклији дәрәчәсинә чатынчаја гәдәр јоғурулур. Бүтүн бу ишләри палчыгы вәзифәсини дашыјан ишчи көрүр. Палчыг һазыр оландан сонра о кирәмит кәсән устаја кәндәриллр. Уста исә бир кирәмиттин һазырланмасына лазым олан мингарда палчыгы көтүрүб, ону әлиндә күндәләјир вә дәзках үзәриндә бир тәрәфи дәзкаха бәркидилмиш, дикәр тәрәфи исә ачыг олан без вә ја брезент

⁹³ П. Ф. Кобашидзе. Город Нуха, СМОМПК, XI, Тифлис, 1961, сәһ. 91.

парча үзәриндә гојулмуш дәмир гәлиб ичәрисинә долдуруп. Гәлиб ичәрисиндә палчыг әллә јастыланыр, артыг палчыг сја-рылыб чыхарылыр, 25—30 см узунлуғунда вә 2—3 см ениндә олан һамар тахта васитәсилә кирәмيتين үзү һамарланыр. Бундан сонра кирәмيتين ону чардаг габырғасына илишдириб, сахлајачаг димдиквары чыхынтысы гојулур. Бу нөвлә һазыр олан јаш кирәмيتين үзәринә күлләнмиш гәлиб тахтасы гојулур. Бу заман кирәмيتين чыхынтысы гәлиб тахтасындакы киринтијә дүшмәлидир. Брезентин ачыг башындан галшдырмаг шәрти илә јаш кирәмит гәлиб тахтасы вә кирәмит гәлиб илә бирликдә чеврилир. Һәмнин тахта үзәриндә кирәмит устасы кирәмيتين ики јан кәнарында ики баш бармағлары васитәсилә гар вә јағыш сују ахмагдан өтрү архчыг ачыр. Бу гајда илә һазырланмыш кирәмитдән дәмир гәлиб чыхарылыр вә јаш кирәмит гәлиб тахтасы үзәриндә гурумаг үчүн гәфәсәјә гојулур. Јаш кирәмит 2—3 күн ачыг һавада кәлкәдә гојулмуш гәфәсдә сахланылыр. Бундан сонра гурудулмуш чиј кирәмит-ләр гәлиб тахтасы үзәриндән кәтүрүлүб бөјрү үстә сәлигә илә хәрәјә дүзүлүр. Бүтүн бу әмәлијатдан сонра исә гуру кирәмит биширмәк үчүн күрәјә апарылыр.

Чиј кирәмитләр и биширмәк үчүн онлары күрәнин ичәри-синә бөјрү үстә дүзүлүр. Күрәдә истинин тәсириндән кирәмитләр иң әјилмәмәси үчүн онлары арасына бишмиш кирәмит сынығлары гојулур. Бу ишә кирәмити налламаг дејилир. Чиј кирәмитләр күрәјә јығылыб гуртарандан сонра күрәнин ағзы-ны гапајыр вә күрәни галајыб кирәмити түстү илә ики күнә гурудулур. Үчүнчү күн кирәмити биширмәк үчүн күрәдә ис-тилик артырылыр вә дөрдүнчү күн исә кирәмит алов илә би-ширилир. Беләликлә, кирәмит бишиб һазыр олур. Кирәмит бишириб һазыр оландан сонра күрәнин оду сөндүрүлүр вә ки-рәмит 2—3 күн ағзы гапалы һалда күрә дахилиндә сахланы-лыр. Тәдричән күрәнин ағзы ачылараг кирәмит сојудулур. Бу нөвлә һазырланмыш кирәмит күрәдән чыхарылыр вә мүүјән јерләрә јығылыр. Бир күрәдә тәхминән 2500—5000 кирәмит биширмәк олур.

Шәки-Загатала зонасында кирәмит һазырлама мөвсүмү плин мај-нојабр ајлары һесаб едилир. Кирәмитин һазырлан-масы ишиндә палчыгчы уста, кирәмит кәсән, ағач устасы, гә-фәсә һазырлајан ким ихтисаслашмыш усталар ишләјирләр. Зонанын бир чох рајонларында кирәмит кәсмә истеһсалы ар-тыг механикләшдирилмәјә башланмышдыр.

Бишмиш кәрпичин һазырланмасы

Шәки-Загатала зонасында јашајан әһалинин тикинти иш-ләриндә чох гәдимдән ишләдилән иншаат материалларын-дан бири дә бишмиш кәрпичдир. Археоложи газынтылардан мә'-лум олур ки, һәлә ерамыздан әввәлки биринчи минлликдә

бишмиш кәрпичдән иншаат материалы кими истифадә еди-лирмиш. Бу да ону кәстәрир ки, кәрпич биширмәк тәчрүбәси халга чох гәдимдән мә'лумдур.

Бишмиш кәрпич мұтәхәссисләр тәрәфиндән һазырланан тикинти материалы олдуғундан, ону чиј кәрпич кими һәр һан-сы ев тикән өз гүввәси илә һазырлаја билмир. О, кәрпич карханаларында һазырланыр. Бишмиш кәрпич дә кирәмит кими, саф киллә саф чај гумунун гарышығындан јоғурулмуш палчыгдан кәсилир. Сонра исә күрәләрдә биширилир.

Бишмиш кәрпичин истеһсалы ихтисаслашдырылмыш саһә олдуғундан, онун һазырланмасы барәдә кениш изаһат вермәјә еһтијач јохдур. Вахтилә әл сәнәти олан кәрпич кәсмә иши инди артыг механикләшдирилмишдир. Һазырда бир чох шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә кәрпич машиналар васитәсилә кә-силир.

Зонадакы гәдим тарихи абидәләрә (Гәбәлә галасы) вә ев-ләр иң диварларында ишләдилмиш кәрпичләрә нәзәр јетир-дикдә ајдын олур ки, әввәлләр кәрпичләр иң формасы квадрат шәклиндә олмушдур. Јакин мүасир кәрпичханаларда кәсилән кәрпичләр паралелограм шәклиндәдир.

Иншаат әләтләр и

Тикинти ишләриндә мұхтәлиф әләтләрдән истифадә олу-нур. Бунлары кәрдүкләр ишин хүсусијјәтиндән асылы олараг дөрд група бөлмәк олар: 1) иншаат материаллары (гапы, пәнчәрә, мил, даш, кәрпич, кирәмит вә с.) һазырламаг ишиндә тәтбиғ едилән әләтләр—бел, кәрпич гәлибләр и, кирәмит гәли-би, кирәмит тахтасы, кирәмит һамарлама тахтасы, кәрпич һа-марлама тахтасы, даш балтасы, даш чәкичи, даш јонан кәрки вә ја балта, дәмир бучаг, мишар, балта, кәрки, габыг гопаран, тахта мишары, мәнкәл (кол-гамыш гыран), дәһрә, рәндә, ис-кәнә⁹⁴, кил әзән тохмаг, торпаг шадарасы, дәрјаз вә ораг; 2) билаваситә иншаат просесиндә тәтбиғ едилән әләтләр—те-шә, кәмчә, мала, шагул, тараз, ип, шүмшад, күнјә, хәрәк, кирәмит дешән, галаг, гајчы вә палчыг тәкнәси; 3) һәм ин-шаат материаллары һазырланмасында вә һәм дә тикинти ишләр инин кедишиндә ишләнән әләтләр—әл бычағы, чәкич, начаг, бурав вә дешик ачан балта; 4) јашајыш еви һазыр оландан сонра евә хидмәт ишиндә истифадә олунан әләт-ләр—дам дөјән вә дијиркә.

Бу әләтләрдән бәзиләр иң һаггында мә'лумат вермәји ла-зым билirik.

Дәмир бучаг гаја дашларыны јонан заман онларын күнч-ләр инин 90 дәрәчә олмасыны вә ејни заманда јонулан дашын дүзбучағлы олмасыны јохламаг үчүн лазым олур.

⁹⁴ Бураја харраг вә дүлкәләр иң ишләтдикләр иң дикәр әләт нөвләр иң дахил едилмир.

Мәнкәл ораға бәһзәр, узун ағач саплы дәмйр әләтдйр. Он-дан гаратикан колу, гарғы вә гамыш ғырмағ үчүн истифадә едилйр.

Тешә чәкичә бәһзәр әләтдйр. Бәнна дйвар һәрән заман кәрннчләрн, дашлары тешә илә ғырыб йербәйер едйр.

Шагул учалмагда олан дйварын шагуллилийнн йохламағ үчүн истифадә олунаһ әләтдйр.

Һәр икн учуна мыхча бағланмыш ип васитәсилә дйварын мүстәғим хәтт үзрә кетмәси йохланылыр.

Күнйә тахтадан гаҗырылмыш үчбучағдыр. Ондан дйварын күнчләрннн 90 дәрәчә олмасынн йохламағ үчүн истифадә олуһуыр.

Гараз һәркүнүн дүзкүн сәвиҗәдә олмасынн тәнзим едән әләтдйр.

Кйрәмйт дешәнлә кйрәмйтләрнн бир һиссәсиндә дешик ачылыр. Дам чардағына кйрәмйтләрн дүзән заман кәһардан дүзүлмүш биринчи чәркә кйрәмйтдә онлары күләйнн апарма-масы үчүн дешик ачылыр вә һәмнн кйрәмйтләр чардағын габырға ағачына мыхланыр.

Дам дөҗән вә дйҗиркә тикннти дамынын торпағыны бәр-китмәк үчүндүр. Дам дөҗән васитәсилә дамын торпағы дөҗәч-ләһнн бәркйҗйр. Дйҗиркәнн исә дам торпағы үзәриндә дйҗир-ләҗйр вә онун ағырлығы илә дамын торпағы басылыб бәркидилйр.

Тахта табағ (тәһнә) бәннаҗа палчығ дашымағ үчүндүр.

Кәмчә дйвар һәркүсү заманы һәркү материалыны бирләш-дйрмәк үчүн палчығ вә җа кйрәч мәһлулуһу тәһнәдән көтүр-мәк үчүндүр. Ондан дйвары сувамағ үчүн дә истифадә олу-һуыр.

Мала ағачдан вә дәмйрдән олур. Ондан дйвар вә дам үс-түнү сувамағ вә малаламағ үчүн истифадә олуһуыр.

Ғалағ гамыш вә җа гарғы илә өртүлмүш дам чардағларыны бәркитмәк, гамыш вә җа гарғы өртүҗүнүн әләтәйннн дөҗүб дү-зәлтмәк үчүн ишләдилйр.

Ғаҗчы дам чардағларынын гамыш вә җа гарғы өртүҗүнүн (җапығынын) әләтәйннн кәснб сәлиғәли етмәк үчүн ишләди-лйр.

Тикннти ишләрн

Җашаҗыш еви тикдйрәчәк әнлә лазымн иншаат материалла-рынын вә бир сыра башға җардымчы иншаат васитәләрннн һа-зырлаҗыб гуртарандан сонра, бәнна вә онун көмәкчиләрннә вериләчәк пул (әмәк һағгы) еһтиҗатыны вә тикннти заманы бәнна, бәнна көмәкчиләри вә гонағлара сәрф едиләчәк әрзағ һазырлығыны көрүр. Онлар бир нечә таҗ дән үҗүдүр, мал-ға-расы олмаҗанлар исә әтлик вә гурбан үчүн һейван алыр, гәнд вә чаҗ тәдарүк едйрләр. Әкәр бәнна вә онун көмәкчиләри баш-

ға йердән дә'вәт едиләчәксә, онда ев тикдйрәнн иншаат ишнннн башланмасына бир нечә күн гаҗмыш онлары һарада йерләш-дйрәчәҗн бәрәдә дүшүнүр. Җашаҗыш еви тикдйрәчәк әлиәннн һазырда җашадығы евдә бәнна вә онун көмәкчиләрнннн җаша-масы үчүн шәрант олдугда иш асанлашыр. Белә шәрант ол-мадыгда исә ев тикдйрәнә имканлы вә е'тибарлы гоһумлары вә гоншулары көмәҗә кәлир, тикннти мүддәтиндә бәнна вә онун көмәкчиләрннн өз евиндә йерләшдйрмәҗн боҗунларына көтүрүрләр. Чох заман бә'зи гоһумлар бәнна вә онун көмәк-чиләрнннн иншаат мүддәтиндә сәһәр вә ахшам җемәкләрннн дә вермәҗн өз өһдәсинә көтүрүрләр. Елә һаллар да олур ки, бәнна вә онун көмәкчиләрнннн җемәкләрннн ев тикдйрәнннн гоһум вә гоншулары нөвбә илә кәтирйрләр. Бәнна вә онун көмәкчиләрнннн һаһар җемәҗн вә чаҗы тикннти кедән йердә вә җа онун җахынлығында олан мүһасиб йердә верилйрди. Бә'зән исә усталарын җемәҗннн ев тикән өз евиндә тәшкил едйрди. Чох заман бир кәнддә җашаҗыш еви тикдйрәнә башға гоншу-кәнднн сакннләрн дә истәр әрзағ вә истәрсә дә иншаат мате-риаллары илә тәмәннасыз көмәк едәрдиләр. Бу садаланаһ көмәк нөвләри һисмән дөврүмүздә дә ичра олуһуыр.

Беләликлә, Азәрбаҗчанда, хүсусән онун бир һиссәси олан Шәки-Зағатала зонасы раҗонларынын кәнд йерләрннн истәр инҗилабдан әввәлки дөврлә вә истәрсә дә ниди өз әнләси үчүн фәрди җашаҗыш еви тикдйрәнләрә һәртәрәфли вә тәмәннасыз едилән ел көмәҗн нәтиҗәсиндә йени җашаҗыш еви тикдйрән чоҳ чәтннлик һисс етмйр, аз вәсантлә өзүнә бир, икн вә җа үчотағ-лы бир вә җа икмәртәбәли җашаҗыш еви тикдйрмәҗә гаҗйр олур.

Һазырлығы ишләрн гуртарандан сонра бәнна вә онун көмәк-чиләри дә'вәт олуһуыр вә тикннтиҗә башланылыр.

Җери кәлмишкән геҗд едилмәлидйр ки, җашаҗыш еви инша-сынын илкнн ишләрнн тикиләчәк евинн ме'марлығы үслубундан вә иншаат материаллары нөвүдәнн асылы оларағ мүхтәлиф характерли олур. Бу хүсусиҗәти нәзәрә аларағ, һәр бир ев нөвүнүн тикилмәсиндә халғ әһ'әнә вә гаҗдаларыны аҗры-аҗры-лыгда өйрәнмәк лазым кәлир.

Илк нөвбәдә Шәки-Зағатала зонасында кениш җаҗылмыш вә һазыркы җашаҗыш еви фондунун әсас һиссәсинн тәшкил едән, даш вә кәрпнчдән тикилмиш, бүнөврәли, ишығлы җаша-җыш евләрнннн халғ үсүлу илә тикилмә гаҗдаларыны вермәк мәғсадәҗүндүр.

Бәнна габағчадан ев тикдйрәннн җахын гоһум-гоншулары илә бирликдә җашаҗыш евиннн тикилмәси үчүн сечилмиш йерә нәзәр йетирир. Онун мүһасиблиҗи лазым билнндикдә, сечил-миш саһә кол-кос, даш-кәсәкдән тәминләнйр. Бунун ардынча үстә сечилмиш саһәннн сәтһиндә җашаҗыш евиннн нечә йер-ләшкәли олачағыны, фасадын һара бахачағыны, евинн узунлу-ғуһу, енинн вә башға хүсусиҗәтләрннн нәзәрә аларағ, тикнн-

типин планыны гејд етмәје башлајыр. О,—«Хејирли олсун», «Уғурлу олсун», «Хошбәхт јашасынлар»,—сөзләрини дејиб фасадын сағ күнчүндә биринчи ишарә чивини⁹⁵ јерә чалыр. Сонра исе бәнна фасад истигамәтилә ирәлиләјрәк онун сол күнчүндә икинчи чиви јерә чалыр вә саат әгрәби истигамәтинин әксинә һәрәкәт едәрәк, тикиләчәк бинанын планына уғуш оларағ лазыми јерләрдә чив чалыр. Бу гуртарандан сонра чивләр арасына ип чәкир вә ипләрин тушу илә јер үзәриндә бинанын бүнөврәсини газмағ үчүн бел вә ја башы биз едилмиш ағачла ишарә чызығы чәкилр. Бу иш баша чатан кими уста бүнөврәнин газылмасы ишарәсини верир. Бүнөврә хәндәјинин газылмасы үчүн дәвәт олуналарын ичәрисиндән һәјаты фәрәһли кечмиш, иши уғурлу олмуш, оғуллу-ғызлы, нәвә вә нәтичәли бир нәфәр хошхасијјәт гоча хејир-дуа едиб, тикиләчәк јашајыш евинин бүнөврә јеринә биринчи бели вурур. Бундан сонра көмәје кәлмиш гонум-гоншу бүнөврәни газмаға башлајыр.

Јашајыш евләринин бүнөврә хәндәкләринин ени вә дәринлији, тикиләчәк бинанын типиндән асылы оларағ, мүхтәлиф олур. Даш вә кәрпичлә тикиләчәк евләрин бүнөврә хәндәкләринин ени 70—120 см, дәринлији исе 30—100 см газылыр. Бәзән тикинги саһәсинин кејифјәтиндән асылы оларағ, бүнөврә хәндәјинин дәринлији 100 см-дән дә хејли артығ олур.

Бүнөврә јери гуру вә торпағы бәрк олмалыдыр. Әкәр бүнөврә јерини газаркән нәмиш, сулу јерә раст кәлинерсә, онда һәммин јер гуру торпаға гәдәр газылыр. Саһәни нәмли едән сујун истигамәтини дајандырмағ мүмкүн олдуғда, иш давам едир. Әкс һалда, гуруја чыхмағ үчүн чох дәрин (2 м-дән артығ) газмағ лазым кәләрсә вә јахуд сују дајандырмағ мүмкүн олмәзсә, евин бүнөврә јери дәјишдирилр. Бәнналар, хүсусән ев јери сечән адамлар тәчрүбәли адамлар олдуғундан чох дүзкүн ев јери сечирләр вә бүнөврәнин јерини дәјишдирмә һаллары чох аз олур.

Бүнөврәнин гојулмасы. Јашајыш евинин бүнөврә јери газылыб гуртарандан сонра евин бүнөврәсини гојмағ мәрасими башланыр. Јашајыш евинин бүнөврәси үмумијјәтлә күнәшли күнләрдә, сәһәр вахты гојулур. Бунун үчүн ев саһиби бүнөврә гојулачағ күн өз јахын адамларыны, гонум-гоншуларыны дәвәт едир.

Ингилабдан әввәл (һәтта надир һалларда һазырда да) јашајыш еви бүнөврәси гојулачағ күн дәвәт едиләнләрдән өзләрини ев тикдирән шәхсә даһа јахын һесаб едән әиләләр парчалар, јун чораб, әл дәсмалы вә мәишәтдә ишләнән башға шәјләрдән—ғоз, фындығ, гәнд, чај вә шириндән ибарәт хонча кәтирирләр.

⁹⁵ Ишарә чивләри 10—25 см узунлуғунда башы јерә јахшы батмағ үчүн биз јонулмуш ағач парчасыдыр.

Јахын кечмишләрә гәдәр мөвһумата инанан шәхсләр јашајыш евинин бүнөврәсинин һансы күн газылмасынын хејирли олачағыны мүәјјән етмәк үчүн моллаја мүрачигәт едиб «гурана бахдырыр», истихарә етдирир вә дин хадиминин көстәрдији күн бүнөврәни гојурдулар. Јашајыш евинин бүнөврәси гојулан күн молла иш јеринә дәвәт едилр вә иш башланмамышдан әввәл «китаб ачыр» (јаһни гуран ачыб онун бир сүрәсини охујур) вә бундан сонра бүнөврә гојулма иши башланырды.

Јашајыш евинин бүнөврәси гојулан заман халғ арасында тәтбиг едилән бир адәт даһа марағлыдыр. Белә ки, бүнөврә гојулан күн сәһәр тездән, бүнөврә гојулмасы ишинә башланмамышдан саһағ гонум-гоншулардан бири хәләт алмағ вә өзүнүн хош мәрамыны көстәрмәк нијјәтилә бир араба вә ја улағ јүкү даш кәтирир вә ону сәс-күлә бүнөврә хәндәјинин јанында бошалдыр. Бу заман сәс кәлмиш ев тикдирән шәхс даш кәтирмиш адамы гаршылајыр, саламлајыр, оәхшиш⁹⁶ верир вә сәһәр јемәјинә дәвәт едир. Даш кәтирән шәхс бәхшиш алыр, чох заман сәһәр јемәјинә галмајыб, хејир-дуа верәрәк кедир. Зонада јашајыш евләринин бүнөврәләри әсасән чај дашларындан гојулур.

Јашајыш евинин бүнөврәсинин биринчи дашы һәмчә бир гәдәр бөјүк вә мөһкәм даш олур. Халғ арасында узун әсрләр бөју давам едән адәтә кәрә бүнөврәнин биринчи дашыны һөрмәтли, оғуллу-ғызлы гоча гојур. Бу дашын алтына тәдәвүлдә олан метал пул, парчаја бүкүлмүш буғда, дүју гојурлар. Јашајыш евинин бүнөврәси гојулан заман, ев саһибинин итисади вәзијјәтиндән асылы оларағ, бир-ики һејван кәсиләрдн. Көмәје кәлмиш вә дәвәт олуномуш адамлара јемәк вериләрди.

Бүнөврәдә јапышдырычы мәһлул кирәч-гум мәһлулулундан, әкәр бу, мүмкүн дејилсә, садәчә палчыгдан истифадә олунур.

Јашајыш евинин дивар һөркүсү. Бүнөврә дашы гојулан-дан сонра бәнна ишә башлајыр. Бинанын хәндәјинин ичәрин-синдә палчығ, кирәч-гум вә ја сementдән һазырланмыш мәһлул васитәсилә даш вә кәрпичдән бинанын тәмәли һөрүлүр. Чалышырлар ки, бүнөврә мөһкәм ишәат материалындан һөрүлсүн. Евин бүнөврәси газылмыш хәндәјин дибиндән һөркү башланыр вә јерин сәтһиндән 30—70 см, бәзән дә 1 м-ә гәдәр һүндүрлүјә галдырылыр.

Бүнөврә һөрүлүб гуртарандан сонра онун үзәриндә тикин-тинин диварлары һөрүлмәје башланыр. Диварын ени бүнөврәнин ениндән 5—10 см аз кәтүрүлүр. Бәзи јени ев тикәнләр буна риајәт етмәјиб, дивары да бүнөврә ениндә һөрүрләр.

⁹⁶ Бүнөврә үчүн биринчи даш кәтирәнә ев саһибинин итисади тава-насы, ады-саны вә даш кәтирәнин чәмијјәтдәки мөвгә вә һөрмәтиндән асылы оларағ, бәхшиш мүхтәлиф дәјәрли олур. Лакин үмумијјәтлә бу саһәдә верилән бәхшиш бир чүт киши јун чорабы, саатгабы, киши дәсмалы, чарыгдан ибарәт олурду.

Бинанын диварыны бунөврэдэн енсиз һөрмөк нәзәрлә тутулмушса, бунөврәннин артыг галмыш енли һиссәси (5—10 см) байыр тәрәфдә галыр. Бинанын дивары ичәри тәрәфдән исә бунөврәннин тушу илә галдырылыр.

Этнографик арашдырма ишләри апардығымыз рајонларда дивар һөркүсүндә ағач кәтилдән истифадә кениш јајылмышдыр. Гәдим вә еләчә дә XX әсрин биринчи јарысында тикилән тикитиләрин әксәријјәтиндә ағач кәтилә раст кәлинир. Кәтил диварын үзәриндә һәр 70—150 см мәсафәдә гојулур.⁹⁷ Диварда кәтилин олмасы она еластиклик верир вә еви зәлзәлә заманы учмагдан горујур. Кәтил давамлы, кеч чүрүјән мөһкәм ағачлардан (палыд, гарағач вә с.) олур. Кәтил ашағыдакы гәјдә илә дивара гојулур. Һөрүлмүш диварын һәр ики кәнарына тәхминән 10—15 см галынлығы вә 10—25 см ени олан, кәрки илә јонулмуш ағач узадылыр, сонра исә бу ағачлары бир нечә јердән башга ағач һиссәләрлә бир-биринә чалајырлар. Беләликлә, кәтил дивар үзәриндә узадылмыш нәрдивана бәнзәјир. Сонра исә онун үзәринә һөркү мөһлулу (палчыг вә ја кирәч-гум) төкүлүр. Гурашдырылмыш кәтилин арасына даш кәрпич долдурулур вә үзәриндә диварын тикитиси давам етдирилир.

Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра тикилән биналарда ағач кәтил аз тәтбиг олунур. Кәтил јаваш-јаваш халгын тикити мөдәнијјәтиндән чыхыр. Ағач кәтил бир сыра тикитиләрдә башга инишаат материаллары илә әвәз едилмишидир (мәсәлән, бетон, арматур, бишмиш кәрпич кәмәр вә с.). Синдырылмыш чај дашларындан тикилмиш бәзи биналарын диварларында бу мәсәдә үчүн бишмиш кәрпичдән истифадә едилир. Бу һалда диварын мөјјән һиссәси кәмәр кими ики-үч лај бишмиш кәрпичлә һөрүлүр. Дашла тикилән тикитиләрдә һөркүнүн мөһкәмлији үчүн тикити диварынын башга јерләри дашдан олдуғу һалда, күнчләрини вә гапы-пәнчәрә јерләринин јанларыны кәрпичлә һөрүрләр. Чиј кәрпичлә һөрүлән диварын күнчләринин бир һиссәси бишмиш кәрпич вә ја дашла һөрүлүр. Бу гәјдә илә тикилән дивар мөһкәм олур.

Евин диварларынын һөркүсү заманы мүнәсиб јердә гапы вә пәнчәрә јери гојулур. Пәнчәрә јери евин дөшәмәсиндән 30—60 см һүндүрдә гојулур. Гапы вә пәнчәрәләр диварда мөһкәм отурмаг үчүн онларын чәрчивәләринин ајаг вә кәллә чыхынтылары һөркү дахилиндә галыр. Беләликлә, чәрчивә дивара мөһкәм бәркијир. Гапы вә пәнчәрә јериндән сонра тикилән дивары давамлы етмәк үчүн гапы вә пәнчәрәннин башлары дөрд формада бағланыр. Ән кениш јајылмыш форма

⁹⁷ Кәтил Ордубад рајону әһалиси арасында «гәтлә», Загатала-Гах рајонларынын бир чох кәндләриндә «ахма» адланыр. Ме'марлыг өдәбијјәтиндә бунун ады мауерлатдыр. Лакин биз мәтидә кәтил сөзүндән истифадә еләчәјик.

гапы вә пәнчәрә башына диварын ени гәдәр јармачалар вә ја галын тахта дүзмәк вә диварын давамынын онларын үзәриндә тикилмәсидир. Икинчи нөв гапы вә пәнчәрә јерләринин башыны дивар һөрүлән инишаат материалы илә, бу, кобүд оларса, бишмиш, чиј кәрпич вә ја јонулмуш дашла «бағдады» адланан јарымдаирәви шәкилдә (каманы) һөрүрләр. Гапы-пәнчәрә башынын үчүнчү вә дөрдүнчү нөв һөркүсү икинчи нөвдә олдуғу кими, инишаат материалларындан (бишмиш, чиј кәрпич вә јонулмуш даш) һөрүлүр. Лакин үчүнчү нөв каманы дејил, дүз формада, дөрдүнчү нөв исә бучагвары олур⁹⁸ (40-чы шәклә бах). Икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү нөв һөрүлмүш гапы-пәнчәрә башы һејли давамлы олур, даһа ағач вә тахтанын чүрүмәси вә јангын заманы алышыб-јанмасы горхусу олмур. Икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү нөв пәнчәрә вә гапы башларынын һөркүсү чәтин олдуғундан бу иш јалныз мүтәхәссис бәнналар тәрәфиндән ичра олунур. Одур ки, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү нөв гапы вә пәнчәрә башы олан евләрә шәһәрләрдә чох, кәндләрдә исә аз тәсадүф едилир. Кәнд евләринин гапы-пәнчәрә башлары әсасән биринчи нөв һөркү формасындадыр. Јалныз итгисади чәһәтдән таваналы кәндлиләр өз јашајыш евләринин пәнчәрәләринин вә гапыларынын башыны икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү нөв гәјдәсында һөрдүрүрләр. Гәјд етмәк лазымдыр ки, бу формалардан биринчи, икинчи вә үчүнчү нөв гапы-пәнчәрә башларына Гутташен, Варташен, Шәки, Гах, Загатала вә Балакән рајонларынын бүтүн кәндләриндә вә шәһәр типли гәсәбәләриндә тәсадүф едилдији һалда, дөрдүнчү нөвә јалныз Загатала рајонунда тәсадүф едилир.

Јухарыда адлары чәкилән рајонларын әһалиси арасында мөвчүд олмуш адәт вә ән'әнәјә кәрә јашајыш евинин гапы вә пәнчәрә башларыны бағлајан заман устаја бәхшиш верилир.

Гапы вә пәнчәрә башлары бағланандан сонра евин диварларынын һөркүсү гәрара алынмыш һүндүрлүјә (2—5 см-ә) чатана гәдәр давам етдирилир.

Даш вә кәрпичдән тикилән јашајыш евләринин диварларыны һөрүркән онларда гапы вә пәнчәрә ачырымларындан әләвә тахча, јүк јери, дивар шкафы⁹⁹, рәф вә очаг (бұхары) јери гојулур. Тахча, јүк јери вә дивар шкафларынын дәрһилији 20—40 см олур. Бунларын да башлары гапы вә пәнчәрә башлары кими дөрд формада бағланыр. Јүк јерләринин ашағы һиссәси чох һалларда ики бөјүр тәрәфдән дикидрили олур. Бу да онун үчүн едилир ки, јүк јеринә гојулачак сандыгын ајаглары бу дикидрин үзәринә отурсун. Белә гојулмуш сандыгын алтында бошлуг әмәлә кәлир. Бу бошлуг асан тәмизләнир.

Гутташен вә Варташен рајонларында галмыш ишыглы евләр типинә мәнсуб олан бир сыра јашајыш евләри вардыр ки,

⁹⁸ Китабын сонунда верилмиш јашајыш евләринин шәкилләринә бах.

⁹⁹ Дивар шкафы бу зонада дилов адландырылыр. Бу, долаб сөзүнүн тәһриф олунмуш шәклидир.

бу евләр тикилмә техникасы илә башга ишыгылы евләрдән фәргләнир. Белә евләри тикмәк үчүн онун бүнөврәси (ним) хәтти бојунча бир-бириндән 2—3 м аралы узун мүддәт (3—7 ил) гурудулмуш јоғун көвдәли палыд дирәкләр басдырылар. Бу дирәкләрин торпага басдырылан һиссәси јоғун олур вә чүрүмәмәк үчүн үзәри јандырылыб-ғарсаланыр. Јухары һиссәси исә јонулуб дәрәкүнч едилир. Сонра онлар мүәјјән јерләриндән (1—1,5 м) дешилир. Јашајыш евинин һүндүр, јә'ни бир вә икимәртәбәли олмасындан асылы олараг, һәмин дирәкләр уча вә алчаг олур. Истәр бир вә истәрсә дә икимәртәбәли евләрдә дирәкләр евин дам сәтһиндән һүндүр олур. Сонра исә јашајыш евинин бүнөврәси бојунча басдырылмыш дирәкләрин дешикләриндән үғти тирләр кечирилир вә онларын башлары бағланыр. Беләликлә, јашајыш евинин план хәтти үзәриндә дирәк вә тирләрдән ғәфсәс әмәлә кәтирилир. Ғәфсәс һазыр оландан сонра о, даш вә ја кәрпич диварын ичәрисиндә ғалмаг шәртилә дивар һөрүлүр. Белә јашајыш евләриндә дивар ғалын олур.

Бу ғайда илә тикилмиш јашајыш евләри зәлзәләјә давамлы олур. Белә тикилән евләрин дә диварлары даһилдән бухары, тахча, јүк јери, рәф вә башга мәншәти-ме'мари элементләрлә тәһһиз едилир.

Ғәјд әтмәк лазымдыр ки, јухарыда тәсвир едилән ғайда вә үсулла тикилән јашајыш евләриндә дивар хәтти бојунча ғалдырылмыш сүтунларын кәлләләри дам сәтһиндән 60—100 см јухары ғалдырылараг, јашајыш евләринин дам чардағларынын дәккал ағачы вәзифәсини көрүр.

Һазырда зона әһалиси јашајыш еви фондунда бу ғайда илә тикилмиш евләрин нүмунәләри—Варташен рајонунун Хачмаз кәндиндә Салех Ғазыјевин икимәртәбәли вә Халхал кәндиндә Кәримов Сәјфәддин Мәммәд оғлунун XIX әсрин икинчи јарысында тикилмиш бирмәртәбәли күрсүлү евләри истифадә едилмәкдәдир. Верилән мә'лумата көрә, бу ғәбил евләр рајонда чох олмушдур. Лакин инди онларын олдуғча аз нүмунәләри ғалмышдыр.

Евләрин дамынын басдырылма ғайдалары

Евин үстүнү өртмәк үчүн илк әввәл башлары евин узунлук дивары үзәринә отурмаг шәртилә тирләр¹⁰⁰ узадылыр. Тирләрин башлары әксәр һалларда бој диварларынын үстүнә узадылмыш ағач јармачасына, бә'зән исә билаваситә диварын үзәринә ғојулур. Чәрәғырағы¹⁰¹ јаратмаг мәгсәдилә чох вахт

¹⁰⁰ Тир Ғарабаг, Кәнчә, Ғазах зоналарында «мил», Азәрбајҗанын башга јерләриндә «тир», Шәки-Зағатала зонасында исә «пәрди» адланыр.

¹⁰¹ Чәрәғырағы дам өртүјүнүн диварларын хариҗи һүдудундан кәнара чыхан һиссәсинә дејилир. Бу сөз башлыча олараг Губа рајонунда ишләдилир. Тәдгиг олунан рајонларда исә чәрәғырағы әвәзинә «ширәсар», «чардаг әтәји» ишләнир. Лакин биз мәтидә чәрәғырағы терминини ишләдәчәјик.

тирләрин учу диварын һүдудундан кәнара чыхарылыр.¹⁰² Лакин евин дамы чардағлы олдуғда тирләрин учлары (20—60 см) даһа чох кәнара чыхарылыр. Бир сыра чардағлы евләрдә исә буна тәсадүф олунмур. Чәрәғырағыны дүзәлтмәкдә мәгсәд евин диварыны јағышдан ғорумаг вә тикитинин бүнөврәсинә јағыш сујунун кетмәсинә јол вермәмәкдән ибарәтдир.

Дам тирләринин назик вә јоғунлуғундан вә дамын үстүнүн тәсәррүфат мәгсәдилә истифадә олуначағыны нәзәрә алараг дам тирләри бир-биринә јахын вә ја һисбәтән аралы дүзүлүр. Әкәр тирләр назик (15—25 см диаметрә) оларса вә дамын үстү анбар вә ја күмхана мәгсәдилә истифадә едиләчәксә, онда тирләр бир-бириндән 20—30 см аралы олмаг шәртилә дүзүлүр. XIX әсрдә тикилән евләрин бир ғисминдә дам тирләринин алтындан учлары кәллә диварларынын үзәриндә дајанан узун бој тири узадылмышдыр. Бу тирин диаметриндән асылы олараг, онун алтына бир нечә јердән дирәк вурулур.

Әкәр дам тирләри јоғун вә мөһкәм ағачлардан һазырланмышса, онлар бир-бириндән 70—120 см аралы дүзүлүр. Дам тирләри дүзүлән заман јенә ғоһум-ғоншу вә јахын достлар јығышыб көмәк едирләр. Ел арасында буна «тиратды» дејилир. Бу мәгсәдлә уста биринчи тирин башындан тутуб учадан «тир ғалхмыр, көмәк лазымдыр»—дејә, ғышыгыр. Бу заман ев саһиб вә јахуд онун јахын адамларындан бири устаја ширинлик кәтирир вә тирләри көмәкләшиб ғалдырыб дамын үстүнә узадырлар. Бундан сонра дам тирләри дүзүлүр.

Дам тирләри дүзүлүб гуртарандан сонра онларын үстүнә учуз вә тәз баша кәлән ағач материалындан олдуғча сых сурәтдә пәрди¹⁰³ дүзүрләр. Пәрди јармача,¹⁰⁴ кырдын¹⁰⁵ вә әлдә-јонма тахтадан олур.

Пәрдиләрин үзәринә ағач талашлары, кол, шах будаг, ғамыш, һавар вә јахуд ғамышдан һөрүлмүш чәтән сәрилир. Бу әмәлијат гуртарандан сонра ғоһум-достларын көмәји илә дамын үстүнә палчыг вә нәмш торпаг төкүлүр. Зағатала, Ғах вә Балакән рајонларынын бир сыра кәндләриндә дамын үстүнә палчыг әвәзинә кирәч-ғум мәһлулу төкүлүр. Кирәч-ғум мәһлулу илә өртүлмүш дам үстләри сementләшијиндән евин иҗи тоз-торпагсыз вә тәмиз олур.

Бә'зән анләләрин јашајыш евләриндә дам тирләри үзәринә

¹⁰² Зонада даһал ады алтында тәдгиг едилән евләрин дамынын үстү дә евин диварлары һүдудундан кәнара чыхыр.

¹⁰³ Пәрди сөзү Шәки-Зағатала зонасы әһалиси арасында Азәрбајҗанда кениш јајылмыш «тир» сөзү әвәзинә ишләдилир. Лакин пәрди мә'насында бурада «јармача» сөзүндән дә истифадә едилир. Биз пәрди сөзүндән истифадә едәчәјик.

¹⁰⁴ Јармача һәр һансы бир өлчүдә олан ағачын узунуна ики-дөрд јерә балта вәситәсилә бөлүнүб јарылмышына дејилир.

¹⁰⁵ Кырдын һәр ики учу кәсилмиш паја ағач парчасына дејилир.

пәрди эвезинә сәлигә илә юнулмуш вә һәтта бә'зән нахышланмыш тахталар дүзүләр. Торпаг төкүлмәмәк үчүн тахта пәрдилярин бир-биринә бирләшдиклярә јердә үст тәрәфдән әләвә олараг тәмаса адланан енсиз, назик (3—5×0,3 см) тахта дүзүләр. Бундан сонра дамын үстү торпагларын, үзәри палчыгларын вә ја кирәм-гум мәһлулу илә өртүләр.

Дамын үстүнә төкүлмүш торпаг палчыгын вә ја кирәм-гум мәһлулунын галынлығы 10—25 см-ә гәдәр олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, чардаглы дамларда палчыг өртүјүнүн галынлығы 10—15 см-дән артыг олмур.

Палчыг дамын үстүнә төкүләнән сонра үзәринә бир гәдәр саман, гуру торпаг вә ја күл сәпир, ајаг вә ја «дамдөјән» васитәсилә тапдалајырлар. Бу әмәлијјат баша чатдыгдан сонра «дијиркә» илә дамын торпаг өртүјүнү бәркидиләр (41-чи шәклә бах).

Дамын үстү гурујуб бәркидикдән сонра онун үстүндә чардаг гурмаг ишинә башланыр. Бә'зән исә чардаг гурулуб гуртардыгдан сонра дамын үстү басдырылыр. Зонанын бә'зи кәндләриндә исә пәрди үзәринә торпаг төкүлмүр. Варташен рајонунун Халхал кәндиндә вә Загатала рајонунун Даначы кәндиндә бир сыра евләрин дам пәрдиләри јалныз енли тахталардан ибарәтдир. Буларын да үзәринә торпаг төкүлмәмишдир. Она көрә дә ғышда белә евләрин дахили сојуг олур.

Чубугһөрмә, чымгачыг евләрин тикилмә гәјдалары

Шәки-Загатала зонасында чубугһөрмә евләрин ики вариантына тәсадүф едилір. Биринчи вариантда евин дивар дирәкләри шагули вәзијјәттә јерә басдырылараг аралары чубуг вә ја шивкә¹⁰⁶ гомлары вә буларын икисинин гарышыгы илә һөрүләр. Дикәриндә исә дивар дирәкләри тирләрән һазырланмыш чәрчивәјә шагули сурәтдә бәркидиләрәк аралары чубуг вә ја шивкә гомлары вә јахуд буларын гарышыгы илә һөрүләр. Тәдгиг олунан зонадакы чубугһөрмә јашајыш евләринин әксәријјәти икинчи гәјда илә тикилмишдир. Бир гәјда олараг, бу гәбил евләр ја билаваситә јер сәтһи үзәриндә, ја да сүн'и дикдиләр үстүндә тикилир.

Јерүстү чымга фәрди јашајыш евләринин тикилмә гәјдалары

Тамамилә гуру, су басмаг горхусу олмајан саһәләрдә тикилән јерүстү чымга евләр ики гәјдада гурулур. Биринчидә диварлар бөјүр-бөјүрә басдырылмыш тәк чәркә дирәкләр, икинчидә исә гоша чәркә дирәкләр әсасында тикилир.

¹⁰⁶ Шивкә—пазик чубугларә дејилир.

Диварлары тәк чәркә дирәк әсаслы чымга евләри тикмәк үчүн әввәлчә тикилчәк бинанын периметри бојунча иншаат материалынын характериндән асылы олараг, аралары 40—200 см олан вә дәринлији јарым метрә чатан чалалар газылыр. Дивар дирәкләрини һәмин чалаларә басдырыб дикләрини дөјмә үсулу илә мөһкәм бәркидиләр. Сонра исә дивар дирәкләринин арасы чымга адланан, башлары дөрдкүч юнулмуш јармача, кырдын вә ја пәјаларла долдурулараг, ағач дивар әмәлә кәтирилир.¹⁰⁷ Чымгаларын юнулмуш башлары дивар дирәкләринин гаршы-гаршыја дуран јарыгларына тахылараг ашағыдан јухарыја доғру бир-биринин үстүнә јығылыр. Бу процесә диварын чымгаланмасы дејилир. Бу әмәлијјат битәнән сонра дивар дирәкләринин јухары башлары үзәринә тирләр узадылыр. Үст тирләри ја дәлиб кечирмә вә јахуд кәзләјиб мыхлама үсулу илә дивар дирәкләринин башларына бәркидилір. Беләликлә, дивар дирәкләри баш тәрәфдән бир-биринә мөһкәм бағланыр вә араланмыр. Нәтичәдә, даһа дивар сәтһини әмәлә кәтирән чымгалар дағылмыр.

Бинанын диварлары гурашдырылыб гуртарандан сонра онун дамы өртүлмәјә башланыр. Јухарыда гејд олундуғу ки, чымга евләрин дамы ја балыгбелли формасында тавансыз вә јахуд чардаглы таванлы вә тавансыз олур. Биринчи нөв, јә'ни балыгбелли формасында олан дамы һазырламаг үчүн бинанын кәллә диварларынын тән ортасындакы бирәр, бә'зән исә бир-бириндән аралы (40—60 см) икишәр дирәкләр дикәдилір. Бу кәллә дирәкләри 30—70 см уча олур. Кәллә дирәкләринин башларына биринчи вәзијјәттә бир, икинчи вәзијјәттә исә ики әдәд бој тир узадылыр вә онун үзәриндән ашағыја доғру аралары 40—70 см олмаг шәртилә гоҗ адланан пәјалар салыныр. Гоҗларын дикәр учу бинанын јан диварлары бојунча узадылмыш тирин үзәринә сөјкәдилір. Гоша тирли чымга евләрдә исә бундан әләвә бој тирләринин араларына пәрдиләр дөшәнир. Сонра исә гоҗларын үзәринә сых сурәтдә габырға адланан кәндәлән ағачлар узадылараг дамышдан һазырланмыш гомларла өртүләр вә бунун үзәринә нәм торпаг төкүлүб бәркидилір. Дамын торпаг өртүјү бир гәдәр тәпидикдән сонра сувагланыр. Бу гәјда илә һазырланмыш бинанын дамы балыгбелли формасында торпаг өртүклү олур.

Дамы балыгбелли формасында олан бә'зи биналарда узун бојлу кәллә дирәкләри эвезинә јан диварларынын орта һиссәсини бирләшдирән бој тир узадылараг, онун дивар тирин үзәриндә отурдуғу кәлләләриндә һүндүрлүјү 30—70 см олан ики әдәд ағач дирәк галдырылыр. Сонра бу дирәкләрин башына

¹⁰⁷ Азәрбајҗанын Кичик Гағгаз дағлары һиссәсиндә јашајан азәрбајҗанлылар тикinti диварларынын һөрүлмәсиндә ишләдилән хусуси һазырланмыш јармача, кырдын вә пәјалары чымга адландырылар. Тикinti диварынын буларла һөрүлмәси исә диварын чымгаланмасы адланыр. Мәтндә бу халг ифадәсиндән истифадә едилчәкдир.

отурмаг шәртілэ евин узунуна бəрəбər икинчи бəј тири узадылыр. Мəһкəмлији артырмаг мəгсəдилə бəј тири гыса дирəјə бəғландығы жердəн кунчлəрдəки дирəклəрин башына манли саллама вəситəсилə бəркидилир. Бундан сонра мəһкəмлији даһа да артырмаг мəгсəдилə бинанын орта һиссəсиндə ашағы бəј тириини алтына дəшəмэдəн дајаг дирəк вурулур вə ашағы бəј тири илə јухары бəј тири арасына һəмин истигамəтдə ара дирəји (вə ја бала дирəк) адланан гыса бəјлу дирəк вурулур. Белəликлə, јухары бəј тириини дəјанəти артырылыр вə дамын ағырлыг кутлəси ону басыб əјə билмир. Бу əмəлијат гуртарандан сонра јухары бəј тирииндəн гожлар салыныр вə онларын үзəри габырғаланыр. Габырғалар үзəринə күлəш вə ја от тəkүб, торпағладыдан сонра суваныр. Бу нəв дам өртүклəринə малик олан јалынгат чымга диварлы фəрди јашајыш евлəринə Азəрбајчанын Күргырағы рəјонларында раст кəлиннир. Белə тикинтилəрдəн Шəки-Зағатала зонасынын чəнүб тəрəфлəриндə даһа чəх истифадə олунур.

Јухарыда тəсвир едилəн јерүстү јалынгат чымга диварлы вə торпаг өртүјə малик балығбелли дамлы фəрди јашајыш евлəри адəтəн бирмəртəбəли, бир вə ја икикəзлү олур. Бу тип евлəрин башга варианты дамы чардағлы оланлардыр. Јерүстү јалынгат чымга диварлы евлəрин бу варианты Азəрбајчанын бүтүн мəшəлик вə мəшəтəтрафы кəндлəриндə, о чүмлəдəн Шəки-Зағатала зонасында кениш јайылмышдыр. Дамы чардағлы чымга евлəрин чардағларынын гурулма гəјдасы гəјри ев типлəриндəки кимидир.

Дивары јалынгат чымга евлəрин гапы вə пəнчərə јери¹⁰⁸ бинанын диварларынын тикилиши просесиндə гојулур вə дам чардағы тəртиб едилнб гуртарандан сонра гапы вə пəнчərə чəрчивəлəри јеринə салыныр. Евин дахилиндə нəрмə соба, бучары вə собанын борусу кечмəк үчүн бача јери гојулур.

Бу евлəрдə чəх вахт сувағын јажшы тутмасы үчүн диварын сəтһинə, јəни чымгаларын үзəринə гыјгачы вəзирјəтдə чалчарпаз чубуглар вурулур. Сонра дивар сəтһинə суваг чəкипир. Суваг гурујандан сонра онун үзəри ширəлəнир.

Јерүстү чымга евлəрин икинчи варианты, јухарыда гəјд едилдији кими, диварлары икигат чымғалашдырылмыш евлəрди. Бу евлəрин тикилмə гəјдасы дивары јалынгат чымгалы евлəрдəн аз фəрглəнир. Бу гəбил јашајыш евлəринин диварыны икигат чымгалы етмəк үчүн тикинтинин паралел дивар хəтти бəјунча бир-бириндəн 70—200 см аралы, 50—60 см дəринлијиндə газылмыш чалалара дивар дирəклəри тəк чəркə илə дəјил, ја гошалашдырылмыш вəзирјəтдə дал-габаг вə ја бир-бириндəн (20—50 см) аралы басдырылыр. Белəлик-

¹⁰⁸ Азəрбајчанын бир чəх рəјонларында гапы, пəнчərə «јери» сөзү əвəзинə гапы, пəнчərə «агрымы» ишлəдилир. Мəтндə ахырынчыдан истифадə едилир.

лə, тикинтинин дивар хəтти үзəриндə ики чəркə паралел дивар дирəклəри галхыр.

Чымга евлəрин бу вариантыда јалынгат тикинтилəрдə олдуғу кими, дивар дирəклəринин бəјүрлəриндə бəјабəј јарығ ачылыр. Дивар нəркүсү просесиндə оу јарыға чымгаларын башлары кечирилир вə белəликлə, паралел ики чəркə чымғаланмыш дивар сəтһи əмəлə кəтирилир. Диварлар чымғаландыгдан сонра нəр ики чəркə дивар дирəклəринин башлары бəјунча тирлəр узадылыр вə бу тирлəр дивар дирəклəринин башларына дəлиб-кечирмə вə јажуд кəзлəнип-мышланма вəситəсилə бəркидилир.

Бу əмəлијатдан сонра тикинтинин дивар хəтти бəјунча дикəлдилмиш ики чəркə чымга дивар арасында галан бошлуг палчыг гарышдырылмыш күлəш, от вə ја саманла долдурулур. Диварын бошлугуна долдурулмыш бу гарышыг дивар бошлугуна јажшы тутмаг үчүн ағач вə јажуд ајағлар вəситəсилə тапдаланыб бəркидилир.¹⁰⁹ Азəрбајчанын Кичик Гағгаз дағлары һиссəсиндəки кəндлəрдə белə дивар бошлуглары сəдчə олараг саманла долдурулур вə тəпилир. Бу гəјдə илə һазырланмыш чымга евин дивары исти вə ја сојуғун кечмəсинə бəјүк мугавимəт кəстəрир. Дивар бошлугу долдурулб, гуртарандан сонра евин гапы-пəнчərəси вə дахили мəншəти-мəмари элементлəри һазырланыр. Сонра евин диварлары дахилдəн вə харичдəн суваныр, ичəридəн исə һəм дə ширəлəнир.

Бу гəбил евлəрин дəшəмəси бүнвəрə чəрчивəнин јан тирлəри үстүнə сых сурəтдə узадылмыш тирлəрдəн əмəлə кəтирилир. Сонра исə бу тир дəшəмə үзəринə чубуг вə ја гамышдан һазырланмыш нəрмəлəр сəриллир. Бунун үстүнə исə торпаг тəkүлүр, бəркинир вə ахырда ширəлəнир. Белə дəшəмəлəрин алты бош олур.

Дивары икигат чымга фəрди јашајыш евлəри јеринə кəрə һəм дамы чардағлы гамыш, кирəмəт, јапығлы вə һəм дə дамы балығбелли формасында торпаг өртүк олур. Евин јерлəшкəлəринин дахили гурулушу исə чымга евлəрин башга вариантларынын дахили гурулушунун ејиндир.

Сүн'и һүндүрлүклəр үзəриндə тикилən чымга евлəр

Јухарыда кəстəрилдији кими, чымга евлəрин бəзиси јерə басдырылмыш дирəклəр, бəјүк сал дашлар, кəрпич вə ја дашдан нəрулмүш дикдирлəр вə диварлар үзəриндə тикилир. Сүн'и һүндүрлүклəр үзəриндə тикилмиш чымга евлəрин дə диварлары јалынгат вə ја икигат олур. Бу əламəт дағалар (һүндүрлүклəр) үзəриндə тикилən чымга тикинтилəрə бир-бириндəн фəрглəндирир вə онлары халгын тикинти мəдəнијјə-

¹⁰⁹ Бу просесə аратəпмə дəјилир.

тиндә хусусиләшдирир. Бу фэрги дэрк етмэк үчүн һаггында данышылан тикинтилэрин айры-айрылыгда иншаат гайдаларына нэзэр јетирэк.

Диварлары јалынгат чымга тикинтилэрин иншааты үчүн бинанын бүнөврө хэтти бојунча тикилиб һазырланмыш мүх-тәлиф хусусијјәт вә гурулушлу дагаларын (һүндүрлүклэрин) үзэринә әсас вә ја бүнөврө тирлэри адланан тирләр узадылыр вә бунлар бир-бирилә кәртмә үсүлу илә бағланараг чәрчивә әмәлә кәтирир. Сонра исә бинанын әсасы сајылан ағач чәрчивәнин үзэриндән тикинти үчүн габагчадан һазырланмыш чымгаларын узунлугларына мувафиг олан (40—200 см) мәсәфәләрдән дивар дирәкләри галдырылыр вә онлар дәлиб-кечирмә үсүлу илә чәрчивә үзэриндә бәркидилир. Бу әмәлијјәт битәндән сонра дивар дирәклэринин арасы чымгаланыр. Беләликлә, һүндүрлүкләр үзэриндә диварлары дирәк вә чымгалардан ибарәт олан гутувары дөрдкүнч гәфәсә әмәлә кәлир. Сонра исә јерли шәраит вә ев саһибинин игтисади таванасына ујғун олараг, евин ағач гәфәсәси үзэриндә дам өртүјү тәртиб едилр вә бунун үзэриндә гамыш вә ја кирәмит јапыглы чардаг вә ја садчә олараг гәфәсә үзэриндә балыгбелли формасында торпаг јапыглы дам инша едилр. Тикинтинин дамы басдырылыб гуртарандан сонра ону дахили мәишәти-ме'мари элементлэри һазырланыр, дивар һәр ики үздән суваныр вә ширәләнир.

Сүн'и һүндүрлүкләр үзэриндә тикилән чымга евлэрин икинчи варианты диварлары икигат чымгалы тикинтиләрдир. Чымга евин бу вариантынын әсас фәргләндиричи хусусијјәти диварын икигат олмасыдыр. Диварын икигат чымгаланмасы үчүн тикинтинин әсасы сајылан ағач чәрчивәнин јанлары бир тирдән јох, бир-бириндән 20—40 см аралы паралел сурәтдә узадылмыш гоша (ики) тирдән ибарәт олур. Башга сөзлә, евин әсасы бир-биринин ичәрисиндә олан ики чәрчивәдән ибарәт олур ки, сонрадан бу чәрчивәлэрин һәр биринин үзэриндә бир-бириндән 40—200 см аралы, јан-јана гоша дивар тирлэри галдырылараг, икигат чымгалы дивар әмәлә кәтирилир. Иншаат ишлэринин сонракы мәрһәләси башга чымга тикинтиләрдә олдуғу кимидир. Лакин јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, һазырда тикилән јалынгат вә һабелә икигат чымгалы фәрди јашајыш евлэринин әксәријјәтинин диварлары дахилдән вә харичдән кәч вә ја кирәч-гумдан һазырланан сувагла суваныр, тәбашир вә кирәч мәһлулу илә ағардылыр, дөшәмәлэринә тахта дөшәнир.

Чымга евләр ејванлы вә ејвансыз олур.

Чығ фәрди јашајыш, тәсәррүфат вә һабелә ичтиман тикинтилэрин хусусијјәт вә ме'мари сәчијјәсини јахшы дэрк етмэк үчүн бу тикинтилэрин иншаат гайдаларынын изаһы бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Һаггында данышылан бу тикинти типинин иншааты хусусән онун өзүлүнүн гојулмасы, тикинти ичра еди-

ләчәк саһәнин характери, тикинти саһибинин игтисади таванасы вә бир сыра дикәр тә'сир вә тәнзимедици амилләрлә мүәјјән едилир.

Чығ евләр дә јухарыда тәсвир едилән чубугһөрмә вә чымга евләр кими тикилир. Лакин фәрг јалныз орасындадыр ки, чығ евләрдә ағач гәфәсәсинин дивар дирәклэринин үзэринә хусуси һазырланмыш кырдын вә јармачаларын мыхланмасы илә евин диварлары әмәлә кәтирилир.

Бу јармача вә ја кырдынлары бир гат олан диварларда бары дирәклэринин бир үзүнә, ики гат олан диварларда исә ичәри вә бајыр үзүнә мыхлајырлар. Ики гатлы диварларда да јармачалар вә ја кырдынлар јер сәтһинә паралел, ашағыдан-јухарыја вурулдугча онларын аралары палчыгла гарышдырылмыш күләш, от вә ја чиллә долдурулуру. Бу гайда илә евин дивары метр-метр галдырылыр.

Чығ евлэрин тикилишиндә тәтбиг едилән башга иншаат гайдалары—истәр евин дамынын өртүлмәси, истәрсә дә онун үзэриндә дам чардагынын гурулмасы, дөшәмәсинин салынмасы, пәнчәрә вә гапыларын гојулмасы вә һабелә ев иншааты просесиндә ичра едилән ел адәтлэри—имәччилик, гонаглыг, усталара бәхшиш, хәләт верилмәси вә саирә башга ев типлэриндә едилән кимидир. Бу евлэрин пәнчәрә өнлүклэри, гапыбашы вә астана габаглары ев диварларынын назик олмасы үзүндән даш вә кәрпичдән тикилән фәрди јашајыш евлэриндәкиндән хејли назик олур.

Чығ фәрди јашајыш евлэри вә һабелә тәсәррүфат тикинтилэри мөшәлик јерләрдә тикилән даш, кәрпич вә кәртмә ағач евләрдән тез вә учуз баша кәлир. Бу нөв евләр дә аиләнин игтисади таванасы, мәдәни сәвијјәси вә дикәр объект вә субјектив амиллэрин тә'сир асасында башга ев тип вә нөвлэриндә олдуғу кими, бир вә бир нечә отаглы тикилир. Лакин һазырда тикилән бу гәбил евлэрин әксәријјәти икијерләшкәли, ејванлы, ејвансыз вә күрсүлү тикилир.

Дам чардагларынын гурулушу вә тикилмә гайдалары

Шәки-Загатала зонасынын дағәтәји вә мешәлик һиссәлэриндә јағыш чох олур. Бу, гәдим заманлардан буранын сакинлэрини Кур-Араз овалыгы әһалисиндән фәргли олараг, тикинтилэринин дамланы үзэриндә чардаг гурмаг вә һәмин чардагларын үстүнү мүхтәлиф иншаат материаллары (гамыш, тахта, кирәмит вә һазырда шифер) илә өртмәјә тәһрик етмишдир. Һаггында данышдығымыз зонада дам чардаглары һүндүр вә ити манлиқ дәрәчәсинә малик олур. Бундан мәгсәд јағыш сујунун дајанмадан ахыб кетмәсини тә'мин етмәклә бәрәбәр, тәсәррүфат әһәмијјәти олан чардаг алтынын һәчминин бөјүтмәкдир.

Инди артыг Шәки-Загатала зонасы һүдуду дахилиндә вах-тилә яшагыш евләринин дамыларыны дүз вә ја балыгбелли шәклиндә тикдирән вә үстүнү торпагла өртән Кичик Дөһнә, Бөйүк Дөһнә Чәфәрабад вә мешәсиз дүзәнликләрдә јерләшән дикәр кәндләрин әһалиси яшагыш биначарларынын дамыларыны чардагы едир. Бу һал 1950-чи илдән етибарән хуусулә ке-ниш вүс'өт тапмаға башламышдыр.

Тәдгиг олунан зонада яшагыш евләринин дамы чардагла-рыны¹¹⁰ гурулуш вә формаларына көрә икисинәли вә дөрдсинәли олмаға ики гисмә бөлүнүр.

Икисинәли дамы чардагларынын бөјүрләри кирәмит, га-мыш, тахта, шифер вә башга материалларла өртүлүр, јерли тә'бирлә десәк жапылыр. Ики башы исә ачыг галыр. Икисинәли дамы чардагларынын ачыг галмыш һиссәси (јерли тә'бирлә гәншәри) јеринә көрә даш, кәрпичлә һөрүлүр, назик чубуг-ларла сәбәт кими тохунур, тахта парчаларла гапаныр. Чарда-ғын ичәрисинә дахил олмаг үчүн гәншәрләрин бириндә гапы гојулур. Лакин бә'зи һалларда исә дамы чардагларынын гән-шәри ачыг галыр. Икисинәли дамы чардаглары кечмишдә әсас дамы чардагы олмагга, инди дө кениш јајылмышдыр. Буну сәбәби ондан ибарәтдир ки, дамы чардагынын алтындан тәсәр-рүфат анбары кими истифадә едилир. Икисинәли чардагларын ичәрисинә дахил олмаг хейли јөндәмдидир. Бу нөв дамы чар-дагларына Гутташен, Варташен районларынын кәндләриндә «шилвәрли», Загатала району кәндләриндә исә әкәр дамы чар-дагынын ики ачыг башы даш вә ја кәрпичлә һөрүлмүшсә, бу-на «шешхана» вә әкәр чубугла һөрүлмүшсә, «гәншәрли» дејир-ләр. Шәки районунда исә икисинәли дамы чардагларыны һәм «шилвәрли» вә һәм дө «ачыг» адландырырлар.

Шәки-Загатала зонасы яшагыш евләринин дамы чардагла-рынын икинчи нөвү дөрдсинәли дамы чардагларыдыр. Бунлар көркәм вә формалары илә дөрдтәрәфли пирамида формасын-дадырлар. Бу нөв чардаглар кечмишдә аз дөбдә олса да, инди кениш јајылмаға башламышдыр. Бөйүк Вәтән муһарибәсиндән сонра тикилән фәрди кәндли яшагыш тикинтиләринин әксә-ријјәтинин дамы чардаглары дөрдсинәлидир. Дөрдсинәли чар-даглар Шәки-Загатала зонасында «күлафирәнки» адланыр. Балакән районунун Газма кәндиндә дөрдсинәли чардаглары «ев чардаглары», икисинәли чардаглары исә «дамы чардагла-ры» адландырырлар.

Дөрдсинәли чардаглары ејван өртүјүндә ачылмыш бача вәситәсилә дахил олунур. Чардагыны бу кирәчәк јеринә Гах районунда «ланз» дејилир. Чардаг алтында олан бу бачаја галхмаг үчүн муһтәлиф нөв пилләкәнләр гојулур. Дөрдсинәли чардаглар да икисинәли чардаглар кими кениш тәсәррүфат

әһәмијјәти дашыјыр. Һәр ики нөв дамы чардагы ики үсулла гурулур. Онлардан бири «пәрдибасма», дикәри исә «дәккал-үстү» вә ја «јанханалы» адландырылур.

Пәрдибасма чардаглар

Пәрдибасма чардаг тикмәк үчүн бинанын диварлары үзә-риндә чардаг әсасы гурулур. Чардаг әсасы башлары кәртмә үсулу илә бир-биринә мөһкәм бирләшдирилмиш тирләрдән дүзәлдилир. Беләликлә, дамын үстүндә дөрдкүнчлү ағач чәр-чивә алыныр. Чәрчивәнни даһа да мөһкәм олмасы үчүн онун узун тәрәфләринә 1—4-ә гәдәр тир әләвә едилир вә бунлар да кәртмә үсулу илә бир-бирлә бирләшдирилир. Гејд етмәк ла-зымдыр ки, бә'зән чардагыны әсасына бу баглајычы тирләр әләвә едилмир. Бу вәзијјәтдә чардаг әсасынын тирләри тикин-ти диварларынын үзәринә отурдулур.

Шәки-Загатала зонасында дамы тирләри «пәрди» адланды-рылдығындан, белә дамы чардагларына «пәрдибасма» дејилур (42-чи шәклә бах).

Чардаг әсасы үч гајдада дүзәлдилир. Биринчи, чардаг әса-сынын кәнар учлары тикинтинин диварлары һүдудундан кәна-ра чыхмыр. Бу нөв чардаг әсасы дамын үстүнә отурдуланда онун тирләри тикинтин диварларынын бајыр ғырағынын кәна-рына јахын гојулур. Икинчи, чардаг әсасында ики јан тирин учлары дивар һүдудундан кәнара чыхыр. Үчүнчү, чардаг әса-сынын дөрд тиринин дө учлары тикинтин диварлары һүдудун-дан кәнара чыхыр. Бу һалда чардаг әсасы тикинтин диварла-рынын үст сәтһинин тән ортасында отурдулур.

Чардаг әсасы дамын үстүнә отурдулуп бәркидиләндән сон-ра чардагы гурмаг үчүн ајаглары (дабанлары) чардаг әсасы тирләринин ичәри тәрәфдән бөјрүнә сөјкәмәк вә јахүд елә һөмин тирләрә тахмаг шәртилә, бир-бириндән орта һесабла 2—5 м аралы чардаг гајчылары¹¹¹ гурулур.

Чардаг гајчылары диаметри 15—25 см јоғунлуғунда олан 4—8 м узунлуғунда бир чүт ағачдан дүзәлдилир. Дамы чарда-гынын һөчминдән асылы олараг, гајчы ағачлар даһа узун ола биләр.

Ағачлар бир-биринә гајчывары бирләшдији үчүн она гајчы ады верилмишдир.

Шәки-Загатала зонасында чардаг гајчыларынын голлары бир-биринә әсәсән үч үсулла бәркинир.

¹¹¹ Чардаг гајчысы Загатала районунун әһалиси арасында «ит ағачы», Гутташен районунун Һәзәр кәндиндә «сино», Варташен районунун Хачмаз кәндиндә «булу»; Газах, Шамхор районларынын әһалиси арасында «ча-тыгы», «чатал» адланыр. Лакин зонанын әксәр кәндләриндә дамы чардагы-нын бу деталына гајчы дејилдијиндән мәтндә гајчы сөзүнү сахлајырыг.

¹¹⁰ Азәрбајҗанын Гарабағ зонасы әһалиси дамы чардагыны тахтапуш адландырыр, лакин биз дамы чардагы сөзүнү ишләдәчәјик.

Биринчи үсүл ондан ибаратдир ки, гайчынын голлары башларындан 15—25 см-э гөдөр ашагыга доғру көрт ачылыр. Көрттин ени 10—15 см-э чатыр. Гайчы голларына мүөжөн манлик вермөк үчүн паяларда гыгачы көрт ачылыр вэ гайчы голлары һәмни көртлөрлө бирлешдирилдикдэ онун дабанлары чардаг эсасына сөжкөнэ вэ јахуд она тахыла биллр. Гайчы голларыны бир-биринэ мөһкөм бирлешдирмөк үчүн онлары мисмарла мыхлајыр вэ јахуд јаш ағач шивлэри вэ ја сыгырым-лары илэ сарыјырлар.

Чардаг гайчыларынын икинчи үсүлла бирлешдирилмәси ашагыдакы гайда илэ едиллр. Гайчынын голларындан бириндэ голун бир башындан 10—15 см ашагы, 10—12 см узунлуғунда узунсов дөрдкүнчлү ојуг ачылыр, гайчынын дикәр голунда исэ бир башы һәр ики тәрәфдән көртилир вэ биринчи голун ојугундан көчөчөк гөдөр назиллр. Бунлар һазыр оландан сонра икинчи гол биринчи гола кејдириләрөк, о бири үзүнэ чевриллр. Бу сајагла биринчи голдакы ојугун диварлары икинчи голун көртинин чийинэ отурур. Бу үсүлла бирлешмэ хејли мөһкөм олур, јәни бирлешмэ сынмајынча вэ јахуд голлар чеврилиб чыхарылмајынча гайчынын голларыны ајырмаг олмаз. Лакин бу үсүлун эңиф чөһәти ондадыр ки, бир голун дешилмәси вэ јахуд голун көртилмәси гайчынын голларыны эңифлэдир.

Үчүнчү үсүлла чардаг гайчысы һазырламаг үчүн голлардан биринин башдан 10—15 см ашагы һиссәсиндэ даирәви дешик ачылыр, дикәринин исэ башы биринчидэ ачылымыш дешижә кнрәчөк гөдөр назиллр. Бунлар һазыр оландан сонра гайчыны гурмаг истәдикдэ икинчи гол биринчи гола кејдириллр.

Јухарыда көстәрилән үч нөв гайчы бирлешмәләриндән ән мөһкөм вэ садәси биринчи нөв олдуғундан о, кениш јайылмышдыр.

Чардаг гайчыларынын мөһкөмлијини артырмаг мәгсәди илэ о, «замын»¹¹² адланан ағач вэ ја тахта илэ бир-биринэ бирлешдириләрөк бәркидиллр.

Беләликлә, гайчы «А» һәрфинэ бәнзәр олур. Ара ағачы гайчы дама дүзүлүб гуртарандан сонра, јәни гайчы ағачлары јерләринэ отурдуландан сонра гайчыја вурулур.

Чардаг гайчылары тикинти дамынын үзәринэ дүзүлүб, бәркидиләндән сонра онларын дам үзәриндә мөһкөм дајанмаларыны тәмин етмәк мәгсәдилә бәзән онларын һамысынын голларыны пая вэ ја тахта васитәсилә бир-бирилә бирлешдириллр. Бүтүн бу јухарыдакы әмәлијат гуртарандан сонра чардағын «бој тири»¹¹³ галдырылыб чардаг гайчыларынын һачасына узатмаг иши башлајыр. Бој тири галдырылан күн ев тикдирә-

нин јенә гоһум-гоншусу, јахын адамлары топланыб, бој тири-нин галдырылмасына көмөк едирләр. Бој тирини гайчы һачасына галдырыб гојмаздан әввәл ону јердән галдырыб чардаг эсасыны тәшкил едән јан тири үзәринә гојурлар. Бунун үчүн онун ики-үч јериндән ип бағлајыб ипин учларыны дамын үстүндә дуранлара верирләр. Онлар да ипләрин учундан јапышыр вэ әввәлчә күч вериб тири бир башыны јердәкиләрин көмәји илэ галдырыр. Сонра исэ тири бүтүнүклә дама галдырырлар. Әкәр тири узун вэ ағырдырса (һәмнишә чалышырлар ки, бој тири мөһкөм вэ јүнкүл олсун), онда јердән манли вә-эңијәтдә тикинтинин дамына ики үч тир сөжкәјир вэ ип бағланмыш бој тири бу тирләрин үзәриндә сүрүшдүрүләрөк дар-тылыб дамын үстүнә чыхардылыр. Бундан сонра бој тириңә бағланмыш ипләр гайчыларын һачаларына ашырылыр вэ ип тутанлар дамын бој тири узанмыш һиссәсинин әкс тәрәфинә кечирләр. Уста биринчи олараг ғыраг гайчынын һачасына дырмашыр (әкәр уста гочадырса, бу иши онун чаван шакирд-ләриндән бири едир) вэ бој тирини галдырмаг көстәриши ве-рлр. Көмәкли сүрәтдә тир гайчы голлары үзрә дартылараг һачаја гөдөр галдырылыр.

Бој тиринин бир башы гайчы үзәринә галдырылан заман уста әлини атыб тез бој тиринин башындан тутур вэ јаландан күчәнә-күчәнә дејир: «Күч верилмәсә тири башы галхыб јериндә (гайчынын һачасында) отурмајачагдыр». Бу заман ев саһиб вэ јахуд онун јахын гоһумларындан бири бабагчадан һазырланмыш бәхшиши устаја көтириб верлр вэ јахуд вәд едир.¹¹⁴ Бундан сонра уста тири башыны галдырыб, чарда-гын гайчы һачасына гојур вэ «аллаһ мүбарәк еләсин» ифадәси-ни дејир. Беләликлә, бир башы һачада отуран бој тири асанлыгла о бири гайчыларын һачалары үзәриндә отурдулур вэ мөһкәмләдиллр. Чардаг гайчыларынын һачалары дәрин ол-мадығундан бој тиринин ораја галдырылмасы иши асан башы кәлир. Умумијјәтлә, бој тири чардаг гайчылары һачалары арасында отурдуланда һачанын голлары бој тиринин јоғун-луғунун јарысына гөдөр галхмалыдыр вэ дикәр тәрәфдән гайчы голларынын башлары бајыра доғру гыгачы кәсимлә-диллр. Бу онун үчүндүр ки, гайчынын голлары чардағын кәллә бирлешмәсиндә бучаг әмәлә кәлмәсинә мане олмасын. Бој ти-ринин чардагда мөһкөм дајанмасы вэ гайчылар үзәриндә онун ағырлығыны азалтмаг мәгсәдилә онун һәр ики баш тәрәфинә бәзи һалларда дикәр сөжкәјирләр. Бој тири узадылыб, јерин-дә отурдуландан сонра чардағын салламаларыны¹¹⁵ вэ габыр-галарыны вурмаг иши башланыр.

¹¹⁴ Гејд етмәк лазымдыр ки, Азербайчанын әһалиси арасында бәхшиш вермәклә вәд етмәк ејни һөкмдәдир. Вәди позмаг олмаз. Вәд позанлара чәмијјәт үзвләри нифрәтлә бахырлар.

¹¹⁵ Чардаг салламасыны Шәки-Загатала зонасынын әһалиси «гож» вэ ја «гоч» адландырыр. Кәлчәкдә гој сөзүндән истифадә едиләчәдир.

¹¹² Варташен рајонунун Хачмаз кәндиндә буна «тојуготуран» дејиллр.

¹¹³ Буна бәзән чардағын «баш тири» дә дејирләр. Бој тири там бир тирдән олдуғу кими, ики-үч тирдән дә ола биләр. Бунлар көрт васитәсилә бир-биринә бәркидиллр.

Гожлар чардагын хүндүрлүүндөн асылы олараг, мүхтәлиф узунлугда (5—10 м), диаметри 5—10 см олан паялардан олур. Онлар бир-бириндөн 60—120 см мөсәфәдә бој тириңдөн ашагы, тикинтинини ғырагына доғру маили вәзијјәтдә салланыр. Әкәр тикинтинин чардагы биринчи нөв әсәслыдырса, онда гожларын бир башы бој тиринә, о бири башы исә чәрәгырагы әмәлә кәтирмәк үчүн тикинтинин јан дивары һүдудундан бир гәдәр кәнара чыхмаг шәртилә чардаг әсасынын тиринә бәркинир. Бу тир «гожбасан» да адланыр.

Икинчи һалда гожлар тикинтидә кениш чәрәгырагы әмәлә кәтирмәк үчүн дам тирләри вә јахуд тикинти диварлары кәллә һиссәсиндән бир-бириндән 50—100 см аралы дүзүлмүш, дам тирләри вә чардаг әсасынын тирләринә бәркидилмиш (2—3 м узунлугунда олан) јарым тирләрин бајыр һиссәсинин уч тәрәфи үзәринә узадылыб бәркидилмиш «әтәк тир» адланан тирләрә бирләшдирилир. Чардагын гожлары дүзүлүб бәркидиләндән сонра онларын үзәринә енинә, јәни тикинти диварларына вә чардагын әтәк тирләринә паралел «пушдиван»¹¹⁶ адланан габырға ағачлары вурулур. Габырғалар арасындакы мөсәфә чардагын өртүк материалынын нөвүндән асылыдыр. Әкәр чардагын јапыгы 60×40×2 см өлчүлү тахта парчаларындан ибарәтдирсә, онда габырғаларын арасы 30—35 см, әкәр јапыг гамышдандырса, онда габырғаларын арасы онларын јоғун вә назиклијиндән асылы олараг 25—35 см олур. Әкәр чардагларын јапыглары кирәмнитдәндирсә, онда габырғаларын аралары јох, онларын һәр бирисинин енли вә енсизлијиндән асылы олараг ики јан-јана узадылан габырға ағачларынын кәнар ғырагларындан көтүрүлән мөсәфә кирәмнитин узунлугундан 3—4 см аз олур. Чүнки кирәмнитин архасында габырға тахтасына илишдирилмәк үчүн гојулмүш димдик габырғаја илишдириләндә кирәмнитин баш тәрәфи үстүндә отурдуғу габырға тахтасынын һүдудундан 3—4 см јухарыја чыхыр. Биринчи чәркәдәки кирәмнитин ајагы ашагыдакы габырғанын үзәриндә, сонракы чәркәләрдәки кирәмнитләрин ајагы исә алт чәркәдәкиларин башы үстүндә отуруп.

Јапыглары гамыш вә јахуд тахта олан чардагларын габырға ағачларындан фәргли олараг јапыгы кирәмнит олан чардагларда габырға ағачлары мүтләг рәндәләниб дөрдкүнч һала салыныр. Чүнки булар, јухарыда дејилдији кими, кирәмнитин димдији илишдирилмәлидир. Јапыгы шифер олан чардагларда шиферләрин енли вә узун олмасына бахмајараг, јенә дә габырғаларын арасыны кенишләндирмәк олмаз. Чүнки бу һалда чох гар јаған заман онун ағырлығы шиферләрин сынмасына сәбәб ола биләр. Бир шифер вәрәги 3—4 габырға үзәринә бәркидилир.

¹¹⁶ Тәдиг олунан зонада бу термин ән чох Гутташен рајонунда ишләнир. Исмајыллы рајонунда исә буна «пушдабан» дејилир.

Чардагларын габырғалары вә гожлары мыхланыб¹¹⁷ гуртарандан сонра чардагын үстүнү өртмә иши башланыр.

Шәки-Загатала зонасы әһалисинин истифадәсиндә олан тикинтиләрин бир нөвү дә вардыр ки, онларда дам чардаглары пәрдибасма тикинтиләрдә олдуғу кими, биләваситә дам сәтпн үзәриндә дејил, дамын үст сәтпиндән диварларын үзәри илә јухарыја доғру 0,5—2 м һүндүрлүүндә вә бир-бириндән 1—2 м аралы дикәлдилмиш паялар вә јахуд даш вә ја кәрпичлә һөрүлүб галдырылмыш һөркү дөгга вә јахуд дивар үзәриндә гурулур. Чардаглары јухарыда тәсвир едилән формада тикинти дамы үзәриндә гурулмүш евләрә Гутташен, Варташен рајонларында «дәккаллы», Загатала рајонунда исә «јанханалы» вә ја сәдәчә олараг «ханалы»¹¹⁸ ады верилир.

Дәккаллы вә јанханалы дам чардагларынын әһалинин тикинти мөдәнијјәтиндә нә вахт мејдана кәлмәси һәләлик мәлу́м дејилир. Лакин онун әмәлә кәлмәси әсасән ев тәсәрруфаты илә әләғәдардыр. Чүнки этнографик тәдигат ишләри апардығымыз зонада јашајан әһали та гәдимләрдән тикинти чардаглары алтындан тәсәрруфат мәһсуллары анбары, от сахламаг, барама гурду бәсләмәк үчүн күм кими истифадә едир. Белә олан сурәтдә халг чардаг алтынын һәчминин бөјүк етмәк вә чардагын алтында раһат һәрәкәт етмәк мәгсәдилә тикинти мөдәнијјәтиндә бу елементи јаратмышдыр.

Дам чардагларыны дәккал пая үзәриндә гурма гәјдалары

Дам чардаглары дәккал пая үзәриндә гурулан тикинтиләрә Гутташен, Варташен вә Шәки рајонларында һазырда күлли мигдарда тәсадүф едилир. Демәк олар ки, Бөјүк Вәтән муһарибәсиндән әввәл тикилмиш биналарын әксәријјәтинин дам чардаглары дәккал үзәриндә гурулмушдур. Үзәриндә дам чардагы гурулан паялар мүхтәлиф вә давамлы ағачлардан олур. Бәзән һәммин паяларын әвәзинә кәрпич вә дашдан дағалар һөрүлүр.

Дәккал пая үзәриндә дам чардагыны гурмаг үчүн дам тирләри дүзүлүб гуртарандан сонра, «пәрдибасма» үсулунда олдуғу кими, тикинти диварларынын үстүнә дөрд тир узадылыр вә онлар бир-бирилә кәртмә вә ја дәлиб-кечирмә үсулу илә бирләшдирилир. Бунун мөһкәм олмасы үчүн онлар дәмир вә ја тахта мыхла бәркидилир. Сонра әмәлә кәлмиш бу дөрдбучағлы чәрчивәнин тирләри үзәриндә (әкәр чардаг икисинәлидирсә, онда јалныз јан тирләрин үзәриндә, әкәр чардаг

¹¹⁷ Гәдим евләрдә чардагын бүтүн деталлары—гајчы ағачы, гож, габырғалар чубуг шивәр вә сыјырмаларда сарынараг бәркидиллирди.

¹¹⁸ Бир чох түркдилли халгларда (мәс: гарачајлыларда) хана—«дивар» демәкдир. Јәгин дамын јанларында дивар олдуғу үчүн буну јанханалы, јәни јаны диварлы адландырырлар.

дөрдсиналидирсә, онда дөрд тирин һәр биринин үзәриндә) дэлиб-тахма үсулу илә бир-бириндән 1—2 м аралы, 0,5—2 м һүндүрлүжүндә пәжалар дикәлдирләр. Бә'зи һалларда пәжаларын әвәзинә женә јухарыдакы өлчүдә јан-јана даш вә ја кәрпичдән даггалар һөрүлүб галдырылыр. Бу һалда јухарыда тәсвир олуан дөрд тирдән әмәлә кәлмиш чәрчивә лазым олмур.

Чардаг гајчыларынын дабанлары бурада да гојулмуш чәрчивә тирләринә ичәридән вә јахуд һөркү даггаларын дилбәринә дирәнир.

Пәжалар вә јахуд һөркү даггалары галдырылыб гуртарандан сонра онларын үзәринә тирләр узадылыр. Бу тирләр һөрмә даггаларын вә ја пәжаларын үзәринә бәркидиллир. Бир башы чардағын бој тиринә (баш тиринә) бәркидилмиш гожларын дикәр башы дәккал пәја үзәринә узадылмыш тирләрә мыхланыр. Бу тир гожбасан адланыр.

Дәккал пәја вә һөркү дагга үзәриндә гурулан чардағын дикәр һиссәси вә деталлары исә пәрдибасма үсулу илә дам чардагы гурмаг гајдалары бәһсиндә тәсвир едилән гајда үзәрди (43-чү шәклә бах).

Дәккал пәја вә ја һөркү дагга араларында олан бошлук (бу, Варташен рајонунун Хачмаз кәндиндә «чиник» адланыр) чубуглар васитәсилә һөрүлүр вә јахуд тахта парчалары илә өртүдүр.

Дам чардагларынын јанхана үзәриндә гурулмасы

Шәки-Загатала зонасынын јашајыш јерләриндә, хусусән Загатала рајонунун кәндләриндә дәккал пәја вә јахуд даш вә кәрпичлә һөрүлмүш даггалар әвәзинә дамын тирләр дүзүлүб-гуртардыгдан сонра тикинтинин јан диварлары дамын үст сәтһиндән јухарыја доғру 0,5—2 м һүндүрлүжүндә галдырылыр. Буна Загатала рајонунда јанхана дејилир.

Әкәр тикинти дамынын чардагы икисиналидирсә, онда јалһыз јан диварларын үзәриндә, әкәр дөрдсиналидирсә, онда һәм јан, һәм дә кәллә диварлары үзәриндә јанханалар һөрүлүб галдырылыр.

Јер кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јанхана диварларыны чәкәркән, чардағын алтында ишыг вә һава чәрәјаныны тә'мин етмәк мәгсәдилә јанхана диварларында бир нечә кичик (25—30×20—30 см) өлчүлү пәнчәрә—ишыглыг гојурлар. Бә'зән бунлара тахтадан гапы да гојурлар.

Јанхана диварлары һөрүлүб-гуртарандан сонра онларын үзәринә, дәккал пәја үзәринә узадылмасы киими, тирләр узадылыр вә бу тирләр бир-бирилә мөһкәм бәркидиллир. Сонра јухарыда гејд олундуғу киими, бир башы чардағын бој тиринә (баш тиринә) бәркидилмиш чардаг гожларынын дикәр баш-

лары јанхана дивары үзәриндә узадылмыш тирләрә мыхланыр вә јахуд сарыныр.

Јанхана үзәриндә гурулан дам чардаглары бүтүн башга гурулуш вә әләмәтләринә кәрә пәрдибасма, дәккал пәја, һөркү дагга үзәриндә гурулан дам чардагларындан фәргләнмир.

Дам чардагларынын өртүлмәси¹¹⁹

Шәки-Загатала зонасында дам чардаглары гамыш, тахта, кирәмит, шифер, аз мигдарда тәнәкә (дәмир вәрәгәләр) вә тол илә өртүлмүшдүр. Ахырынчыларә чох аз тәсадүф едилдијиндән вә халг мәишәтинә бу јахынларда дахил олдуғундан бунлар һаггында данышылмајачагдыр.

Дам чардагларынын гамышла өртүлмә гајдалары

Тикинти дамы чардағынын үстләрини гамышла өртмәк зона әһалисинин иншаат мәдәнијәтиндә та гәдимләрдән тәтбиг едиллир. Кәнд ағсаггалларынын вердикләри мә'лумата кәрә, онларын көрдүкләри, лакин инди артыг арадан чыхмыш евләрин чардаглары әксәрән гамышла өртүлүрмүш. Гамышла јапылмыш чардагларын алтында һаванын һәрарәти адәтән, бир гајдада олур.

Тәсәррүфат тикинтиләринин бир чохунун вә бә'зи јашајыш евләринин дам чардаглары инди дә гамышла јапылыр.

Дам чардагларынын гамыш вә гаргы илә јапылма гајдалары

Ингилабдан әввәлки дөврдә зона әһалисинин иншаат ишләриндә дам чардагларынын јапылмасында гамыш вә гаргыдан кенлиш истифадә едилмиш вә һазырда надир һалларда да олса, женә дә истифадә едиллир.

Дам чардагларынын јапылмасында гамыша нисбәтән гаргы аз тәтбиг олунур.

Кәнд ағсаггалларынын вердикләри мә'лумата вә еләчә дә ингилабдан чох-чох әввәл тикилмиш гамыш јапыглы евләрин бу күнә гәдәр кәлиб чыхмыш нүмунәләринә нәзәр јетирдикдә, мүәјјән етмәк олур ки, гамыш вә ја гаргыдан олан дам чардагы јүз илдән артыг гала биллир. Узун илләр гар вә јағыш суларынын, һабелә исти вә сојуғун тә'сиринә јахшы давам кәтирир.

Гамыш вә ја гаргы дам чардагы јапығынын белә јүксәк давамлылығы малик олмасынын бир чох сәбәбләри вардыр. Онлардан бири гамыш вә ја гаргынын тәбиәтән атмосферин нәм тә'сиринә дөзмә хусусијәтинә малик олмасы, дикәри исә

¹¹⁹ Дам чардагларынын өртүлмәси ифадәси әвәзинә әсәрдә зона әһалиси, хусусән Гах, Загатала вә Балакен рајонларында сакин оланлар тәрәфидән ишләдилән «дам чардагларынын јапылмасы» ифадәсидән истифадә едиләчәкдир.

бу хусусийјетин инсанлар тәрәфиндән артырылмасы үчүн көрүлән бир сыра сүн'и тәдбирләрди. Бунун да ән мүнүмү тикннн дахилнндә жанан очаг вә ја бухарынын түстүсүнүн кәнара дејил, дам чардағынын алтына чыхмасыдыр ки, бунун нәтичәснндә жапыг һисләрнн вә ғырла өртүлүр. Беләликлә дә, гамыш вә гарғы жапыға зәрәрверичи гурдларын, чүчүләрнн дахил олмасы имканы кәсилнр. Даһа доғрусу, бу зәрәрверичиләр түстүнүн тәсириндән ғырылырлар. Дикәр тәрәфдән һис басмыш гамыш вә гарғынын атмосфер нәмишлијинә дөзмә габилнјјәти икн-үч дәфә артыр. Бүтүн бунлардан башга, түстү гамыш вә гарғы чубуглары арасына дахил олуб, заман кечднкчә бу аралыглары ғырлајыр ки, бу да өз нөвбәснндә гамыш чубугларынын жапыг күтләснндә бир-биринә даһа јакшы сылашмасына вә бунларын арасында олан бошлугун долмасына сәбәб олур вә беләликлә дә, жапыг үзәринә дүшән су дамчыларынын чардағын алтына кечмәсннә манеј јараныр.

Гамыш жапыглы чардагларын малик олдуғлары бу хусусийјәт нәтичәснндә онларын алтында кәнд тәсәррүфат мәнсулары, әрзаг сахламаг, хусусән барама гурду бәсләмәк үчүн мүнәсиб шәраит олур. Чардағын алтында түстү нјинин олмасы бураја гарышга вә барама гурдуна зәрәр верә билән дикәр һәшәрәтын дахил олмасына мане олур.

Бүтүн бунларла јанашы, гамыш, гарғы жапығын давамлылығыны артырмаг үчүн көрүлән мүнүм тәдбирләрдән бири дә чардағын сәтһн үзәриндә гамыш вә ја гарғы тәбәгәснннн ғалын (тәхминән 20—30 см) олмасыдыр.

Јерли әһалинин бу сәһәдәки узун тарихи тәчрүбәснндән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, гамыш, гарғы тәбәгәси бәрк сыхлыдығы вә ғалын олдуғу шәраитдә кејфијјәтлн дам чардағы жапығы ола биләр. Дикәр тәрәфдән бу вәзијјәтдә о өз ағырлығы илә күләјин гаршысында дајанмаг габилнјјәтинә малик ола биләр.

Гамыш вә гарғы жапығынын өз ағырлығындан әләвә бунун үзәринә јаған гарын кеч әримәси нәтичәснндә узун мүддәт жапығын үзәриндә ғалараг салдығы әләвә ағырлығы нәзәрә алараг, чардағын ғажы ағачлары диаметри 15—25 см, ғожлары диаметри 15—20 см вә габырғалары диаметри 10—12 см олан ағачлардан ғајырылыр. Дикәр тәрәфдән бунлар бир-биринә јакын дүзүлүр. Ғожлар бир-бириндән тәхминән бир гол боју (80—100 см), габырғалар исә бир-бириндән икн гарыш мәсафәдә ғаланыр. Белә олдуғда чардағын тәзјигә дөзүмлүлүјү артыр.

Бундан башга, гамышла жапылан чардагларда даһа бир сыра ишләр көрүлүр.

Икиснәли дам чардагларынын кәнар ғожларындан тәхминән 20—25 см кәнара чыхмыш габырғаларын арасы икн-үч чәркә фындыг чубуглары илә һөрүлүр. Чардағын бу һөрүлмүш

һиссәси Балакән, Зағатала вә Гах рајонларында «алады» адланыр.

Бу ғајда илә һазырланмыш дам чардаглары гамыш вә гарғы илә жапылыр. Билаваситә жапыг ишинә башламаздан әввәл ашағыдакы һазырлыг ишләрн көрүлүр. Бу мәрһәләдә ингнлабдан әввәлки дөврдә имәчилиг ады илә ғоһум-гоншулар, һазырда исә әләвә олараг, колхозун нишаат бригадасы үзләри көмәк едирләр. Онлар дашыныб-кәтирилмиш гамыш вә гарғылары саф-чүрүк едиб, мурдарча ағачы чубугларындан вә ја јабаны тәнәкләрдән «бурмалар»,¹²⁰ јенә мурдарча вә фындыг ағачларындан 1—3 м узунлугунда «мугејни»¹²¹ адланан чубуг кәсиб һазырлајырлар.

Бунлардан әләвә, икиснәли чардагларда кәнар вә дөрд-сннәли чардагларда сырт ғожлары¹²² бојунча жапылачаг хусуси гамыш гомлары кәсилнб һазырланыр вә жапыг ишиндә ичра едилчәк бир сыра дикәр ишләр көрүлүр.

Дам чардагларынын гамыш вә гарғы илә жапылмасы иши сентјабр ајындан башланыр. Иш, адәтән, күнәшли күнләрдә ичра едилнр.

Шәки-Зағатала зонасында дам чардагларынын гамыш вә ја гарғы илә жапылмасы «тап» вә «саллама» адланан икн үсулла ичра едилнр. Биринчи үсул зона һудудлары дахилнндә даһа кениш сурәтдә јајылмышдыр.

Тап үсулу. Бу үсулла дам чардагларынын жапылма әмәлијјаты мурәккәб олуб, хусуси бачарыг, иш вәрдиши вә ұсталыг тәләб едир. Бунун үчүн дә тап үсулу илә дам чардағы жапырмаг истәјәнләр бу сәһәдә ихтисаслашмыш шәхсләри—ұсталары дә'вәт етмәјә мәчбур олурлар.

Тап үсулу илә дам чардаглары жапыларкән гамыш гомлары тәбәгәләр вәситәснлә олдуғча бәрк сурәтдә дам чардағынын сәтһинә сыхылыр вә чардаг сәтһиндә гамышын мөһкәм дајанмасы үчүн мурәккәб бәркитмә үсул вә ғајдалары тәтбиғ едилнр (44-чү шәклә бах).

Бу үсулла дам чардагларынын жапылмасында әсәсән ұста вә икн көмәкчидән ибарәт үч нәфәр иштирак едир. Лакин ишин сур'әтлә кетмәси үчүн әләвә бир нечә нәфәр дә көмәк едир.

Јапыг ишинин билаваситә мäs'ул ичрачысы олан ұста чардағын үстә дуруб, гамыш вә ја гарғы гомларыны жапыр. Ёста көмәкчиләриндән бири јенә чардағын үстә дураараг, гамышлары гомлајыб ұстаја верир вә онунла бирликдә чардаг сәтһиндә гамыш тәбәгәләрнннн жапылмасында иштирак едир. Ёста-

120 «Бурма» гамыш вә ја гарғы гомларынын, чардағын габырға вә ғожларыны бағламаға вә дикәр бағлама ишләрнндә ишләдилнр.

121 Мугејни—гамыш вә гарғы гомларыны чардағын сәтһинә сыхыб бәркитмәк үчүн тәтбиғ едилнр.

122 Сырт ғожлары—чардағын снәләриннн арасында олан ара ғожлардыр.

нын икинчи көмөкчиси исэ жердеки гамыш багларыны, бурма чубугларыны вэ башга лэвазиматы чардагын үстүнэ галдырыр. Икинчи уста көмөкчисинэ бу ишдэ ев саһибинин аилэ үзвлэри вэ гоһум-гоншулар көмөк едирлэр.

Бүтүн һазырлыг ишлэри гуртардыгдан сонра уста вэ онун көмөкчилэриндэн бири дамын чардагына галхыр вэ жапгы ишлэринэ башлајыр.

Тап үсулу илэ дам чардагыны жапмаг иши, жапгы материалларынын нөвүндөн, ја'ни гамыш вэ ја гаргы олмасындан асылы олараг, мүэјјән фэрглэрлэ ичра едилир.

Гамышла жапгы иши устанын сағ вэ ја солахај олмасындан асылы олараг онун иш сэмтинэ мүнәсиб тэрәфдән башланыр. Лакин гејд едилмәлидир ки, иш ән чох сағ тэрәфдән башланыб сола¹²³ доғру апарылыр.

Бу гајда илэ иш чардагын сағ тэрәфинэ дүшән кәнар гождан башланыр.

Биринчи гамыш гому чардагын кәнар вэ ја сырт гожунун (дөрдсинәли чардагларда) этәк габырғалары илэ бирләшдији јердә, кәсик башы ашағы олмаг шәртилә, узадылыр. Икисинәли дам чардагларында кәнар гож габырғалар вэ аладинин үзәринә, гожун јерә бахан учу өртүлмәк шәртилә узадылыр.

Чардагын этәжиндә гојулмуш бу биринчи гамыш гому кәнар вэ сырт гожунун икинчи (бә'зән исэ биринчи) габырға илэ бирләшдији јердә ағач бурма васитәсилә олдуғча мөһкәм бир тәрздә чардага бағланылыр. Лакин јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, биринчи гамыш гому гожун үзәринә гојулдуғда илк нөвбәдә гож вэ габырғаја бош бағланыр. Бу онун үчүн едилир ки, уста тахтадан гајырылмыш «галаг» адланан аләт васитәсилә гамыш лајыны чардагын үзәриндә сәлигә илэ низама сала билсин, гамышын ашағыја бахан башыны дөјүб дүзәлдә билсин. Буну едәндән сонра уста 1—3 м узунлуғу вэ 2—3 см жоғунлуғу олан «мугејни» адланан ағачын бир, даһа доғрусу, жоғун башыны гож илэ габырғанын бирләшдији јердә сарынмыш бурма вэ гожун арасына кечирир вэ бир даһа гамыш лајы дүзәлтдикдән сонра бурманы бәрк-бәрк дартыб бағлајыр.

Бу гајда илэ бағланмыш гамыш гому чардагын үзәриндә сәлигәли көрүндүјү кими, һәм дә мөһкәм отурур. Мугејни адланан ағачын бир башы чардагын сәтһиндән бир гәдәр јухарыја галхыр.

Бу минвалла 60—70 см узунлуғунда кәсilib һазырланмыш гамыш гомларыны бир-биринин ардынча, икисинәли чардагларда кәнар вэ дөрдсинәли чардагларда исэ сырт гожу бојунча чардагын этәжиндән јухарыја, бој тиринәдәк дүзүрләр. Биринчи гамыш гомунун бурма илэ бағландығы јер икинчи го-

јулачаг гамыш гомунун этәји илэ өртүлүр. Беләликлә, бир гомун бағландығы јер икинчи гомун алтында галыр. Бир золаг жапыг дүзүлүб гуртарандан сонра јенә дә чардагын этәжиндән башлајараг, жапгы иши давам етдирилир. Бунун үчүн чардагын ашағы габырғасы илэ јандан, икинчи гожун бирләшдији јердән биринчи гамыш гомунун јанындан чардагын этәжиндә, јенә кәсик башы ашағы олмаг шәртилә, гамыш гомлары мугејнинин алт тэрәфиндән чардаг габырғаларынын үзәринә гојулур, кәнар вэ ја сырт гожу бојунча јухарыја доғру дүзүлүб бәркинмиш гамыш жапыга бәрк сығышдырылыр. 1 алаг васитәсилә гамышын ашағы этәји дөјүлүб дүзәлдилир. Сонра исэ мугејни дартылыб чардагын о бири габырғаларына бағланыр.

Беләликлә, мугејни алтында олан гамыш лајлары габырға үзәринә бәрк сыхылыр вэ онлары дағылмаға гојмур.

Бу әмәлијат битәндән сонра, јенидән мугејни үзәринә икинчи чәркә гамыш гомлары дүзүлүр вэ галаг васитәсилә онларын јан-јөрәси таңдаланыр, таразланыр вэ бәркидилир. Сонра исэ кәнардан икинчи гожун икинчи (бә'зән биринчи) габырға илэ бирләшдији јердә, биринчи чәркә гамыш гомларынын бәркиндији кими, бурма васитәсилә әввәлчә бош, лакин галагла гамыш лајлары дүзәлдиләндән сонра исэ бәрк-бәрк бағланыр.

Беләликлә, мугејни гамыш лајлары арасында галыр. Бунула да о, габырға үзәриндә гамыш лајларынын дағылмасына вэ мөһкәм отурмасына көмөк едир.

Чардагын дикәр синәси дә бу чүр жапылдыгдан сонра бунларын арасы жапылыр.

Бу гајда илэ жапылмыш чардагын синәси бојунча кәсик тәрәфи ашағы олмаг шәртилә бағланан гамыш гомларынын бој тиринә јахын олан чәркәсинин учлары бој тириндән хејли јухарыја галхыр вэ уста бунлары буруб әјерәк гамыш лајынын алтына тәпир. Бу әмәлијат гуртардыгдан сонра бој тириндә гамыш лајынын галынлығыны артырмаг мөгсәдилә јердә бир нечә гамыш гомларыны гошалајыб бурма васитәсилә баш-баша бағлајыр вэ бунлары галдырыб хурчун кими бој тиринин үстүнә ашырырлар. Хурчунвары салынмыш гамыш гомларынын чардагын кәлләсиндә мөһкәм отурмасыны тәмин етмәк үчүн тәхминән 1,5—2 м узунлуғунда, гол жоғунлуғунда олан бир нечә чүт һача ағачлары гошалајыб, һача башлары ашағы олмаг шәртилә, баш-баша ағач бурма васитәсилә бағлајараг хурчун кими бој тиринин үзәринә ашырырлар. Бундан сонра чардагын һәр ики синәси үзәринә диаметри 10—15 см жоғунлуғда вэ бој тирин узунлуғунда пајалар узадылыр.

Бу ағачлар һәр ики тэрәфдән ағырлыглары илэ чардагын гамыш жапыгына тәзјиг едир вэ бој тирин үзәринә ашырылмыш гамыш бағларынын күләк тэрәфиндән гопарылыб апарылмасы гаршысыны алыр. Бу сонунчу әмәлијатдан сонра чардагын гамышла жапылма иши гуртарыр.

¹²³ Үзүмүз чардага бахаркән бизим сағ тэрәфимиз чардагын сағы, сол тэрәфимиз исэ сол тэрәф һесаб едилир.

Чардағын жапылмасы гуртаран күн ев саһиб гоншу вэ гоншларынын көмәји вэ иштиракы илэ гонаглыгы верир, уста вэ онун көмәкчиләриннэ эмәк һагларындан әләвэ ев саһибинин ад-санына мүнәсиб хәләт, бәхшиш верилір.

Дам чардагларынын жапылыб гуртарма иши ел арасында шәһлик шәраитиндә апарылыр. Бу ишә ајдын, күнәшли күн-ләрдә башланылыр.

Тап үсулу илэ жапылмышы гамыш жапыг мөһкәм олур. Жапыгы галынылыгы 20—30 см олур.

Икнотаглы јашајыш евинин икисинәли дам чардагыны јапмаг үчүн 40 јук гамыш лазым кәлир.¹²⁴

Тап үсулу илэ адн икнотаглы јашајыш евинин икисинәли чардагыны јапан устанын иңгилабдан әввәлки дөврләрдә эмәк һагы 60—70 манат идн.¹²⁵

Бәһсин сонунда бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр. Дам чардагы жапылма мүддәтиндә уста вэ онун көмәкчиләринин јемәји ев саһиб вэ онун гонум-гоншусу тәрәфиндән өдәни-лирди. Ев саһибинин евиндә шәрант олмадыгда уста вэ уста көмәкчиләри јемәјини гоншу вэ гоншларын евиндә јејир вэ орада да кечәләјирдиләр. Лакин ев саһибинин евиндә јатмаг үчүн шәрант олдугда гоншу вэ гоншлар нөвбә илэ усталар үчүн евләриндә јемәк һазырлајыб кәтирирдиләр. Бәзи һал-ларда исә онлар көмәк мәгсәдилә чардаг јапдыранын евинә әт, јаг, шор, гатыг, чәрәк вэ башга әрзаг көндәрирдиләр. Бос-таны, бағы олан гоншу вэ гоншлар говун, гарпыз вэ мөвсүмә көрә башга мејвәләр көндәрирдиләр.

Јухарыда тәсвир едилән ел көмәји һазырда да мүәјјән дәр-рәчәдә галмагдадыр. Лакин инди бу саһәдә әсас иши колхо-зун ишәат бригадасы көрүр.

Јери кәлмишкән гејд едилмәлиндир ки, кәндин варлы кәнд-лиләриннә көмәклик үчүн онун евинә јалныз әрзаг көндәрир-диләр. Ағсагалларын дедикләриннә көрә, кәндин «Һөрмәтли» вэ «Һуфузлу» шәхсләри дам чардагы јапдыран заман гонум-гоншулардан башга, ајры-ајры кәндлиләр дә онларә әрзаг кәтирирдиләр.¹²⁶

Һагында данышылан тап үсулу илэ әсасән јашајыш евлә-ринин дам чардаглары жапылырды. Лакин дөвләтли аиләләрдә тәсәррүфат биналарынын чардагларынын гамышла јапылма-сында да бу үсулдан истифадә едиллирди.

Дам чардагларынын гаргы илэ јапылмасы әсасән Шәки-

¹²⁴ Загатала районунун Даначы кәнд сакини 50 јашлы Адијев Мәммәд-шафи һүдуд оғлунун вэ 60 јашлы Гурбанов Мәммәд Рамазан оғлунун вер-дикләри мәлүматә әсасән. Бир јук гамыш 30 багдан ибарәттир.

¹²⁵ Јенә јухарыда адлары чәкилан ағсагалларын мәлүматына әсасән. Бу пула бөјүк хурчун чит алмаг оларды.

¹²⁶ Загатала районунун Гандаг кәнд сакини 112 јашлы Лачинов Ынч-ран Чамал оғлунун вэ Варташен районунун Варлы кәнд сакини 72 јашлы Јусифов Т. Миндар Абдулла оғлунун вердикләри мәлүматә әсасән.

Загатала зонасынын Варташен, Гутташен районлары кәндләр-риндә тәтбиг едиллир.

Дам чардагынын жапылмасында бармаг јоғунлуғунда олан гаргылардан истифадә олунур.

Гаргы илэ дам чардагларынын тап үсулу илэ жапылмасы гәјдасы елә гамышла олдуғу кимидир. Лакин гаргы илэ дам чардагынын јапмаг иши бир нечә хүсусијјәти илэ гамыш јап-гы ишиндән фәргләнир.

Гаргы гомларыны јапмаздан әввәл онлары дәстәләјиб, кә-сик башы үстә бир нечә дәфә нәм вә нарын чај гумуна тахы-лыр вэ галдырылыб чеврилир. Беләликлә, гаргынын ич бош-луғуна гум дәнәләри долур. Бу минвалла ичәрсин гумла-долдурулуш гаргы гомлары, гамышла олдуғу кимн, чарда-гынын үзәринә жапылыр.

Јапгы иши тамам гуртарандан сонра чардагыны синәсини һамарлашдырмаг мәгсәдилә уста вэ уста көмәкчиләри мәш'әл васитәсилә гаргы јарпагларыны үтүрләр. Гаргыларын ичәрсин нәм гумла долдурулдуғундан мәш'әлин алову јалныз онун чардагынын сәтһиндән јухарыја галхан јарпагларыны јандырыр. Бу гәјда илэ үтүлмүш чардагынын гаргы илэ жапылмыш сәтһи һамар вэ сүрүшкән олур ки, бу да онун үзәринә төкүлән гар-јагыш суларынын чардагынын сәтһиндә дајанмадан ахыб төкүл-мәсинин тә'мин едир. Гаргы илэ жапылмыш чардаглар чох давамлы вэ узун өмүрлү олур.

Саллама үсулу илэ дам чардагларынын гамыш вэ ја гаргы илэ жапылма гәјдасы

Саллама үсулу илэ дам чардагларынын истәр гамыш вэ истәрсә дә гаргы илэ јапмаг үчүн јапгы материалы саф-чүрүк едиләндән сонра гом-гом бағланараг, кәсик башы ашагыја олмаг шәртилә, дам чардагы синәсин үзәринә ашагыдан јуха-рыја доғру бир-бир сых сурәтдә дүзүлүр вэ бурма васитәсилә чардагынын габыргаларына бағланылыр.

Бу үсулла да биринчи чәркә гомларын бағландыглары јер икнинчи чәркәдәки гамыш, гаргы гомларынын әтәји илэ өртү-лүр.

Чардагынын кәнар гожу үзәринә гамыш гому тап үсулуиңдан фәргли олараг кәсилмәјиб, бүтөв һалда гојулур вэ гожа са-рыныр. Бу үсулда мүгејиндән истифадә едилмир.

Саллама үсулу илэ әсасән тәсәррүфат биналарынын чар-даглары вэ јохсул кәндлиләрини јашајыш евләринин чардаг-лары жапылырды. Инди артыг јашајыш евләринин жапылма-сында бу үсулдан истифадә едилмир. Һазырда кәндләрдә тәсәррүфат биналары надир һалларда саллама үсулу илэ га-мыш вэ ја гаргы илэ жапылыр.

Јери кәлмишкән гејд едилмәлиндир ки, зонанын бүтүн ра-јонларында гамыш вэ гаргыдан истифадә едилминдир. Лакин

зона һудудлары дахилиндә 5—6 кәнддә әһали җагы ишиндә җагыш вә җагы әвәзинә күләшдән истифадә етмишдир.

Күләшлә әсасән тәсәррүфат тикинтиләринин дам чардагларыны җапырлар.

Загатала районун Сувакил кәнд советлиҗинин Гаргаја, Гас, Гала кәндләриндә тәсәррүфат тикинтиләринин дам чардаглары, әсасән, саллама үсулу илә күләшлә җапылмышдыр. Дам чардаглары күләшлә җапылмыш тәсәррүфат тикинтиләринә бу кәндләрдә һазырда да тәсәдүф олунур.

Шәки-Загатала зонасы әһалиси тикинтиләринин дам чардаглары тахта парчалары илә дә җапылыр. Бу нөв чардаглы тикинтиләрә тахтапушлу вә җахүд тахта җапыг¹²⁷ деҗирләр. Тикинтинин дам чардагларыны тахта парчалары илә өртмәк XIX әсрин әввәлләриндә кениш җапылмышдысә, сонралар, даһа доғрусу, XIX әсрин икинчи җарысындан башлаҗараг кирәмәт ону сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Артыг инди дам чардагларынын үстүнү тахта илә өртмәк гәйдәсы демәк олар ки, тамамилә арадан галхмышдыр. Чардагы тахта җапыг тикинтиләрә һазырда чох аз тәсәдүф едилир. Лакин вахтилә әһалинин тикинти мәдәниҗәтиндә тәтбиг олунмуш бу тахта җапыглар һаггында бир нечә сөз демәк ләзымдыр (45-чи шәк-лә бах).

Кәнд ағсаггалларынын¹²⁸ вердикләри мәлумата әсасән вә тәк-тәк нүмунәләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмыш тахта җапыглы тикинтиләр үзәриндә апарылан арашдырма нәтиҗәсиндә бу гәнаәтә кәлмәк олур ки, дам чардагларында өлчүләри етибарилә ики нөв тахта парчалары ишләнмишдир. Биринчи нөв җапыг тахталарынын галынлығы 1—1,5 см, узунлуғу 40—50 см, ени 20—25 см олур. Бу өлчүдә олан тахта җапыглы тикинтиләрә Гутгашен, Шәки, Загатала районлары кәндләриндә аз-аз тәсәдүф едилир. Икинчи нөв тахта җапыгларынын галынлығы 0,3—0,5 см, узунлуғу 26—30 см, ени 20—25 см олур. Бу тип тахта җапыгларә ән чох Загатала, Балакән району кәндләриндә тәсәдүф едилир. Мәсәлән, Ахвах кәнд сакини Әли Мәмәд оғлу Баһадуровун җашаҗыш евинин дам чардагы икинчи нөв җапыг тахтасындандыр.

Ағсаггалларын дедиҗинә көрә, биринчи нөв җапыг тахталары икинчи нөвә нисбәтән даһа кениш җапылмыш имиш вә даһа гәдимдир. Биринчи нөв җапыг тахталары һазырланмасы етибарилә икинчи нөвә нисбәтән даһа асан вә сәдәдир. Дикәр тәрәфдән биринчи нөв җапыг тахталары мөһкәмлиҗи етибарилә икинчи нөвә нисбәтән даһа мөһкәм вә давамлыдыр.

¹²⁷ Варташен, Гутгашен районларында дам чардаглары тахта парча илә өртүлмүш тикинтиләрә «тахтапушлу», Загатала, Гах районларында исә «тахта җапыглы» деҗилир. Мәтидә тахта җапыглы термининдән истифадә едиләчәкдир.

¹²⁸ Кәнд ағсаггалларынын бир нечәсинин ады җухарыда гејд олунмушдур.

Биринчи нөв җапыг тахталары галын вә давамлы олдуглары үчүн тез чүрүмүр. Онлар үзәринә җаған җагыш вә җарын тәз-җигинә даһа җахшы давам кәтирир. Бундан башга, биринчи нөв җапыг тахталары галын олдуглары үчүн исти вә сојуғун кечмәсинә дә мугавимәт көстәрир вә бунун үчүн дә чардагыны һавасы сабит галыр. Бу хусусиҗәт чардаг алтында сахланмыш шәҗләрин вә мөһсулатын җахшы галмасы үчүн вачиб шәртләрдәндир.

Биринчи нөв җапыг тахталарыны чардағын үзәринә дүзмәк вә бәркитмәк иши ашағыдакы гәјдә илә ичра едилир. Әввәл чардаг әтәҗинин сағ вә җахүд сол гәнадынын әтәҗинә, ондан 5—6 см ашағы салынмаг шәртилә, биринчи тахта вурулур. Сонра исә онун бөјрүнчә, биринчинин үстүнә 2—3 см отурмаг шәртилә, јенә габырға тахтасындан 5—6 см ашағы салланмаг шәртилә икинчи тахта вурулур. Бу гәјдә илә иш ахыра кимн давам етдирилир.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, җапыг тахталарынын бир-биринин үстүнә (бөјүр тәрәфдә) җахшы отурмасы үчүн үстә гојулан тахтанын бөјрү 2—3 см јонулуб дәринләшдирилир. Беләлик-лә, тахталар бир-бири үзәриндә кип отурдулур. Белә олан сүрәтдә тахталарын арасындан җагыш вә җар сујунын кечмәси үчүн јер галмыр.

Бу гәјдә илә чардаг гәфәсәси әтәҗи үзәринә җапыг тахталары бир-биринин јанынча дүзүлүр вә јерли дәмпрчиләрин һазырладыглары башы топа папағлы (кола) мыхла чардағын габырғасына мыхланыр. Биринчи чәркә бу гәјдә илә дүзүлүб гуртарандан сонра ејни гәјдә илә икинчи чәркә дүзүлүр. Лакин икинчи чәркәдә дүзүлән җапыг тахталарынын учлары 3—4 см өлчүдә биринчи чәркәдәки тахталарын баш тәрәфи үзәриндә отурдулур. Бу минвалла тахталар чардағын кәлләсинә гәдәр дүзүлүб бәркитилир. Чардаг јанында вә чардаг сыртларынын кәсишмәсиндә галмыш бошлуғу тутмаг үчүн ортасы арх шәклиндә ачылмыш јармача вә җахүд тахта вурулур. Беләлик-лә, дам чардагы тахта җапыгларла өртүлүр. Икинчи нөв җапыг тахталар да җухарыда гејд олунан гәјдә үзрә чардаг габырғалары үзәринә дүзүлүр вә мыхланыр.

Дам чардагларынын кирәмәтлә җапылма гәјдалары

Дам чардаглары үзәринә кирәмәт әсасән үч гәјдада дүзүлүр: 1) ики гат дүзүлүш; 2) бир јарым гат дүзүлүш вә 3) јалынгат дүзүлүш.

Дам чардағыны ики гат кирәмәтлә өртмәк үчүн әввәл кирәмәтләри чардаг әтәҗинин сағ вә ја сол олмагла бир ғырағындан дүзмәҗә башлаҗырлар. Бунун үчүн кирәмәтләрин гармаглары (кирәмәтин архасында олан димдиквары чыхынты) чардағын ашағысындакы икинчи габырғаја илшидирилир. Бу һалда кирәмәтләрин орта һиссәси ашағыдан биринчи габырға

үзөрндө отурдулур. Бу гајдада гојулмуш биринчи чэркэ кирэмилтлэрин учлары чардағын этэјиндөн 4—5 см ашағыа салыныр. Күлэјин биринчи чэркэдэ дүзүлмүш кирэмилтлэри јериндөн тэрпатмэмәси үчүн онлары бир вә ја ики јериндөн «кирэмит дешән» адланан хусуси алат васитәсилә дешир вә чардағын габырғасына мыхлајырлар. Биринчи чэркэ кирэмилтлэри бу минвалла дүзәндөн сонра икинчи чэркәнин кирэмилтлэрини дүзмәјә башлајырлар. Икинчи чэркәнин кирэмилтлэрини гармағлары, биринчи чэркәнин кирэмилтлэри кими, даһа габырғаја дејил, анчаг биринчи чэркэдэ дүзүлмүш кирэмилтлэрин кәлләлэринә илишдирилиб, һәмин чэркәдәки кирэмилтлэрин ара бирләшмәси үзәринә узадылыр. Беләликлә, биринчи чэркэ кирэмилтлэрин ара бошлуғу тутулур вә бурадан чардағын алтына сүзүлүб, аха биләчәк јағыш вә гар сујунун гаршысы алыныр вә ејни заманда бир чэркәдә ики гат кирәмйт тәбәгәси эмәлә кәлир. Үчүнчү чэркәдә дүзүлчәк кирәмилтлэрин гармағлары исә биринчи чэркәдәки кими чардаг габырғасына илишдирилир вә учлары икинчи чэркәдәки кирәмилтлэрин 2—3 см үзәринә отурдулур. Дөрдүнчү чэркә кирәмилтлэрин гармағлары үчүнчү чэркә кирәмилтлэрин, биринчи вә икинчи чэркә кирәмилтлэри дүзүлүшүндә олдуғу кими, кәлләлэринә илишдирилиб ара бошлуғу үзәринә узадылыр. Бу гајда илә чардағын ашағы этәјиндөн башланан чүт чэркәдә дүзүлән кирәмилтлэрин гармағлары тәк чэркәдә дүзүлән кирәмилтлэрин кәлләсинә илишдирилиб үстүнә отурдулур. Беләликлә, чардағын үзәриндә ики гат кирәмйт өртүјү эмәлә кәлир. Бу минвалла чардағын синәсиндә дүзүлмүш кирәмйт лајлары чардағын јанында елә бирләшдирилир ки, чардағын бир синәсиндән кәлән кирәмилтлэрин кәлләсинә о бири-синдән кәлән кирәмилтлэрин гармағлары илишдирилир. Кәллә кирәмилтлэри дә этәк кирәмилтлэри кими дешилиб дам чардағынын баш габырғасына мыхланыр. Чардағын кәллә һиссәсиндәки кирәмилтләр чоһ һалларда јухарыда гејд олунан кими, бир-биринә илишдирилир, онлар чардағын бөјрүнүн вә чардаг сыртларынын кәсишмәләриндәки сыртарасы гожларын һәр ики тәрәфдән бөјрүнә сөјкәнир. Бу вәзијәтдә бој тиреи вә сыртарасы гожларын үзәриндә үст тәрәфдән бир гәдәр ачыг саһә галыр. Бу ачыг саһәни өртмәк үчүн чардаг үзәринә кирәмйт лөвһәләриндән дүзүлүр вә мыхла мыхланыр. Бәзән бу кирәмилтлэрин сыра кирәмилтлэри илә бирләшдији јердән су кечмәмәк үчүн ара сементләнир. Бој тиринин үстү вә сыртарасы ачыг саһә, башга сөзлә, чардағын јалы вә сыртарасы ачыглығы хусуси гајырылмыш кәсик силндрвары кирәмилтлә өртүлүр.

Чардағын јалы вә сыртарасы¹²⁹ ачыглығына дүзүлмүш силндрвары кирәмилтләр дә чардаға мыхланыр.

Ики гат кирәмилтлә өртүлмүш чардагларын алтында һава-

¹²⁹ Чардаг синәләринин бирләшдији јерә сырт дејилир.

нын температурунун дәјишилмәсинә харичи мүнит нисбәтән аз тәсир едир. Бу да чардаг алтында кәнд тәсәррүфат мәнсулларынын јахшы сахланылмасы вә һабелә барама гурдунун мүнәсиб температур шәраитиндә сахланылмасы үчүн имкан верир. Дикәр тәрәфдән гар вә јағыш сују кирәмилтлэрин араларындан ахыб чардағын алтына төкүлә билмир. Бүтүн бу кәстәрилән үстүлүкләрә малик олан ики гат өртүјүн бир сыра кәсир чәһәтлэри дә вардыр. Ики гат кирәмйт дүзүлүшлү чардагларын үзәринә чоһ ағырлыг дүшүр, артыг кирәмйт сөрф етмәк лазым кәлир вә ағырлыға давам кәтирмәк үчүн чардағын габырғаларыны сых вурмагла јоғун ағачдан дүзәлтмәк лазым кәлир.

Дам чардагларынын бир јарым гат кирәмилтлә јапылмасы, әсәсән, ики гат өртүклү чардаглар кимидир. Лакин бир јарым гат өртүклү чардагларда икинчи чэркәнин, даһа доғрусу, чүт чэркәлэрин кирәмилтлэри тәк чэркәлэрин кирәмилтлэри үзәринә бүтүлүклә отурдулмур вә чүт чэркәдә олан кирәмилтлэрин гармағы тәк чэркәдәки кирәмилтлэрин билаваситә кәлләсинә дејил, чардағын габырғасына илишдирилир. Бунун үчүн дә чардаг габырғаларынын арасы аз, јәни бир кирәмитин јарысы узунлуғда олур. Бир јарым гат дүзүлүшлү чардагларда икинчи чэркәнин кирәмилтлэри биринчи чэркә кирәмитинин јарыја гәдәр үстүнү өртүр.

Јалынгат өртүклү чардагларын кирәмилтлә јапылмасы јухарыда кениш тәсвир едилмш ики гат вә бир јарым гат өртүклү чардаглар кимидир. Лакин әсәс фәрг орасындадыр ки, бурада икинчи чэркәнин кирәмилтлэри биринчи чэркә кирәмилтлэрин үзәринә баш тәрәфдән јалныз 2—3 см өлчүдә отурур. Дикәр тәрәфдән гар вә јағыш сују ики јанашы дүзүлмүш кирәмитин арасындан чардағын алтына төкүлмәмәк үчүн онларын арасына алтдан 4—5 см ениндә, узунлуғу кирәмйт үзүлүғунда, галынлығы исә 0,2—0,3 мм олан «шалавка» («шилавка») адланан назик тахта лөвһә узадылыр. Бурада кирәмилтләр бир-биринин үстүнә нисбәтән аз отурдуғларына кәрә чардаг јалынгат һесаб олунур. Јалынгат өртүклү чардаглар јүнкүл олур вә аз кирәмйт ишләнир. Гејд етмәк лазымдыр ки, јалынгат өртүклү чардагларын этәклэри вә кәлләси чоһ вахт ики-үч чэркә ики гат кирәмилтлә өртүлүр.

Һазырда тикилән биналарын чардаглары әсәсән јалынгат вә һадир һалларда исә бир јарым гат үсулу илә өртүлүр. Ики гат кирәмйт өртүк артыг тәтбиғ олунмур.

Јашајыш евлэри диварларынын суванма, ағардылма, ширәләнмә вә рәнкләнмә гајдалары

Јашајыш евләринин дивар вә дөшәмәләринин сувамаг Азәрбајҗан әһалисинин иншаат тәҷрүбәсиндә чоһ гәдим заманлардан мөвҷуддур. Нахчыван МССР әразисиндә олан Күлтәпә

көндүндө апарылан археологич газынтлардан ма'лум олур ки, неолитин сону вэ енеолит дөврүнүн эвваллэриндэ бурада жашаган инсанлар жашагыш евлэринин дөшэмэ вэ диварларына торпаг-саман сувагы чөкмилшлэр. Мүасир дөврүмүздэ олду-гу кими, сувагын галынлыгы 3 см мүөжөн едилмишдир¹³⁰. Торпаг-саман сувагы илэ жашагыш евини сувамаг енеолит дөврүндэ Минкэчевирдэ дэ тэтбиг едилмиш¹³¹ вэ орта эср-лэрдэ бу тэчрүбэ Азербайжанын дүзөнлик районларында ке-ниш жаылмыш вэ зоманэмизгэ гэдэр давам етмишдир¹³².

Демэли, һалэ ерамыздан эввал IV миниллијин сону—III миниллијин эвваллэриндэ Азербайжанда торпаг-саман сува-гындан кениш истифадэ едилмишдир. Јухарыда көстөрилэн дөврдэ торпаг-саман сувагындан бөјүк бир эрази дахилиндэ белэ кениш истифадэ едилмэси Азербайжанда бунун даһа гө-дм дөврлөрдөн тэтбиг олундуғуна дэлалэт едир.

Азербайжан эһалисинин ишһаат тэчрүбэсиндэ чох узат ке-чмишлэрдэ јаранмыш олан бу эн'энэ инди дэ давам етдирилир. Лакин сон заманларда эһалинин рифаһ һалынын јахшылаш-масы илэ элагәдар олараг, торпаг-саман сувагы кирәч-гум, кирәч-семент, көч вэ с. илэ эвэз едиллир.

Төсвир едилэн ев тиллэри, хүсүсән ишыгы евлэр тикилиб гуртарандан сонра онун диварлары дахили тэрәфдән, бә'зән иеэ харичи тэрәфдән дэ суваныр.

Даш вэ бишмиш көрпичдән тикилмиш евлэрин јалныз ди-вары дахили тэрәфдән суваныр. Јери көлмишкөн гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр ев јонүлмүш даш вэ ја бишмиш көрпичдән сөлигэ илэ тикилмишсә вэ гаршысында өн артырмасы јохдур-са, онда евин дивары харичи тэрәфдән суванмыр. Лакин бә'зи ев саһиблэри белэ евлэрин пәнчәрә вэ гапы ачырымларынын һәшијәсинә 10—15 см еннидэ шырым суваг чөкдирил вэ ағар-дырлар. Чылха чиј көрпичдән тикилмиш евлэрин бүтүн ди-варлары һәр ики тэрәфдән тамамилә суваныр. Харичи сувагын чөкилмәсиндән мәгсәд евин заһири көзәллијини артырмагла бәрәбәр, тәбин гүввэлэрин (јагыш, гар сулары, күләк вэ с.) дагыдычы тәсиринин гаршысына алмагдыр. Чүнки чиј көр-пич мөһкәмлији илэ јухарыда адлары чөкилэн тәбин гүввәлэ-рин тәсиринә узун мүддәт дөзә билмир, тез дагылыб төкү-лүр.

Ејван диварлары мүтлэг суваныр.

Тикинтилэрин диварларыны сувамаг иши бир гајда олараг диварын јухарысындан башланыр вэ тәдричән ашагыја доғру ендириллир.

Марагландығмыз районларын эһалиси һазырда тикинти-

¹³⁰ О. Н. Нәбибуллајев. Күлтәпәдә археологич газынтлар, Ба-кы, 1959, сәһ. 33.

¹³¹ Г. М. Асланов, Р. М. Ваһидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, Баку, 1959, сәһ. 23.

¹³² Р. М. Ваһидов. Минкэчевир III В эсрлэрдә, Баку, 1961, сәһ. 25.

лэринин диварларыны сувамаг үчүн ади торпаг, саман, кирәч, тәмизләнмиш нарын гум, көч вэ сементдән истифадэ едир¹³³.

Јухарыда садаланан ишһаат материалларынын мүөжөн нисбәтлә гарышығларына су эләвэ етмәклә ашагыдакы суваг мөһлүлү нөвлэри һазырланыр:

1) торпагла саманын гарышығындан торпаг-саман; 2) ки-рәч-гум; 3) семент-кирәч-гум; 4) көч-гум-кирәч; 5) синкир-аг торпаг.

1. Торпаг-саман сувагы Шәки-Зағатала зонасы көндлө-риндә кениш тэтбиг едилэн суваг нөвлэриндәндир. Чиј көр-пичдән һөрүлмүш көнд жашагыш евлэри әксәрән торпаг-саман сувагы илэ суваныр. Торпаг-саман сувагы ади торпагла са-манын гарышығына су эләвэ етмәклә дүзәлдиллир. Торпаг-саман сувагынын дүзәлдилмәси мөһәлли характер даһијыр. Јерли эһали узун иллэрин иш тэчрүбәсиндән мүөжөн етмиш-дир ки, онларын көнд торпағларындан суваг һазырлајаркән иэ гэдәр торпага иэ гэдәр саман гатылачагдыр. Јерли торпаг-ларын јанышганлыгы дәрәчәсиндән асылы олараг она мү-өјөн мигдар саман гатылыр. Јанышганлыгы аз олан торпаг-лардан һазырланмыш сувага саман даһа чох гатылыр. Адә-тән, орта һесабла бир ведрә торпага $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{8}$ ведрә саман гаты-лыр.

Торпаг-саман суваг мөһлүлү кирәч вэ гумун гарышығын-дан һазырланмыш суваг мөһлүлүндан фәргли олараг, узун мүддәт ачыг һавада сахланыла билир вэ кејфијјәтин итир-мир. Әксинә, узун мүддәт јаш һалда сахланылмыш торпаг-саман суваг мөһлүлү, көнд ағсаггалларынын вэ усталарын (бәнналарын) дедијинә көрә, ачыјараг јанышганлыгы да-һа да артыр. Буна көрә дэ торпаг-саман суваг мөһлүлү һа-зыр олан кими истифадәјә верилмәјиб, бир нечә күн сах-ланылыр.

Торпаг-саман сувагы хүсүсән тәнәкә вэ габларда дејил, јер сәтһи үзәриндә һазырланыр. Сувагын гатылыгы тәхминән чө-рәк хәмириндән бир гэдәр сыјыг олур.

2. Кирәч-гум суваг нөвү зона эһалиси тэрәфиндән дивар-ларын, дөшәмәлэрин вэ дамын үст өртүјү үчүн тэтбиг еди-лир. Бу суваг нөвүндән Зағатала районунда даһа кениш и-стифадэ едиллир. Кирәч-гум сувагы һазырламаг үчүн бир һиссә сөндүрүлмүш кирәчә ики һиссә тәмиз гум көтүрүлүр. Кирәч дуру суда һәлл едилдикдән сонра бунун үзәринә јухарыдакы нисбәтдә тәмиз гум гатылыр вэ јахшыча гарышдырылыр. •Алынән мөһлүл гојун гатығы бәрклијиндә олур.

Верилән ма'луматлара көрә, кирәч-гум сувагынын кеј-фијјәтли олмасы үчүн, эввалә, кирәч күрәдән чыхан кими дәр-һал истифадэ едилмәмәлидир. Јахшы олар ки, бу мәгсәд үчүн истифадэ едилчәк кирәч һеч олмаса күрәдән чыхандан бир

¹³³ Г. Н. Садыгов. Развитие промышленности стронтовых мате-риалов в Азербайджане 1920—1960 гг., сәһ. 7.

ај сонра тахта тәнәкә ичәрисиндә дуру су илә сөндүрүлсүн. Бу мүддәтдән эввәл сөндүрүлмүш кирәчин жапышганлыгы дәрәчәси аз олур. Икинчиси, кирәч-гум мөһлүдунә торпаг кил гатылмамалыдыр. Чүнки бу, кирәч-гум мөһлүдунун жапышганлыгы хусусијјәтини азалдыр. Бу көстәрилән шәртләр нәзәрә алындыгда һазырланмыш кирәч-гум сувагы чох давамлы вә узун өмүрлү олур.

3. Үчүнчү суваг нөвү сement, кирәч вә тәмиз гумун 1:1:4 нисбәти илә гарышыгына су эләвә етмәклә дүзәлдилір.

4. Дөрдүнчү нөв суваг исә кирәч, гум вә кипсин (кәчин) 1:2:5 нисбәти илә гарышыгындан әмәлә кәтирилір. Сувағын гатылыгы әсасән чөрәк хәмири бәрклијиндә олур.

5. Бешинчи нөв суваг Шәки шәһәриндә вә бә'зи кәндләрдә ишләдилән «синкир» адланан ағ торпагдан һазырланыр. XIX әсрин Шәки шәһәр евләринин диварлары дахилдән бу суваг нөвү илә суванмышдыр.

Тикинти диварларына истәр дахили вә истәрсә дә харици тәрәфдән суваг чәкән заман сувағын јахшы дајанмасыны тә'мин етмәк мәгсәдилә сувагдан эввәл диварын сәтһинә су чиләнир. «Гуру дивара суваг жапышмаз» ел мәсәли бурадан јаранмышдыр.

Әкәр суваг көһнә дивар сәтһинә чәкиләчәксә, онда диварын сәтһи јахшыча тәмизләнир, гашыныр.

Суваг чәкиләмә иши енли тахта вә дөмир мала васитәсилә ичра едилір. Адәтән, торпаг-саман суваг тахта мала васитәсилә, кирәч-гум сувагы исә һәм дөмир вә һәм дә тахта мала васитәсилә чәкилир. Сувағын дивар сәтһиндә галынлыгы әсасән 1—3 см олур. Лакин бу галынлыг бир дәфәјә дејил, бир нечә дәфә лај-лај әмәлә кәлир. Бир лај суваг чәкилиб тәпијәндән сонра, икинчи вә үчүнчү лај чәкилир. Әксәр һалларда суваг ики лајдан артыг чәкилмир.

Кирәч-гум сувагы тәпијәндән сонра ону һамарламагдан өтрү сувағын үзәринә әл вә ја әски васитәсилә су чиләјиб тахта мала васитәсилә сүртмә үсулу илә чиләлајырлар.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, јашајыш еви отагларынын диварлары сәтһиндә олан габарыг, бәзәк елементләри дә чох заман сувагдан дүзәлдилір. Бунун үчүн суваг бир гәдәр гатылашдырылараг истифадә едилір.

Јашајыш евләрини тәмиз, сәлигәли сахламага адәт етмиш азербәјчанлылар чох гәдим заманлардан евләрин диварларынын ич үзүнү ағ кил, тәбашир, көч вә кирәчлә ағартмыш, мүхтәлиф (сары, гырмызы, көј, јашыл вә с.) рәнкли килләрлә ширәләмишләр. Бу ән'әнә һазырда да давам етдирилір.

Азербәјчан, Иран әразисиндә јашајан гәбиләләр һәлә Енеолит дөврүндә јашајыш евләринин диварларына ич тәрәфдән суваг чәкәндән сонра онун сәтһини ағ вә гырмызы рәнкләрсинишләр.¹³⁴

Мидија падшаһы Дејок Екбатанда (индики һәмәданда) тикирдији галанын дишләрини ағ, гара, гырмызы, мави вә нарынчы рәнкләрлә рәнкләтдирмишдир.¹³⁵ Демәли, инсанлар биналарын диварларына ағартмаг, рәнкләмәк, ону мүхтәлиф бојалы тәсвирләрлә бәзәмәк вәрдишинә чох гәдимләрдән малик олмушдур. Бу исә онларын естетик зөвгләрини тә'мин етмәклә, онларын ичтимаи-иғтисади гүдрәтинин тәзәһүрү кими ичра едилирди.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы бу ишә (ән'әнәјә) вүс'әт верир, онун кениш јајылмасы үчүн шәрант јарадырды. Һәр дөврүн өзүнүн јашајыш евләринин дахилини бәзәмәк үслубу һәмин дөврүн истәһсал гүввәләринин ичтимаи инкишаф сәвијјәсиндән нәш'әт едир.

Јашајыш еви диварларынын ич үзләрини ағартмаг, ширәләмәк вә рәнкләмәклә јанашы, евин дахилинин бәдни ме'марлыг көркәмини артырмаг мәгсәдилә нәбатат вә һејванат аламиндән алынмыш мүхтәлиф мәзмунлу сәһнәчикләр, ов сәһнәләри, дејүш сәһнәләри, һәндәси чизкиләр вә с. шәкилләр вә нахышлар чәкмишләр.

Минкәчевир археоложи газынтылары заманы илк орта әсрләрә анд христиан килсәләринин дивар галыглары үзәриндә ағ тәбаширдән гајырылмыш мүхтәлиф форма вә мәзмунлу дивар барелјефләри, ал-әлван рәнкләрлә үзәри нахышланмыш дивар сувагы гырынтылары тапылмышдыр.¹³⁶

Азербәјчанын илк орта әсрләр тикинти мәдәнијјәтинин јадикары олан бу нахышлы сувагларда кристаллашмыш сәнәткарлыг өз кејфијјәти вә камиллији илә сүбүт едир ки, тикинти диварларына ал-әлван рәнкли бојаларла нахышламаг, шәкилләрлә бәзәмәк иши илк орта әсрләрдән хејли эввәл мөвчуд олмушдур. О, бир чох нәсилләрин бачарыг вә естетик зөвгүнүн мәһсулудур.

Дикәр тәрәфдән јәгин етмәк олар ки, бу иш мәншәји е'тибарилә ичтимаи биналардан эввәл јашајыш евләринә анд олмушдур. Чүнки икинчиләр биринчиләрә нисбәтән даһа гәдим олмагла, инсанлары даһа чох дүшүндүрмүшдур. Ичтимаи биналар исә, адәтән, јашајыш евләри ме'мари конструксиялары әсасында тәшәккүл тапымышдыр.

Јашајыш евләринин диварларына бојалы тәсвирләр вә нахышларла бәзәмәк адәти гырылмаз бир сурәтдә ардычыл олараг бүтүн әсрләрдә мөвчуд олмуш вә дөврүн тәләб вә тә'сиринә ујғун тәрздә мүхтәлиф формаларда тәзәһүр етмишдир.

Дивар сәтһләринин чох рәнкли бојаларла ишләнилмәси

¹³⁵ Геродот. История, т. I, М., 1888, сәһ. 54.

¹³⁶ Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 102. Минкәчевирдә газынты иши апармыш тарих елмлари һәмәзәдә археолог Р. М. Ваһидовун вәрдији шифаһи мә'луматдан ајдын олмушдур ки, бу суваг кирәч-гум мөһлулундан әмәлә кәлмишдир.

¹³⁴ Иггар Алиев. История Мидии, ч. I, Баку, 1960, сәһ. 137.

XIV—XVII эсрләрдә әһәмијјәтли дәрәчәдә инкишаф етмишдир.¹³⁷

Аггојунлу һөкмдарларындан Узун Һасәнин оғлу Јагуб падашаһ (1478—1490) дөврүндә Тәбриз шәһәри бәдиһи ме'марлығ кәйфјјәтләри илә зәнкин олан јени јашајыш евләри илә бәзәнмиш «Һәшт бәһишт» адланан шаһ сарајы комплекси јарадылмышдыр ки, онун салонларынын диварлары сәтһиндә јүксәк сәнәт нүмунәләри олан бәдиһи тәсвирләр, шәкилләр, тарихи дөјүш сәһнәләри рәсм едилмишдир.¹³⁸

Диварлары бојалы тәсвирләрлә бәзәдилмиш јашајыш биналары зәмәнәмиш гәдәр кәлиб чыхмышдыр. XVII—XIX вә XX эсрин әввәлләриндә јаранмыш јашајыш евләри харичи көркәминдән башға, дахили дивар сәтһләриндә вә таванларында (сәғфләриндә) олан бәдиһи рәсмләр көзәллик вә мәзмун зәнкинлији илә инсаны вәләһ едир.

Бу нөв евләрин парлағ нүмунәләриндән XVIII эсрдә бина олунмуш Шәки хан сарајыны, Нахчыван шәһәриндә Рәһим ханын евләрини, Бақы шәһәриндә 1895—1897-чи илләрдә тикилмиш, һазырда Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын Азәрбајҗан Тарихи Музеји јерләшән Һачы Зейналабдин Тағыјевин евинини Шәрг салонуну көстөрмәк олар. Азәрбајҗанын шимал-гәрб рајонлары шәһәр вә кәндләриндә дивар сәтһләри рәнкли бојаларла сәдә мәзмунлу нәбәти шәкилләр вә һәндәси нахышларла бәзәдилмиш евләрдә һазырда да тәсәдүф едилир.

Гутташән рајонунун Бум кәнд сакини мөәллим Чаһанкир Гарақөзовун кијмәртәбәли јашајыш евинин диварлары вә таваны јағлы боја илә мүхтәлиф мәзмунлу нәбәти вә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир. Шәки шәһәриндә Чаббар Рәсул оғлу Мустафајевин XIX эсрдә тикилмиш евинин отағлары рәсм вә нахышларла бәзәдилмиш дивар вә сәғфләринин көзәллији илә инсаны һејран едир. Зонада онларла белә ев вардыр.

Азәрбајҗан әһалисинин јашајыш евләриндәки ме'марлығ бәзәк элементләри халғ усталарынын зәка вә зәһмәтинин мәһсулулар.

Кениш халғ күтләси өз игтисади таванасы даирәсиндә јашајыш еви отағларынын диварларыны сәлиғәјә салмаға вә онлары бәдиһи чәһәтдән јарашығлы етмәјә чалышырды.

Евин сувағы чәкилиб гурујандан сонра ев саһибинин истәк вә игтисади таванасына мүнәсиб ағартма, рәнкләмә вә ширәләмә ишләри апарылыр.

Торпаг-саман сувағы илә суванмыш дивар сәтһләри рәнкли боја көтүрмәдијиндән онларын үзәриндә рәсм вә нахышлар

¹³⁷ Ә. В. Саламзада, Ә. Ә. Садығзада. XVIII—XIX эсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биналары, Бақы, 1961, сәһ. 100.

¹³⁸ И. П. Петрушевский. Государство Азербайджана в XV в. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, изд. АН. Азәрб. ССР, Бақы, 1949, сәһ. 176.

чәкилмир. Бу чүр дивар сәтһләри мүхтәлиф рәнкли килләрдән һазырланан ширә, синкир васитәсилә ширәләнир вә јахуд сөнмүш кирәч мәһлулу илә ағардылыр.

Евин ич вә бајыр диварларынын сәтһини ширәләмәк әсасән кәнд јерләриндә кениш јайылмышдыр. Бу иш гадын вә ғызлар тәрәфиндән ичра едилир. Һәр кәс кәндиң јахынлығында јерләшән кил јатағларында олан мүхтәлиф рәнкли килдән¹³⁹ вә јахуд чај вадиләриндә сел суларынын кәтирдји кил вә ја көјүмтүл рәнкли јумшағ көпри дашларындан истифадә едир.

Ширә кили тешт, ведрә вә ја башға бир ғаб ичәрисиндә исладылыб һорра һалына салыныр. Сонра бир парча гојун дәрисинин¹⁴⁰ јунлу тәрәфи ширәјә батырыларағ дивар сәтһи ширәләнир. Гејд етмәк ләзымдыр ки, дивар сәтһи, бир ғајда оларағ, јухарыдан ашағыја доғру ширәләнир.

Диварларын сәтһини ширәләмә иши һәр бајрамғабағы вә ев саһибинин нәзәрдә тутдуғу шадығ мәрасими әрәфәсиндә ичра едилир. Бә'зи сәлиғәли вә тәмизкар гадынлар јаз вә јәј заманы һәр ај еви ширәләјирләр.

Торпаг-саман, кирәч-гум-кәч¹⁴¹ вә кипслә суванмыш дивар сәтһләрини кирәч гарышығ мәһлулла ағардылмасы зона һүдудунда кениш јайылмышдыр.

Јери кәлмишкән гејд едилмәлидир ки, кәч вә кипслә суванмыш евләр ағ рәнклә олдуғларындан, онлар тәзә икән кирәч мәһлулу илә ағардылыр. Белә дивар сәтһләри узун илләр кечиб, чиркләнәндән сонра кирәч мәһлулу илә ағардылыр.

Кирәч мәһлулу халғ мәншәтиндә чох гәдим заманлардан дивар сәтһләрини ағартмағ ишиндә тәтбиг едилир.

Ағартма мәғсәдилә кирәч мәһлулуны һазырламағ үчүн ашағыдакы нисбәт әсас көтүрүлүр. Тәхминән 3 кг кирәч 9 л сојуг суда һәлл едилир. Бунун үзәринә 1 л исти суда һәлл едилмиш 100 г мәтбәх дузундан әмәлә кәлмиш шор су әләвә едиләрәк гарышдырылыр. Әмәлә кәлмиш мәһлул әләкдән сүзүлүр. Буна дивар сәтһинин ағартмаға јарарлы олан кирәч мәһлулу әләвә едилир. Мәһлулун јапышганлылығыны артырмағ мәғсәдилә кечмишдә она 100—200 г ун да гатармышлар. Бә'зи аиләләрдә бу ғајда инди дә ичра едилир. Кечмишдә дөвләтли аиләләр ев ағартма ишиндә кирәчи су әвәзинә кечи, инәк сүдү вә ја ајранда һәлл едәрмишләр¹⁴². Бу ғајда

¹³⁹ Ә. В. Саламзада, Ә. Ә. Садығзада. XVIII—XIX эсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биналары, Бақы, 1961, сәһ. 76, 99.

¹⁴⁰ Диварларын сәтһини ширәләмәк үчүн истифадә едилән түклү гојун дәри парчасы Зағатала рајонунда «шилаптус» адланыр. Бу да һинд-Иран дили ғәбиләләрин ишләтдикләри ширәпус («ширә дәриси» мәнасыны дашыјан) сөзүнүн тәһриф олунмуш формасыдыр.

¹⁴¹ Кәч сөзү халғ арасында «кәж» тәләффүз едилир.

¹⁴² Мүәлиф шәхсән 1927—1928-чи илләрдә Нахчыван шәһәриндә кирәчин ајран мәһлулу ичәрисиндә һәлл едилиб дивар ағардылмасын көрмүшдүр.

илә һазырланмыш кирәч мәһлулу дивар сәтһиндә узун мүддәт галлыр вә диварын сәтһи парылдайыр.

Кирәч-гум вә башга нөв сувагларла суванмыш диварлар әсас етибарилә кирәч гарышығындан һазырланмыш мәһлула ағардылыр.

Шәһәр вә шәһәр типли гәсәбәләрдә, демәк олар ки, ея ағартмаг иши илә әсасән гадынлар вә мүтәхәссис кишиләр мәшгул олулар. Бу шәхсләр евләри ағартма ишиндә хуҗуси бөјүк фырчалардан истифадә едирләр. Бу сәнәтлә мәшгул оланлара ел арасында евағардан вә јахуд ширчи дејирләр.

Ширчиләр еви кирәч мәһлулу илә ағардаркән биринчи ла-
јы үстдән ашағы, бу тәпидикдән сонра онун үстүндән икинчи ла-
јы исә енинә доғру чәкирләр. Диварын сәтһини арзу едилән дәрәчәдә ағартмаг үчүн она бир-биринин үстүндән 2—3 лај кирәч мәһлулу чәкилир.

Кирәч өртүјүнүн дивар сәтһиндә давамлылығыны артыр-
маг үчүн кирәч мәһлулу тәзә евләрдә суваг гурумамыш чә-
кирләр. Көһнә евләрин диварларыны ағартмаздан әввәл су
чиләмәк јолу илә онун сәтһи исладылыр.

Бу гәјда илә јашајыш евләринин диварларынын ағардыл-
масы давам етдирилир.

Етнографик бахымдан өјрәндијимиз Шәки-Зағатала зона-
сы халг јашајыш евләриндә дивар сәтһләри кирәч мәһлулу-
дан башга, чүз'и мигдарда да олса, јағлы вә јағсыз бојаларла
да рәнкләнир. Бәз'и кәндләрдә јашајыш биначынын диварла-
рыны ширәләмәк иши бир сыра дәјишкликләрлә инди дә
давам етдирилир.

Һазырда дивар сәтһләри јухарыда гејд едилдији кими,
мүхтәлиф мәзмунлу мәнзәрә, күл-чиңәк, һејван, инсан шәкил-
ләри, дөјүш мәнзәрәләри илә бәзәдилмир. Инди диварларын
сәтһинә ја бүтөв бир рәнк вә ја ики рәнк чәкилир. Бу ишдә ән
чох көј, јашыл, гәһвәји, јасәмәни рәнкли бојалардан истифадә
едилир. Ики чүр рәнклә рәнкләнмиш дивар сәтһинин јарыдан
хејли ашағы һиссәси бир, јарыдан јухары һиссәси исә башга
бир рәнклә рәнкләнир. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр
ки, дивар сәтһини мүхтәлиф рәнкли боја илә рәнкләмәк тәч-
рүбәси нисбәтән кениш сурәтдә тәтбиг едилир.

Диварларын сәтһини рәнкләмәк иши ашағыдакы тәрздә
ичра едилир. Диварын јарыдан ашағы һиссәси јухарыда сада-
ланан рәнкләрин түндләри, јарыдан јухары һиссә исә ағ вә ја
һәмин рәнкләрин ачығлары илә рәнкләнир. Бу гәјда илә рәнкл-
әнмиш дивар сәтһи рәнкләмә гуртарандан сонра рәнкләр
арасына 1 см ениндә һәр ики рәнкә уја биләчәк түнд рәнкдә
дүз бир ара хәтти чәкилир. Ара хәтти әсасән көј вә түнд гәһ-
вәји рәнкли бојалардан олур.

Јухарыда садалананлардан башга, Шәки-Зағатала зонасы
әһалиси евләрин дивар сәтһләрини, гапы вә пәнчәрәләри јағлы
боја илә ширәләјирләр. Лакин гејд едилмәлидир ки, евләрин

диварларынын сәтһләрини естәр јағсыз, естәрсә дә јағлы боја-
ларла рәнкләмәк тәчрүбәси демәк олар ки, һәләлик кениш ја-
јылмамышдыр. Бу иш гисмән шәһәр типли гәсәбәләрдә вә
олдугча чүз'и мигдарда кәнд јерләриндә тәтбиг едилир.

Јағлы бојалар диварын јалныз јарыдан ашағы һиссәсинә
чәкилир, дивар сәтһинин икинчи јарысы јағсыз бојаларла
рәнкләнир вә јахуд кирәчлә ағардылыр.

Диварларын сәтһинин рәнкләнмәси үчүн онун сәтһинә чә-
килчәк бојанын нөв вә кејфијјәттиндән асылы олараг, мүхтә-
лиф гәјдада һазырлыг ишләри апарылыр.

Әкәр дивар сәтһи јағсыз бојалар васитәсилә рәнкләнчәк-
сә, онда рәнкләмә ишинә башламаздан әввәл диварын сәтһи
кирәч-гум тозундан әски, сүпүркә васитәсилә тәмизләнир. Ди-
варын сәтһиндә кәлә-көтүр варса, арадан галдырылыр. Бу
мәсәдлә диварын сәтһинә су чиләнир вә мала васитәсилә
азча тәзјиглә даирәви сүртмә үсүлу илә һамарланыр. Бундан
сонра диварын рәнкләнчәк сәтһинә әски парчасы вә ја фыр-
ча илә, һәр јердә ејни бәрәбәрдә олмаг шәртилә, суда һәлл
едилмиш көј даш мәһлулу сүртүлүр. Бунун үстүндән кирәч
мәһлулуна арзу едилән рәнк гатылыр¹⁴³ вә фырча васитәсилә
үфғи вәзижәтдә диварын сәтһинә чәкилир.

Боја рәнкинин дивар сәтһиндә давамлылығы кирәч мәһлу-
луна гатылмыш бојанын мигдарындан асылыдыр. Әкәр боја
кирәч мәһлулуна лазыми мигдардан чох гатыларса, онда рәнк
кирәч мәһлулу ичәрисиндә јахшы һәлл едилмәз вә боја мәһ-
лулунын сују дивара һопандан сонра рәнк дәнәчикләри дивар
сәтһиндә гәјсаглајыб төкүлә биләр.

Белә вәзижәтдә, јә'ни әәиф рәнкли боја илә рәнкләнмиш
дивар сәтһиндә арзу едилән түндлүјү әлдә етмәкдән өтрү боја
дивара назик лајларла ики-үч вә бәзән дөрд дәфә сүртүлүр.

Дивар сәтһиндә кирәчли бојанын кејфијјәтини артырмаг
үчүн рәнкләмә иши һәмишә күнәшсиз күнләрдә ичра едилир.
Халг тәчрүбәсинә кәрә, гызмар күнәшли вә күләкли күнләрдә
евләри ағартмаг вә рәнкләмәк мәсләһәт көрүлмәд. Чүнки белә
бир шәраит бојанын дивар сәтһиндә вахтындан тез гурума-
сына вә беләликлә дә, онун тәз бир мүддәт әрзиндә овулуб тө-
күлмәсинә сәбәб олар.

Халг арасында кирәчли бојанын дивар сәтһиндә кејфијјәт-
сиз олмасы онун гурујандан сонра тутгун рәнк алмасы вә әл
дәјәндә тез силниб кетмәси илә мүәјјән едилир.

Бүтүн бунларла јанашы, бојанын дивар сәтһиндә давам-
лылыг вә көркәмнини јахшылашдырмаг үчүн кирәчли бојанын
тәркиби бирдәфәлик мүәјјән едилмишдир. 1 кг кирәчли боја
һазырламаг үчүн 250 г сөндүрүлмәмиш кирәч һоррасы һазыр-
ланыр вә бунун ичәрисиндә 2—3 г истәнилән (мави, јашыл
вә с.) рәнк атылыр, 10 г мәтбәх дузу, 20—25 г ун вә јахуд

¹⁴³ Кирәч мәһлулуна гатышдырылмыш рәнк там һәлл едилмәлидир.

крахмал гатылыб үсуллуча гарышдырылыр. Беләликлә, истәнилән боја әлдә едилир. Бу мигдарда кирәчли боја илә бир квадрат метр саһәни рәнкләмәк олур.

Јухарыда дејилдији кими, бизи марагландыран зонада диварларын сәтһини јағлы бојаларла да рәнкләјирләр.¹⁴⁴

Гејд едилмәлидир ки, јағлы бојаларла кирәч-гум сувағлы дивар сәтһләри, гапы вә пәнчәрәләрин тахта һиссәләри рәнкләнир. Кирәч мәһлулу илә ағардылмыш дивар сәтһләрини јағлы боја илә рәнкләмәк олмас. Әкәр белә дивар сәтһләрини рәнкләмәк лазым кәләрсә, онда дивар сәтһи кирәч өртүјүндән тәмизләнир, әлиф јағы илә тәбаширин гарышығындан гајырылмыш хәмир бәрклијиндә олан күтлә васитәсилә чала-чухуру долдурулур, хусуси дәмир әрсин васитәсилә һамарлашдырылыр, сонра исә бунун үстүндән јағлы боја чәкилир. Бу ишдә јерли әһали тәрәфиндән көј, јашыл, гырмызы рәнкләр кениш тәбиг едилир.

Диварлары кирәч-гум, кәч вә кипслә суванмыш тәзә евләрдә дивар сәтһләрини ширләмәздән әввәл мүәјјән һазырлыг ишләри апарылыр. Ширләнәчәк диварын сәтһиндә олан чала-чухурлар 1 кг тәбашир, 190 г тәһни әлиф јағы,¹⁴⁵ 19 г сиккатив; 460 г 15 фанзли маје һалында олан јапышган, 5 г сабун мәһлулу вә 36 г скипидар гарышдырылмыш, чәрәк хәмири бәрклијәндә олан күтлә илә долдурулур вә дәмир әрсинә охшајан «шпател» адланан хусуси аләт васитәсилә јајылыр, Беләликлә, дивар сәтһи һамар һала салыныр. Бу иш гуртарандан сонра диварын сәтһинә ширдән әввәл онун өз рәнкинә мүнәсиб боја гатылмыш әлиф јағы сүртүлүр. «Астар» адланан бу јағлағы сүртүләнән сонра диварын сәтһинә «ширчи фырчасы» адланан хусуси фырча илә шир сүртүлүр. Ширин дивара сүртүлмәси бу гајда илә едилир. Уста фырчаны ширә батырараг, диварын сәтһи илә јухарыдан ашағыја доғру бир-бириндән 15—20 см аралы шир золағлары чәкир, сонра исә фырчаны үфғи сурәтдә һәрәкәт етдирәрәк золағларын арасыны бирләшдирир вә ширин ејни галынлыгда олмасыны тәмин етмәк үчүн фырчаны үфғи вә шагули вәзијјәтдә һәрәкәт етдирир. Бу гајда илә шир тәбәгәләри дивара чәкилир. Шир тәбәгәләринин сајы дивар сәтһиндә арзу едилән рәнкин алынмасы илә тәнзим едилир.

Сәтһи вахтилә кирәчлә ағардылмыш диварлары ширләмәкдән өтрү әввәлчә ону кирәч өртүјүндән тәмизләмәк лазымдыр. Бунун үчүн бычаг вә гашов васитәсилә кирәч лајы тәмиз гашыныр, диварын тозу тәмизләнир, сонра исә замаска илә диварын чала-чухуру долдурулуб һамарланыр вә әлиф јағын-

дан астар чәкилир. Бүтүн бунлар гуртарандан сонра дивар ширләнир.

Ев отағларынын дивар сәтһләри зона әһалиси тәрәфиндән әсасән көј, јашыл, гәһвәји вә јасәмәни рәнkdә олан јағлы бојаларла ширләнир.

Ширин һазырланмасы һәр кәсин бачара биләчәји дәрәчәдә сәдәдир. Шир һазырламаг үчүн истәнилән рәнк тәһни әлиф јағында һәлл едилир. Арзу едилән түндлүк вә ја ачығлығи әлдә етмәк үчүн тәнзимедичи рәнки ајрыча габда тәһни әлиф јағында һәлл едәрәк һазырланмыш бојаја тәдричән гарышдырылур.

Јашајыш евләринин таванларынын тәртиб гајдалары

Фәрди јашајыш евләринин таванлары ев саһибинин итти-сади иттидары, мәдәни инкишаф сәвијјәси вә башга объектив вә субјектив сәбәбләрин тәсири нәтичәсиндә мүхтәлиф форма вә гурулушда дүзәлдилир.

Јашајыш евинин тәркибиндә олан бөлмәләрин таванлары, һәмин бөлмәләрин мәишәт вәзифәләриндән асылы олараг, мүхтәлиф формада вә мүхтәлиф иншаат материалларындан тәртиб олунур.

Чохјерләшкәли јашајыш евләриндә отағларын таванлары өзләринин тәртиби, гурулушлары вә нәһәјәт, формалары илә бир-бириндән фәрғләндикләри кими, евин башга мәишәти вә зифә дашыјан јерләшкәләриндән дә чох һалларда фәрғләнир.

Һазырда јашајыш евләринин таванлары әсасән үч формада вә тәртибдә тәзаһүр едир. Онлардан биринчиси вә гәдими ачыг таван, икинчиси ағачдан јонулмуш тахталар васитәсилә өртүлмүш тахта таван вә үчүнчүсү исә кирәч-гум вә кипслә суванмыш сувағлы таванлардыр.

Ачыг таванлы евләрдә дам тирләринин алты өртүлмәјиб, ачыг галыр. Бу һалда дам өртүју һәм дә таван ролуну ојнајыр.

Өз мәншәји етибарилә Азәрбајчан халг тикинти мәдәнијјәтиндә эн гәдим дөврләрдән мөвчуд олан ачыг таванлы евләр Шәки-Зағатала зонасы рајонларында кениш јајылмышдыр. Һазырда јашајыш еви фондуну тәшкил едән биһаларын әксәријјәти ачыг таванлыдыр. Бундан әләвә, демәк олар ки, тәсәррүфат тикинтиләринин һамысынын сәғфләри ачыг таванлы олур.

Минкәчевир археоложи газынтыларындан мә'лум олур ки, енеолит дөврү инсанларынын јашајыш евләринин сәғфләри ачыг таванлы олмушдур.¹⁴⁶ Азәрбајчан әразисиндә бу ән'әнә јәгин ки, һәлә енеолит дөврүндән дә әввәл олмушдур.

¹⁴⁶ Г. М. Асланов, Р. М. Вахидов, Г. И. Ионен. Древний Мингечаур, Баку, 1959, сәһ. 22—23.

¹⁴⁴ Јерли әһали арасында дивар сәтһинин јағлы бојаларла рәнкләмәјә «дивары ширләмәк» дејилир.

¹⁴⁵ Әлиф јағы олмајанда әвзиндә бәзир јағы да ишләдилдири.

Тарихин узаг кечмишлэриндэ Азербайжан эразисиндэ жашамыш инсанларын ев тикинти тэчрүбэсиндэ мөвчуд олан ибтидан формалы ачыг таван заман кечдикчэ ардычыл сурэтдэ ичтимап-ичтисади элагэлэрин инкишафы вэ иш тэчрүбэсин нэгичэсиндэ дэжишникликлэрэ уггажараг, мүхтэлиф формаларда зэманэмнзэ гэдэр кэлиб чыхмыш вэ хазырда да халгын тикинти иш тэчрүбэсиндэ сахланылыр. Бунун эсас сәбәби зона эһалисинин тэсэррүфат мөншэтиндэ тахта хазырламгадэ мөвчуд олан техники чэтинлик вэ фәрди аплэлэрин ичтисади чәһэтдән зәиф олмасы илэ изаһ едилир. Лакин сон заманларда тахта истеһсалынын инкишафы вэ эһалинин тахта илэ тәһһиз олунма имканынын артмасы илэ элагәдар оларга тахта таванлы жашаыш евләри үстүнлүк тәшкил етмәжә башламышдыр.

Хазырда истифадэ едилән ачыг таванлы жашаыш евләри, хусусән отагларын таванлары ашағыдакы гурулушдадыр. Олардан бәзиләринин таваны габыгы сојулмуш дам тирләри вэ онларын үзәринә дүзүлмүш кырдын пәрдиләрдән дүзәлдилмиш таванлардыр. Бу нөв таванлар эһалинин мүасир естетик тәләбләринә мүнәсиб олмажыб, евин дахили бәдин мәнзәрәсини зәифләдир. Лакин буна бахмажараг, зона һүдудунда олан кәнд вэ шәһәрләрдә јени эмәлә кәлән вэ ичтисади чәһәтдән һәлә мөһкәмләмәмиш бәзи чаван апләләр јени тикдирдикләри жашаыш евләринин таванларыны бир мүддәт бу вәзијјәтдә сахламага мәчбур олурлар.

Зона эһалисинин тэсэррүфат тикинтиләринин таванлары, бир гәјда оларга, бу нөв тавандан ибарәт олур.

Ачыг таванларын дикәр нөвү јухарыда һаггында данышлан биринчи таван нөвүндән өзүнүн камиллији вэ иншаат материалларынын кејфијјәти илэ фәргләнәрәк, онун инкишаф етмиш формасыдыр. Бу нөв таванлар дөрд, алты, сәккизилли јонулмуш вэ һәтта бәзән үзәринә мүхтәлиф мәзмунлу нахыш газылан дам тирләри вэ онларын үзәринә сәлигә илэ сых дүзүлән тахта пәрдиләрдән эмәлә кәтирилиз. Ачыг таванын бу нөвү бәдин чәһәтдән биринчи нөвә нисбәтән хејли зәнкин олуб, евин дахили көркәмини нисбәтән хошакәлимли едир.

Бу таван нөвү хазырда марагландығымыз зонада тикинти иш тэчрүбәсиндә кениш тәтбиг едилир. Елә бунун үчүндүр ки, ачыг таванлы евләр эһалинин мүасир жашаыш евләри фондунун әксәр һиссәсини тәшкил едир.

Ачыг таванларын үчүнчү нөвү дам тирләри үзәринә ағач вэ тахта пәрди әвәзинә, сәлигә илэ тохунмуш гамыш чәтәндән дүзәлдилән таванлардыр. Бу нөв таванлара әсасән зонанын Алазан-Һәфтәран дүзәнлијинин чәнуб һиссәсиндә салынмыш жашаыш мәнтәгәләриндә тәсәдүф едилир.

Зона эһалисинин жашаыш евләри фондунда ачыг таванлы евләрдән сонра нисбәтән кениш јер тутан тахта таванлы евләрдир. Лакин сон заманларда эһалинин мадди рифаһ һалы-

нын јахшылашмасы, мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси вэ тахта истеһсалынын кенишләnmәси илэ элагәдар оларга жашаыш евләринин таванларыны тахталамәг иши күн-күндән кенишләнир.

Тахта таванлар сәлигә илэ јонулуб һамарланмыш тахталары сых сурәтдә бир-биринә јанашы дам тирләринин алтын-дан јухарыја мыхламагла эмәлә кәтирилиз. Гејд едилмәлидир ки, тахталар дам тирләринә әсасән ики гәјдада вурулур; онлардан бири тахталары ев боју узунуна, дикәри исә мүхтәлиф өлчүлү тахталардан гыјгачы вурулан нөвдүр. Бу нөвләрдән биринчи даһа кениш интишар тапмышдыр. Бу нөвә анд олан таваны тәртиб етмәкдән өтрү дамын тирләри һәлә дамын үстүнә дүзүлмәмишдән јонулуб хазырланыр. Дам тирләринин үстү басдырыландан сонра евин ичәрисиндән отагын узунлуғу бәрәбәрдә јонулмуш назик тахталар¹⁴⁷ вурулур. Таван тахталары енисз олур (10—15 см ениндә) вэ бунлар бир-биринә јанашы дүзүлүркән араларында бошлуг галмамагдан өтрү онларын һәр биринин ики бөјрүндән—тәрс вэ аванд үзүндә 1 см ениндә хусуси рәндә илэ тахтанын галынлығынын јарысы гәдәр јонулур. Бу нөв тахтаја «нәрмәнди» тахта дејилир.

Таванларын узун тахталарла өртүлмәси Азербайжан эһалиси тикинти иш тэчрүбәсинә XIX әсрин икинчи јарысында дахил олмуш вэ бундан сонракы дөврләрдә кениш сурәтдә јайлмага башламышдыр.¹⁴⁸

Хазырда истифадэ едилән жашаыш евләринин таванларынын бир гисми мүхтәлиф өлчүлү тахталарла тәртиб едилир. Бу икинчи нөв тахта таванлар зона эһалисинин тикинти ишиндә XX әсрин сонларындан башламыш вэ хазырда тикилән бир сыра јени евләрдә дә тәкрат едилир. Јајылма ареалына көрә, бунлар тахта таванлар сырасында икинчи јери тутур. Бу нөв таванларын тәртиби нисбәтән мүрәккәбдир. Бу таван нөвүнүн тәртиби үчүн дам тирләринин алт тәрәфи јонулуб һамарланыр. Сонра исә таван тахталары мүхтәлиф өлчүдә кәсиләрәк дам тирләринә гыјгачы сурәтдә вурулур. Тахталарын дүзүлүш формасындан асылы оларга, таван мүхтәлиф көркәмдә тәзәһүр едир.

Һәр ики нөвдән олан тахта таванлар ағ вэ көјүмтүл јағлы бојаларла ширәләнир. Тахта таванлы евләрин дахили тәһһиз вэ ишыгылы олур.

Јери кәлмишкән, таван тәртиби ишиндә ичра едилән бир әмәлијјат һаггында да данышмаг вәчибдир. Јени тикилән тахта таванлы евләрдә дивар сувағы таван тахталары вурулуб гуртарандан сонра чәкилиз. Белә етдикдә таванла дивар сәһләринин кәсишдикләри јердә ачыгылы галмыр вэ һәр ики сәһл

¹⁴⁷ Таван тахтасынын галынлығы 3—4 см-дән артыг олмур.

¹⁴⁸ Ә. В. Саламзәдә, Ә. Ә. Садыгзәдә. XVIII—XIX әсрләр-дә Азербайжанда жашаыш биналары, Бақы, 1961, сәһ. 103.

бир-биринә кип сурәтдә бирләшмиш олур. Гејд едилән сәтһләр арасындакы жарыгы тамамилә тутмаг үчүн диварын сувагы таванын кәнар тахталарынын жарыдан бир гәдәр аз һиссәсинин үстүнү өртүр. Чох вахт диварын тавана битишик һиссәсиндә галынлығы 1—2 см, ени 15—30 см олан вә халг арасында «чәпәләнкә» адланан суваг һашијә чәкилир.

Диварбашы чәпәләнкәләр мүхтәлиф формада мүстәви вә габарыг формада тәртиб едилир. Онларын үзәриндә һәндәси вә нәбати сәчијјәли, кириптили-чыхынтылы бәзәкләр дүзәл-дилир.

Евин диварларынын ағардылмасы таван ширләниб гурта-рандан сонра ичра едилир.

Тахта таванларын ортасындан лампа асмаг үчүн гармаг да чалыныр. Бә'зи евләрдә һәммин гармагын дөврәсинә бәзәк мәгсәдилә тахтадан һазырланмыш һәндәси фигурлар бәрки-дилир.

Јухарыда тәсвир едилән ачыг вә тахта таванларла јанашы, Шәки-Загатала зонасы рајонларында јашајыш евләринин бир тисминин таванлары сувамадыр. Бу тип таванлар бир сыра јардымчы ишләрдән сонра кирәч-гум, кәч вә кипс мәһлулу илә суваныр. Суванмыш таван сәтһи бундан сонра арзу едилән нахыш вә рәсмләрлә бәзәдилир. Бунун нәтичәсиндә гурулуш вә бәдии тәртибаты илә бир-бириндән фәргләнән ики таван нөвү мејдана чыхыр. Онлардан бири мүстәви сәтһли, диқәри исә үзәриндә кәч вә килдән әмәлә кәтирилмиш мүхтәлиф мазмунлу гаbartма рәсмләрлә бәзәдилмиш таванлардыр.

Сувама таванларын биринчи нөвүнә мәнsub оланларын бә'зиләринин сәтһи садәчә олараг кирәч мәһлулу илә ағарды-лыр. Лакин бә'зиләринин сәтһи үзәриндә рәнкарәнк бојаларла мүхтәлиф мазмун вә композисијалы рәсм вә нахышлар чәки-лирди. Белә таванларда әрәб әлифбасы илә көзәл хәтлә ја-зылмыш јазылара да раст кәлмәк олур.

Сувама таванларын икинчи нөвү таван сәтһи үзәриндә рәнкарәнк бојаларла рәнкләнмиш мүхтәлиф мазмунлу га-бартма вә батыгларын аһәнкдар бир тәрздә бирләшдирилмә-синдән әмәлә кәтирилмиш бәдии таванлардыр. Бу таван нөвү һазырда истифадәдә олан бир нечә јашајыш евиндә мүшаһидә едилир.

Бә'зән сувама таванларын һәр ики нөвүнүн ортасындан лампа асмаг мәгсәдилә гармаг вурулу вә онун дөврәсиндә мүхтәлиф бәдии мазмун вә формалы медалјонлар тәртиб еди-лир. Бу медалјонлар ја садәчә олараг таванын сәтһинә рәнкли боја илә рәссам тәрәфиндән рәсм едилир вә ја габагчадан кипсдән һазырланмыш там вә ја һиссәчикләрин јапышдыры-лыб бирләшдирилмәси илә әмәлә кәтирилир.

Бәдии тәртибатлы сувама таванлар XVIII вә XIX әсрин әв-вәлләриндә әһалинин игтисади чәһәтдән игтидарлы тәбәғәсинә хас олан јашајыш евләриндә мүшаһидә едилир. Бу нөв таван-

лы јашајыш евләринин зона һүдудунда парлаг нүмунәси Шәки шәһәриндәки Хан сарајы, һачы Мустафанын вә б. са-биг варлыларын јашајыш евидир.

Сувама таванларын тәртиби ашағыдакы гајда илә ичра едилир:

Дамын үстү басдырылыб гуртарандан сонра биринчи нөв-бәдә таванынын тәртибинә башланылыр. Бу мәгсәдлә илк нөв-бәдә дам тирләри үзәринә 2—3 см галынлығы, 3—4 мм ени вә 1—3 м узунлуғу олан тахталар чал-чарпаз сурәтдә мыхланыр. Бу сурәтлә таван сәтһиндә шәбәкәвары тахта тор әмәлә кәлир. Сонра онун үзәринә кәч-гум-кипсдән һазырланмыш суваг чә-килир. Суваг гурујандан сонра онун үзәриндә бәзәк ишләри-нин ичрасына башланылыр.

Һазырда зонада тикилән фәрди аилә јашајыш евләринин таванлары јухарыда тәсвир едилән гајдада тәртиб едилмир. Бу гајда илә таван бәзәмәк, демәк олар ки, арадан чыхыб ке-дир.

Нәтичә

Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, Шә-ки-Загатала зонасы әһалисинин јашајыш еви фонду әсасән мүрәккәб мәншәти-ме'мари кејфијјәт вә сәчијјәли јашајыш евләриндән ибарәтдир. Јерли иншаат ән'әнәләринин ирси да-вамы олан зона әһалисинин һазырда истифадә етдикләри јашајыш евләри әсасән јерли сәнәткарлар тәрәфиндән мүхтәлиф иншаат материалларындан тикилмишдир.

Јашајыш евләринин тәдиги Шәки-Загатала зонасы әһали-синин инкишаф етмиш јүксәк тикинти мәдәнијјәтинә малик олдуғуну сүбүт едир.

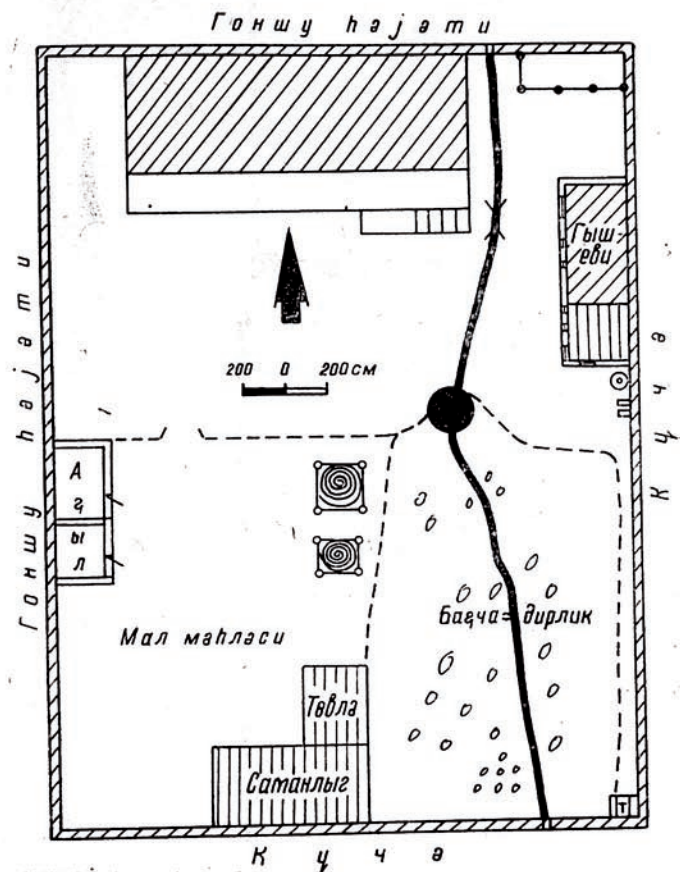
Зона әһалиси јерли иншаат материалларындан дөврүн техники инкишаф сәвијјәсинә мүнәсиб тәрздә истифадә едәрәк мәншәт тәләбләринә там чаваб верән јашајыш евләри тикә билмишдир. Бу иши јерли әһали өзүнүн дашкәсәнләри, кәр-пичкәсәнләри, дашјонанлары, кәрпич вә кирәмит биширәнлә-ри, кирәч вә кәч јандыранлары, гарғы, ғамыш вә ағач ғыран-лары вә бир сыра башга пеша саһибләринин сә'ј вә бачарығы сәјәсиндә мүхтәлиф сәчијјәли јерли иншаат материалларыны тәбии вәзијјәтиндән чыхарыб истәнилән шәклә салдыгдан сон-ра бәнна, дүлкәр, шәбәкәчи, харрат, чардагуран вә јапан, сувагычы, ширчи вә с. сәнәткарларын биркә әмәји илә јашајыш еви тикинтисиндә истифадә етмишдир.

Һазыркы дөврдә тикилиш техникасынын зәнкинлији вә ти-кинти материалларындан сәмәрәли истифадә олунмасы чә-һәтдән јүксәк мөвгәдә дуран Шәки-Загатала зонасы әһалиси-нин јашајыш евләри гәдим вә јүксәк тикинти мәдәнијјәтинин гануни варисидир.

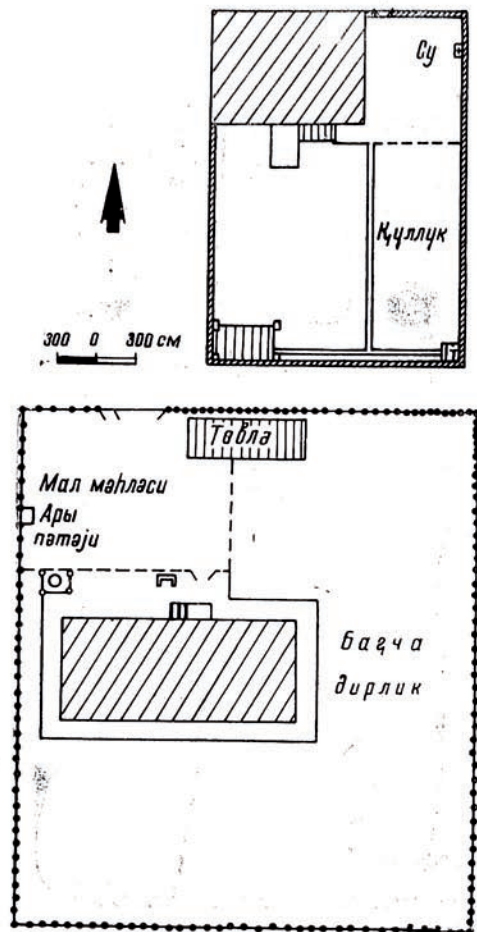
Тикинтиләрин давамлылыг, мәншәт раһатлығы, еләчә дә

харичи вэ дахили көзэллијини элдэ етмэк мэгсэдилэ иншаат материалларынын тэбии кєјфијјэтлэри өјрөнилмиш вэ онларын сэмэрэли бирлэшмэлэри јарадылмышдыр. Белэликлэ, зонанын јашајыш евлэри вэ башга нөв тикинтилэриндэ дэ һэр һансы бир иншаат материалы лазыми вэ јериндэ ишлэдилмишдир. Бу мө'нада зона јашајыш евлэриндэ бүтүн иншаат материаллары бир-бирини тамамлама принципи эсасында вэһ-дэтлэшдирилмишдир.

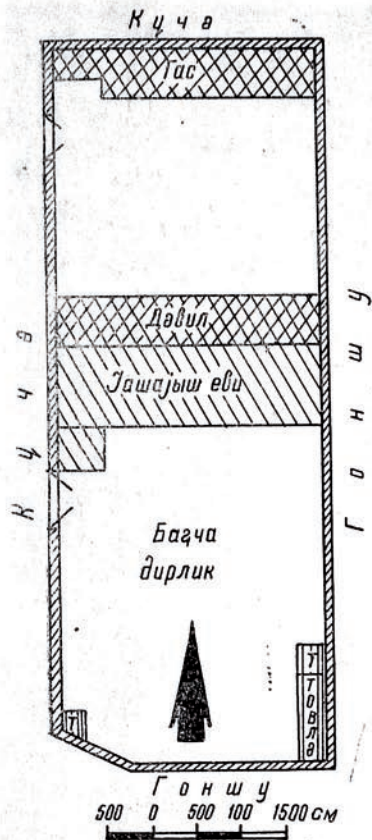
ИЛЛУСТРАСИЈА



1-чи шәкил. Шәки районунун Кичик Дәһнә кәнд сакини колхозчу Т. Рәсуловун һәјәтинин планы (1961-чи ил).



2-чи шәкил. а—Загата́ла шәһәринин сакини М. Р. Гурбановун һәјәтинин планы (1961-чи ил); б—Гутташен ра-
јонунун Вәндам кәнд сакини М. Мә-
һәлліјевин һәјәтинин планы
(1960-чы ил).



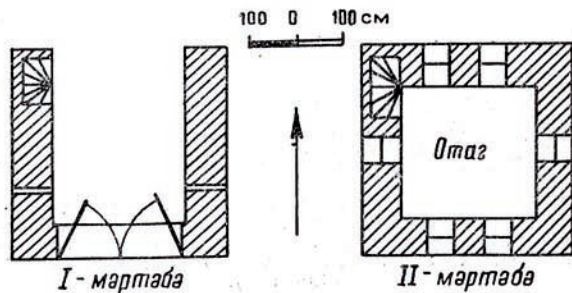
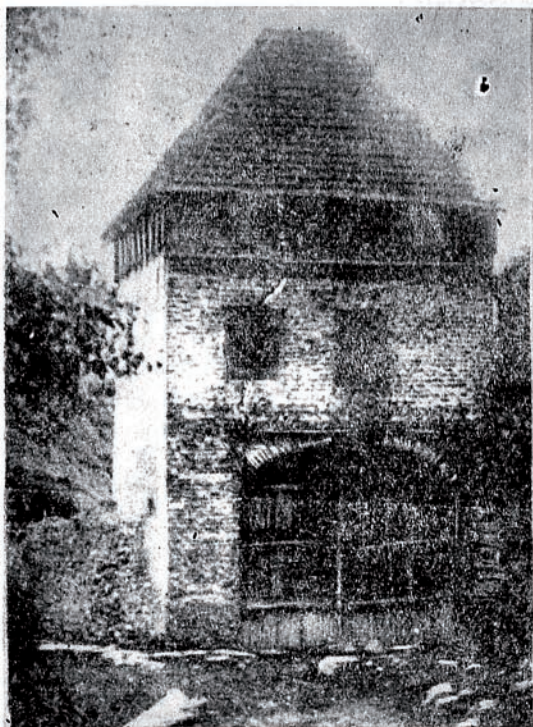
3-чү шәкил. Шәки шәһәринин кечмиш сакини М. Гачыраәсул оғлунун һәјәти-
нин планы (1966-чы ил).



4-чү шәкил. Шәки-Загатала зонасынын һәјәт дивар вә чәпәрләри: а—Шәки шәһәринин һәјәт диварлары (1966-чы ил); б—Шәки районунун Кичик Дәһнә кәндинин һәјәт диварлары (1960-чы ил); в—Шәки районунун Зәјзит кәндинин һәјәт чәпәрләри (1961-чи ил).



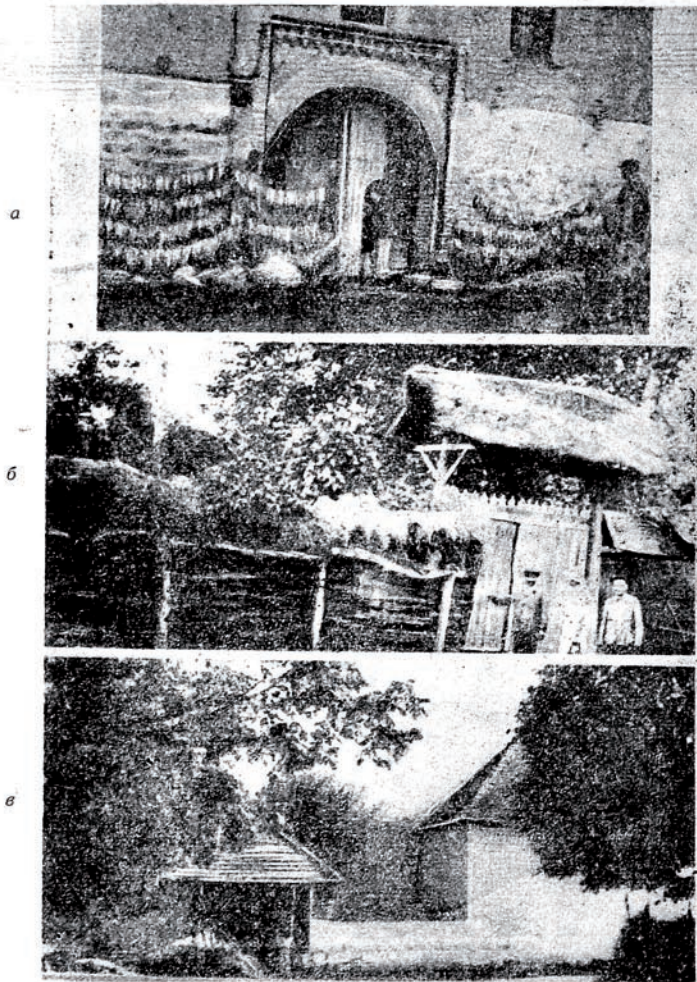
5-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасынын һәјәт доғгаз вә кешкәлләриндән: а—Бәләкән районунун Халатала кәнд доғгазларындан бири (1962-чи ил); б—Варташен шәһәринин һәјәт доғгазларындан бири (1960-чы ил); в—Гутгашен районунун Вәндам кәнд, һәјәт, чәпәр вә кешкәлләриндән бири (1960-чы ил).



6-чы шәкил. Загатала районунун Биринчи Тала кәндинин кечмиш сакини Ә. Агајевин һәјәтниниң көшклү дарвазасы (шәкил 1935/36-чы илдә чәкилмишдир).



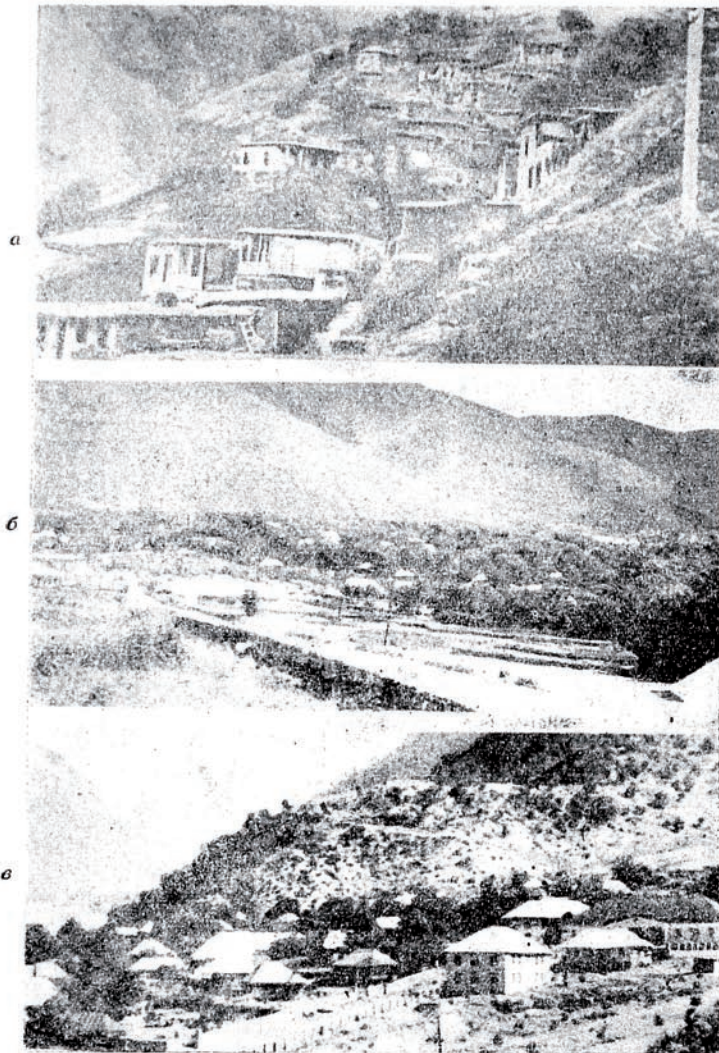
7-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасынын һәјәт гапылары: а—Загатала шәһәринин һәјәт гапыларындан бири (1960-чы ил); б—Загатала районунун Биринчи Тала кәндинин һәјәт гапыларындан бири (1965-чы ил); в—Ғах районунун Илису кәнд һәјәт гапыларындан бири (1960-чы ил).



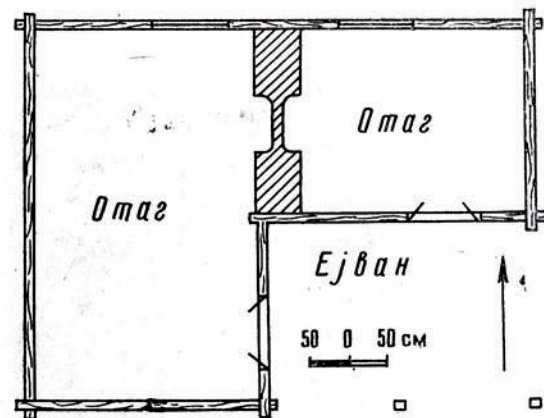
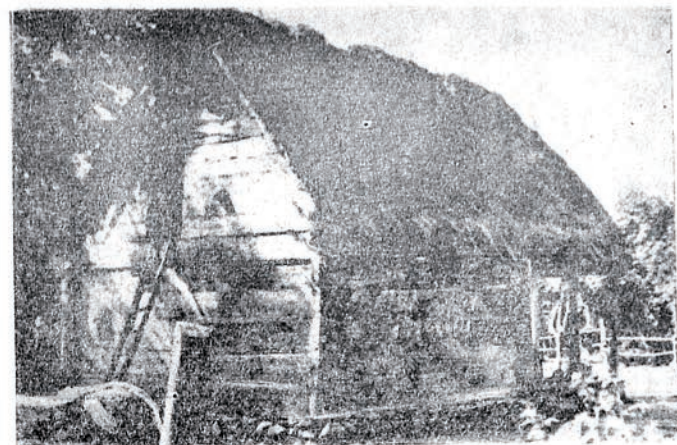
8-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасынын жашајыш јерлериндә һәјәт гапылары:
 а—Варташен шәһәринин һәјәт гапыларындан бири (1960-чы ил); б—Зага-
 тала рајонунун Гандаг кәндинин һәјәт гапыларындан бири (1962-чи ил);
 в—Гутташен рајонунун Чархана кәндинин һәјәт гапыларындан бири
 (1962-чи ил).



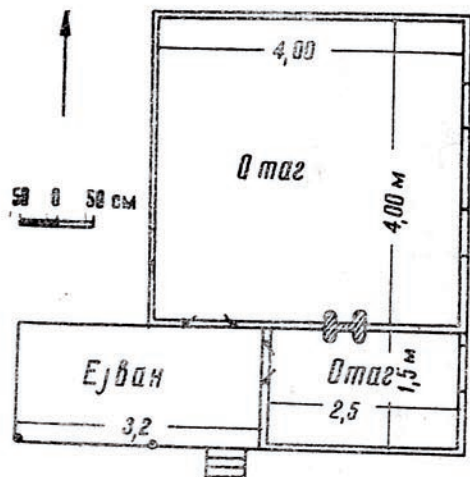
9-чу шәкил. Шәки-Загатала зонасынын кәнд күчәләри: а—Шәки рајонунун
 Зәизит кәнд күчәләриндән бири (1961-чи ил); б—Шәки рајонунун Кичик
 Дәһнә кәнд күчәләриндән бири (1960-чы ил); в—Варташен шәһәринин күчә-
 ләриндән бири (1960-чы ил).



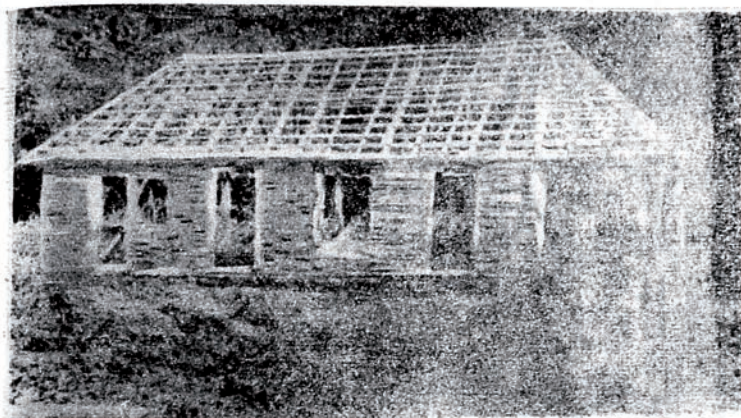
10-чу шәкил. Јашајыш јерләри: а—Загатала районунун Даг Сувакил кәндинин көрүнүшү (1962-чи ил); б—Шәки районунун Зәјзит кәндинин көрүнүшү (1962-чи ил); в—Гутташен районунун Гәмәрван кәндинин көрүнүшү (1962-чи ил).



11-чи шәкил. Загатала районунун Даначы кәнд сакини Ә. М. Әрасовун иккикөзлү көртмә јашајыш еви (1960-чы ил).



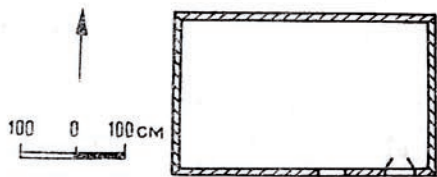
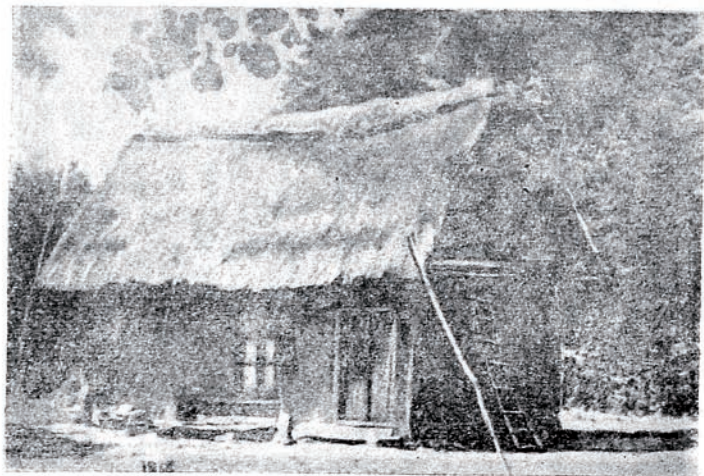
12-чи шәкил. Балакән районунун Гас-
бинә кәнд сакини Р. Сахрајевин ди-
рәкүстү јашајыш еви (1960-чы ил).



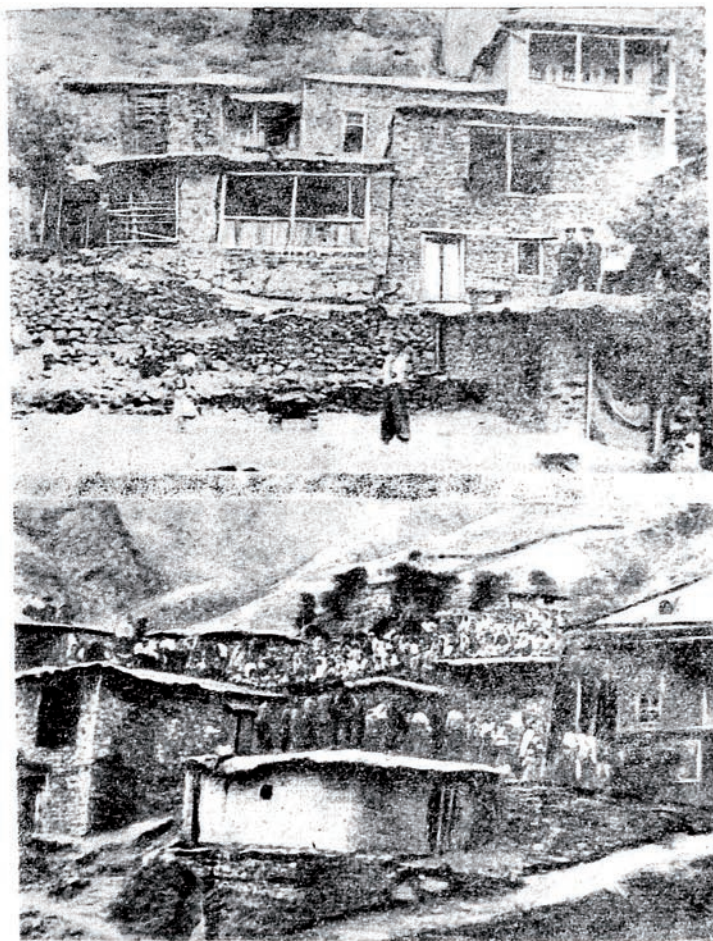
13-чу шәкил. Шәки-Загатала зонасында чығ јашајыш евләриздән нүмунә
(1960-чы ил).



14-чу шәкил. Шәки-Загатала зонасында чымга евләрдән нүмунә.



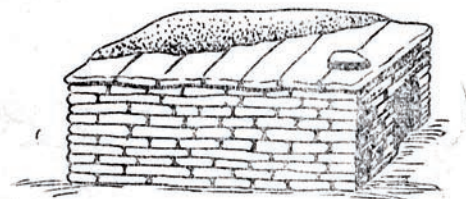
15-чи шәкил. Загатала районунун Дана-чы кәнд сакини колхозчу Ч. Гашта-
јевин 1955-чи илдә тикдирдији чубуг-
һөрмә јашајыш еви.



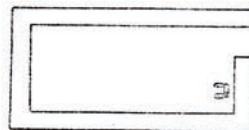
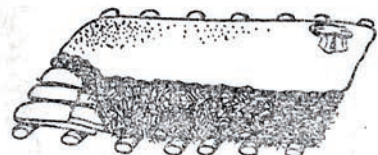
16-чы шәкил. Загатала районунун Дағ Сувакил кәндиндә дахал јашајыш
евләри (1962-чи ил).



17-чи шәкил. Загатала районунун Сувакил кәнд советинин Гаргчај кәндиндә дахал јашајыш евләри дамларынын үстүнүн бәркидилмәси: а—дијиркә илә; б—дамдөјәнлә.



а

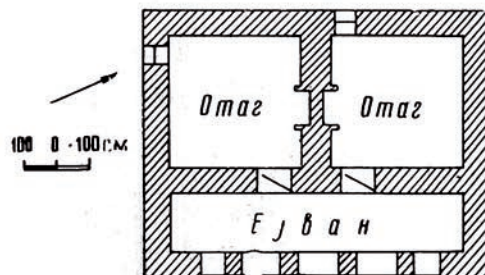


б

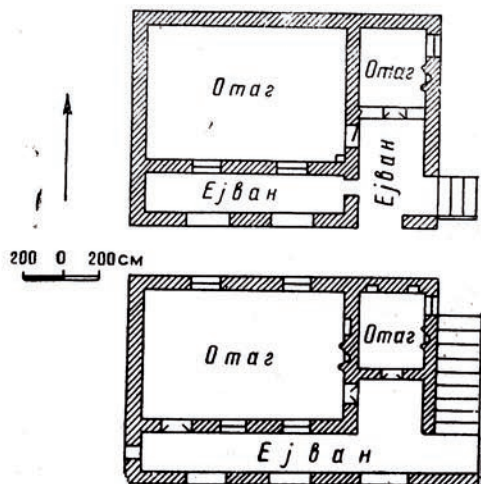
18-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасы малдарларынын јайлаг мөвсүмүндә истифадә етдикләри тикилиләр: а—дашгура јашајыш еви; б—дашгура чобан дөјәси.



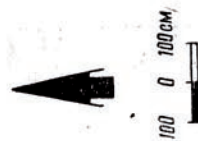
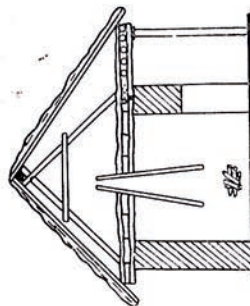
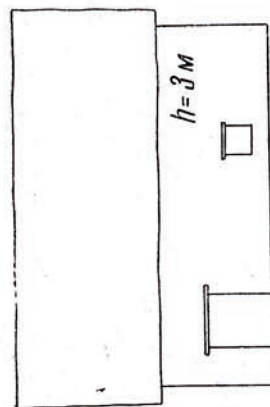
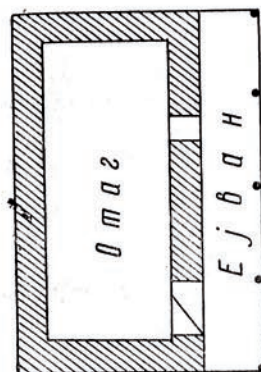
19-чу шәкил. Гах районунун Сарыбаш кэнди (Һачыхәлилушағы јағлағы).



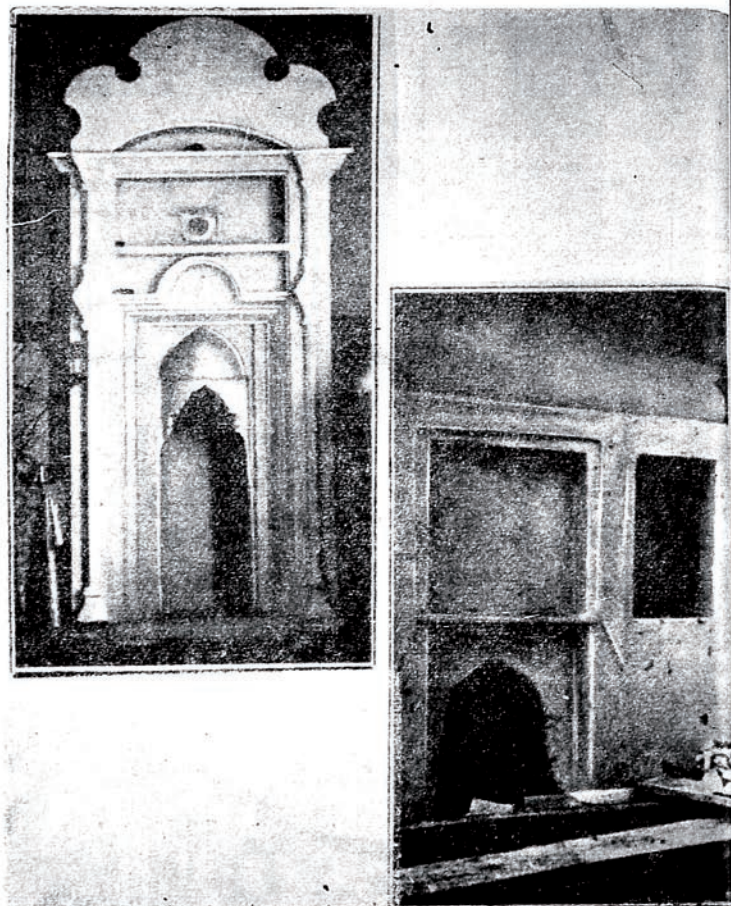
20-чи шәкил. Зағатала районунун Чар кәнд сакини М. М Һачыјевин јашајыш еви (1962-чи ил).



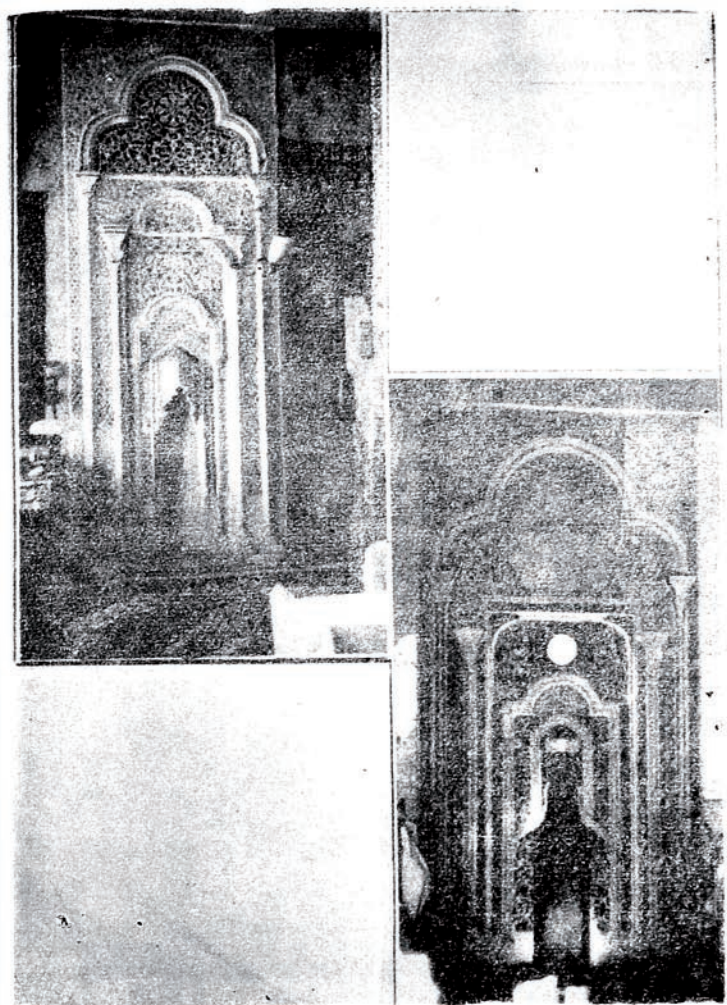
21-чи шәкил. Загатала районунун Биринчи Тала кәнд сакини Ч. Һ. Ага-Јевни икимәртәбәли јашајыш еви



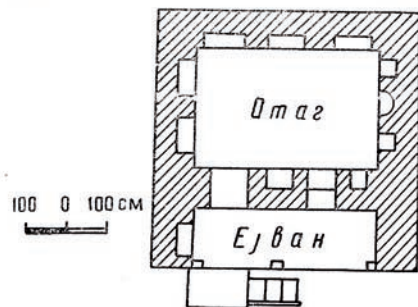
22-чи шәкил. Загатала районунун Верхиян кәнд сакини И. Искәндаровун гәдими јашајыш еви (1960-чы ил).



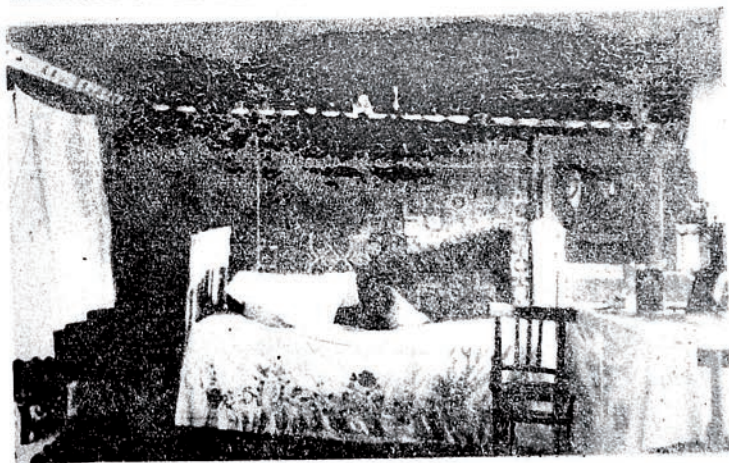
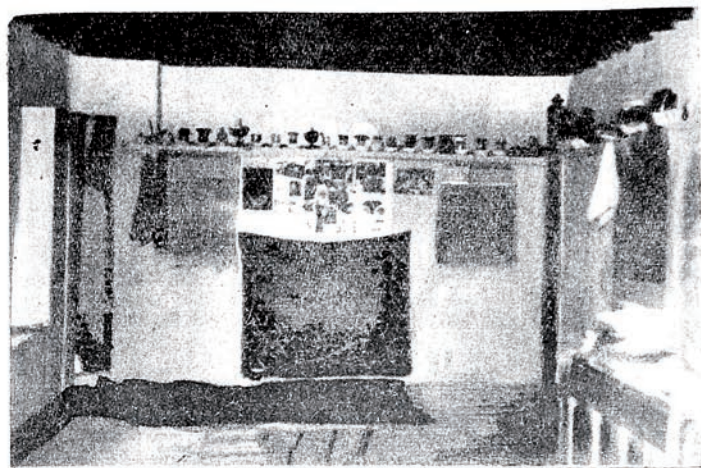
23-чү шәкил. Шәки-Загатала зонасы яшајыш еяләриндәки бухары нүмунәләриндән.



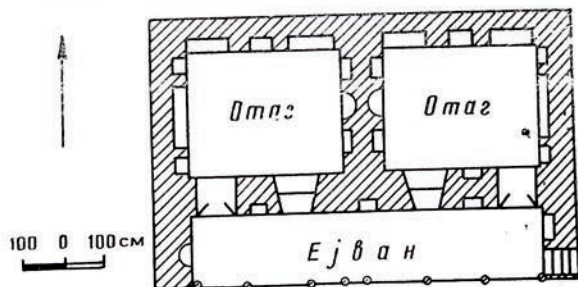
24-чү шәкил. Шәки-Загатала зонасында бәзәкләи бухары нүмунәләриндән.



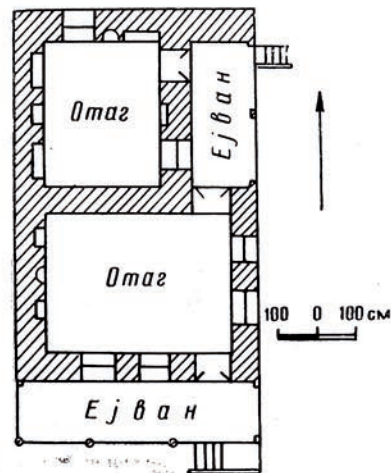
25-чи шәкил. Шәки районунун Ки-
чик Дəһнə кəнд сакини Б. Нəсрəт-
оглунун јашајыш еви (1960-чы ил).



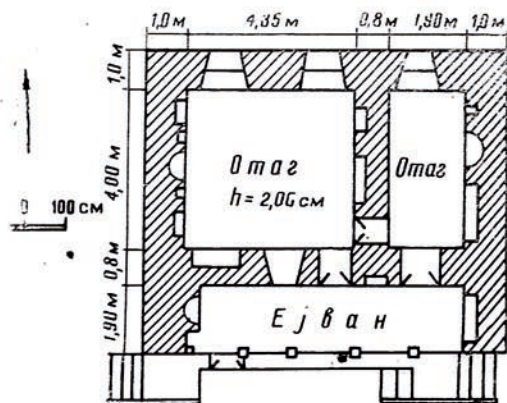
26-чы шәкил. Шәки-Зағатала зонасында әп'әнəви ишығлы евлəрин иш-
терјєрлəриндəн нүмунəлэр (1960-чы ил).



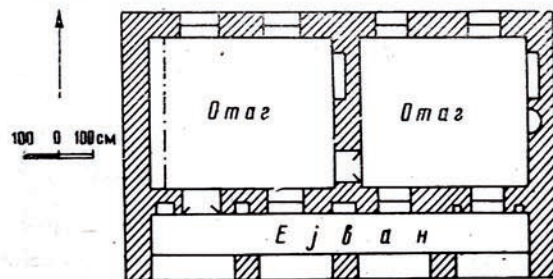
27-чи шәкил. Варташен районунун
Хачмаз кәнд сакини Н. М. Әфәнди-
нин јашајыш еви (1966-чы ил).



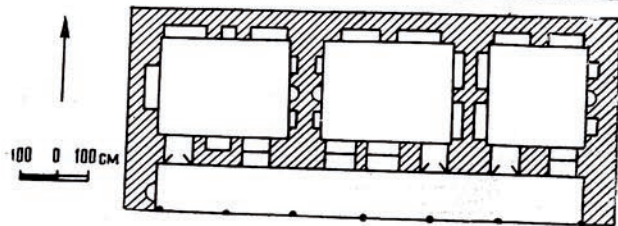
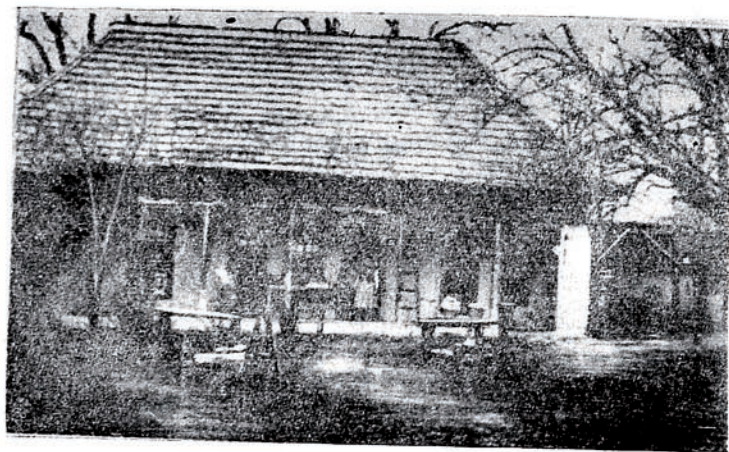
28-чи шәкил. Варташен районунун
Хачмаз кәнд сакини Ә. Чәбијевин
јашајыш еви (1966-чы ил).



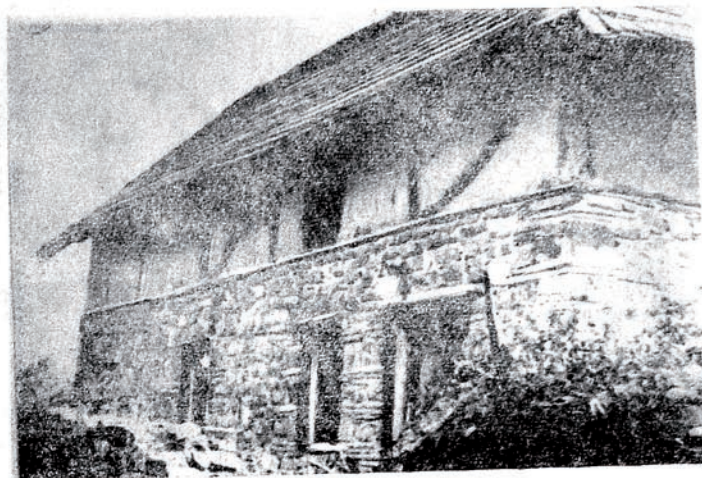
29-чу шәкил. Шаки шәһәринин Кәнчәли мәһәлләсиндә көркәмли мütәфәккір М. Ф. Ахундовун анадан олдуғу вә узун мүддәт јашамыш олдуғу еви (1966-чы ил).



30-чу шәкил. Загатала районунун Ашағы Тала кәнд сакини А. Р. Әлијеванын јашајыш еви (1966-чы ил).



31-чи шәкил. Варташен районунун
Хачмаз кəнд сакини З. Газыевин
јашајыш еви (1966-чы ил).



a

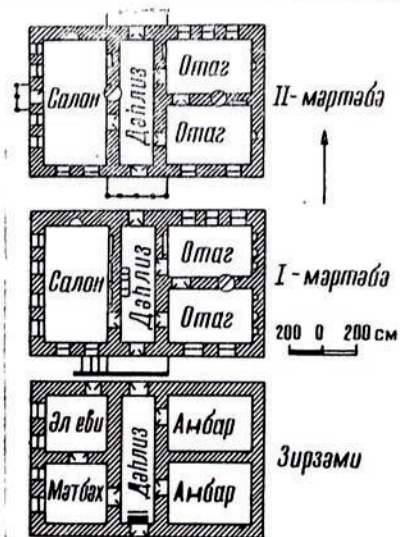


b

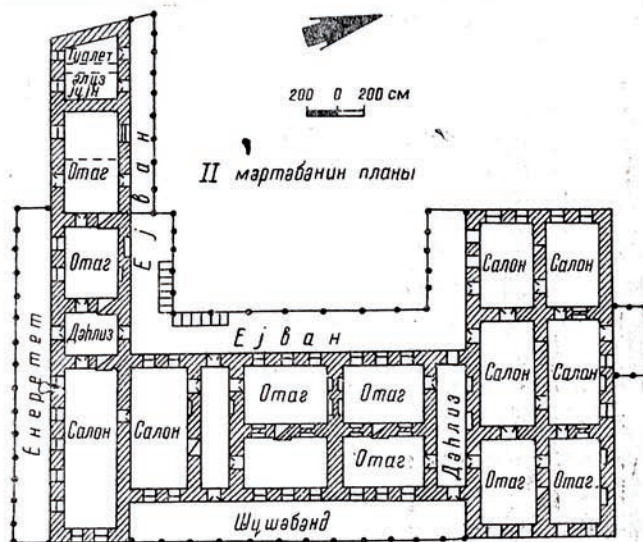
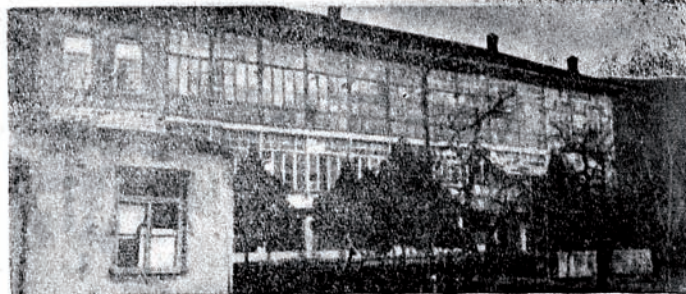
32-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасы районларында дəkкаллы дам чардагы
јашајыш евлəri нүмүнэлəриндән: а—Варташен районунда; б—Гутташен
районунун Вəндам кəндиндə.



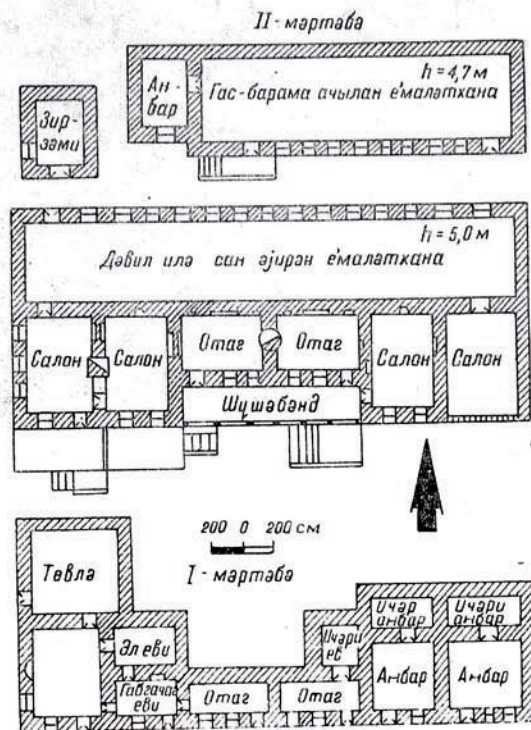
33-чү шәкил. Шәки шәһәр сәкинн
ш. Б. Шихалиевни јашајыш еви
(1966-чы ил).



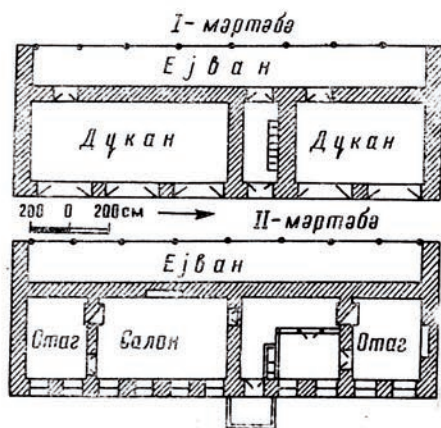
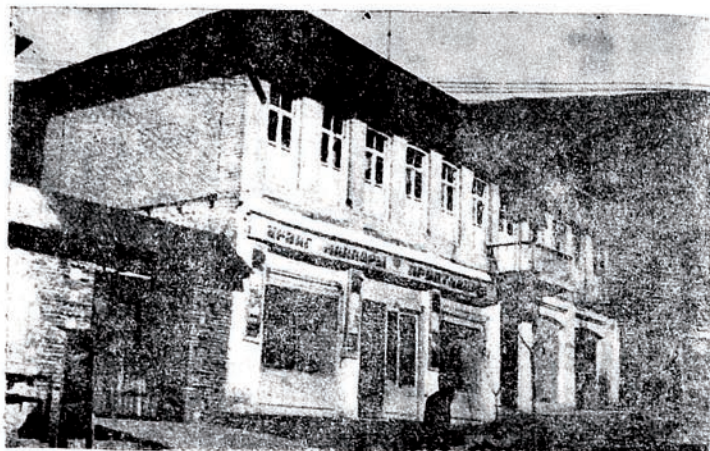
34-чү шәкил. Шәки шәһәринин сабиг
сәкинн Шириновун јашајыш еви
(1966-чы ил).



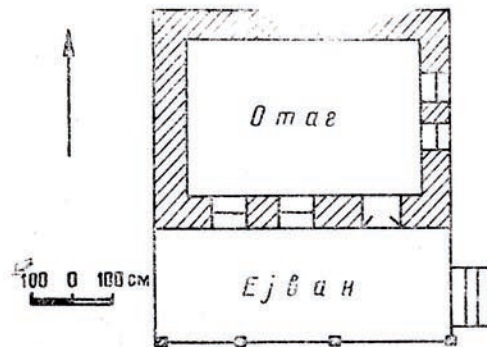
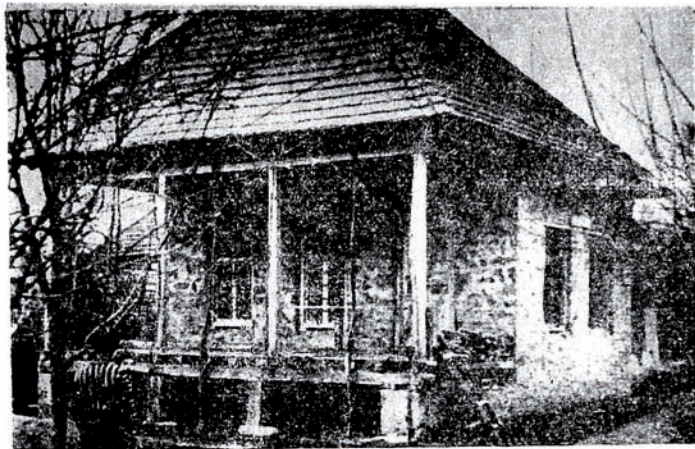
35-чи шәкил. Шәки шәһәр сакини М. Әлијевин аиләсинин јашајыш еви.



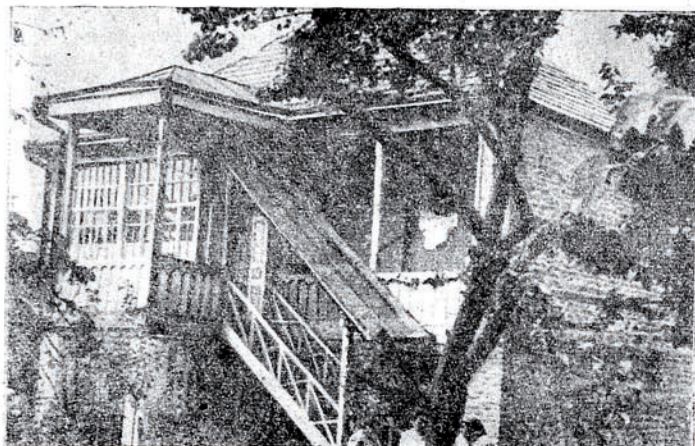
36-чы шәкил. Шәки шәһәр сакини М. Начырасул оғлунун јашајыш еви вә ипәк е'малатханасы планы (1966-чы ил).



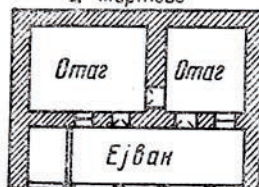
37-чи шәкил. Шәки шәһәринин сабиг сакини Мустафајевини јашајыш еви вә тичарәт дүканы (1966-чы ил).



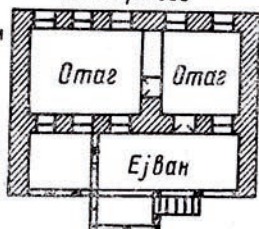
38-чи шәкил. Варташен рајонунун Хачмаз кәнд сакини М. Газыјевини јени тикдирдији јашајыш еви (1966-чы ил).



I- мартәбә

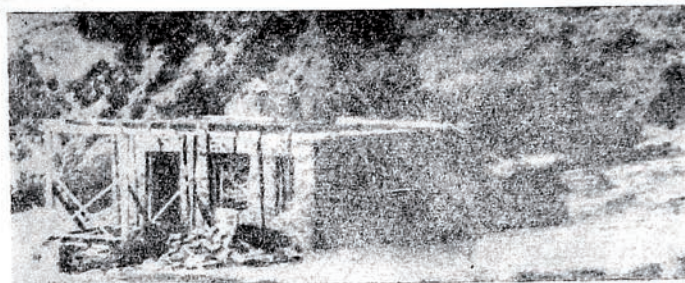


II- мартәбә

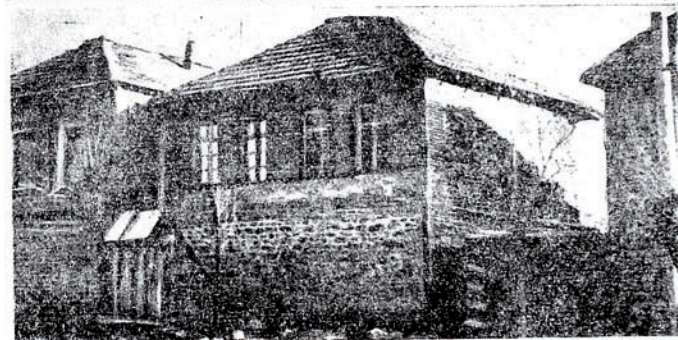


200 0 200 см

39-чу шәкил. Загатала шәһәр сәкиннә
М. Р. Гурбановун јашајыш еви.
(1960-чы ил)..



a

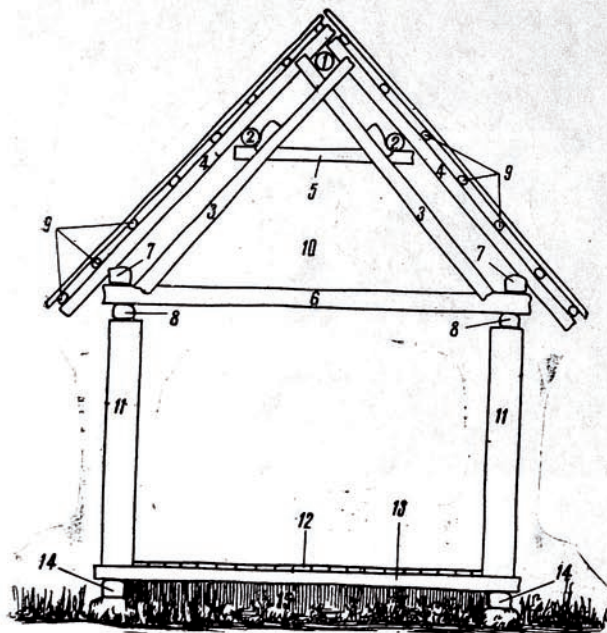


b

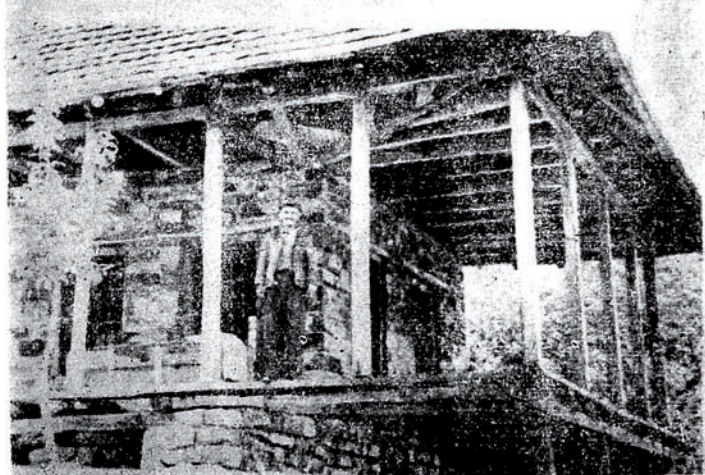


в

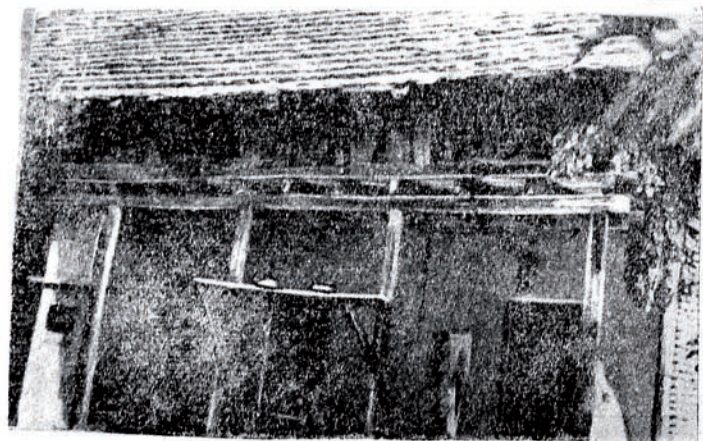
40-чы шәкил. Зона јашајыш евләри: а—тикилмәкдә олан јашајыш еви
(1962-чи ил); б—Загатала шәһәр сәкиннә Мәммәдовун еви; в—Варташен-
дә дам чардагы ики гат кирамитлә өртүлмүш дәккаллы јашајыш еви
(1962-чи ил).



41-чи шәкил. Гутгашен районунун Һәзрә кәнди, евин кәсији; 1—баш тир; 2—гуршаг; 3—сипо; 4—гож саллама; 5—замын (тоуг-јатан); 6—сипо пәрдис; 7—гара тир; 8—сүтун пәрдис; 9—пүштөван; 10—дам; 11—сүтун пәрдис; 12—дөшәмә; 13—јер пәрдис; 14—дивар; 15—каналты (дамчыдөјөн).



42-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасында пәрдибасма дам чардаглы јаша-јыш елвәри нүмунәләриндән.



43-чү шәкил. Шәки-Загатала зонасы районларында яшайыш сөләринин дөк-
каллы дам чардаглары нүмунәләриндән.



44-чү шәкил. Шәки-Загатала зонасы районларында таанышдан төп үсүсү ил-
һазырланмыш дөрдешкәли дам чардагы яшайыш сөл (1962-чи ил).



45-чи шәкил. Шәки-Загатала зонасы районларында дам чардагы тахта пар-
чалары ил өртүлмүш тикили (1962-чи ил).

МҮНДЭРИЧАТ

Кириш	3
<i>I фэсил</i>	
Тарихи-чографи шэрант вэ тэсэррүфат	8
Чографи шэрант	8
Тэсэррүфат мөншэти	13
<i>II фэсил</i>	
Жашайыш жерлэри	16
Жашайыш жерлэринин этник хүсүснйјэтлэри	24
Жашайыш жерлэринин гурулушу	26
<i>III фэсил</i>	
Жашайыш өвлэри	30
Жашайыш өвлэринин тарихинэ даир	30
Жашайыш өвлэринин тип вэ нөвлэри	42
Пэјэ өвлэр	44
Дахма жашайыш өвлэри	46
Агач вэ гамыш материалларындан тикилэн жашайыш өвлэри	47
Кэртмэ жашайыш өвлэри	48
Чыг жашайыш өвлэри	58
Чымга жашайыш өвлэри	61
Чубугһөрмэ жашайыш өвлэри	62
Дахал жашайыш өвлэри	65
Дашгура жашайыш өвлэри	70
Гышлаг чобан жашайыш өвлэри	77
Гала жашайыш өвлэри	78
Ишыглы өвлэр	80
Диварара пилэкэнли икимэртэбэли эн'энэви ишыглы өвлэр	109
Мүасир ишыглы өвлэр	115
Нэтичэ	126
<i>IV фэсил</i>	
Жашайыш өвлэринин тикимэсиндэ халг үсүл, гайда вэ адэтлэри	136
Жашайыш өвлэри элдэ етмэк гайдалары	138
Һэјэт торпаг саһалэринин элдэ едилмэси гайдалары	143
Жашайыш еви тикдирмэ үсүл вэ гайдалары	155
Ев јери сечмэ гайдалары	166
Инишаат материалларынын һазырланмасы	167
Агач материалларынын һазырланмасы	169
Тикинти гамышынын һазырланмасы	169
Кирэмнтин һазырланмасы	170
Бишмиш кэричин һазырланмасы	172

Инишаат алэтлэри	173
Тикинти ишлэри	174
Өвлэрин дамынын басдырылма гайдалары	180
Чубугһөрмэ, чымгачыг өвлэрин тикимэ гайдалары	182
Јерүстү чымга фэрдн жашайыш өвлэринин тикимэ гайдалары	182
Сүн и һүндүрлүклэр үзэриндэ тикилэн чымга өвлэр	185
Дам чардагларынын гурулушу вэ тикимэ гайдалары	187
Пэрднбасма чардаглар	189
Дам чардагларыны дэккал паја үзэриндэ гурма гайдалары	193
Дам чардагларынын жанхана үзэриндэ гурулмасы	194
Дам чардагларынын өртүлмэси	195
Даш чардагларынын гамышла өртүлма гайдалары	195
Дам чардагларынын гамыш вэ гаргы илэ жапылма гайдалары	195
Саллама үсүлү илэ дам чардагларынын гамыш вэ ја гаргы илэ жапылма гайдасы	201
Дам чардагларынын кирэмнтелэ жапылма гайдалары	203
Жашайыш өвлэри диварларынын суванма, агардылма, ширэлэнмэ вэ рэңклэнмэ гайдалары	205
Жашайыш өвлэринин таванларынын тэртиб гайдалары	215
Нэтичэ	219
Иллүстрасија	221

Насирли Мамед Насир оглы
ПОСЕЛЕНИЯ ШЕКИ-ЗАКАТАЛЬСКОЙ ЗОНЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
(на азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *Ә. Мусајева*
Бәди редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Исмајылов*
Корректору *Ш. Кәримова*

Чапа имзаланмыш 27/1 1975-чи ил. Кағыз форматы 60×9.1/16. Кағыз
вәрәги 8,37. Чап вәрәги 16,75. Нәс.-нәшријат вәрәги 16,96. ФГ 07524.
Сифариш 366. Тиражы 800. Гијмәти 1 ман. 50 гәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Совети Дөвләт Нәшријат, Полиграфија
вә Китаб тичарәти ишләри Комитәсинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси.
Бақы, һәзи Асланов күчәси, 80.

1975

322

329

286